

E.M.HACIZADƏ

**NEFTQAZÇIXARMA
KOMPLEKSİNİN İQTİSADI
İNKİŞAF MODELİ**

E.M.HACIZADƏ

**NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNİN
İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ**

Bakı - Elm - 2002

Elmi redaktor: akademik

Ə.M.Abbasov

Resezentlər: iqtisad elmləri doktoru

B.S. Xıdırov

AMEA-nın müxbir üzvü
geologiya-mineralogiya elmləri doktoru

İ.S.Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü
texnika elmləri doktoru

R.M.Məmmədov

Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, Elm, 2002. 472 səh.

ISBN 5-8066-1440.

Dərinləşən bazar münasibətləri sferasında Azərbaycanın quru ərazilərində təşəkkül tapan neftqazçıxarma sənayesinin ümumi iqtisadi problemlərinin tədqiqi, istehsal artımının təmin edilməsində sahəvi kompleksin yeni iqtisadi modelinin işlənməsi, aparılan islahatların təkmilləşdirilməsi monoqrafiyanın leymotivini ifadə edir.

Neft-qaz industriyasının mütəxəssisləri, iqtisadçılar, elmi-tədqiqat institutları, investorlar, müvafiq profilli ictimai təşkilatlar və digər informasiya maraqlıları üçün nəzərdə tutulan tədqiqat işində, həmçinin, genetik təhlil əsasında istehsalın dinamik inkişaf meyllərinin araşdırılması, sistemli yanaşma kontekstində struktur islahatlarının və idarəetmənin yeni strategiyasının işlənməsi, kompleksin iqtisadi modernizasiyası problemlərinin həllində, səmərəli fəaliyyətin təşkilində mütərəqqi bazar mexanizmlərindən, iqtisadi texnologiyalardan istifadə də əksini tapmışdır.

$H \frac{0605010407}{655(07) - 2002}$ qrifli nəşr

© «ELM»

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	04
I HİSSƏ MÖVCUD REALLIQLAR VƏ İSLAHATLAR STRATEGİYASI	
I FƏSİL <i>Retrospektiv gerçəkliklər</i>	
1.1.Neftlə ilkin təmas və onun texniki-iqtisadi əhəmiyyəti	08
1.2.Karbohidrogen erasının təşəkkülü	11
1.3.Direktiv-planlı hasilat mərhələsi	15
1.4.Neft-qaz hasilatının tarixi inkişaf mərhələsində əsas meyillər və başlıca amillər	17
II FƏSİL <i>Neftqazçıxarma sənayesinin dinamikasını xarakterizə edən mühüm texniki-iqtisadi göstərijələrin təhlili</i>	
2.1.Ehtiyatların metodoloji təsnifatı və praktiki dəyərləndirilməsi	20
2.2.Köhnə istismar sahələrinin neft-qaz ehtiyatları	25
2.3.Təsərrüfat potensialının qiymətləndirilməsi	27
2.4.Quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir texniki-iqtisadi durumu	34
III FƏSİL <i>İnterekonomik gerçəklik və qloballaşma təzadları</i>	
3.1.Çağdaş sivilizasiyon mərhələ və qlobal axın	39
3.2.Planetin karbohidrogen potensialı və qlobal energetik şəbəkə	42
3.3.Yeni iqtisadi münasibətlər və inteqrasiya prosesləri mühitində neft-qaz sənayesinin inkişaf problemləri	46
IV FƏSİL <i>Dərinləşən bazar münasibətləri şəraitində islahatlar prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri</i>	
4.1.Neft-qaz sənayesinin dövlət tənzimlənməsi və sahədə normativ-hüquqi təminatın bazar standartlarına adaptasiyası	51
4.2.İslahat fəlsəfəsi və empirik gerçəkliklər	55
4.3.İqtisadi islahatların mahiyyəti və nəzəri əsasları	60
4.4.ilkin istismar sahələrində iqtisadi islahatların təkmilləşməsinin prioritet istiqamətləri	63
4.5.İslahatların strategiya və taktikası	66
V FƏSİL <i>Sahədə struktur islahatları və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi problemləri</i>	
5.1.Tarixi ekskurs:quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir strukturunun təşəkkül sənəməsi	71
5.2.Köhnə istismar sahələrində struktur islahatlarının aparılmasının zəruriliyi	73
5.3.İstehsalın geniş restrukturizasiyası	75
5.4.Qazma prosesinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillərin təhlili	77
5.5.Qazma sektorunun modernizasiya problemi	80
5.6.Təşkilatı səhmləşmə və yeni struktur model	84

VI FƏSİL *İdarəetmənin təkmilləşməsi və müntəzəm menecment texnologiyalarının tətbiq problemləri*

6.1.İstehsalın idarə olunmalı: nəzəri çərçivələr və metodoloji analiz	87
6.2.Kompleksin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi	91
6.3.İqtisadi tədbirlərin və metodların genişləndirilməsi	95
6.4.Neftqazçıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi	97

II HİSSƏ OPTİMAL MƏSRƏFLƏR

VII FƏSİL. *İstehsal xərcləri və maya dəyərinin optimallaşdırılması*

7.1.Bazar münasibətləri şəraitində istehsal xərclərinin mahiyyəti və strukturu	103
7.2.İstehsal komponentlərinin və xərc maddələrinin normallaşdırılması	106
7.3.Xərclərin genetik təhlili	109
7.4.İstehsal xərclərinə təsərrüfatın səmərəli təşkilinin təsir effekti	113
7.5.Neftqazçıxarmada məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınması problemləri	117

VIII FƏSİL. *Xam neftin qiymətinin formalaşmasında empirik və metodik prinsiplər*

8.1.Qiymət təyinatının nəzəri və tətbiqi metodologiyası	122
8.2.Dünya neft bazarında qiymət meylləri	124
8.3.Milli neft sektorunda qiymətin formalaşması amiləri	129

IX FƏSİL. *İqtisadi strategiya*

9.1.Planlaşdırma və proqnostikanın elmi-empirik etyüdləri	132
9.2.Strateji planlaşdırma	134
9.3.Optimal istismar tempinin müəyyən edilməsi prinsipləri	139
9.4.Rentabelli fəaliyyətin və zərərsizliyin təhlili	143
9.5.Neftqazçıxarmada istehsal levericinin tətbiqi	147

III HİSSƏ FİSKAL ÖRENTİRLƏR

X FƏSİL *Maliyyə menecmenti*

10.1.Müntəzəm maliyyə formalarının neftqazçıxarmada tətbiqi	150
10.2.Maliyyə dayanıqlılığının təyin edilməsində menecment texnologiyaları	152
10.3.«Ödəməmələr» probleminin mahiyyəti və təcrid edilməsi mexanizmləri	155
10.4.Debitor və kreditor borclarının minimumlaşdırılması mexanizmləri	158
10.5.Səmərəli hesablaşma sisteminin təminatı	161
10.6.Neftqazçıxarmada lizinq strategiyası	163

XI FƏSİL. *Fondlar və investisiya*

11.1.Mənfəətin planlaşdırılmasının metodoloji prinsipləri	165
11.2.Yığım və istehlak fondlarının təşkili	167
11.3.Əsas istehsal fondlarının iqtisadi dəyərləndirilməsi	169
11.4.Amortizasiya strategiyası	172
11.5.İnvestisiya prosesində seçim təmayülü	175
11.6.Köhnə yataqların reabilitasiyasında investisiyaların cəlb edilməsi problemləri	177
11.7.Riskin idarə edilməsi	181

XII FƏSİL *Fiskal mexanizmlər*

12.1.Uçot işinin təşkili və uçot siyasəti	183
12.2.Milli neft-qaz sektorunda daxili auditin təşkili	186
12.3.Beynəlxalq praktikada vergi sistemi özəllikləri və prioritet verilən istiqamətlər	191
12.4.Neftqazçıxarmada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi meylləri	194
12.5.Neftqazçıxarmada renta münasibətləri	198

IV HİSSƏ SƏMƏRƏLİK PROBLEMLƏRİ**XIII FƏSİL *neftqazçıxarma kompleksində davamlı inkişafın stimullaşdırılmasında üstünlük verilən istiqamətlər***

13.1.İqtisadi səmərəliliyin determinantları	204
13.2.Əmək potensialının səmərəli istifadəsinin təhlili	207
13.3.Məşğulluq problemi və sosial təminatın yaxşılaşdırılması yolları	212
13.4.Özəlləşdirmə strategiyası, bazar prinsiplərinə müvafiq servis xidmətinin formalaşdırılması	216

XIV FƏSİL *Neft biznesinin təşkili prinsipləri*

14.1.Biznesin təşkili: empirik nəticələr və onların interpretasiyası	219
14.2.Milli iqtisadiyyatda kiçik və orta biznesin təşkili	220
14.3.Neft biznesinin inkişaf istiqamətləri	222
14.4.Postneft konsepsiyasının fraqmentləri	225
14.5.Neft fondu və dinamik inkişaf meylləri	228

XV FƏSİL *Texnoloji yeniləşmə perspektivləri*

15.1.Elmi-texniki nailiyyətlər	231
15.2.İnnovasiyon fəaliyyət	234
15.3.Ekoloji problemlər, istehsalı bitmiş sahələrdə rekultivasiya prosesləri	236

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	240
ƏLAVƏLƏR	244
İXTİSARLA YAZILMIŞ SÖZLƏR-ABBREVIATURA	249
QAYNAQLAR	251
ANNOTASIYA	257
PEZİOME	258
SUMMARU	259

GİRİŞ

Qədam qoyduğumuz yeni yüzilliyə Azərbaycan bazar iqtisadiyyatında, demokratik prinsiplərdə qərarlaşan, dünya təsərrüfatına dərin inteqrasiya olunan mühüm geopolitik məkan, beynəlxalq hüququn subyekti müstəqil dövlət kimi daxil olmuşdur. Yeni mahiyyət kəsb edən böyük quruculuq prosesi iqtisadiyyatın, cəmiyyətin inkişafının bütün sferalarına nüfuz edərək ictimai əmək bölgüsünün keyfiyyət dəyişikliyinə, sosial ovqatda, qlobal meyllərdə əks olunur. İnnovasiyon-texniki nailiyyətlər, yeni yaranışlar, texnoloji-tərəqqi iqtisadiyyatın strukturunun mobilliyini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf perspektivini artırır. Tarixən müəyyən sosial keyfiyyətə, ictimai hadisələrə, bütünlükdə cəmiyyətə aparıcı təsir aspektilə seçilən istehsal münasibətləri indiki keçici məzmununda, geniş çalarda yeni təsərrüfat çoxukladlığının vəhdətində uzlaşma tapır. Bununla belə, Sovetlər İttifaqından miras qalmış neqativ istehsal və idarəetmə vərdisləri, inzibatçılıq meylləri öz mövqelərini hələ ki, hamılıqla yeni təsisatlara təslim etməmiş, bütünlükdə sistemin institusional mühafizəkarlığı mütərəqqi iqtisadi standartların tətbiqində başlıca maneəyə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində bazar strukturlarının yeni istehsal münasibətlərinin formalaşmasında ləngimələrə səbəb olmuşdur. İstehsalın səmərəliliyinin, iqtisadi artımın kəskin itməsinin qarşısının alınması yüksək investisiya tələblərinə sığmışdır.

Respublika yeni-bazar müstəvisinə keçid üçün yetərli maddi və mənəvi imkanlara, təbii, iqtisadi, elmi və insani resurslara malikdir. Mövcud potensialı isə daha əsaslı qiymətləndirməklə onun səmərəli bölgüsünü, yerləşməsinə və məqsədyönlü istifadəsinin ümumi formulasının müəyyənləşdirilməsi mühüm və aktual milli, dövləti məsələdir. Bütün bunların gerçəkləşməsi iqtisadiyyatın tam dövriyyədə hərəkətə gətirilməsi və tənzimlənməsi, bazar prinsiplərinə müvafiq makroiqtisadi tarazlığın əldə edilməsi, başlanan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsi, proseslərin permanent xarakterliliyi ilə müşayiət olunmasını, daim yeniləşməsinə şərtləndirir. Konyukturanın diktəsinə müvafiq iqtisadiyyatda radikal islahatların aparılması, tələb artıqca yeni bazar mexanizmlərinin, mütərəqqi iqtisadi texnologiyaların tətbiqinin formalaşdırılması, əmək potensialından rəşional istifadə məkan və zaman baxımından səfərbər edilməyə, ciddi nəzarət götürməyə məhkumdur. İqtisadiyyat bütünlüklə investisiya ehtiyacında bulunduğ kimi onun daha çox mənfəətli olan ayrı-ayrı strukturları da kəskin kapital kasadlığı keçirməkdədir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra keçid dövrünün tələblərinə ən davamlı sahə kimi neft-qaz sektoru fərqlənmişdir. Maddi nemətlər istehsalının özəyini təşkil edən, təbii sərvətlərə əsaslanan neft-qaz sənayesi milli iqtisadiyyatın prioritet sahəsi kimi xarici kapitalın ən geniş biznes maraqlarında ifadə tapdı. Planetin ən qədim neft rayonlarından primitiv çıxarma ilə yanaşı, ilkin sənaye üsullu coğrafi ərazi kimi Azərbaycanın uzunmüddətli hasilat tarixinə, zəngin təcrübə əsaslı sənaye infrastrukturuna malik olması və nəhayət, burada yeni nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarının aşkarlanması xarici investorların diqqətindən yayına bilməzdi. «Əsrin müqaviləsi»ndən başlanan Azərbaycan neftinin müştərək mənimsənilməsi üzrə 21 irimiqyaslı konsorsium formalı beynəlxalq kontraktın bağlanması respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında son dərəcə əlamətdar hadisə kimi iqtisadiyyatın bütün strukturuna nüfuz etdi. Yaxın 20-30 il üçün nəzərdə tutulan 50-60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşlarının artıq 10-15%-i təyinat obyektinə cəlb edilmiş, «Çıraq» platformasından hasil edilən neftin miqdarı köhnə yataqlardakı müvafiq istehsal həcmə yüksəlmiş, «Şahdəniz» yatağından qazın sahilə gətirilməsi təmin olunmuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin inşası hüququ çərçivədən çıxaraq kommərsiya reallığına çevrilmiş, yeni regional infrastrukturun modernizasiyasının davamlı layihələndirilməsinə başlanmışdır. Neft-qaz resurslarının işlənməsinə yönələn güclü kapital axını indi sahili aşaraq quru sahələrində də sirayət etmişdir. Bütün bu hadisələr respublika prezidenti Heydər Əliyev cənablarının adı ilə bağlı olaraq onun uğurla həyata keçirdiyi neft strategiyasının mühüm tərkib komponentlərini təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi, qlobal strukturlara inteqrasiyasının genişlənməsi, dünyəvi dəyərlərə əsaslanan möhkəm, sivil bir dövlətə inikasında vətənsəvər insanları ilə yanaşı, güclü amillərdən biri kimi neft-qaz resurslarının mövcudluğu da az əhəmiyyət daşıyır. İndi bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumi milli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir. Sahənin inkişafı ilə bağlı başlanan irimiqyaslı işlərin dövlətin daim nəzarət və tənzimlənməsində olması öncül səciyyəyə daşıyan bir məsələ olaraq qalır.

Xəzərdə birgə fəaliyyət sahəsində işlərin aram gedişi bizi sadələhv ovqata kökləməməlidir. Nə qədər dünyəvi təcrübəyə, elmi-texniki tərəqqiyə əsaslansa da, bu mühüm, çətin, gərgin səylər tələb edən işi başlı-başına buraxmaq olmaz. Çətinliklərə, kataklizmlərə baxmayaraq dövlət orqanları sahəyə yardım və nəzarət funksiyasını daim təkmilləşdirmədə hazırlıqlarını nümayiş etdirməlidir. Bununla yanaşı, yeni yataqların işlənməsində müəyyən asudəlik əldə etdiyimiz məqamda köhnə yataqların azalan potensialına da qayğı və diqqətimizi əsirgəməməliyik. Belə ki, yeni iqtisadi sistemə keçiddə köhnə istismar sahələrində çeşidli problemlər artmaqda davam edir. Hazırda köhnə istismar obyektlərindən olan quru sahələrində rentabelli işləyən neftqazçıxarma təşkilatı demək olar ki, qalmamışdır. Dəniz sektorunda da, yalnız «Günəşli» yatağı istisna olmaqla analoji vəziyyət mövcuddur. Sahəyə adekvat olmayan münasibət vəziyyətin ağırlığında ciddi əks olunmaqdadır. Maliyyə dayanaqlığının pozulması, təchizatın pisləşməsi, quyuların sulaşması, lay enerjisinin tükənməsi dağ-mədən-geoloji şəraitinin ağırlaşması ümumi ahəngdə vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. Sosial məsuliyyətin, maliyyə möhkəmliliyinin sarsılması, «ödəmələr» sindromu, «etibar biznesi»nə əsaslanan mərkəzləşdirilmiş satış sistemi sahənin iqtisadi maneərliliyini xeyli məhdudlaşdırılmış, istehsalın «zərərsizlik nöqtəsinə» enməsinə rəvac vermişdir. Yüzlərlə quyunun reanimasiya gözləməsi, işləklərinin azdebitliliyi, qazma prosesinin səngiməsi, istehsal xərclərinin istehsal həcminə qeyri-proporsional təyinatı, hasilat meyarını rəhbər tutan sərt plan öhdəlikli direktiv üsullu idarəetmə sistemi, izafi işçi kütləsi, vəsait çatışmazlığı, renovasiya prosesinin pozulması, elmi əsaslandırılmış uzunmüddətli strateji plan və proqramların hazırlanmaması sahənin inkişafında disbalansı artıraraq onu mənfəətsiz təsərrüfat subyektlərinin birliliyinə çevirmişdir. Qanunlardakı oyuqlar, normativ-hüquqi aktların qeyri-mükəmməlliyi bütün təsərrüfat tsiklini əhatə edən qeyri-konstruktivlik, digər tərəfdən yeni fiskal tələblər, solçu meyllərin təcrid olunmaması, yeni sistemə adaptasiyaya məhdudiyətlər gətirən səbəblər sırasındadır. Bütün bunlar isə köhnə istismar sahələrini əhatə edən kompleksin qeyri-bazar sektoru kimi fəaliyyət aspektini önə gətirir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində aparılan iqtisadi islahatların yeni sistemə adaptasiyada daha zəif və təkamüllü model seçimində təşəkkülü, onun konyuktur, qeyri-liberal xarakterliliyi öz növbəsində köklü dəyişikliklərlə müşayiət olunmanı xeyli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, II özəlləşdirmə proqramına əsasən quruda neftqazçıxarma kompleksində respublika prezidentinin 29 mart 2001-ci il tarixli fərmanı ilə əksər xidmət sahələri özəlləşdirməyə çıxarılmışdır və növbəti mərhələdə də özəlləşəcək strukturlar yetərincədir.

Sahənin dəyişkənlik və yeniləşməsi imkanları diapozonunun, mövcud problemlərin həllinin iqtisadi diaqnostikasının müəyyənəşdirilməməsi, onun mənfəətli, rəqabətqabiliyyətli iş sistemə keçidin təyinatı elmimizin qarşısında duran vacib məsələlərdəndi. Tənəzzüllü meyllərin kəskinləşdiyi, dəyişkənlik imkanlarının sıxlaşdığı məqamda vəziyyətdən çıxış yollarının aranması, onun elmi məntiqi, iqtisadi həllinin tapılması mühümdür. Bununla belə, sahəyə nəzarət edən neft generalları, sahə kapitanları, təsərrüfat rəhbərləri, mütəxəssislər vəziyyətdən çıxış yolunu daim tədqiqətmədə, iqtisadi və istehsal artımına nailolmada, səmərəliliyi artırmada səylərini yüksəltməlidirlər.

Sahədə istehsal artımının təminatında əvvəllər nəzərdə tutulan xarici müştərək fəaliyyət prosesi nəzərə çarpacaq inadlı dəstəyini almışdır. Bu taktikaya istinad edən və əsasən də quru sahələrində təşəkkül tapan birgə müəsisələrin səmərəli fəaliyyəti haqqında nikbin mülahizələr yürütmək çətin bir işdi. Qonşu Rusiyada müvafiq müştərək müəsisələr təkmilləşmə prosesinin bir neçə qatından keçərək indiki müvəffəq dayanaqlı ritmik səhmləşmə mərhələsinə daxil olmuşlar. Məlumdur ki, koalisiyon idarəetmə tarixinin məhsuldar nəticələri yeni yaranışların

tətbiqinin genişləndirilməsində, səmərəli fəaliyyətin təcəssümündə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Müstəqil olduğu qədər də səhmdarların daimi nəzarətində olmaq, ümumi mənafehlərdən çıxış etmək səmərəli fəaliyyətin rəhnidir.

Köhnə istismar sahələrində iqtisadi artımın intensiv və ekstensiv variantlarla təmin edən istismar recimi arxada qalsa da, transformasiya mərhələsində yeni problematik situasiyalar yaranmış, tənəzzüllü meyllər, ressesiya artaraq daha da dərinləşmişdir. Elmi axtarışlar sübut edir ki, vəziyyət çıxılmaz deyildir. Sahənin ahəngdar iş reciminə keçidi, sabitliyin təminatı, iqtisadi artıma nailolma imkanları yetərlidir. Digər tərəfdən, müasir texnoloji-iqtisadi gerçəkliklər sahəvi arealda yeni perspektivli yataqların aşkarlanması imkanlarını da artırmışdır.

Neftqazçıxarma sənayesində mövcud vəziyyətin respublika iqtisadiyyatına, onun tərəqqisinə əsaslı təsiri vardır. Gerçəklik ondan ibarətdir ki, neftqazçıxarma sənayesi iqtisadiyyatın bütün strukturunda hərəkətverici qüvvəyə malikdir. Müasir milli iqtisadiyyatın barometri və indikator göstəricisi bu gün yetərli nisbətdə neftqazçıxarma sənayesi ilə bağlıdır. Respublikanın elmi-texniki, istehsal potensialının dinamik tərəqqisini hazırda neftqazçıxarma sənayesiz təsəvvür etmək çətindir. Məhz bu mühüm məntiqi meyar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində neft-qaz sənayesinin bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulmasını, onun dirçəlişinin, inkişafının davamlı təmin edilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Yeni iqtisadi sistemə keçidin arxada qalmış ilk onillik mərhələsi ərzində və ondan əvvəlki tarixi məqamlarda köhnə yataqlarda səmərəlilik, islahatların praqmatik konseptual məzmununda işlənməsi, iqtisadi artımın təminatı, sahəvi spekterdə digər müvafiq bağlı problemlərin tədqiqi nisbi ölçüdə az öyrənilən predmet mövzulardan olmuşdur. Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik statusunun əldə edilməsilə neftqazçıxarma sənayesində ümumi iqtisadi problemlərin öyrənilməsinə, tədqiqinə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri gətirilmişdir. Köhnə iqtisadi və ideoloji sistemin dağılması, onun liberal dəyərlər əsasında bazar iqtisadiyyatı ilə əvəzlənməsi problemin həllinə daha əlverişli çıxışlar açmışdır. İndi daha çox strateji, uzaqədəfliyi ilə seçilən, elmi əhəmiyyət kəsb edən məsələnin həlli geniş tədqiqatını və əməli tətbiqini gözləyir. Yeni geopolitik vəziyyət problemi geniş elmi-tədqiqat obyektinə çevirərək aktuallığını artırır. Bu baxımdan köhnə neft yataqlarında səmərəliliyin, sabitliyin, iqtisadi artımın təminatının metodoloji və metodik aspektlərinin müəyyən olunması, potensial və resurslardan rəşional istifadə, maliyyə möhkəmliyi, iqtisadi çevikliyin yüksəldilməsi, sahədə yeni bazar münasibətlərinin formalaşması, neft hasilatının və ümumilikdə neft industriyasının digər strateji və taktiki elmi səciyyə daşıyan prinsipal prioritetləri tədqiqat mövzusunun seçilməsini şərtləndirir.

Ötən iki əsrin qovşağında Azərbaycan neft sənayesini əhatə edən elm formalaşmağa başlamışdır. Dünya neft elminin, xüsusən də Sovetlər İttifaqında neft sahəsi ilə bağlı elmlərin inkişafında Azərbaycanın, onun alimlərinin xidmətləri yüksək pillədə olmuşdu. Respublika alimləri neft-qaz yataqlarının axtarışı, kəşfi, işlənməsi neftqazçıxarma istehsalının texnologiyası sahəsində möhtəşəm işlər görmüş, sahənin problemlərini xarakterizə edən sanballı nəticələr əldə edilmiş, müvafiq elmi-tədqiqat və təhlil işlərini reallaşdırmışdır. Akademik A.X.Mirzəcanzadə ötən yüzillikdə və müasir mərhələdə neft-qaz sənayesinin texniki-texnoloji iqtisadi məzmununun kompleks öyrənilməsində ön mövqeyində dayanan tədqiqatçılardan biri kimi yeni iqtisadi sistemə keçiddə də sahənin ümumi problemlərinin tədqiqində konseptual fikir müəlliflərindən ilki olmuşdur. Alimin son onillikləri əhatə edən tədqiqatları, dünya elminə töhfə sayılan çoxsaylı əsərləri, Azərbaycan neft-qaz sənayesinin müasir dövrünün təhlili, XXI əsr üçün proqnozları neftqazçıxarmanın ümumi problemlərinin həllində metodik nəzəri proqram statusunu diqqətə gətirir. Qloballaşma, neft biznesi, geosiyasi maraqlar tarixi iqtisadi faktorlar, beynəlxalq təcrübə, standartlar, neft iqtisadiyyatında liderlər, milli neft strategiyası üzrə mülahizələr alimin tədqiqatlarında araşdırılmış, konkret faktlarla işıqlanmışdır. Bütün bunlar isə təqdim olunan tədqiqat əsərində mühüm mənbə kimi əsas götürülərək istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, Dövlət Neft Akademiyasında, Yanacaq Energetika Kompleksinə daxil olan müvafiq elmi-tədqiqat institutlarında, neft-qaz sənayesinin inkişafı ilə bağlı respublika sərhədlərini aşan elmi və əməli əhəmiyyətli fundamental tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir. Azərbaycanın görkəmli neftçi alimlərinin, mühəndis və mütəxəssislərinin tədqiqatları və praktiki fəaliyyətləri keçmiş Sovetlər İttifaqının, Qərbi Avropanın, Şimali Afrikanın, Yaxın və Orta Şərqi, Cənub-Şərqi və Uzaq-Şərqi Asiyanın neft-qaz sənayesinin formallaşmasında yüksək xidmətliliyi ilə fərqlənmişdir. Neft-qaz hasilatının ümumi problemlərlə bağlı tədqiqatlarda Ə.Ə.Əlizadə, S.A.Vəzirov, Ə.J.Əmirov, Ə.N.Əlixanov, S.A.Orujov, Ə.İ.Tağıyev, Ə.B.Süleymanov, B.Ə.Hacıyev, E.M.Rüstəmov, X.B.Yusifzadənin elmi araşdırmaları mühüm yer tutur. Neft-qaz sənayesinin inkişaf problemləri iqtisadçı alimlərin də elmi axtarışlarının tədqiqat mövzusu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi problemləri, sənayenin strukturu investisiya, qazma, istehsal potensialından, yığım fondundan istifadə iqtisadi inkişafın proporsiyaları və digər iqtisadi problemlər MEA-nın akademikləri A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, MEA-nın müxbir üzvləri Ş.M.Muradov, A.Ə.Əliyev, Ə.X.Nuriyev, iqtisad elmləri doktorları F.Ə.Fərəcov, Ə.Zərgərov, A.A.Ağayeva, A.Əlibəyova, Ş.M.Muradova, Ş.A.Səmədzadə, A.Ş.Şəkəraliyev, T.Ə.Hüseynov, M.Ə.Axundov, N.Ə.Nəbiyev, H.Y.İsmayılov, B.S.Xıdırov, M.J.Ətaqışiyev, S.K.Hüseynov, F.İ.İmanzadə, iqtisad elmləri namizədləri Q.Ə.Səfərov, Ə.Ə.Ələkbərov, G.Y.Yüzbaşova, tədqiqatçı alim T.Ə.Paşayev və başqalarının tədqiqatlarında əksini tapmışdır.

Hələ Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtından neft-qaz sənayesinin iqtisadi strukturu geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu sahədə iqtisadçı alimlər Y.B.Qalperson, Q.T.Budovoy, V.A.Kaufman, A.A.Reznik, A.Q.Şapavalov, xüsusi olaraq təsərrüfatda yeni metodların tətbiqi və planlaşdırmanın inkişafında S.M.Levin, V.İ.Trayver, A.V.Kuznetsov, P.F.Çernov, A.A.Fetisov və başqalarının neft yataqlarının işlənməsi və sənayesinin rəşadətli işlənməsində M.M.Sattarov, A.Z.Kuzmin, L.İ.Suçkov, M.M.Vişinskiy, səmərəlilik problemləri, N.S.Sapocnikov, İ.M.Broyde, V.K.Vasilyevin xidmətləri yüksək olmuşdur. Neftqazçıxarma sənayesinin problemlərinin öyrənilməsi dünya elmində dinamizmlə müşayiət olunan keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Keçid iqtisadiyyatını yaşayan təbii neft-qaz ehtiyatlarına malik dövlətlərdə isə problemin həlli bazar prinsiplərinə uzlaşmada tədqiq edilir. Xüsusən rusiyalı alimlərin bu sahədə ümumiyyətli yanacaq-enerji kompleksinin yenidən təşkilində apardığı tədqiqatlar sanbalı ilə fərqlənir. A.L.Arbatov, E.S.Kudinov, M.M.Broyde, A.İ.Perçik, M.Y.Ayzenberq, V.D.Lisenko, A.L.Vasilenko, V.A.Kryukov, O.M.Yermilov, K.N.Milovidov, A.V.Yefimov və başqalarının apardığı tədqiqatları neftqazçıxarma sənayesinin texniki-texnoloji, iqtisadi məsələlərinin, onun yenidən təşkili, investisiya, neft biznesi, idarəetmə və sair mühüm strateji tədbirlərə həsr edilmişdir. Neftqazçıxarma sənayesinin ümumi problemlərinin həllində xüsusi xidmətlərlə fərqlənən yuxarıda istinad etdiyimiz alimlərin apardığı tədqiqat işlərinin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirərək səmimiyyətli qeyd edirik ki, neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatlar, səmərəlilik problemləri, iqtisadi artımın təminatının təsərrüfat mexanizmi məsələləri bazar şəraiti xüsusən də, köhnə yataqlar kontekstində kompleks tədqiq edilməmiş, konkret tədqiqat obyekt kimi öyrənilməmişdir. Müəllif xüsusi olaraq bir cəhəti vurğulayır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra köhnə neft-qaz yataqlarını əhatə edən sahədə iqtisadi islahatların, istehsalın iqtisadi-maliyyə problemlərinin yeni təsərrüfat quruculuğuna uyğun bazar iqtisadiyyatı kontekstində öyrənilməsi və eksklyüziv diapazonda tədqiqi bu vaxtadək sistemli və ətraflı işlənilməmiş ciddi elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi həllini gözləməkdədir. İlk dəfə olaraq mövcud tədqiqat işində problemin həlli istiqamətləri yeni reallıqlar şəraitində mümkün diapozonunda, geniş şəbəkədə elmi araşdırılmış, səmərəliliyə təsir edən çoxsaylı amillərin təhlilinə cəhd edilmiş, iqtisadi artımı təmin edən müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur. Hasil olunan elmi nəticələr müasir dövrdə köhnə neft yataqlarını əhatə edən strukturun real bazar subyektinə keçirilməsində, onun mobilliyinin, rəqabət qabiliyyətinin, rentabelliliyinin artırılmasında, maliyyə dayanıqlığının, istehsal potensialının möhkəmləndirilməsində əməli metodik vəsait kimi tətbiq imkanları yaradır.

I HİSSƏ

MÖVCUD REALLIQLAR VƏ İSLAHATLAR STRATEGİYASI

I FƏSİL

RETROSPEKTİV GERÇƏKLİKLƏR

1.1. Neftlə ilkin təmas və onun texniki-iqtisadi əhəmiyyəti

Mühüm enerjidaşıyıcısı kimi neft-qaz resursları antropogen fəaliyyətinin bütün güşələrinə nüfuz edərək, müasir texnosferanı əsaslı dərəcədə inhisara almışdır. İlkin sivilizasiya mərhələsində insana əsasən yanacaq kimi fayda verən neft min illərin aşırımlarından keçərək oduncağın, daş kömürün hegemonluğuna son qoymuş, XIX əsrin 70-ci illərində öncə Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiyada reallaşan sənaye intibahının məhək daşına çevrilmişdir. Bütün bu sıçrayışlar neftin yeni mahiyyət və texniki keyfiyyətinin genişlənən təzahürü ilə bağlıdır. Sürətlə planetin istehsal sferasını fəth edərək iqtisadi çevrilişlər törədən neftin spesifik xüsusiyyətlərini ən geniş çevrədə öyrənilməsi tarixən aktual bir məsələ olmuşdur. Böyük neft erasının bitməsinin dəqiq proqnozu olmadığı zəmanəmizdə də, bu aktualıq davam etməkdədir.

Neft elminin predmetini onun yaranma, istehsal üsulu və hasilat tarixindən işlənməsi, emalı və son istehlakına qədər bütün silsiləni təşkil edən axtarış və tədqiqatların məzmunu təşkil edir. İqtisadi üstünlüyü, bənzərsiz texniki keyfiyyəti ilə fərqlənən neftin planetar miqyasdakı mahiyyət təzahürü ilə yanaşı, gənc müstəqil respublikamız üçün də müasir məqamda strateji potensialı möhkəmləndirən əhəmiyyəti yüksəkdir. Məhz bu əhəmiyyəti ifadə edərək Azərbaycan sanbalının mühüm iqtisadi komponenti, neft-qaz resurslarının işlənməsi, istismarı, bölgüsü, istehsal və təkrar istehsalının optimal həcmi aramaq, rəşional istifadə mexanizmlərini tapmaq, elmin qarşısında öncül məsələ olaraq durur. Bu sahədə işlərin genişmiqyaslılığı, möhtəşəmliyi müvəffəq nəticəliyi daim davamlı aspektdə inkişafı danılmaz faktdır. Sürətlə dəyişən siyasi hadisələr, qlobal axın, iqtisadi gerçəkliklər, dərinləşən, daha çox sosiallaşan bazar münasibətləri, postindustrial cəmiyyət quruculuğunun aktivləşməsi fonunda, müasir dünya təsərrüfatının mərkəzinin mikroprosessorlar, robotlar, sivilizasiyanın mühəndis düşasının nailiyyətlərinin qabarıq zənginləşdirdiyi, internet texnologiyalarının hakim kəsildiyi indiki mərhələdə milli neft-qaz sənayesinin inkişafının yeni kontekstdə öyrənilməsi, sahədə səmərəliliyin, iqtisadi və istehsal artımın təmin edilməsi böyük zəruri əsaslar yaradır. Bu baxımdan bizim tədqiqatımızda da, diqqətə gətirilən cəhətlərə istinad edərək qarşıya qoyulan məqsədlərə nailolmada müvafiq kompleks məsələlərin araşdırılmasına təşəbbüs olunur. Bu reallığı öncə neftin texniki-iqtisadi mahiyyəti, neft-qaz hasilatının tarixi inkişaf mərhələsində əsas meyillər və başlıca amillərin xarakteristikası, neftqazçıxarma sənayesinin dinamikasını əhatə edən göstəricilərin məqsədli təyinat və tredli yanaşma sintezində, genetik və üfüqi rakusda təhlili, köhnə istismar sahələrində ehtiyatlar potensialının qiymətləndirilməsi, yeni iqtisadi münasibətlər və inteqrasiyon proseslər mühitində milli neftqazçıxarmanın inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi əks etdirir. Hesab olunur ki, elmi-genetik baxış əsasında köhnə istismar sahələrində neftqazçıxarmanın müasir inkişafını təmin edən iqtisadi parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, onun mənşəyi, keçdiyi yolun, tərəqqi templərinin tədqiqi, dünya neft industriyasının empirik nailiyyətləri və digər konyuktur zəmani reallıqlarla uzlaşdırmada təhlil edilməsi daha səmərəlidir. Neftqazçıxarmanın iqtisadi tarixinə retrospektiv və perspektiv mahiyyətdə yanaşma dialektik məntiq baxımından da iqtisadi göstəricilərin statistik və dinamik vəhdətdə canlandıraraq təhlil predmetini daha dolğun əks etdirməyə imkan verir.

Türk mənşəli isim kimi dünyanın bir çox məmləkətlərində neft, Avropa arealında isə müasir məqamda petroleum adlanan, korbəhidrogen tərkibli, təbii aqreqat halı maye strukturlu olan üzvi maddənin tarixi qədim və zəngindir. Əsasən qonur-qara, sarı-yaşıl çalarlı, müxtəlif konsistentli, uçucu və qaz qurluşlu maddələri özündə cəm edən, çox zaman texniki

interpretasiyada dağ yağı və ya dağ qətranı da adlanaraq şərhi verilən neftin qəbul olunmuş nəzəriyyəyə görə maqmatik proseslər nəticəsində yüksək temperatur və təzyiqin təsiri ilə çökmə suxurlarında səpələnən üzvi maddələrin qalıqlarından əmələ gəlməsi ehtimal olunur. Lakin neftin mənşəyi haqqında mübahisələr doğuran müxtəlif hipotetik yanaşmalar mövcuddur. Çağdaş zamanda *tellurik qeyri-üzvi, kosmik, bitki qalıqlarından yaranış üzvi, heyvan qalıqlarından yaranış üzvi* qəbul edilən dörd istiqamət əsas götürülür.

Vulkanik hərəkətlər nəticəsində, yüksək temperatur şəraitində buxar və karbon qazının, kömür anhidridi və qələvi metalların qovuşması ideyasına köklənən tellurik qeyri-üzvi hipoteza Q.Devi, D.Mendeleyev, P.Bertelo tərəfindən irəli sürülərək inkişaf etdirilmişdir. Kosmoqonik hipotezəyə (*I.Kant, P.Laplas*) görə isə neftin yaranışı yer qabığının dərinliklərində toplanan ağır metalların yüksək təzyiq altında su çatlarını keçərək frmlaşması və karbohidrogen tərkibli maddələrin qaz halından mayeyə keçidi kimi təzahürlərlə bağlıdır. A.Lekerye, C.Dobrenin və başqalarının bitki qalıqlarından yaranış üzvi nəzəriyyəsinə görə torfun qonur kömürə, onun daş kömür və antrasitə keçidi, növbəti mərhələdə karbohidrogen ayrılmaları ilə neftin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Heyvan qalıqlarından yaranış üzvi hipoteza isə A.Enqelerin təcrübələrindən sonra daha da möhkəmlənmişdir.¹

Neftin çox min illər öncə insana bəlli aşkarlığı sənaye epoxasına qədər onun axtarışını xüsusi maraq obyektinə çevirməmişdir. Az-çox istifadəsi gərəkli sayılan bu yanacaq növünü əvvəllər açıq su hövzəsinin səthindən toplamaqla, hopduğu əhəngdaşı, qumdaşını emal etməklə, yaxud da dayaz quyulardan karxana üsulu ilə əldə etmişlər. Qədim əyyamlarda öncə mağara və açıq çuxurlarda, palçıq vulkanlı ərazilərdə, mərcanlı zoloqlarda rast gəlinən neftin Hinddə, Farsda, Çində, Malay arxipilağı və digər ərazilərdə mövcudluğu haqqında məlumatlar olmuş, İncil hekayələrində, Herodotun, Plutraxın və başqa antik alim və tarixçilərin əsərlərində, oçerklərdə əksini tapmışdır. Tarixi yaddaşlarda Şərq yürüşündə Makedoniyalı İskəndərin neftlə yanan çiraqla tanışlığı da izini qoymuşdur. Erkən tarixi mərhələdə qədim Misirdə, Çində duz axtarışında quyu qazıntısı bir neçə yüz metrəli aşaraq yerin daha dərin qatlarını fəth etmişdir. Belə axtarış işləri digər sivilizasiyalı ərazilərdə də min illər öncə mövcud olaraq öz təbii təkamül əhəngində tərəqqi bulmuşdur. Orta əsrlərdə neftin məişətdə, təbabətdə, şəhər təsərrüfatında, konkret olaraq Sisiliyada ondan çiraqların yandırılmasında, XVIII əsrdə Genuyada həтта küçələrin işıqlandırılmasında, Şimali Amerikada Hindu qəbiləri dərin olmayan quyulardan çıxarılan nefti «Seneki», indiki Çexiyanın ərazisi olan boylar ölkəsi Bohemiyada «Kvirinus» adlanan yağı müalicəvi vasitə kimi istifadə etmişlər. Lakin hadisələrin bu müstəvidə daha dinamik inkişafı XIX yüziilliyə təsadüf edir. 1826-cı ildə ABŞ-da duz axtarışı üçün qazılan quyunun neft verməsi hadisəsini isə okeanın bu tayında-Şərqdə min illər məlum olan maddənin təsadüfi kəşfi kimi qiymətləndirmək də olar. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, məhz Amerikada aşkarlanan neft onun sənaye baxımından dəyərləndirməsində mühüm amil olmuşdur. Bir neçə on illik, sonra isə neftin böyük axtarışı daha dərin mətləbli maraqları cəlb etmişdir.

Qərbi Penselvaniya düzündə 1859-cu ildə polkovnik Dreyk artezan üsülü ilə qazma apararaq neft aşkarlamış və eynən neft adlanan yeni həyəcanın təməlcisinə çevrilmişdir. Rus neft tarixini tədqiqat səhifələrində qeyd olunur ki, elə bu ərəfədə Kubanda Kudaka çayı hövzəsində

¹ <http://www.intertek.ru>, <http://www.petroleum-economist.com.>, www.worldoil.com. - H. Hofer (*Гёфеп*), "Das Erdol (*Petroleum*) und seine Verwandten. Geschichte, physikalische und chemische Beschaffenheit, Ursprung, Auffindung und Gewinnung des Erdols" (*Вена, 1888*); Boverton Redwood, "Petroleum: a treatise on the geographical distribution and geological occurrence of petroleum and natural gas; the physical and chemical properties, production and refining of petroleum and ozokerite; the characters and uses, testing, transport and storage of petroleum products; and the legislative enactments relativity thereto; together with a description of the shale oil and allied industries" (*2 тома, Л., 1896*); A. Caccord, "Le petrole, l'asphalte et le bitume au point de vue geologique" (*Пар., 1896*); K. Nelson Boyd, "Petroleum: its development and uses" (*небольшой томик, Л., 1896*); Veith, "Das Erdol".

başqa bir polkovnik Novaselyevin mexaniki qazdığı quyu ölkədə neft erasının başlanğıcını qoymuşdur. Bununla belə rus nefti tarixinin müxtəlif baxış bucaqlarından yazılmasına baxmayaraq bütün istiqamətlərdə bu tarixin Azərbaycanla bağlılığı mübahisəsiz qeyd olunur. Etiraf edilir ki, Rusiyanın neft ölkəsinə çevrilməsində Bakı rayonu-Balaxanı, Sabunçu-Ramana və Bibiheybət nəhəng neft yataqlarının kəşfi başlıca mövqedə dayanmışdır.

Azərbaycan neftliliyi və bu təbii məhsulun ərazisində hələ çox qədimdən mövcudluğu ilə daha şöhrətli olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onun «Odlar yurdu» mənasını daşıyan adlanışı da neft-qaz resurslarının bu ərazilərdə daha çox təbii yolla üzə çıxmasından qaynaqlanmışdır. Eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdə bu coğrafi bölgədə neftin mövcudluğu haqda dəyərli məlumatlar vardır. Çoxəsrlik bir dövr ərzində burada neftdən istifadə etmədə, onun digər yüksək keyfiyyət çalarları haqqında biliklər son yüz illiklərə təsadüf edir. Azərbaycan nefti ərəb coğrafiyaşünası Ə.Məsudi, italyan səyyahı Marko Pola, alman səyyahı E.Kempferin, fransız C.Severakın yazılarında sərhədlərdən kənarda sədasını tapır. Bakıda və onun ətrafında neft işi XVII-XVIII əsrlər arası yeni sənət, peşə səciyyəsi daşımağa başlayır.

Yanacaq və işıqlandırma keyfiyyətini aşaraq yeni mahiyyət kəsb edən neft Böyük Pyotrun əzəmətinin yüksəlişində imperatorun və imperatorluğun maraqlarında təcəssüm olunmaqda idi. Bu niyyətləri ifadə edərək 1719-cu ildə Bakı qalasının zəbt olunması planı hazırlanmışdır. Rus tacirlərinin Azərbaycan bazarlarında sıxışdırılması adı altında I Pyotr 1723-1792- illərdə Fars yürüşü istila planında komandan general-leytenant M.T.Matyuşkini Bakı neftinin miqyası, zəfəranın miqdarı və bu sərvtərlərin Rusiyaya göndərilməsi təlimatını vermişdir. Bir neçə pud² ağ neft əldə edən imperator sonradan Bakı mədənlərini idarə edən rus admistrasiyasından daha 207 pud (3,79 ton) neft almışdır. Bakı və Şirvan mədənlərini ələ keçirən rusların bu ərazilərdə neftə tam sahib olmaq iddiaları bir neçə onillik sonralara təsadüf etmişdir. Əfqanların İran ərazilərinə qəfil mudaxiləsi çarın planlarını pozmuş, qoşunlar təcili zəbt etdikləri torpaqlardan geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Pyotrun ölümündən sonra öncə əldə edilmir qalıq nefti xarici bazarlara çıxarılaraq, bir qədər də konkret olaraq Hollandiya apteklərində satılmışdır. Bu illərdə Bakı mədənlərində hər il 4 tona qədər neft hasil edilirdi.

Tarixi mənbələr 1729-cu ildə Abşeronda neft quyularının xəritəsinin tərtib olunduğunu diqqətə gətirir. Statistik rəqəmlərdə dinamizm açıq-aydın görünür. 1806-cı ildən Bakının neft mədənlərinin Rusiyanın inhisarına keçməsilə neft hasilatı uçot-hesabat göstəricisinə çevrilir. Həmin il 3930 ton qara, 41 ton ağ neft hasilatı qeydə alınmışdır. 1825-ci ildə 120 quyudan 4126 ton, 1862-ci ildə 220 quyudan 5480 ton neft hasil edilmişdir. Ötən 50 il ərzində 1821-1872-ci illər əhatəsində Bakıda 320 min ton neft çıxarılmışdır. 1808-ci ildə Bakı və Şirvan neft mədənləri iltizama verilmiş, lakin belə münasibətə meyl edənlər çox olmamışdır. XIX əsrin neft hasilatı əsasən quyu üsullu texnikaya istinad edən yüzillik kimi dəyişməz qalmışdır.

Neft iqtisadiyyatında tarixi bir reallıq da ondan ibarətdir ki, primitiv istehsal, kiçik normalı ehtiyaclardan yeni artım müstəvisinə keçiddə Azərbaycanın indiki ərazisi, o cümlədən, neftli sahə Abşeron torpağı Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. «Türkmənçay müqaviləsi» ilə başlanan mərhələ isə Azərbaycanı Rusiyanın xammal bazasına çevirmək məqsədlərini praktiki təmin etmişdir. Bu ərəfdə Rusiyadan Azərbaycana ezam olunmuş mütəxəssislər yerli regionu öyrənir, onun iqtisadi potensialı və perspektivləri haqqında tədqiqatlar aparırdılar. İlk əvvəl rus kapitalına və yerli tacirlərin əmlakına istinad edən feodal ənənələrinə müvafiq kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, sənətkarlıq və ticarət sərmayə obyektini seçilmişdi. Sonralar iqtisadi maraq və nəzarət sferası genişlənmiş, torpaqlar əksərən milliləşdirilmiş, neftçıxaranlara neftli ərazilər 4 illik müddətdə icarəyə verilmişdir. Tətbiq edilən intizam sistemi artan neft tələbatını ödəməkdə başlıca iqtisadi maneəyə çevrilmişdi və imperiya xəzinəsinə kapital axını üçün müvəffəq sayılmamışdır. Səbəb

² Metrik ölçü sistemi qəbul olunanadək Rusiyada çəki (*kütlə*) vahidi. 1 pud = 16,38 kiloqram.

ondan ibarətdir ki, qısamüddətli kirayəçilik qazma və hasilat işində sərmayə qoyuluşuna, texniki təkmilləşməyə əngəllər törədirdi. Şərhi verilən tarixi hadisələr yeni sivilizasiyon mərhələnin başlanğıcına qədər ritmik ahəngində davam etmişdir. Təkamül erasını sənaye inqilabları əvəz edən iki əsrdən də az tarixi mərhələyə qədər neft başlıca olaraq üç xususda-primitiv olaraq işıq, istilik enerjisi mənbəyi, əzcazçılıq məhsulu kimi keyfiyyətlərdə insanların xidmətində durmuşdur.

1.2. Karbohidrogen erasının təşəkkülü

XIX yüzilliyin ilk onilliklərinin bitməsi ərəfəsində Avroatlantik məkanda sivilizasiyanın industrial obrazı təşəkkül tapmaqda idi. Məhz həmin illərdə ABŞ-da və Bakı rayonunda artan tələblər neft qazımasının mexanikləşməsi prosesinə rəvac vermişdi. Azərbaycan əraziləri imperiya torpaqlarına qatıldıqdan sonra Peterburqda hakimiyyət dairələrində neft hasilatının artırılmasının iqtisadi mexanizmləri daha geniş təhlil mövzusu idi. Uzun araşdırmalar, böyük hesablamalar 1872-ci ildə bu işdə məhdudlaşdırıcı amilə çevrilmiş iltizam sisteminin ləğvi ilə nəticələndi. Həmin ilin son günündə keçirilən hərraclarda neftli torpaq sahələri özəl əllərə verildi. Məhz 1872-ci il Azərbaycan neft tarixində sənaye üsullu hasilat erasının başlanğıcı hesab edilir. Bu zamandan etibarən daha dəqiq və rəsmi neft statistikasına start götürür. Kəşfiyyat-axtarış, işləmə və hasilat sferasında ilk spesifik şirkətlər təşəkkül tapır, sənayeçi sahibkarlar təbəqəsi formalaşır. Qeyd olunmalıdır ki, iltizam sisteminin ləğvinin ilk illərində neft hasilatı əksərən milli sahibkarların əlində cəmləşmişdi. Bununla yanaşı səhmdar əməkdaşlıq formasında işbirliyi də qurulmuşdu. 1873-cü ildə Abşeronda 12 şirkət hasilatı təmin edirdi. Əsrin sonlarında analoji şirkətlərin sayı 61-ə çatmışdı.

XIX əsrin sonunda neft sənayesinin təmərküzləşməsi və inhisarlaşması prosesi başlayır. İlk sindikatlar, biznes qaydaları, qeyri-kommersiya yönümlü neft cəmiyyətləri formalaşır. Okeanın o tayında, ABŞ-da fontan vuran quyular neft erasının tam sürətlə irəliləyişinə təkan verir. Daxiliyanma mühərrikləri, neftin krekinqində nailiyyətlər, neft məhsullarının assortimentinin genişləndirilməsi, enerjitutumlu industrial komplekslərin yaranması neft-qaz sənayesinin tam dövriyyədə inkişafını səciyyələndirirdi. XIX yüzillikdə artıq dünyanın müxtəlif guşələrində neft hasilatı təşəkkül tapmışdır. Peruda, Rumıniyada, Azov dənizi sahillərində, Taman yarımadasında, Kuban çayı vadisində, Qroznıda digər bu kimi yerlərdə müəyyən nisbətdə neft hasilatı edilirdi. Lakin iki qütbə-ABŞ-da Pensilvaniyada, Rusiyanın Bakı əyalətində neft hasilatı yüksək rentabelli silsilədə, fontanla müşayiət olunurdu. Neftdən alınan mühüm yeni yanacaq növü olan kerosin istehsalı dünya bazarının əsas əmtəəsi kimi hər iki ölkəni qızğın rəqabət savaşına çıxarmışdı. Azərbaycan neft sənayesinə ingilis, fransız, alman kapitalının güclü axını Avropa bazarında ABŞ kerosinin sıxışdırılmasını stimullaşdırırdı. Bu arada Rusiya Azərbaycanda təsisatlarını gücləndirir, neftdən daha çox iqtisadi-siyasi faydalanmaqla yanaşı, hasilatda texnoloji irəliləyişlərə nail olmada da səyləri artırırdı. Yeni iqtisadi imkanlar Azərbaycanda quyuların sayını yaxın 30 il ərzində 1872-1901-ci ilə qədər 1740-a çatmasına, orta quyuların dərinliyinin 53 metrədən 3645-ə qədər, hasilatın 62,3 min tondan 10,7 milyon tona qədər yüksəlməsinə təkan vermişdir. Belə bir bənzətmə var ki, kустar manufakturalı istehsalı maşınlı fabrik-zavod industriyası əvəz edən XIX əsrdə enerji istehlakı ötən XVIII əsrə ümumi nisbətdə 149 dəfədən çox artmışdır.

XIX əsrin sonunda Bakı neftinin Rusiyada əsas istehlakçıları Moskva, Sankt-Peterburq şəhərləri idi. Azərbaycan neftinə əsaslanan Rusiyadakı neft ixracı bu illərdə Hindistan, Türkiyə, Misir, Çin, Yaponiya, hətta daha uzaqlara-Avstraliyaya göndərilirdi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada neft ixracı 50 milyon puda çatdı. 1904-cü ildə isə 85,1 milyon pud təşkil etdi. Bununla belə, Rusiya kerosin istehsalına görə çox geridə qalmışdı. Adambaşına illik kerosin bölgüsü burada 5 kq olduğu halda, ABŞ-da 75 kq, İngiltərədə 13,4 kq idi. 1905-1906-cı illərdə isə artıq əksinə ABŞ Rusiyanı Avropanın kerosin bazarından sıxışdırmaqda idi. Rusiyanın kerosin

göndərmək imkanları bu mərhələdə müəyyən qədər Almaniyaya vasitəsilə reallaşırdısa, sonradan bu bazar da ABŞ-ın inhisarına keçdi. Çar Rusiyasının baş naziri S.Y.Vitte öncə maliyyə naziri olanda ölkə büdcəsini neft hesabına doldurmağa başlamışdı. XIX və XX əsrlərin qovşağında Rusiya Azərbaycan nefti hesabına dünya liderliyini ələ aldı. Lakin bütün bu keyfiyyətlər 1900-1903-cü illər dünya iqtisadi böhranı ilə dəyişikliklərə uğradı. Böhranın ilk çağlarında Azərbaycan nefti bir neçə il əvvəl əldə etdiyi dünya neft hasilat liderliyini yenidən ABŞ-a verdi. Aşağıdakı Cədvəldə Rusiyada, o cümlədən, Azərbaycan və ABŞ-da dünya neft hasilatının faiz nisbəti verilmişdir.

Cədvəl 1

1901-1940-cı illərdə ABŞ-da, Rusiyada və o, cümlədən Azərbaycanda neft hasilatının müvafiq dünya göstəricilərinə faiz nisbəti

(faizlə)

İllər	Bütün dünya	Rusiya (Azərbaycansız)	Azərbaycan	ABŞ	Digər ölkələr
<i>1901</i>	100	4	49	39	8
<i>1902</i>	100	4	42	46	8
<i>1903</i>	100	1	41	48	10
<i>1911</i>	100	5,5	14	66	14,5
<i>1940</i>	100	2,6	7.4	62	28

Göründüyü kimi rus nefti XIX əsrdən başlayaraq özünün dünyəvi əhəmiyyətini təsdiqləməyə başlamışdı. Azərbaycanda Bakı ətrafında neft sənayesinin sürətli inkişafı ABŞ-ın ilk və möhtəşəm neft şirkəti olan «Standartoyl»un dünya neft inhisarlaşmasında mövqeyini xeyli zəiflətdi. Lakin XX əsrin başlanğıcında Rusiyada hökumət böhranları ilə əlaqədar geniş təbəllüdatlı situasiyanın yaranması hasilat tendensiyasına məhdudlaşdırıcı təsir etdi. 1905-ci il rus inqilabı neft təchizatındakı ilk siyasi olay kimi tarixi izini qoydu və planetin neft sənayesini ilk böhranlı məjraya salan hadisə oldu. Bu ərəfədə Bakıda genişlənən neft işləri bir çox bolşevik liderlərinin gələcək həyatında, inqilabçı kimi yetişmədə mühüm sənət poliçonu olmuş, onların böyük öndəri Stalin isə fəhlə kütləsinə rəhbərlik etməkdə burada topladığı təcrübəni qürurla xatırlamışdı. Neft ümumiyyətlə, özünün böyük siyasi fəsadlara səbəb olan xassəsi ilə də yadda qalmışdır. Əsrin əvvəllərindəki bolşevik inqilabları, 1905-ci ildəki rus-yapon müharibəsi, iki cahan savaşı, Yaxın Şərqi siyasi-seysmik zonaya çevrilməsi bu qəbildəndir.

XX əsrin gəlişi təkcə iqtisadi böhranla müşayiət olunmadı. Böyük homoekonomik K.Marksın siyasi həmkarı F.Engelslə müştərək manifestində məşhurlaşdırdıqları qorxunç «kommunizm kabusu» eksperimental aspektdə Rusiyada yuva saldı. Yeni quruluş axtarışında olan məkanda hadisələr sürətlə dəyişməkdə, siyasi fırtınaların kəskinləşməsi imperiya sütunlarını silkələməkdə idi. Bu da şübhəsiz ki, ölkə iqtisadiyyatına onun Avropanı fəth edən neft sənayesinə neqativ təsirini göstərirdi. I Dünya, Rusiya vətəndaş müharibəsi, Oktyabr çevrilişi ümumilikdə, həm dünya neft iqtisadiyyatında, o cümlədən, Azərbaycan neft hasilatının dinamikasında əks olundu. Bu arda Azərbaycan Rusiya ilə yanaşı Almaniyaya, İngiltərəyə, Türkiyəyə və Fransanın maraq dairələrinə dərin inteqrasiyada idi. Zəmanənin nəhəng neft şirkətləri Şell, Oyl, Nobel qardaşları burada biznes qurmuşlar. İlk dəfə olaraq Azərbaycanlı sahibkarlar kapital dünyasında avtoritet zirvəyə yüksəlmiş, xaricdə böyük daşınmaz əmlak, banklardakı hesablara malik olan iri neft bosslarına çevrilmişlər. Neft milli burcuaziyanın yaranmasına, yüksək Avropa mədəniyyətinin ölkədə qərarlaşmasına, həmçinin şəhər təsərrüfatının, ölkə iqtisadiyyatının yenidən təşkilinə, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, yeni xidmət sahələrinin inkişafına, mədəniyyətin yüksəlişinə təkan vermişdir. Industrial cəmiyyətin əsas qaynaq komponenti olan neft XIX əsrin ikinci yarısından sonra yeni təkan alaraq növbəti onilliklərdə də özünün müxtəlif siyasi iqtisadi cəhətlərini büruzə verdi. Yeni sivilizasiyon mərhələdə neft rifahının yüksəlişi ilə yanaşı, həm də, əks istiqamətdə siyasi-iqtisadi və sosial fəsadlar törədən ağır yüklülüyə də səbəb

olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanda neft-qaz sənayesi təmərküzləşərək əsas üç şirkətin-Nobel, Şell və Oyl-inhisarına keçdi. Onlar 60% hasilata, 86% ümumi səhmlərə nəzarət edirlər. Neftin sənaye üsullu ilk 50 illik mərhələsinin hasilat tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, böyük tərəqqi ilə müşayiət olunan bu illər ərzində 122 dəfədən çox artım qeydə alınmışdır. Aşağıda Rusiya, SSRİ və Azərbaycanda neft hasilatının 1872-2001-ci illər ərzində dinamikasını xarakterizə edən orqinal bir Cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 2

**Rusiya (SSRİ) və Azərbaycanda dəniz və quru bölgüsündə
1972-2001-ci illərdə neft hasilatı və nisbəti faizləri**

(min ton)

İllər	Rusiya	Azərbaycan	Quruda	Dənizdə	Rusiyaya nisbətə %-lə	İllər	Rusiya	Azərbaycan	Quruda	Dənizdə	Rusiyaya nisbətə %-lə
1872	27	26	26	-	96,3	1937	28301	21361	20596	765	75,5
1873	68	66	66	-	97,1	1938	30186	22105	21287	818	73,2
1874	106	82	82	-	77,4	1939	30259	21548	20609	939	71,2
1875	153	105	105	-	68,6	1940	31121	22176	21330	846	71,3
1876	213	183	183	-	85,9	1941	33000	23540	23540	* *	71,3
1877	276	248	248	-	90,0	1942	22000	15700	15300	400	71,4
1878	358	329	329	-	91,9	1943	17980	12700	12300	400	70,6
1879	431	395	395	-	91,6	1944	18260	11700	11300	400	64,1
1880	382	343	343	-	89,8	1945	19436	11070	10646	424	57,0
1881	701	656	656	-	93,6	1946	21746	11934	11485	449	54,9
1882	830	818	818	-	98,6	1947	26022	13412	12876	536	51,5
1883	1039	983	983	-	94,6	1948	29249	13890	13240	650	47,5
1884	1533	1460	1460	-	95,2	1949	33444	14352	13555	797	42,9
1885	1966	1884	1884	-	95,8	1950	37878	14777	13620	1157	39,0
1886	1936	1876	1876	-	96,9	1951	42253	15215	13527	1688	36,0
1887	2405	2327	2327	-	96,8	1952	47311	15656	13325	2331	33,1
1888	3074	2986	2986	-	97,1	1953	52777	15706	12812	2894	29,8
1889	3349	3249	3249	-	97,0	1954	59281	15217	12035	3182	25,7
1890	3864	3737	3737	-	96,7	1955	70793	15284	11594	3690	21,6
1891	4610	4499	4499	-	97,6	1956	83806	15560	11424	4136	18,6
1892	4775	4658	4658	-	97,5	1957	98346	15957	11397	4560	16,2
1893	5620	5381	5381	-	95,7	1958	113216	16475	11410	5065	14,5
1894	5040	4808	4808	-	95,4	1959	129537	17055	11416	5639	13,2
1895	6935	6256	6256	-	90,2	1960	147859	17850	11361	6489	12,1
1896	7115	6365	6365	-	89,5	1961	166068	18702	11323	7579	11,3
1897	7566	6949	6949	-	91,8	1962	186068	19700	1213	8487	10,6
1898	8635	8014	8014	-	92,8	1963	206069	20500	10997	9503	10,0
1899	9264	8534	8534	-	92,1	1964	229603	21251	10803	10448	9,3
1900	10684	9866	9866	-	92,3	1965	242888	21500	10585	10915	8,9
1901	11937	10979	10979	-	93,6	1966	265125	21729	10300	11429	8,2
1902	11621	10504	10504	-	90,4	1967	288068	21605	9686	11919	7,5
1903	11099	9854	-	-	88,7	1968	309150	21138	8966	12172	6,8
1904	11665	10182	10182	-	87,3	1969	328299	20420	7956	12464	6,2
1905	8310	6784	6777	7	81,6	1970	352574	20187	7287	12900	5,7
1906	8885	7452	7444	8	83,9	1971	377075	19203	6769	12434	5,1
1907	9760	7934	7930	4	81,3	1972	400440	18386	6598	11788	4,6
1908	10388	7815	7797	18	75,2	1973	429037	18265	6364	11901	4,3
1909	11248	8303	8275	28	73,8	1974	458947	17755	6210	11545	3,9
1910	11283	8232	8209	23	73,0	1975	490799	17203	5841	11362	3,5
1911	10547	7537	7494	43	71,5	1976	471253	15609	5632	9977	3,3

1912	10408	7799	7745	54	74,9	1977	493480	14785	5672	9113	3,0
1913	10281	7669	7591	78	74,6	1978	571529	14155	5335	8820	2,5
1914	10013	7101	7005	96	70,9	1979	585571	13058	4900	8158	2,2
1915	10138	7481	7368	113	73,8	1980	603207	13054	4850	8204	2,2
1916	10826	7894	7779	115	72,9	1981	609000	12626	4703	7923	2,1
1917	8800	6646	6531	115	75,5	1982	613000	11664	4666	6998	1,9
1918	4146	3435	3386	49	82,9	1983	616300	11545	4286	7259	1,9
1919	4448	3739	3690	49	84,1	1984	612700	11572	4057	7515	1,9
1920	3851	2915	2869	46	75,7	1985	595291	12677	3909	8768	2,1
1921	3781	2437	2391	46	64,5	1986	614752	12659	3902	8757	2,1
1922	4658	2945	2883	62	63,2	1987	624177	12203	3734	8469	2,0
1923	5277	3485	3406	79	66,0	1988	624326	11200	3417	7783	2,0
1924	6064	4125	4045	80	68,0	1989	540800	10723	3023	7700	2,0
1925	7061	4663	4552	111	66,0	1990	515900	9927	2582	7345	1,9
1926	8318	5514	5383	131	66,3	1991	461900	9749	2249	7500	2,1
1927	10285	6810	6680	130	66,2	1992	399500	9409	2009	7400	2,4
1928	11625	7574	7443	131	65,2	1993	354600	9483	1983	7500	2,7
1929	13684	8683	8556	127	62,5	1994	317800	9563	1790	7773	3,0
1930	18451	10521	10334	187	57,0	1995	306800	9161	1624	7537	3,0
1931	22392	13153	12724	429	58,7	1996	301200	9100	1575	7525	3,0
1932	21414	12181	11515	666	56,9	1997	305600	9622*	1563	7459	3,1
1933	21489	15327	14722	605	71,3	1998	303300	11422*	1578	7474	3,8
1934	24218	19183	18537	646	79,2	1999	305057	13807*	1526	7466	4,5
1935	25218	19340	18767	573	76,7	2000	312676	14116*	1511	7505	4,5
1936	27427	20557	19814	743	75,0	2001	348098	14612*	1596	7416	4,2

* Qeyd: 1997-ci ildən başlayaraq ABƏŞ nefti də ümumrespublika neft hasilatına əlavə edilmişdir.

** Qeyd: Statistik məlumat yoxdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, neft hasilatına qeyd etdiyimiz ilk mərhələdə siyasi hadisələrin 1901-1903-cü illər dünya böhranı, 1905-ci il Rusiya inqilabı, 1914-cü il-I Dünya müharibəsi, 1917-ci il Oktyabr çevrilişi və digər siyasi hadisələrin təsiri mühüm olmuşdur.

«Neft-güc» düsturu Birinci cahan savaşının döyüş meydanlarında öz təsdiqini tapmışdır. Bu qəbildən bir tarixi faktı da vurğulamaq lazımdır ki, 1918-ci ildə Bakı neftini ələ keçirmək üçün Almaniyə böyük təşəbbüslərə baş vurdu. Almanlar əvvəlcə türk qoşunlarının Bakını almasını stimullaşdırmış, sonra isə türk ordusunun geri çağırılmasının neftlə əvəzləndirilməsini Leninlə sövdələşdirmişlər. Lakin buna baxmayaraq, türklər soydaşlarının köməyinə gələrək Bakını ələ keçirmişlər.

Rusiyada vətəndaş müharibəsi illərində də bolşevik hakimləri ilə yanaşı çar generalları da Bakı neftinə sahib olmağın yeni planlarını cızurdular. Hələ bu müharibənin qızmar gedişində çar Rusiyasının cənubdakı hərbi qüvvələrinin baş komandanı, general A.Denikinin Ənzəlida Qərb sahibkarları ilə neft müqavilələri bağlaması hadisəsi də baş vermişdir.

Rus kampaniyasında Bakını və Qafqaz neft yataqlarının alınması qeyd olunduğu kimi Hitler strategiyasının əsas planlarından biri olmuşdur. Neftə mübtəla olan III Reyx strateqlərinin 1942-ci ildə planlaşdırdığı yeni hücum planı «Blau» Qafqaz neftinin və sonrakı mərhələdə İran və İraqın yeni yataqlarından yararlanmasını nəzərdə tuturdu. Stalingrad ətrafı döyüşdə feldmarşal Manşteyn Hitlerdən Qafqazdakı ordunun bu cəbhəyə yönəldilməsini israrla təvəqqə edəndə diktator qoşunların Bakı neftinin ələ keçirilməsinə səfərbər edildiyini və bunun son dərəcə müharibəni udmaq mühüm və vüsətli olmasını bildirmişdir.

XX əsrin ilk illərində iqtisadi gərginliklərlə də müşayiət olunan siyasi hadisələrin Azərbaycanın neft sənayesində əks olunması 1918-ci ildə apogeyə çataraq 1921-ci ilə qədər davam etmişdir. Bu tarixi dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikası mərhələsi də dünyəvi hadisələrin mühüm tərkib hissəsi kimi, siyasi çaxnaşmalar, iqtisadi təzadlarla əhatə olunaraq ölkə iqtisadiyyatında əsaslı dönüş, o cümlədən, neft-qaz hasilatında irəliləyişi tam təmin etməyə

müvəffəq olmamışdır. Vurgulanan tarixi mərhələ Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində geniş şərhini və əksini tapmışdır.

Mövcud qısa zaman kəsiyində vətənevər insanların tənəzzülə uğramış neft sənayesinin dirçəltməyə yönəlmiş cəhdləri səmərəli olmamış, bu ərafədə kapitala sahibləri bolşevik qovğasından çəkinərək öz konsessiyalarından vaz keçməyə, sahələri dəyər-dəyməzinə satmağa qərar vermişlər. Nəhayət, XI Qızıl Ordunun Bakı işğalı, Azərbaycan dövlətçiliyini qəsb edərək respublikanın həm siyasi, həm iqtisadi həyatında yeni uzun bir mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

1.3. Direktiv-planlı hasilat mərhələsi

Bolşevik istilasının Azərbaycan neft tarixində 70 il davam edən mərhələsi şərti olaraq dörd submərhələyə-SSRİ-nin II dünya müharibəsinə qatılması, müharibə və sonrakı quruculuq illəri, dənizdə intensiv hasilatın başlanması, 1980-ci ildən başlanan tənəzzüllü meyllərdən müstəqilliyinin bərpasına qədərki dövrləri əhatə edir. 28 aprel 1920-ci ildə Bakıya daxil olan bolşeviklər bir ay keçməmiş 24 mayda neft sənayesinin milliləşdirmək barədə dekret qəbul etdilər. Bolşevik hakimiyyəti illərində mərkəzləşən neft-qaz sənayesinin kompleks strukturda, həmçinin ixtisaslaşmış sahələrin birliyində formalaşdırmağa başlamışdı. Bütün neft sənayesini bir struktur altında nəzarətə gətirmək üçün respublika tarixində ilk dəfə olaraq neft sənayesinə rəhbərlik edən vahid qurum «Azərneftkomitə» təşkil edildi. Komitəyə böhrana uğramış neft sənayesini bərpa etmək, onun yüksəliş yoluna yönəlməsi üçün geniş səlahiyyətlər verildi. Belə səlahiyyətlərin indi yalnız ARDNŞ-lə müəyyən qədər müqayisə etmək olar. Lakin elə meyarlar var ki, «Azərneftkomitə» müasir TMK-lar qədər «diplomatik immunitətlər»ə malik idi. Belə ki, 1921-ci ildə onun sərbəst barter əməliyyatları keçirmək hüququ, dünyanın 10-dan çox iri şəhərlərində nümayəndəliyi, digər imtiyaz və səlahiyyətləri mövcud idi.

1921-ci ildə hasilat nisbi müqayisədə 33 il öncə 1888-ci ildəki səviyyə ilə uzlaşırdı. Bu, 1901-ci ildəki səviyyədən 4,5 dəfə kiçik bir göstərici idi. Azərbaycanda neft sənayesini yenidən təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verən mərkəzi hökumət bu sahədə səyləri səfərbər edərək çox ciddi cəhdlər edirdi. Belə addımlardan biri də 1921-ci ildə məşhur neft bilicisi İ.M.Qubkinin rəhbərliyi ilə Bakı və Qroznıda neft sənayesinin inspeksiyası üzrə komissiya təşkil edilməsi idi. Neftlə bağlı vəziyyəti tədqiq edən komissiyanın raportunda Bakı neft rayonunda 1913-cü ildə fəaliyyət göstərən 3500 quyudan 960-ının işləməsi qeyd olunaraq, burada qazma işinin yenidən təşkilinin sürətləndirilməsi tövsiyə edilmişdi. Görülən tədbirlərin nəticəsi kimi bu illərdə artıq yataqların işlənməsində fərqli keyfiyyətli işlər vüsət aldı, Sabunçu yatağında geniş qazma prosesi başlandı.

İttifaqın beşillik mərhələləri əhatə edən iqtisadi, strateji planları neft sənayesinin inkişafında da ardıcıl xəttin tətbiqini təmin etdi. 1920-23-cü illərdə bolşeviklər çox qısa bir müddətdə Qərb texnologiyalarının böyük miqyaslı idxalı ilə praktiki ölü vəziyyətində olan neft sənayesini bərpa etmiş, yenidən dünya bazarına keyfiyyətli ixracata çıxmışlar. Sovet dövlətinin ilk illərində Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyi nəticəsində birinci beşillik plan 2,5 il ərzində yerinə yetirilmişdir. Yaxın 10 il ərzində isə hasilat 1901-ci il səviyyəsini ötüb keçmişdir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, bolşevik təsisatlarının ilk çağlarında Azərbaycanda neft istehsalı Rusiyaya nisbətə öz mövqelərini əvvəlki illərlə müqayisədə çox itirmişdir. 1873-cü illə müqayisədə bu nisbət 97,1%, 1882-ci ilə 98,6%, 1892-ci ilə 97,6%, 1892-ci ildə 97,6%, 1920-ci ildə isə 75,7% təşkil etmişdir. 1920-ci ildən başlayaraq bu nisbət 1933-cü ilə qədər enməyə məruz qalmış, 1932-ci ildə 56,9% təşkil etmişdir. Sonradan burada üstün meyl təşəbbüsü ələ almış, II Dünya müharibəsi ərafəsində və tamamında Azərbaycan Rusiya neft istehsalının $\frac{2}{3}$ hissəsini vermişdir. Burada daxili faktorial yanaşma, tarixi qanunauyğunluqlar, neftə olan tələbatın artımı və sair əlaqədar amillər özünü göstərmişdir.

Sovet İttifaqının inkişaf perspektivinin təkə Bakı və Qafqaz nefti ilə bağlanması strateji məntiqə uyğun deyildi. Ona görə də, böyük məmləkətin digər ərazilərində fundamental kəşfiyyat axtarış işləri vüsət alırdı. 1920-1930-cu illər əhatəsində Permdə, Başqordistanda, Kuybişev

vilayətində, sonradan Qazaxıstanda neft-qaz yataqları aşkar edildi. Beləliklə, neft-qaz sənayesinin coğrafiyası əsaslı dəyişikliklərə uğradı və neft əhəmiyyətini daha geniş strateji planda göstərdi.

1940-cı illərdə dünya neft hasilatının mərkəzi Karib hövzəsindən Fars körfəzinə keçmişdir. Müharibə ərzində 1940-cı ildə İran-İraq və Ərəb yarımadası dünya neftinin 9, ABŞ isə 63%-i verirdi. Bu zaman neft dünya siyasətində başlıca strateji hərbi məhsul, siyasi-iqtisadi strategiyanın formalaşmasının əsas mənbəyi, milli gücün əsas faktoru hesab olmaqda idi.

Dağ mədəni sənayesinin heç bir sahəsində neftə olduğu kimi yüksək inkişaf templəri müşahidə edilməmişdir. 1859-cu ildə dünyanın neftə olan tələbi XX əsrin əvvəllərində 20 milyon, XX əsrin əvvəllərində isə 2,5 milyard ton olmuşdur. 1900-1970-ci illər kəsiyində hər 10 il ərzində hasilat iki dəfə artmışdır. 1900-cü ildə neft hasilatı 13 ölkədə reallaşırdısa da indi hasilatçı ölkələrin sayı 100-ü ötmüşdür.

1936-cı ildən başlayaraq hər il Azərbaycanda 20 milyon tondan çox neft hasil edilməyə başlandı. 1941-ci ildə SSRİ-nin II Dünya müharibəsində iştirakı neftçilər qarşısında sərt tələblər qoydu. Həmin il hələ ki, milli neft tarixində təkrarlanmayan nailiyyət 23,5 milyon ton neft hasil edildi. Bu tarixi dövr 1949-cu ildə dəniz yataqlarının geniş istismarı ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1949-cu ildə Xəzərdə Qara Daşlarda qazılan ilk quyunun fontan vurması Azərbaycanın, həm də dünya neft tarixində dəniz şelfindən hasilatın başlanğıcı kimi yadda qaldı. Həmin il dənizdə neft-qaz hasilatını təmin edəcək əlahiddə qurum «Azərdənizneft» tresti təsis edildi. Planetin dəniz neft erasının Azərbaycanın Xəzər sahillərindən start götürməsi dünya neft tarixində mübahisə edilməz fakt oldu. SSRİ məkanından hasilatın kulminasiyaya çatması, dünya bazarında yeni qiymət tendensiyaları, neft sənayesinə sərmayə qoyuluşlarını kəskin azalması, Azərbaycanın quru sahələrində hasilatın təhlükəli iqtisadi zonaya yaxınlaşması, yataqların enerjisinin, ehtiyat potensialının tükənməsi, iqtisadi münasibətlərdə yeniləşmənin azalan templəri, vəsait çatmamazlığı, digər çoxsaylı faktorlar-kommulyativ məzmununda hasilata öz təsirini göstərdi.

1960-cı illərdən başlayaraq davamlı ekstensiv hasilat nəticəsində respublikada istismar edilən yataqlarda neft ehtiyatları tükənmə mərhələsinə qədəm qoydu. 1970-ci illərin əvvəllərində ittifaq neftinin 5%-dən bir qədər çox hissəsini təmin edən respublikada dəniz və quru sahələrində hasilat nisbəti ciddi dəyişikliklərdə uğradı. 1964-1965-ci illərdə bərabərləşən dəniz və qurudakı hasilat müstəqillik ili ərzində-991-ci ildə artıq dənizin fiziki üstünlüyündə-3,3 dəfədən artıq idi. Ehtiyatlar faktoru, istismar çətinlikləri, digər tərəfdən isə Sibirdə aşkarlanan nəhəng neft-qaz yataqları, buradakı hasilatın fontan üsüllü və yüksək debitliliyi respublikada neftqazçıxarma sənayesinin perspektivlərinə olan marağı səngitdi. İttifaq dövlətin yeni neft strategiyası investisiyon və texnoloji məhdudluq amillərini istinadən Azərbaycan neft sənayesinin tərəqqi proqramını arxa plana çəkdi. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər İttifaqının mövcudluğu zamanı ümumi neft-qaz sənayesini, o cümlədən, regional istehsalat birlikləri nə qədər tənqidi baxılsa da mərkəzi hökumətin diqqət və qayğısı altında olmuşlar. Təkcə «Azneft» İB-nin idarə edilməsində 10-dan çox əsaslı struktur dəyişikliyi, təkmilləşdirmə işləri aparılmış, onun çevikliyinin artırılması üçün müxtəlif qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. İttifaqın dağılması ərzində isə bu təşkilata tam təsərrüfat özünümaliyyəşdirmə sistemində keçidinə qədər qərar verilmişdir.

Respublikamız ilkin istismar mərhələləri istisna olunmaqla təbii qaz istehsalında xüsusi aparıcı mövqedə dayanmamışdır. Bununla belə, təbii qazdan istifadədə onun emalı və nəqli prosesində dəyərli iqtisadi nəticələr çox olmuşdur. Azərbaycan neft-qaz sənayesinin tarixi inkişaf mərhələləri daha geniş rəqəmlə müəllifin elmi əsərlərində, tədqiq edilmişdir. Bu uzunmüddətli tədqiqat prosesində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin tarixi inkişaf mərhələsində hasilata təsir edən amillər, baş verən meyillər mümkün təhlildə unifikasiyaya məruz qalmışdır. Dinamik-

statistik qanunauyğunluqlara, aparılan təhlilin nəticələrinə istinadən demək olar ki, Azərbaycanın neft-qaz sənayesində mütərəqqi meyllər daha çox təzahür etmişdir.

Neft hasilatının qərarlaşan göstəricilərinə istinadən XIX əsrdə dünyada 400 milyon ton neftin hasil edildiyi bildirilir. Bu mənbədən çıxış edərək apardığımız hesablamalara əsasən qeyd etməliyik ki, sənayeləşən neft hasilatı dövrünə qədər Azərbaycanda təqribən 60-65 milyon neft çıxarılmışdır. Ümumilikdə XIX əsrdə Azərbaycanda neft hasilatı 140-150 milyon ton təşkil edir. 1872-1920-ci illər əhatəsində 238 milyon ton, 1921-1940-cı illərdə 243 milyon ton, 1941-1948-cü illərdə 114 milyon ton, 1950-1980-ci illərdə 543 milyon ton, 1981-1991-ci illərdə 128 milyon ton, 1991-2001-ci illərdə 109 milyon ton neft hasil edilmişdir. 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dənizlə birlikdə 1 milyard ton neftin çıxarılmasına nail olunmuşdur. Quru sahələrində isə bu zirvə əlahiddə olaraq hələ ki, fəth edilməmişdir.

Milli neft tarixində ən yeni dövr Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən başlanğıc alır, Ötən on il ərzində köhnə istismar sahələrində hasilat tempi ağır ritmdə olmuşdur. Dəniz yataqlarında enmənin qarşısı qismən alınsa da, quruda buna nail olunmamışdır. Köhnə yataqlarda, xüsusən quru sahələrində genişlənən islahat işləri uğurlu perspektivli nəticələrə gətirməmişdir. Müştərək müəssisələr tendensiyasının trendi, vizual müşahidələr, statistik əsaslar burada köklü dəyişikliklərin baş verməməsini göstərir.

Azərbaycan neft tarixinin 1991-ci ildən başlayan ən yeni mərhələsi yeni geosiyasi və geostrateji durum, planlı iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçid prosesləri ilə müşayiət olunur. Məhz bu transformasiya mərhələsinin strateji aspektlərinin və ondan irəli gələn spesifik cəhətlərin araşdırılması bizim tədqiqat mövzusunun predmetinin prioriteti olduğundan onun daha geniş təhlili növbəti bölmələrdə geniş əksini tapmışdır.

1.4. Neft-qaz hasilatının tarixi inkişaf mərhələsində əsas meyllər və başlıca amillər

Azərbaycanda neftin tarixinin tədqiqi XX əsrdən daha sistemli xarakter almış, geniş müfəssəl elmi interpretasiyada öncə 1950-60-cı illərdə Azərbaycan tarixi çoxcildliyində, akademiklər İ.A.Hüseynovun A.S.Sumbatzadənin rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlarda əksini tapmışdır. Azərbaycan sovet ideologiyasından qurtularaq dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu tarix yeni rəkusda AMEA-nın Tarix İnstitutu və ayrı-ayrı tarixçi alimlər tərəfindən işlənmişdir. Azərbaycanın iqtisadi tarixi, o cümlədən, neft sənayesinin tarix baxımından tədqiq professorlar B.Y.Axundovun, S.Aşurbəyli, M.Ə.İsmayılov, T.S.Vəliyev, S.S.Əliyarovun, Y.Əbdülsəlimzadə, S.Haqverdiyeva, Q.Ə.Mədətov və digərlərinin əsərlərində geniş təsvir olunur. Müasir mərhələdə İ.H.Əliyev və A.Muradverdiyevin hazırladığı «Azərbaycan nefti dünya siyasətində» çoxcildliyi neft tarixinə yeni ştrixlər gətirən əsərlərdən olmuşdur. N.Nəsbli, prof. N.Nəbiyev, M.Süleymanov əsərlərində Azərbaycan neft tarixinin dönüş məqamlarını təhlil və tədqiq etmişlər. Azərbaycan neft sənayesinin bir çox elmi-statistik nəşrlərdə coğrafi kontekstdə 1963-cü ildə nəşr edilmiş Azərbaycan atlasında, SSRİ və rus neft tarixini tədqiq edən Rusiya alimlərinin tədqiqatlarında və habelə Qafqaz regionunda geoloji kəşfiyyat və neftin axtarışı işlərində P.S.Pallas, D.İ.Mendeleyev, Q.V.Abix, F.B.Koşkul, İ.M.Qubkin və digərlərinin elmi əsərlərində qeyd edildiyi kimi, görkəmli neft mütəxəssisi D.Yerginin məşhur «Hasilat» əsərində də şərhini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Ə.Əliyevin cənablarının neft sənayesinə bəslədiyi bənzərsiz münasibət, uğurla həyata keçirdiyi milli neft strategiyası ölkənin müasir neft tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz yeni elmi kapitalla çevrilmişdir.

Azərbaycanda neftin iqtisadi tarixinin alimlər tərəfindən müxtəlif mərhələlik təsnifatda baxılmışdır. Bu təsnifatlar özü-özlüyündə şərti xarakter daşıyır və elmi dairələrdə dərin aprobeziyasını almadan qalır. Apardığımız təhlil Azərbaycan neft tarixinin aşağıdakı mərhələlər üzrə qruplaşdırması təqdim olunur. Bu tarix əsasən 4 mühüm mərhələni əhatə edir.

I. 1872-ci ilə qədər klassik neft tarixi dövrü.

II. 1872-1920-ci illəri əhatə edən ilkin industrial neft tarixi mərhələsi.

(Qeyd edilməlidir ki, bu tarixi mərhələdə ADR dövrü əlahiddə məzmun kəsb edir).

III. 1921-1991. Sovet neft tarixi dövrü.

Bu çox məhsuldar mərhələ aşağıdakı zaman kəsiklərinə təsnif edilir:

- ❖ **1921-1940-cü illər** sovet neft quruculuğunun bərpa illəri və neft sənayesinin tam milliləşdirilməsi dövrü;
- ❖ **1941-1949-cü illər**-müharibəyə səfərbərlik və bərpa dövrü. *(II Dünya müharibəsi və onun nəticələrinin bərpası illəri);*
- ❖ **1950-1980-ci illər** -liderliyin itirilməsi dövrü. *(Dənizdə neft hasilatının başlanması, SSRİ-də yeni neft rayonlarının da genişlənərək istismarı və dünya neft sənayesinin sürətli inkişaf mərhələsi);*
- ❖ **1981-1991-ci illər** -tənəzzül dövrü.

IV. 1991-ci ildən başlanan müstəqilliyin bərpa edilməsi-bazar strukturlu istismar mərhələsi.

Azərbaycanda təşəkkül tapan neft sənayesinin tarixi məqamlarını dünya neft təsərrüfatının tarixindən ayrı təhlil etmək məqbul sayılmaz. Burada başlıca şərt onunla bağlıdır ki, Azərbaycanda neft sənayesi tarixi dünya sənayesinin neft tarixi ilə eyni zamanlardan qaynaqlanır. Bu başlanğıcın iki mühüm mütləq dünyəvi mərkəzindən biri ABŞ, digəri isə Bakıdır. Əsas dünyəvi rəqabət ilk olaraq şübhəsiz bu iki mərkəz arasında getmişdir. Bu yarışma orta hesabla tam bir əsr davam etmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, ABŞ 85-il-1865-ci ildən 1950-ci ilə qədər dünya neft iqtisadiyyatında liderlik etmişdir. Bu dövr ərzində onunla yarışa davamlı və qüdrətli olan, 1895-1901-ci illərdə liderliyini əldən salan Bakı Neft Rayonu olmuşdur. Diqqətə gətirilən məqamın bir cəhətini vurğulamaq istərdik ki, bu rəqabətin müxalif tərəfi məhz Azərbaycanın quruda təşəkkül tapan neft-qaz kompleksi çıxış etmişdir. Apardığımız təhlildən alınan digər bir nəticə isə neft-qaz hasilatının tarixinin və inkişaf mərhələsində əsas meyllərin və başlıca amillərin təyinatı ilə bağlıdır. Sənayeləşən istismar tarixinin təşəkkülü və ilkin inkişaf mərhələsində milli neft sənəməsində başlıca amillər ilk növbədə:

- ✚ izafi neft ehtiyatları;
- ✚ yüksək keyfiyyət;
- ✚ çoxəsrlik təcrübə;
- ✚ ucuz fontan üsullu, aşağı istehsal xərci hasilat;
- ✚ regionun Avropanın mühüm ticarət mərkəzlərinə yaxınlığı və əlverişli istismar şəraiti;
- ✚ resursların istismarının yerli əhalinin tam nəzarətindən kənarlılığı;
- ✚ mülayim ekoloji təhlükəsizlik etinasızlığı;
- ✚ ABŞ və Avropa mədənlərinə nisbətə quyu dərinliyinin az olması;
- ✚ regionun Rusiyanın nəzarətindən çıxmaq imkanları və perspektivi olmuşdur.

Azərbaycanın neft tarixinin leytmotivini bir neçə mühüm meyillə bağlansa da burada mühüm olanı hər yeni tarixi dönüş mərhələsində regionun müəyyən qədər iqtisadi toxunulmazlığının, yerli idarəçiliyin qalması diqqəti cəlb edir. Məhz son iki əsrdə neft faktoru Azərbaycanın nisbi toxunulmazlığını əlahiddə siyasi-coğrafi ərazi kimi qalmasını müəyyən nisbətə təmin etmişdir. Digər bir meyli isə bu trayektoriyada intensiv və ekstensiv hasilatla bağlamaq olar ki, onun da mənfə təzahürləri dərin izini indiyə qədər qismən də olsa saxlamışdır. Bununla belə, neftin texnoloji əhəmiyyətinin Avroatlantik məkanda sürətlənən sənaye sahələrinin təşəkkül və inkişafına təkan verərək biznes üçün böyük kapital mənbəyinə çevrilməsi də bu çərçivədə mühüm bir meyli də əks etdirmişdir.

Beynəlmilləşməkdə start götürən neft-qaz sənayesi ADR-nin süqutu və Rusiyanın növbəti ekspansiyası ilə yenidən nəzarətə alındıqdan sonra analogi olaraq eyni mahiyyətdə, lakin digər formada-SSRİ-nin iqtisadi-siyasi qüdrətinin qüvvətlənməsinə xidmətə səfərbərliklə müşayiət olunmuşdur. Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycanda 1035 milyon ton neft, qaz və kondensatı sintez edən 1,3 milyard ton karbohidrogen istehsal olunmuşdur. Rusiya dövrü ilə birlikdə bu

göstərici 1,8 milyard tona bərabərdir. Sovetləşmə illərində hasil edilən neft-qaz resurslarının iqtisadi rolunu və siyasi mahiyyətini artıran cəhətlərin əhəmiyyətini aşağıdakı amillərlə bağlamaq olar:

- ✚ SSRİ-nin iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- ✚ energetik bazanın və enerjitutumlu sənaye-istehsal komplekslərinin formalaşması;
- ✚ II Dünya müharibəsində mühüm qələbənin təminatçısı kimi;
- ✚ ittifaq neft-qaz sənayesinin formalaşmasında elmi-texniki eksperimental effekti;
- ✚ ilk emal, neft-maşın avadanlıqları və müvafiq maşınqayırma komplekslərinin, zavodlarının yaranmasının stimullaşdırılması.

1921-1991-ci illəri əhatə edən-70 illik SSRİ dövrü üzrə Azərbaycanın İttifaqın neft sənayesində payı, bizim hesablamalara görə $\frac{1}{3}$ hissəyə bərabərdir. II Dünya müharibəsi mərhələsinə qədər isə bu pay 70%-dən artıqdır. Bu hesablamaların məramı onunla əlaqələndirilir ki, Azərbaycanın neft-qaz resurslarının bütün bu keçmiş mərhələdə xalqa tam məxsusluğu təmin edilsəydi, ondan milli mənafeələrə uyğun istifadənin səmərəliliyi daha da yüksək olardı. İndi Xəzərin yeni nəhəng karbohidrogen resursları istismarında çoxlu qlobal neft nəhəngləri iştirak edir. Bağlanan uzunmüddətli müqavilələr işlərin dünyəvi standartlara, ETT-nin yeni nailiyyətlərinə uyğun tərzdə qurulmasını şərtləndirilir. Yeni yataqlarla, köhnə yataqların fərqi bir çox göstərici və faktorlarda özünü büruzə verir. Zənn edilir ki, yeni dəniz yataqlarının istismarı problemləri müştərək cavabdehlikdə olduğu kimi müştərək həllə də çözlənəcəkdir. Lakin bununla belə, buradakı işlərin nəzarətdən çıxması bizə baha başa gələ bilər.

Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf yolu ümumdünya neft industriyasının təşəkkülündə, müəyyən mənada keçid sınaq poliqonu kimi çıxış etmiş, yetərincə real empirik informasiya gətirmişdir. Son iki yüz ildə neft Azərbaycanın bestselleri olmuş, onun həyatının bütün sahələrində öz təsir nüfuzunu nümayiş etdirmişdir. XX yüzilliyin ilk onilliklərinə qədər onun neft yataqları öz marjinal əhəmiyyətini qorumuş və əsrin sonunda isə Xəzərdəki ehtiyatlara rəğmən yeni keyfiyyətdə təzahür etmişdir. Köhnə yataqlar isə marginal səviyyəyə enmişdir.

Respublikanın neft-qaz sənayesinin inkişaf trendi S görünüşlü loqist əyrini xatırladır. Qrafik görünüşə görə, loqist əyri başlanğıc mərhələ ağır, yavaş templi artımla müşayiət olunur, ikinci fazada joşğun şiddətli mərhələyə keçərək, üçüncü doyum mərhələsi yetişir. Azərbaycan neft sənayesində bu trend *asta artımda*-XIX əsrin ikinci yarısının başlanğıcı, *coşğun* 1872-1945-ci illər (*dənizdə neft hasilatının intensiv başlanğıcı nəzərə alınsa -1950-1970-ci illəri də daxil edilir*) və 1945-1990-cı illər-*doyum dövrünü* əhatə edir. Bununla belə, Xəzərdə nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarının aşkarlanması və quru sahələrində bazaryönülü işlərin vüsət alması, bura davamlı investisiyaların cəlb edilməsi yeni keyfiyyətdə fərqli bir trendi-loqist əyrini cızacaqdır. Fikrimizcə, bu əvvəlki əyriyə nisbətdə daha yığcam və azömürlü olacaq, lakin daha böyük parametrlərdə izini qoyacaqdır. Bir əlamətdar fərqi spesifikliyi onunla bağlıdır ki, yeni mərhələ müstəqillik mühitində, milli mənafeələrə əsaslanan cildə təkrarlanacaqdır. Sabahın tarixi daha mütərəqqi iqtisaditutumlu və ekosivil olacaq, daha kəskin optimoloji meyarlara əsaslanacaqdır.

II FƏSİL

NEFTQAZÇIXARMA SƏNAYESİNİN DİNAMİKASINI XARAKTERİZƏ EDƏN MÜHÜM TEXNİKİ İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. Ehtiyatların metodoloji təsnifatı və praktiki dəyərləndirilməsi

Neft-qaz resurslarının iqtisadi səmərəsi bənzərsizdir. Təbii sərvətlərin ən mühüm enerjidaşıyıcısı çeşidlərindən olan neft və qaz təkcə yanacaq-enerji keyfiyyətində deyil, həm də kimya sənayesinin əsas xammalı kimi böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Bəşər övladı bütün keyfiyyət çalarları ilə neft-qaz resurslarından üstün olan digər enerji mənbəyini hələ ki, rəm edə bilməmişdir. Bu gərgin, uzun axtarış-sınaq prosesində alternativ enerjidaşıyıcıları bir müstəvidə fiziki-kimyəvi, ekoloji prioritetlərdə təşəbbüsü ələ alsalar da, digər çərçivədə iqtisadi parametrlərdə səmərəliliyi itirmiş olurlar. Qədim qoyduğumuz XXI əsr industriyası da, köklü əsasda neft-qaz resurslarına bağlı olduğu kimi yaxın və orta perspektivdə də, bu inhisardan qurtulmayacaqdır.

Yeni enerji mənbələrinin axtarışı ilə yanaşı, neft-qaz ehtiyatlarının kəşfi, istismarı, emalı sahəsində daha səmərəli mexanizmlərin işlənməsi prosesləri davamlı səylərdə təcəssüm olunur. İndi Antarktida istisna olmaqla, planetin bütün quru sahələrində, dünya okeanının iqtisadi zonalarında, dəniz şelfində, hətta şaxtalı Alyaskada, buzlu Arktikada da neft-qaz ehtiyatlarının aktiv axtarış-kəşfiyyat və istismar işləri davam edir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında, mədəni inkişafında, sosial rifahın yaxşılaşmasında neft-qaz resurslarının başlıca amillərindən biri kimi təzahürü mühümdür. Uzun illər yerin təkindən çıxarılan neft, sonradan müəyyən qismdə yurd torpağına hopduğu kimi, xalqın da mentalitetində öz dərin izini buraxmışdır. Son iki əsrdə neft-qaz ehtiyatları Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm mərhələni formalaşdıraraq, həm də milli-mental dəyərlərdə əksini tapmışdır. Ölkəmizin malik olduğu təbii sərvətlərin ən qabarıq hissəsini təşkil edən neft-qaz resursları üzərində qurulan industriya indi də, iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi olaraq bitkin ənənədə qalmışdır. Yanacaq-enerji kompleksinin $\frac{2}{3}$ hissəsini özündə ehtiva edən neft-qaz sənayesi həm də, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının məhək daşı kimi iqtisadi dirçəlişi stimullaşdıran mühüm bazadır. Bu böyük sanballı iqtisadi məzmunu, həm də respublikanın neft-qaz sənayesinin inkişaf məsələlərinin həllində vacib və aktual elmi mahiyyət daşıyan fasiləsiz tədqiqat obyektini səciyyələndirən amil kimi də qiymətləndirmək olar. Mövzunun aktuallığını gücləndirən şərtlərdən biri də, neft-qaz sənayesinin milli və iqtisadi təhlükəsizliyin əsas qaynaq komponenti olmasındadır. Ölkə büdcəsinin 60-70%-i onun vəsaiti hesabına formalaşır. Bütün bunlar neft-qaz sənayesinin daha geniş iqtisadi aspektdə öyrənilməsinə zəruriləşdirən, milli dövləti mənafeələrində təsbitini tapan və həm də global xarakterlilik baxımından da fundamental edir.

Yeni geopolitik vəziyyət, Xəzərin dünyəvi enerji balansına təsiretmə imkanlarının qabarıqlaşması böyük dövlətlərin regiondakı siyasi-iqtisadi maraqlarını artırmışdır. Yeni reallıqlar respublikanın neft-qaz resursları potensialının perspektiv inkişaf meyarlarının qiymətləndirilməsində fərqli münasibətin, adekvat yanaşmanın formalaşması ehtiyacını yüksək pilləyə qaldırır. Xəzərin Azərbaycan sektorunda nəhəng sənaye əhəmiyyətli yataqların işlənməsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq kontraktlar bağlanmış, neft sənayesi, onunla bağlı strukturlara və habelə bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına çoxmilyardlı kapital qoyuluşları cəlb edilmişdir. Xarici sərmayədarları ölkəyə təkcə neftin ehtiyat faktoru cəzb etməmişdir. Burada əlverişli iqtisadi mühit, nəqliyyat, kommunikasiya, sənaye infrastrukturunu neftqazçıxarmada yetərli-mühəndislik, neftçi peşəkarlığı, ənənəvi elmi-təcrübə potensialı da əhəmiyyətini nümayiş etdirmişdir.

Karbohidrogen ehtiyatlarının statusu neft-qaz yataqlarının işləmə strategiyasını təyin edən, potensialı qiymətləndirən başlıca amillərdəndir. Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin onillik tarixinin arxada qalmasına və bu müddət ərzində iqtisadiyyatda, energetik sektorda,

qanunvericilik sahəsində uğurlu addımların atılmasına, əzəmətli işlərin görülməsinə baxmayaraq neft-qaz kompleksini geniş bazar münasibətləri şəraitində tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın formalaşması prosesi məntiqli nöqtəyə yüksəlməmişdir. Burada qəbul olunması vacib sayılan mühüm Hüquqi aklardan biri də, ehtiyatlar kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi mexanizminin yaradılması ilə bağlıdır.

Azərbaycanda hal hazırda bu sahədə nizamlayıcı normativ sənəd kimi keçmiş SSRİ dövlətinin 1983-cü ildə qəbul etdiyi «Perspektiv və proqnoz neft-qaz resursları yataqlarının ehtiyatlarının təsnifatı» adlı təlimatı qüvvədədir. Bunula belə, gecikmiş olsa da, Rusiyada artıq bu istiqamətdə yeni məzmun və formatlı nomativ-hüquqi aktın qəbulu prosesi getməkdədir. Azərbaycanda da analoji olaraq karbohidrogen ehtiyatlarının statusunun təyin edilməsinin, resursların iqtisadi qiymətləndirilməsində diferensasiya prinsipinin işlənməsinin mühüm zərurətləri vardır. Ehtiyatlar kateqoriyasının təsnifat prinsipləri təkcə sahədaxili iş deyildir. Təsnifatın universal standartlara uyğunlaşdırılması geoloji, stratigrafi, informasiya təminat, uçot, fiskal, investisiya və kommersiya tələbləri baxımından da vacibdir. Universal standartlara uyğun olaraq karbohidrogen resurslarını təsnifləşdirən yeni metodikanın işlənməsi problemi, ehtiyatlar üzrə əlahiddə tənzimləyici dövlət qurumunun yaradılması son zamanlar daha da, aktuallaşaraq respublikanın müvafiq elm və istehsalat dairələrində debatlaraya çevrilmiş və hazırda da alim və mütəxəssislərin diskussiyası mövzu obyektlərindən biri olaraq qalır.

Ehtiyatların təsnifat probleminin həll və axtarış tendensiyasının kəskinləşməsi neft-qaz sənayesinin yetkinlik çağlarına çatdığı ötən əsrin 30-cu illərinə təsadüf etmişdir. Bu proses eyni zaman kəsiyində həm ABŞ-da və həm də Sovetlər İttifaqında aktuallaşmışdır. Keçmiş SSRİ-də Geoloji Komitə adlanan mərkəzi dövlət orqanının nəzdində yaradılmış komissiya tərəfindən 1928-ci ildə karbohidrogen resurslarının təsnifatı üzrə ilk təlimat işlənilib hazırlanmışdır. Yataqların sənaye mənimsənilməsi nisbətələrindən aslı olaraq formalaşdırılmış ilk təsnifat müvafiq təkmilləşmə və dəyişikliklərə uğramışdır. 1950,1959,1970 və 1983-cü illərdə karbohidrogen resurslarının təsnifatı üzrə yeni formatlı tipoloji metodik təlimatlar işlənilib hazırlanmışdır.

Məşhur neft bilicisi akademik İ.M.Qubkin ehtiyatları hazırlanmış, tədqiq edilmiş, görünən, güman edilən və geoloji təsnifata müvafiq olaraq **A₁, A₂, V₁, S₁, S₂** olan beş qrupa bölünməsinə məqsəduyğun bilmişdir. Sonrakı mərhələdə Sovetlər İttifaqında ehtiyatların 4 qrupa:

- ◆ **A** - tam öyrənilmiş;
- ◆ **B** - karotac və qazma ilə müəyyən edilmiş;
- ◆ **S₁**- geoloji öyrənilmiş və bir quyu qazılması ilə təsdiq edilmiş;
- ◆ **S₂**- yeni strukturadakı ehtiyatlar; (*həm də, məlum yataqlarda tam öyrənilməmiş bloklar daxil edilməklə təsnifləşdirilmişdir*).

ABŞ-da isə ehtiyatları sübuta yetmiş, mümkün, ehtimal olunan və hipotetik qruplara bölmüşlər.

Neftin həyatımızda əhəmiyyət nomenklaturası olduqca genişdir. Lakin resurs mahiyyətində bu əhəmiyyəti üç mühüm sferad-*istehsal, enerji, iqtisadi* aspektdə qiymətləndirmək mümkündür. Neft yataqları isə formalaşmış təsnifata görə dörd qrupa bölünür:

- ◆ Neft-qaz rayonları;
- ◆ Zona;
- ◆ Sahə;
- ◆ Hövzə (*bir neçə min km²-dən 1 milyon km²-ə*).

Ehtiyatların təsnifat strukturunda istehsal xərclərini dəyərləndirən bölgüsü də mövcuddur. Neftin istehsal xərclərinin ölçülərinə təkcə təbiət deyil, yeni texnologiyaların və menecmentin tətbiqində insan fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyalı iqtisadçı alim, professor A.L.Arbatov neftin istehsal xərcləri prizmasından ehtiyatları altı qrupa bölür:

I. Yuksək səmərəli ehtiyatlar-belə ehtiyatlar neftin həm daxili, həm xarici qiymət meyllərinə bütün spektrdə prioritet üstünlüyə malikdir.

II. Qeyri-dayanıqlı səmərəliyə malik ehtiyatlar-burada renta təminatı daxili və xarici

bazardakı əlverişli satış konyukturasından asılıdır.

III. *Kiçik səmərəli ehtiyatlar*-xərclərin ödənişi məhsulun tamamilə dünya bazarında reallaşması ilə mümkündür.

IV. *Fövqəladə səmərəliliyə malik ehtiyatlar*-rentabellik dünyəvi qiymətlərin izafi yüksəklik təminatında mümkündür.

V. *Marginal səmərəlilik ehtiyatları*-belə ehtiyatlar sosial məqsədlər-xeyriyyəçilik təminatında məqsədə müvafiqliyini nümayiş etdirir.

VI. *Balansarxası ehtiyatlar*-istismar müasir tələblər baxımından ödənilmir.³

İqtisadi yanaşmada neft və qazın işlənməsi təsnifatında ehtiyatlar *balans* və *balansarxası* bölgüyə də məruz qalır. Balans ehtiyatlar sənaye ehtiyatları anlayışını verərək istismarı mümkün ehtiyatları diqqətə gətirir. Balansarxası ehtiyatlar isə indiki məqamda istismarı, qeyri-rentabelli olanlara aid edilir.

Təbii ehtiyatlar təhlil edilərkən iqtisadçıları onları iki qismə ayırırlar:

- ➔ *mənimsənilmiş ehtiyatlar*-bu ehtiyatlar istehsalçının tam ixtiyarında və hətta yatağı satmaq səlahiyyətində olduğunu bildirir.
- ➔ *mənimsənilməyən ehtiyatlar*-bəzi fərdlər üçün onlar dəyərsiz, cəmiyyət üçün isə qiymətlidir. Bu ehtiyatlar xarici effektlərlə bağlıdır.

Digər bir təsnifatda isə ehtiyatları *bərpa edilən* və *bərpa edilməyənlərə* ayırırlar. Birincilər günəş enerjisi, torpaq, su, meşə, balıq, ikincilərə isə neft-qaz və digər faydalı qazıntılar aid edilir.

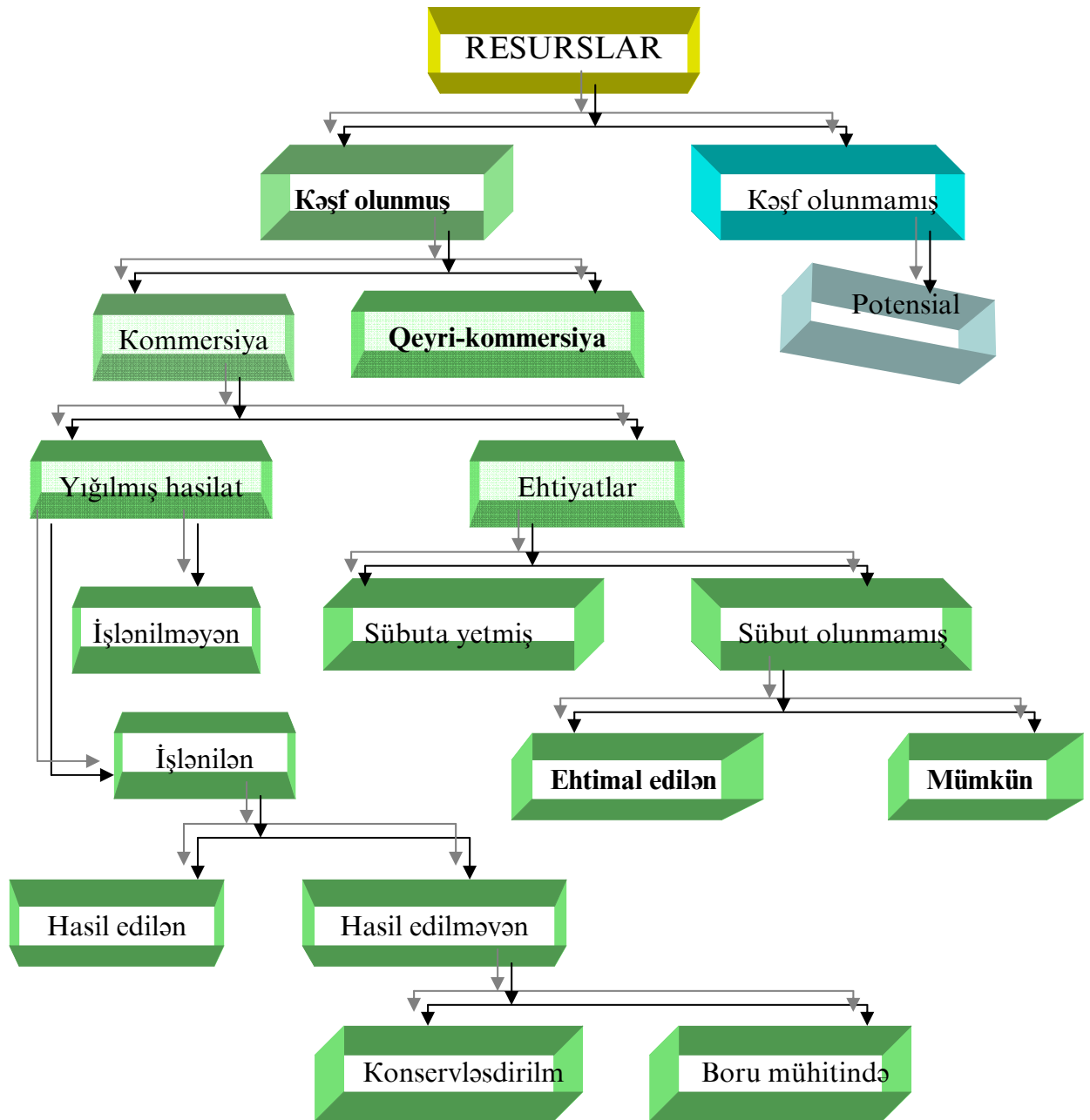
Neft ehtiyatları ilə bağlı ən sadə təsnifat geoloji tədqiq edilərək aşkarlanmış-*geoloji ehtiyatlar* və bu ehtiyatlardan hasilatı iqtisadi mümkün olan *çıxarıla bilən ehtiyatlara* bölgüdə ifadə olunur. Ehtiyatların terminoloji təsnifatında *ümumi ehtiyatlar* bu və ya digər ölkənin, regionun aşkarlanmış yataqlarda və proqnozlaşdırılan sahələrdə neftin, qazın ümumi kəmiyyətini ifadə edir. Ümumi ehtiyatları iki qrupda fərqləndirirlər:

- ➔ kəşf olunmuş və işlənmiş yataqlarda neft və qaz ehtiyatlarının miqyası;
- ➔ kəşfiyyatı aparılmamış sahələrdə və ya az öyrənilmiş rayonlarda geoloji və geofiziki hesablamalar əsasında proqnozlaşdırılan neft-qaz ehtiyatlarının güman edilən həcmi.

Karbohidrogen ehtiyatlarının bölgüsü üzrə yeni mütərəqqi variant axtarışında təşəbbüs üstünlüyünü Amerikanın Neft Mühəndisləri Cəmiyyətinin (SRE) və Dünya Neft Konqresinin (WRC) tövsiyələri əsasında 1987-ci ildə tərtib edilmiş təsnifat almışdır. Sonralar ehtiyatlar kateqoriyasının universallaşdırılması istiqamətində dünyanın aparıcı maliyyə qurumları, fond bircaları və digər institutları daha mükəmməl təsnifatın işlənməsini şərtləndirmişlər. Amerikanın Neft Mühəndisləri Cəmiyyəti ilə Dünya Neft Konqresinin 1997-ci ildə birgə hazırladığı təsnifat dünyanın əsas neft nəhəngləri olan kompaniyalar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu təsnifat aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

³ Нефт России. 2000. №5. səh.33.

SRE\WRC-in resursların təsnifat sxemi

Sxemdən görüldüyü kimi, universal standartlı təsnifatda ehtiyatlar palitrası olduqca geniş və detallıdır. Burada ilk növbədə çox zaman eynən interpretasiya olunan resurslar və ehtiyatlar anlayışlarının motiv fərqliliyini ayıran cəhətlərə diqqətin yetirilməsi vacibdir.

Resurslar-təsbit edilmiş vaxt ərzində qiymətləndirilərək yatağın kəşf olunmuş hissəsindən qalıq və ya hasil edilən karbohidrogenlərin çıxarıla bilən həcmi (*kəşf edilmiş resurslar*) ilə kəmiyyəti qiymətləndirilərək hələ ki, aşkarlanmamış (*kəşf edilməmiş resurslar*) karbohidrogenlərin cəmindən ibarətdir.

Ehtiyatlar -təsbit edilmiş vaxt ərzində yatağın kəşf olunmuş hissəsindən reallaşmış hasilat miqdarını hesaba almayan, kommersiya baxımından çıxarılması mümkün sayılan karbohidrogenlərin həcmi ehtiva edir. Ehtiyatlar kateqoriyasının təyinatında işləmə planı, hasilat proqnozu, fiskal şərtlər, hüquqi təminat və bazarla bağlı tələblər kimi onların iqtisadi

qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada layihənin kommersiya baxımından lazımluluq və faydalığı ilə ehtiyatların təsdiq edilmə meyarları da şərtləndirilir.

Resurslar və ehtiyatlar kateqoriyasının SRE\WRC sistemində digər elementləri də geniş şərh verilən strukturlara malikdirlər. Bu sistemdən bir qədər fərqli olaraq hal-hazırda MDB məkanında, o cümlədən, Azərbaycanda da işlədilər təsnifatda iqtisadi meyarlardan çox texniki cəhətlər önə çəkilir. Ehtiyatların dövlət uçotunu xarakterizə edərək respublikamızda qüvvədə olan təsnifat yeni təsərrüfatçılıq şərtlərini, iqtisadiyyatın bazar prinsiplərini dolğun ifadə etmir. Bu təsnifatda ehtiyatlar öyrənilmə dərəcəsinə görə, dörd **A, V, S₁, S₂** bölgülü, resurslar isə üç **S₃, D₁, D₂** kimi müvafiq olaraq ümumi toplumda yeddi kateqoriyaya bölünür. Aşağıdakı sxemdə SRE\WRC sistemi ilə hal-hazırda respublikamızda ehtiyat və resursların əsas metodoloji təsnifat strukturu kimi rəhbər tutulan oxşarlıqlar və fərqli cəhətlər diqqətə gətirilir.

Sxem 2

Karbohidrogen ehtiyat və resurslarının üzrə SRE\WRC sistemilə respublikamızda mövcud təsnifatının fərq nisbəti sxemi

SPE/WPC-Sistemi									
Kəşf olunmuş ehtiyatlar								Kəşf olunmuş resurslar	
Subut olunmuş				Subut olunmamış				Potensial	
İşlənən		İşlənilməyən		Ehtimal edilən		Mümkün			
M	T								
Ehtiyatların yataqlar üzrə təsnifatı sistemi									
Ehtiyatlar						Resurslar			
A	B	B	C ₁	C ₁	C ₁	C ₂		C ₃	D ₁ D ₂

*Qeyd: M sübut edilmiş işlənən hasil edilən.
T sübut edilmiş işlənən hasil edilməyən.

Müqayisəli sxemdən görüldüyü kimi geoloji öyrənilmə və iqtisadi amillərin təsir dərəcəsi istisna olmaqla təsnifatlarda identik cəhətlər yetərlidir. Lakin oxşarlığın nə qədər konkretliyinə varmadan karbohidrogen resurslarının təsnifatı universal bölgüyə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu istiqamət ehtiyatların iqtisadi əlamətlər üzrə öyrənilməsində, bazar münasibətli işlək mexanizm qurmada və nəhayət investisiyon baxımından və kommersiya cəhətdən də əhəmiyyətli olacaqdır.

Ehtiyatlar çeşidində kateqoriyalarda bənzərliklər olduğu qədər fərqlər də mövcuddur. Ehtiyatlara təsnifat verən və müvafiq tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirərək Rusiya Federasiyasında Ehtiyatlar üzrə Dövlət Komissiyası fəaliyyət göstərir. Respublikamızda isə analoji funksiyaları ARDNŞ-in nəzdində ehtiyatlar üzrə mərkəzi komissiya yerinə yetirir. Əhəmiyyətli strukturun isə əlahiddə dövlət qurumunda deyil, ayrıca sahəvi təşkilatda fəaliyyət göstərməsi bazar təsisatlı sistemin prinsiplərinə müqabil görünür. Məhz struktur statusu problemin çözülməsində əhəmiyyətli faktor rolunu oynayır. Yeni təşkilatlanma hasilatın pay bölgüsü üzrə istisna zonasında və habelə investisiyon müsabiqəyə çıxarılacaq perspektivli yataqların işlənməsində də iqtisadi dəyərini nümayiş etdirəcəkdir. Dövlət öz sərvətlərinin dəqiq real uçotunu təmin etmədə ən səmərəli mexanizmlərin, nəzarət, hesablama sistemlərinin yaradılmasına məhsuldur. Karbohidrogen resursları və ehtiyatlarının yeni hesablama prinsipləri də milli mənafehləri rəhbər tutaraq möhkəm uçot recimli olmaqla, həm də beynəlxalq praktikada prioritet sayılan sterotiplərə müvafiq tələbli olmalıdır. Resursları və ehtiyatlarının təsnifat təlimatının işlənməsi təkcə neft-qaz sektoruna aid vacib kateqorik prosedur hal deyil, hamılıqla ölkə iqtisadiyyatı üçün də son dərəcə əhəmiyyətli, strateji bir məsələdir.

2.2. Köhnə istismar sahələrinin neft-qaz ehtiyatları

Təbii sərvətlər maddi istehsalın mənbəyidir. Zəmanəmizdə planetin 40% quru sahələrdən məhsul alır. Bu baxımdan su hövzələri və dünya okeanının imkanları daha genişdir. Elm və texnikanın inkişafı Yer kürəsindən daha çox məhsul almağı və səmərəli istifadə imkanlarını artırır.

Əlli il öncə planetdə neft hasilatı illik 500 milyon ton həddində olanda dünya ehtiyatları 20 milyon ton hesab edilirdi və yaxın 20-25 il ərzində ehtiyatların tükənəcəyi ehtimal olunurdu. Lakin yeni perspektivli nəhəng yataqların kəşfi belə proqnozları reallığa çevirmədi. Quru sahələrdəki ehtiyatların əksər hissəsi mənimlənməmişdir. Bununla belə, axtarış trayektoriyasında müvafiq ərazilərin çəkisini yetərli saymaq olar. Müstəqil hesablamalara görə, mənsub ərazi və şelfdə potensial neft ehtiyatlarının 40-50%-i, təbii qazın 80%-i hələ kəşf edilməmiş qalır.

Geoloji tədqiqatlarda belə bir aşkar müəyyənlik var ki, respublika ərazisinin 12-14%-i, neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından kifayət qədər öyrənilməmişdir və burada perspektiv neft-qazlılıq baxımından tam qiymətləndirilməmiş müxtəlif kateqoriyalı ehtiyatların olduğu güman edilir. Belə ki, $A+B+S_1$ və S_2 çıxarıla bilən ehtiyatlar, S_3 perspektiv ehtiyatlar, $D_1 + D_2$ proqnoz ehtiyatlar ilk potensial resurslarının $2/5$ hissəsindən çoxdur. Quru sahələrdə əsas neft-qaz yataqları məhsuldar qatın orta plitsen çöküntülər ilə əlaqədardır ki, bunların da mütləq əksəriyyəti 3000 metrlik dərinliklərdə yerləşmişdir. 3000-5000 metrlik dərinliklərdə S_2 kateqoriyalı ehtiyatların 71%-i, $D_1 + D_2$ kateqoriyalı ehtiyatların yarıya qədəri, mezozoy çöküntüləri üzrə ehtiyatların 40-45%-i cəmləşmişdir. Hazırda aşkarlanan neft-qaz ehtiyatları 5000-7000 m dərinliklərdə toplanmışdır. Daha çox neftin nisbətən dərin 6000 metrədən dərin horizontlarda olduğu ehtimal edilir. Aşkarlanan təbii qaz ehtiyatları, o cümlədən, perspektivli ehtiyatlar 1-2 trilyon kubmetr təşkil edir ki, bu, respublika üçün strateji bir kəmiyyət və keyfiyyətdir.

Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı neft-qaz ehtiyatları mütəmadi olaraq hesablanırdı. Aprobasiyadan, elmi təsdiqdən keçdikdən sonra ehtiyatlara müvafiq istehsal həcmi müəyyənləşdirilirdi. Milli gəlir və iqtisadi artıma uyğun olaraq potensial və hasilat proqnozlaşdırılırdı. Azərbaycandakı neft ehtiyatlarını milli geoloqlar hesablasalar da, hasilat həcminin mərkəz öz maliyyə imkanlarına və perspektiv inkişafa uyğun planlaşdırırdı. 1980-ci illərdə Azərbaycanda təbii qazla bağlı inkişaf görünüşü daha ümidli idi. 1981-ci ildə tarixində ən rekord göstərici Azərbaycan 29,3 milyon ton kommalyativ həcmdə enerji resursu–neft-qaz və kondensat çıxarılmışdır ki, burada təbii qazın payı xeyli yüksək idi. Həmin illərdə (1982-ci ildə) quruda çıxarıla bilən ehtiyatlar 292,7 milyon ton, o cümlədən işlənmiş yataqlarda 269,6 milyon ton təşkil edirdi. $A+B+S_1$ kateqoriyaları üzrə bu ehtiyatlar 308,4 milyon ton S_2 -üzrə 91,3 milyon ton, sərbəst təbii qaz ehtiyatları 7,4 milyard m^3 , o cümlədən, səmt qazı üzrə 6 milyard m^3 hesablanmışdır. O illərdə də quruda neft hasilatı enməyə məruz qalır və bu təbii enmə prosesi planlaşdırmada nəzərə alınırdı. Sonuncu perspektiv 20 il üçün nəzərdə tutulmuş planlaşdırmada quruda 2000-2005-ci illərdə neft hasilatı 3,5 milyon ton, təbii qaz isə 0,3 milyon kubmetr hesablanmışdır⁴. Lakin SSRİ kollapsı iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, neftqazçıxarmada da öz korreklərini labüd etdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində neftqazçıxarmada xüsusən köhnə yataqlarda müəyyən mənfi meyillər-kütləvi təsərrüfatsızlıq, hasilatın sürətli enişinə təkan verdi. İndi respublikada sovet ənənələri və texnologiyaları ilə planlaşdırılan hasilatdan 2-2,5 dəfə az məhsul hasil edilir. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, təbii qaz hasilatında bu fərq o qədər də böyük deyildir.

İndi təkrar səslənən və üstünlük verilən baxışa görə, milli neft-qaz sənayesində ittifaq dövründə azalan templəri respublikamıza yönələn kəskin biganəliklə əlaqələndirirlər. Lakin vəziyyət daha çox obyektivlik tələb edir. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqı maliyyəsini hesablamayı yaxşı bacarırdı. Xəzərdə təşəkkül tapan neft hasilatı dərin laylara irəlilədikcə geoloji-texnoloji

⁴ «Комплексия программа научно-технического программа СССР на 1986-2005 году». М.: 1983.

çətinliklər də artırır. Daha dərin qatlarda hasilat müasir bahalı texnologiyalar tələb edirdi. Bu isə yeni zavodlar, mütərəqqi istehsal kompleksləri demək idi. Həmin illərdə Qərbdə Avroatlantik məkanda daha uzaq dərinliklər fəth edilsə də, SSRİ-də də belə perspektivə pul xərclənməyi o qədər də məqsədəuyğun hesab etmirdilər. Avroasiya qitəsində Yaxın Şərqdən sonra II böyük neft yataqları bu ölkədə-Qərbi Sibirdə yerləşirdi. Buradakı izafi ehtiyatlar və ucuz başa gələn hasilat müqabilində Xəzərin dərinliklərinə irəliləmək mühüm hesab olunmurdu. Əvvəllər dənizdə hasilat 10-30 metr dərinliklərdə gedirdi. Sonradan bu ölçü 100 metrlik həddi aşdı. 200 metrlik dərinlikdə işlərin aparılması isə 2000-ci ildə nəzərdə tutulurdu. Lakin göründüyü kimi, işlər məşhur Azərbaycan kəlamında olduğu təki, «sən saydığını say, gör fəlakət nə sayır» məjrasına düşdü. Klassik məsələn uzaqhədəfliyinə müvafiq olaraq bu dərinliklər bir neçə il öncə müstəqil Azərbaycan tərəfindən məxsusi fəth edildi. SSRİ zamanında 2000-ci il üçün dənizdə 14,4 milyon ton neft, 17,4 milyard kubmetr qaz hasilatı planlaşdırılmışdı. Neft hasilatı üzrə bu göstərici fəth edilsə də, təbii qaz üzrə 3 dəfə aşağı düşmüşdür. Qeyd etməliyik ki, bu göstəricilər beynəlxalq neft müqavilələrini əhatə etdiyi sahələr üzrə birlikdə qəbul edilir.

Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində ilk öncə ehtiyatlar və hasilat göstəricilərinə nəzər yetirək. 130 illik tarixi mərhələni asmış sənaye üsullu hasilat dövründə laylarda 1,8 milyard tondan çox karbohidrogen çıxarılmışdır. Bunun 470 milyard m təbii qaz, qalan hissə isə kondensatla birlikdə neftdir. Hasilat payı: quruda 935 milyon ton neft, 130 milyard m qaz, dənizdə 470 milyon ton neft, 340 milyard m qaz təşkil edir. Quruda rekord hasilat neft 1941-23450 milyon ton, dənizdə 1970-ci il 13 milyon ton, təbii qaz quruda 1970-10 milyard m, dənizdə 1982-ci ildə 14 milyard m olmuşdur. Çıxarılmış bütün ehtiyat müvafiq olaraq quru və dəniz sahələri üçün orta hesabla neftə 60%, 40%, təbii qazda 30%, 70% təsnifatındadır. İndiyədək açılmış 71 neft-qaz yatağının 54-də, o cümlədən, dənizdə yerləşən 39 yataqdan 17-sində istisna davam edir. Quruda ümumi toplumda indiyədək aşkarlanan 90-dan çox neftli-qazlı sahədən 43-ü sənaye əhəmiyyətli yataq kimi istismara cəlb edilmişdir. Bu ərazidə yerləşən və hazırda istismar olunan yataqlarda dövlət qeydiyyatından keçmiş 1,613 milyard ton geoloji qalıq ehtiyatı vardır ki, onların da yüksək sənaye kateqoriyalarına keçidi zəmani həllini gözləyir.

Azərbaycan nefti dünya bazarında marker növünə görə, yüksək keyfiyyətli təbii xammal kimi qəbul edilir. Optimal emal prosesində çeşidin bütün qammasının təminatında, ondan alınan məhsulun keyfiyyət, göstəricisi yüksək qiymətləndirilir. Naftalan yatağında çıxarılan neft dünyada ilk və nadir olan müalicəvi əhəmiyyətli ilə fərqlənir.

Xəzərdə hasilatda sürətlənən tendensiyalar respublikanın neft-qaz potensialına yeni konturlar gətirmişdir. İndi Xəzərin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının ümumi həcmnin 6-8 milyard ton neftə bərabər olması daha çox səslənməkdədir. Quru sahələrində də proqnoz ehtiyatları 1 milyard ton civarında ehtimal edilir. Ümumilikdə ölkənin karbohidrogen ehtiyatları ən nikbin ovqatda orta hesabla 8 milyard ton neftə ekvivalent tutulur. Bu, indiki əhali sayında bir nəfər üçün 1000 tona yaxındır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, neftsivvil Yaxın Şərq ölkələrində müvafiq göstəricisi BƏƏ-də 8400 ton, Küveytdə 8300 ton, Qatarda 1300, Omanda 400, Yəməndə 55, Bəhreynə 30 tondur. Digər tərəfdən bu göstərici ayrı-ayrılıqda dünyanın inkişaf etmiş 7 industrial dövlətlərindən xeyli yüksəkdir. Bundan başqa möhtəşəm ərazili Rusiyanın elə makroregionları vardır ki, onların təbii energetik təminatı Azərbaycanın neft ehtiyatları ilə müqayisə edilməz dərəcədə kiçikdir. Ehtiyatların həcminə görə, respublikamız Şərqi Avropa, Avstraliya və Okeaniya, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən xeyli irəlində gedir. Bizim Xəzər şelfində aşkarlanan qaz ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 1%-i həcmində qiymətləndirilir.

Artıq bir neçə onillikdir ki, quru sahələrində hasilat enmə fazasına daxil olmuşdur. Enmə faizlərinin nisbəti son illərdə daha çox kəskinliyi ilə fərqlənir. Bu müddət ərzində bir neçə il istisna olmaqla aşağı göstəricili plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi belə mümkün olmamışdır.

Ümumilikdə götürüldükdə 1995-ci ildən başlayaraq, quru sahələrində istismar rentabellik səviyyəsini itirmiş, ayrı-ayrı mədənlər, NQÇİ-lər kontekstində isə zərərlə işləmə ritmik hal almışdır. Bir neçə ildir ki, quru yataqlarında hasilat neft üzrə 1,5 milyon ton, təbii qaz üzrə orta hesabla 240-250 milyon kubmetrə bərabər xəttə tərəddüd etmədədir. Bununla belə, qalıq ehtiyatlarının həcmi burada hasilatın indiki templərlə tam bir əsr də, davam etməsi proqnozunun təsdiqini verir. Quru sahələrində xam neft ehtiyatlarının güman edilən sahəsi 43100 kv. km.-ə bərabərdir. Bu ərazilərdə indiki məqamda Abşeron yarımadasında, aşağı və orta Kür, Quba-Xəzəryanı və Şamaxı-Qobustan neftli-qazlı rayonlarında yerləşən yataqlarda istismar davam etdirilir. Burada 130 milyon tondan çox çıxarıla bilən neft ehtiyatı vardır ki, onun da $\frac{2}{3}$ hissəsinə qədər Abşeron yarımadasında cəmləşmişdir. Məhz Abşeron yataqları digər yataqlara nisbətə məhsuldar olmuş və daha erkən istismara cəlb edilmişdir.

Ölkədə quru sahələrində neft hasilatını artırmaq üçün xeyli ehtiyat imkanları mövcuddur. Aşkarlanmış neftli-qazlı yataqlarda kəşfiyyata cəlb edilməmiş 21 milyon ton neft, 14 milyard kubmetrdən çox qaz və 0,5 milyon ton kondensat ehtiyatı hesablanmışdır. Axtarış qazmasının geofiziki üsulları ilə müəyyən edilmiş 32 strukturunda 140 milyon tondan çox neft ehtiyatı vardır. Bununla belə, perspektivli sahələrdə 337,3 milyon ton neftin olduğu təsdiqini almışdır. Qaz ehtiyatlarının isə ümumi potensialı 31 milyard kubmetr təşkil edir. Daha nikbin proqnozlara görə, quru sahələrinin ümumi karbohidrogen potensialı qeyd olunduğu kimi 1 milyard ton neftə ekvivalent ehtimal edilir. Hazırkı mərhələdə quru ərazilərində axtarış-kəşfiyyat işləri Quba-Xəzəryanı, Çandahar-Zarat, Zeyvə, Şurabad, Aşağı Kür NQR-də, Pirsəhhət, Yevlax-Ağcabədi çökəkliyində, Şimali Naftalan sahələrində aparılır. Abşeron NQR-nun Zirə yatağında qazma işlərinin intensivləşdirilməsi də planlaşdırılmışdır. Böyük qazma proseslərinin görülməsi ilə müşayiət olunacaq perspektiv işlər planauyğun reallaşacağı təqdirdə bu sahələrdən hər il 0,4 milyon ton əlavə neft hasil edilməsi nəzərdə tutulur.

Quruda istismar olunan və perspektiv yataqlar ayrı-ayrılıqda ehtiyat potensialına görə fərqlənilir. Bu fərq-yataqların lay düzümündə və geoloji quruluşunda da özünü göstərir. Bir sıra quruda yerləşən yataqlar dağ-mədən çətinliyi, texniki-texnoloji problemlərlə əlaqədar normal istismar olunmadan geri düşürlər. Çətinliklərin mülayimləşdirilməsi isə investisiyon tələblər qoyur. İnvestorlar da sərmayə qoyuluşunda təbii ki, daha əlverişli şərait və şərtlər istəyirlər. Ehtiyat potensialı 60 milyon ton hesablanan Muradxanlı yatağı da, məhz investisiya problemləri ilə əlaqədar tam gücü ilə istismar olunmur. Bu sayaq struktur sahələr quru ərazilərində nəzərəcarpacaq dərəcədə yetərlidir.

Quru ərazilərinin resurs potensialı siyasi-iqtisadi önəm daşdığından burada istismar proseslərinin davamlılığı konyuktur və taktiki gedişlərlə tənzimlənməməli, azı əsr qədər zaman tələbi bulunan böyük işin elmi perspektiv planı da işlənməlidir. Real və potensial ehtiyatların səmərəli hasilatı uzaq olmayan öz tariximizdən, beynəlxalq təcrübədən ölkəyə götürülərək yeni təfəkkür və gerçəkliklər kontekstində həllini tapmalıdır.

2.3. Təsərrüfat potensialının qiymətləndirilməsi

Xəzər regionunun neft resurslarının episentrində Azərbaycan durur. O, həm də Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimlənməsində Avroatlantik məkan üçün bir əməliyyat meydanıdır. Azərbaycanın bugünkü neft-qaz potensialını dənizdəki yataqları qaynaqlandırsa da, tarixən ölkənin neft şöhrətinin quruda təşəkkül tapan istismar sahələri ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrdə sənayeləşən neft öz ilkin gərəklilik sferasını xeyli dəyişərək global səciyyə almışdır. Zəmanəsinin iki neft mərkəzindən biri və bir müddət də birincisi, Bakıda geosiyasi özəlliklərlə əlaqədar hasilat ekstensiv, elmi əsaslarla uyğun olmadan aşağı ekoloji üsullarla istismar edilmişdir. İqtisadi münasibətlərin bir neçə həlqədə dəyişməsinə baxmayaraq, hasilat və istehsal üsulları köklü dəyişikliklərə uğramamış, ekstensiv templi istismar davam etmişdir. Uzun müddət davamlı olan bu istismar üsulu ehtiyatların vaxtından əvvəl tükənməsinə səbəb olmuş, dağ-

mədən və geoloji vəziyyətin xeyli çətinləşdirmişdir. Enerjisi tükənmiş lay təzyiqi azalmış yataqlarda hasilatının əlavə xərclər tətbiq etmədən davam etdirilməsi praktiki mümkün deyildir.

Quyuların lay enerjisinin tükənməsi, təchizatdakı gərginlik, texniki-texnoloji maliyyə çətinlikləri köhnə yataqlarda istismarı rentabelsiz həddə yuvarlatmışdır. Qazma prosesi səngimmiş, texniki təminat pisləşmiş, istehsalat birliklərinin maliyyə dayanıqlığı pozulmuşdur. Burada hasilat hər il enməyə məruz qalır, istismar xərcləri isə əksinə olaraq artır. İstehsalın əvvəlki tək planlı direktiv metodlarla idarəçiliyi davam etdirilir. Hasilatın indiki, 2001-ci ilin yekunları üzrə həcmi DNQÇİB-də 7415,9 min ton neft, 5,3 milyard kubmetr qaz, QNQÇİB-də müvafiq olaraq 1596,2 min ton neft, 241,5 milyon kubmetr qaz həcmindədir. Xəzərdə nəhəng karbohidrogen yataqlarının istismarının başlanmasına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10 illik keçid mərhələsində köhnə dəniz və qurudakı yataqların istismarını həyata keçirən istehsalat birlikləri ölkə iqtisadiyyatının əsas energetik güc mərkəzi olmaqla, onun yanacaq-enerji balansının özəyini təşkil edərək müvafiq sektorda hələ ki, liderliyini qoruyub saxlamışlar. Burada hasil edilən neftin və qazın əksər hissəsi respublikanın emal zavodlarına göndərilir. Daxili ehtiyaclar üçün bu komplekslərdə 0,4-0,5 milyon ton xam yanacaq məsrəf olunur. İstehsal olunan neftin 1,5-2 milyon tonu neft və neft məhsulları formasında ixraca yönəlir. Ölkədə enerjini istehsal edən stansiyalar orta hesabla 4-4,5 milyon ton mazut, 2-2,5 milyard kubmetr qaz məsrəf edirlər. Təbii qaz kasadlığı ilə əlaqədar olaraq 1993-1995-ci illərdə Türkmənistan, Qazaxıstan və Rusiyadan qaz və mazut alınmış və 2000-ci ildən başlayaraq yenidən Rusiyadan əlavə olaraq qaz idxal olunur. Qeyd olunduğu kimi, real inkişaf ssenarisində indiki ehtiyatlar müqabilində köhnə istismar sahələrində hasilat hələ də uzunmüddətli olacaqdır. Hətta hasilatın radikal tempdə artma imkanları da gerçəkləşə bilər. ETT-inin innavasiyon nailiyyətlərin, yeni səmərəli iqtisadi texnologiyaların tətbiqi isə burada məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəlişi üçün daha nikbin əsaslar yaradır. Bununla yanaşı köhnə istismar sahələrini əhatə edən mövcud infrastruktur elmi-texniki potensialda iqtisadi artıma təkan verən xüsusi amil kimi qiymətləndirilir.

Tarixdən məlumdur ki, Bakı rus imperatorluğunun quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra burada həmin ərafədə pərvəriş tapan .neft-qaz sənayesi, onun simasının əsaslı dönüşünü, təkanverici yüksəlişini yedəyinə almışdır. Əvvəl nisbi xaotik və assimetrik inkişafda olan şəhərdə neft faktoruna istinadən sonradan Avropa standartlarına, güclü və keyfiyyətli rəqabətə əsaslanan quruculuq prosesi başlanmışdır. Sovetlər İttifaqı bu yüksəlişi başqa keyfiyyət məjrasına yönəltmə də, şəhərin təsərrüfatı neft amilindən bəhrənərək, daha mükəmməl struktur görkəmi almışdır. Neft ölkənin sosial-iqtisadi həyatında oynadığı rolu ilə yanaşı, onun mədəniyyətinin bütün sferalarına nüfuz etmişdir. Bakının minillik tarixinin yüksəliş məqamları məhz neft erası ilə həmahəng olmuşdur.

Neft sənayesi inkişaf tapdıqca ona müvafiq infrastruktur da formalaşmışdır. Hasilat üçün lazım olan maşın və avadanlıqlar istehsalı, yardımçı və xidmətedici sahələrin təşkili, emal təchizat müəssisələri, elmi-texniki kadr potensialının, istehsalı bütün dövriyyədə əhatə edən müvafiq qurumların, yolların, kommunikasiya xətlərinin, rabitə, mühafizə təşkilatlarının yaradılması müvafiq infrastruktur seqmentlərindəndir. Bütün bu mövcud əzəli infrastruktur köhnə olsa da, neft-qaz sənayesinin inkişafı üçün kifayətedici haldadır. Bununla belə, böyük infrastrukturun tərkib hissəsi kimi köhnə yataqlarda istismarı həyata keçirən kompleksin sərəncamında qalan infrastruktur da vardır. Quru sahələrini əhatə edən ərazidə sırf neft sənayesi infrastrukturunu ilə yanaşı, həm də ondan bəslənən sosial infrastruktur da mövcuddur.

Köhnə istismar sahələrini əhatə edən kompleksdə XXI əsrə gəlib çıxan ənənəvi strukturlu NQÇİ statuslu 7 müəssisə qalmışdır. Bununla belə, quru əraziləri əhatə edən kompleksdə xarici müştərək kapitallı 8 birgə müəssisə təşkil edilmiş və iki müştərək müəssisə 2000-ci ildə BMB İNK OYL qeyri-səmərəli fəaliyyətinə görə, 2001-ci ildə Muradxanlı Ko investisiyon baxımdan rentabelsizlik mülahizələrinə görə, ləğv edilmişdir. Qobustan LTD isə təsərrüfat fəaliyyətinə tam

başlamağa hələ ki, nail ola bilməmişdir. Aşağıdakı Cədvəldə QNQÇİB-də 1985-2001-ci illərdə neft və qaz hasilatının yerinə yetirilmə göstəriciləri əksini tapmışdır.

Cədvəl 3

QNQÇİB-də 1985-2001-ci illərdə neft və qaz hasilatının yerinə yetirilmə göstəriciləri

İllər	Neft hasilatı (ton)			Qaz hasilatı (1000 m ³)		
	Plan	Fakt	%	Plan	Fakt	%
1985	4300000	3909397	90,9	690000	714436	103,5
1986	3900000	3901937	100,1	610000	635576	104,2
1987	3900000	3734365	95,6	570000	610363	107,1
1988	3700000	3416786	92,3	550000	573669	104,3
1989	3500000	3023428	86,4	500000	512490	102,5
1990	2900000	2582222	89,0	380000	400398	105,4
1991	2300000	2249165	97,8	265000	287687	108,6
1992	1980000	2008962	101,1	220900	238341	107,9
1993	1976000	1982760	100,3	224000	238125	106,3
1994	1880000	1790243	95,2	224000	235222	105,0
1995	1700000	1624011	95,5	200000	236677	118,3
1996	1575000	1575205	100,1	225000	239032	106,3
1997	1555000	1562530	100,5	240000	254463	106,1
1998	1555000	1577887	101,5	240000	251319	104,7
1999	1543310	1525712	98,9	229800	243036	105,8
2000	1513000	1510607	99,8	230000	231252	100,5
2001	1490000	1596201	107,1	230000	241531	105,0

Qeyd olunmalıdır ki, DNQÇİB-də 28 May adına NQÇİ köhnə dəniz yataqlarında hasilatın əksər hissəsini-80%-ni verir. NQÇİ-yə aid nəhəng «Günəşli» yatağında istismar son mərhələsini yaşayır. Burada ehtiyatların 50% - artıq çıxarılmış, layların ümumi sulaşması 80%-ə çatmışdır. ARDNŞ üzrə hasilatda 28 May adına NQÇİ-nin payı 65-67% təşkil edir. Bu NQÇİ-də hasilat bütün köhnə quru sahələrində çıxarılan neftdən orta hesabla 4 dəfə yüksəkdir. Belə situasiya ona dəlalət edir ki, DNQÇİB-də 28 May NQÇİ istisna edildikdə onun da hasilat həcmi QNQÇİB-yə müvafiq olur. QNQÇİB-də isə neft hasilatında Balaxanəneft NQÇİ və Şirvanoyl MMM üstün mövqeydə dayanırlar. 2001-ci ilin yekunlarına görə Salyan OYL MM yüksək hasilat göstəricilərinə nail olaraq quruda yerləşən NQÇİ-lər sırasında liderliyi ələ almışdır. Qaz hasilatında DNQÇİB-də Qum adası NQÇİ liderlik edir. Burada «Bahar» yatağından çıxarılan təbii qaz respublikanın əksər hissəsinin təchizatını yerinə yetirir. Quruda qaz hasilatında cüzi fərq nisbətində Siyəzənneft və Ə.Əmirov adına NQÇİ-lər öndə gedirlər.

Köhnə istismar sahələrində quyu fondu hər il azalmaya məruz qalır. Müvafiq dövr ərzində fəaliyyətdə olan quyu fondunun istismar fonduna nisbəti 97,3%-dən 60,8%-ə qədər azalmışdır. Burada qazma prosesi ilə yanaşı digər texniki iqtisadi amillər də özünü büruzə vermişdir. 1971-2001-ci illər ərzində QNQÇİB-də 4079 yeni quyu istismara verilmişdir. Yeni quyular hesabına bu müddət ərzində 57 milyon tona qədər neft hasil edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, bu son 30 ildə qurudakı yataqlarda hasil edilən ümumi neftin yarısı miqdarındadır. Neftçi-alim X.B.Yusifzadənin fikrincə axtarış-kəşfiyyat işləri məqsədyönlü aparılırsa, 3 min dayanmış quyu bərpa edilərsə, laya təsir tədbirləri gücləndirilərsə hasilatı 1,5-2 dəfə artırmaq mümkündür.

Aşağıdakı Cədvəllərdə 1988-2002-ci illər ərzində QNQÇİB-də quyu fondunun dinamikası verilmişdir:

QNQÇİB-də 1988-2002-ci illərdə quyuların dinamikası

İllər (ilin əvvəlinə)	İstismar Fondu	Fəaliyyət	Quyular fondu	Fəaliyyətsiz	Quyular fondu
		Natural Sayı	İstismar fonduna nisbəti %-lə	Natural sayı	İstismar fonduna nisbəti %-lə
1988	11144	10886	97,7	258	2,3
1989	10111	9875	97,7	236	2,3
1990	10026	9745	97,7	281	2,8
1991	9780	9512	97,3	268	2,7
1992	9805	9299	94,8	506	5,2
1993	9677	9045	93,5	632	6,5
1994	9601	6891	71,8	2710	28,2
1995	9691	6144	63,4	3547	36,6
1996	9615	5424	56,4	4191	43,6
1997	9615	5418	56,3	4197	43,7
1998	9547	5830	61,1	3717	38,9
1999	9277	5725	61,7	3552	38,3
2000	8879	5492	61,9	3387	38,1
2001	8882	5574	62,8	3308	37,2
2002	8944	5554	62,1	3390	37,9

QNQÇİB-də 1988-2002-ci illərdə quyuların indeksasiyası

İlin əvvəlinə	İstismar fondu (%)	Fəaliyyətdə olan fond (%)	Fəaliyyətsiz fond (%)
1988	-	-	-
1989	- 9,3	- 9,3	- 8,1
1990	- 0,8	- 1,3	+ 19,1
1991	- 2,5	- 2,4	- 4,6
1992	+ 0,3	- 2,2	+ 88,8
1993	- 1,3	- 2,7	+ 24,9
1994	- 0,8	- 23,8	+ 4,3 dəfə
1995	+ 0,9	- 10,8	+ 30,9
1996	- 0,8	- 11,7	+18,2
1997	-	- 0,1	+ 0,1
1998	- 0,7	+ 7,6	- 11,4
1999	- 2,8	- 1,8	- 4,4
2000	- 4,3	- 4,1	- 4,6
2001	+ 0,3	- 1,5	- 2,3
2002	+ 0,7	- 0,3	+ 2,5

Köhnə dəniz və quru sahələrini müqayisə etməklə quyuların debitinin də kəskin fərqliliyi müşahidə olunur. 2000-ci il üzrə quyuların orta sutkalıq debiti quruda 0,7 ton, dənizdə isə 15,2 ton olmuşdur. Rusiyada isə bu göstərici 7,4 tondur. Müvafiq göstərici 20 il öncə 1980-ci ildə dənizdə 11,5 ton, quruda isə 1,3 ton olmuşdur.⁶

⁶ İnformatik icmal. «Azərbaycan nert təsərrüfatı». 2000. №2. səh. 51.

Quruda neftqazçıxarma kompleksi yüksək fond tutumu ilə də fərqlənir. Hasilatın son mərhələyə yetməsi, amortizasiya müddətinin bitməsi burada istifadəsiz və səmərəsi aşağı olan izafi fond ehtiyatı yaratmışdır. Mənəvi və fiziki aşınmanı dəfələrlə başa vurmuş ƏİF-in istehsaldan xaric edilməsi, istismardan silinməsi prosesi ləng gedir. Əlavə xərclərlə tam qüvvə ilə işləməyən avadanlıq və qurğular böyük təmir və saxlanma xərcləri ilə əhatə olunmuşdur. Bununla yanaşı, kompleksdə köhnə texnoloji proseslərə əsaslanan unikal yardımçı qurumlar da fəaliyyət göstərir ki, onların da potensialından səmərəli istifadə edilmir.

Quruda neft hasilatının azalmasında təbii iqtisadi, texnoloji faktorlarla yanaşı siyasi-iqtisadi orientsiyada da az rol oynamamışdır. Belə ki, Sovetlər İttifaqı zamanı Uzaq Şərqdə və Sibirdə aşkarlanan nəhəng neft ehtiyatları bu regiona olan marağı azaltmışdır. Statistik hesabatlar göstərir ki, 1976-1980-ci illərdə neft hasilatı 6900 min ton, 1981-85-ci illərdə 794 min ton, 1986-1990-cı illərdə 1310 min ton, 1991-95-ci illərdə 625 min ton, 1996-2000-ci illərdə 64 min ton aşağı düzmüşdür. Daha böyük təsərrüfatsızlıq SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi illərinə təsadüf etmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində quyu fondunun strukturu da ötən illər ərzində dəyişikliklərə uğramışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son 10 ildə fəaliyyətdə olan quyu fondu iki dəfədən çox aşağı enmişdir. XXI əsrə QNQCİB 8778 neft və 44 qaz quyusu ilə daxil olmuşdur. 01.01.2002-ci il tarixinə neft quyularından qeyd olunduğu kimi, 5554, qaz quyularından 29-u fəaliyyət fonduna aiddir. Ümumi fəaliyyətdə olan quyu fondundan 5056 ŞDN, 310 EDN, 146 fontan, 42-si kompressor quyularıdır. Bununla belə, istehsalat birliyində saxta karxana üsullu hasilat (Balaxanəneft NQCİ) qismən davam etməkdədir. Fontan quyular isə köhnə istismar sahələrində ekzotik xəyali görünsə də, qismən mövcuddur. Qeyd olunan 146 quyunun mütləq əksəriyyətini qaz quyuları təşkil edir. Çıxarma üsulları ilə hasilatın maya dəyərində nəzər yetirdikdə görürük ki, ən ucuz fontan üsulu belə istehsalat birliyində 212 min manat təşkil edir. 46 ABŞ dollarına bərabər 1 ton belə üsullu neft hasilatı xeyli yüksək göstəricidən xəbər verir. Kompressor üsullu neft hasilatı 716 min manata (156 dollar) ŞDN üzrə 472 min (103 dollar) EDN üzrə 365 min manat (79 dollar) başa gəlir, bu da xeyli yüksək göstərici hesab olunur. Bibiheybət NQCİ-də kompressor üsullu hasilat 236 dollara Suraxanı NQCİ-də ŞDN üsullu hasilat 130 dollara və fontan üsullu hasilat 71 dollara başa gəlir ki, bu da öz növbəsində qeyri-rentabelli və qeyri-standart hasilatdan nişan verir. Aşağıdakı Cədvəllərdə QNQCİB-də neft-qaz quyularının istismar üsullarına görə bölgüsü və onlardan alınan neft miqdarı və digər müvafiq texniki-iqtisadi göstəricilər verilmişdir.

Cədvəl 6

QNQCİB-də neft-qaz quyularının istismar üsullarına görə bölgüsü

(sayla)

İllər	Fəaliyyət quru fondu	Fontan	Kompressor	ŞDN	EDN	EDDN	Ləğv edilən quyular	
							Texniki	Geoloji
1997	5830	215	80	5165	303	67	114	185
1998	5725	214	72	5093	280	66	161	355
1999	5492	203	53	4952	235	49	133	189
2000	5574	152	46	5100	231	45	56	127
2001	5554	146	42	5056	254	42	25	77
Bu quyulardan alınan neft (tonla)								
1997	1562530	119559	93375	1234021	114263	1312		
1998	1577887	109792	96006	1266511	103833	1745		
1999	1525712	95152	77311	1251201	101059	989		
2000	1510607	58189	69042	1263557	118826	993		
2001	1596201	83056	60803	1333124	118231	987		

QNQÇİB-də çıxarma üsulları ilə neft-qaz hasilatı

GÖSTƏRİCİLƏR	1970	1980	1990	2000
<i>Nasos</i>	5530,1	3817,9	2222,9	1383,4
<i>Kompressor</i>	1010,1	580,2	198,3	69
<i>Fontan</i>	731,5	642,5	159,9	58
<i>Şaxta</i>	15,3	11,9	1,8	-
<i>Cəmi</i>	7287	5052,5	2582,9	1510,6
Köhnə quyulardan	7090,7	4802,8	2514,2	1438,4
O cümlədən fəaliyyətsiz quyu	143,0	83,2	20,1	62,1
Təzə quyulardan	181,0	238,7	65,8	510,4
<i>Orta quyu debiti</i>	59,5	40,1	22,9	0,8
<i>İstismar əmsali</i>	0,945	0,961	0,969	hesablanmır
<i>Quyu fondu</i>	12028	11396	9757	8822
<i>O cümlədən fəaliyyətdə olan cəmi qaz fondu</i>	10672	10804	9493	5574
<i>O cümlədən fəaliyyətdə olan</i>	98	65	21	44
<i>Qazmadan qəbul edilən</i>	72	50	17	29
<i>fəaliyyətsiz quyu fondundan fəaliyyət quyu fondu verilən</i>	129	156	238	31
<i>Neft hasilatı</i>	422	261	82	
<i>Qaz vurumu</i>	2788,6	2075,0	731,5	6,8
	1727,7	1182,0	479,7	97

Aparılan regressiv təhlilə görə, son onilliklərdə enmə qaçılmaz səciyyə daşmışdır. Köhnə yataqlarda neft və qaz hasilatının sabitləşdirilməsində geoloji və texniki tədbirlərin son dərəcə böyük əhəmiyyəti vardır. Bir neçə onillikdir ki, hasilatın sabitləşdirilməsində ikinci növ istilik, fiziki-kimyəvi, mikrobioloji metodlar tətbiqini tapır. Hazırda bu metodlar və onların modifikasiyalarından 30-dan çox obyekt və 50-ə qədər blok horizontda istifadə edilir. Bu da nəticədə əlavə olaraq 100 minlərlə ton neft deməkdir.

1980-ci illərdə yenidənqurma epoxasında genişlənən iqtisadi canlanma təşəbbüsləri neft sənayesini də əhatə etmişdir. Bu illərdə Xəzərin böyük neft ehtiyatlarının mənimsənilməsinə investor axtarışı ilə paralel, həm də, quru sahələrində rentabellik həddini itirən müəssisələrdə müştərək müəssisələr yaradılması niyyətləri də dururdu. Pilot xarakterli ilk belə müəssisənin təşkili hələ Sovetlər İttifaqının mövcudluğu vaxtı Şirvanneft NQÇİ-nin istismar sahəsi olan «Kələməddin» yatağının Türkiyənin Petroldinq şirkəti tərəfindən müştərək istismarı ilə reallaşmışdı. Yatağın faktiki işlənməsi isə 1992-ci ilin mart ayında baş verdi. 1996-cı ildə «Azpetroyl» adlanan bu ilk müştərək müəssisə daha bir yatağın «Mişovdağ»ın istismarına cəlb olundu və 1 dekabr 2000-ci ildən isə həmin müəssisə Amerikanın Monqrif şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən yenidən təşkil edildi. Prodakşn Şerrinq - hasilatın pay bölgüsü prinsipi ilə işləyən müəssisədə istismarda olan quyu fondu 430 olaraq bütün fəaliyyət ərzində dəyişməmiş qalmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, quruda təşkil edilmiş 8 MM-dən hazırda 6 MM, o cümlədən, 3 əməliyyat şirkəti fəaliyyətdədir. Lakin bu müəssisələrin səmərəliyi haqqında müsbət mülahizələr yeritmək üçün pozitiv əsaslar yoxdur. MM-lər təşkil edilən zaman onlara yetərli güzəştlər tətbiq edilmişdir. Əvvəlki hasilat norması təhvil zamanı xeyli aşağı endirilmiş, əmlakın qəbulunda, işləmə şərtlərində də xarici tərəfi qane edən konsensuslara yol verilmişdir. Bununla belə, onların fəaliyyəti üzrə uzun müddət ümumi mərkəzi koordinasiya sistemi təşkil edilməmiş, şəffaflyq təmin olunmamış və konsperativliyə daha çox yer verilmişdir. Bütün fəaliyyətləri ərzində epizodik nailiyyətlər-bir neçə MM-də plan tapşırığının yerinə yetirilməsi baş versə də, artım,

sabitləşmə yüksək dinamizm templəri müşahidə olunmamışdır. 1994-cü ildə ABŞ-la müştərək əməkdaşlıq əsasında yaranan BMB OYL İNK şirkəti 5-6 illik fəaliyyəti ərzində heç bir irəliləyişə nail olmamış və 2000-ci ildə onun ləğvinə qərar verilmişdir. Yenidən Ə.Əmirov adına NQÇİ-nin istismar zonasına daxil edilmiş müəssisənin sərəncamında olan yataqlar demək olar ki, NQÇİ-nin potensialına heç bir əsaslı təsir göstərməmiş, onun yeni plan tapşırıqlarının artım aspektində əks olunmamışdır. «Muradxan»lı mədənlərinin də xarici sərmayədarların istifadəsinə verilməsi səmərə doğurmamış və 2001-ci ildə onu yenidən NQÇİ-lər sırasına qatmışlar. MM-lərin xüsusi statusları, mücərrəd toxunulmazlıq prezumpsiyası onlara «fövqəlkonsperativ» təşkilat kimi görünüş təəssüratı verir. Son illər neft-qaz sənayesinin ictimaiyyət üçün işıqlandırılan statistik göstəricilər bazası xeyli məhdudlaşmışdır. Bu fonda MM-lərə aid statistik şəbəkədən isə demək olar ki, az-çox hesabatlanan hasilatla bağlı göstəricilər qalmışdır. MM-lərə verilən hüquqlar onların fəaliyyətini əks etdirən hesabatları belə məhdudlaşdırmışdır. Formal olaraq QNQCİB-nin struktur təşkilatları olsalar da, baş idarə tərəfindən yoxlanılması, cari daxili auditi, tənzimləmə nöqtəyi-nəzərdən ciddi nəzarətə alınması praktiki olaraq istisnadır. Bu gerçəklik kompleksini nizamnaməsi ilə də ziddiyyət təşkil edir. Belə olan şəraitdə öz baş idarəsi üçün qapalı sayılan MM-lərdə birlikdən kənardakı maraqlı tərəflər üçün hər hansı bir tədqiqatı, geniş, obyektiv təhlil işinin aparmağı mümkünsüz edir. Ara-sıra hesablanan, mətbuata sızan informasiyalardan bəlli olur ki, burada işlər heç də rəvan getmir, istismar fondu təzələnmir, qazma işləri aparılmır, plan tapşırıqları yerinə yetirilmir. Bütün bunlar onu ifadə edir ki, əslində sərmayə qoyuluşları da nəzərdə tutulan səviyyədə baş vermir. Belə vəziyyət daha çox ilk yaranan MM-lərə aid etmək olar. Çünki yeni yaranan əməliyyat şirkətləri tam fəaliyyət zolağına keçməmiş və tam sınaqnamamışlar. MM-lər də quyuların 25%-i fəaliyyət göstərmir.

Ekoloji vəziyyət neftli-qazlı sahələrdə daim pisləşməkdədir. Avropa ölkələrində, o cümlədən, ABŞ-da neft-qaz resursları bu qəbildən olan enerji daşıyıcılarına yeni ekoloji verginin tətbiqi düşüncəsi genişlənməkdədir. Bir çox ölkələr üçün bu strategiyaya son onilliklərdə başlanan vergi islahatlarının davamı, digərlərində enerji qiymətlərindəki meyllərin balanslaşdırılması kimi baxılır (*enerji intensiv sahələrə şamil edilmir*).

Köhnə istismar sahələrində mövcud zəif dəyişkənlik meyli texniki geriliyi artırır. Kompleksin qeyri-bazar sektoru kimi fəaliyyəti səmərəliliyə ciddi təsir edir. Liberal iqtisadi islahatların aparılmaması, yeni inkişaf trayektoriyasının qəti müəyyən edilməməsi istehsalat kompleksində onun bu ənənəvi görkəmini bir daha nümayiş etdirir.

Qeyri-bazar sektoru anlayışı qeyri-səmərəli təşkilatlar, zərərlə işləyənlər mənfi yönümlü əlavə dəyər yaradanlara şamil olunur. Kvazisovet ənənələri ilə əhatəli qeyri-bazar sektoru həm də qeyri-sağlam mühit təsiri bağışlayır. Rusiyada qeyri-bazar sektorunda müəssisələrin 40%-i zərərlə işləyir. Ölkənin iqtisadi inkişaf və ticarət naziri G.Qrefin proqramında qeyri-bazar sektorunun aradan qaldırılması mühüm yer tutur. Xüsusi olaraq müxtəlif subsidiyaların, imtiyazların ləğvi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldən tədbirlər önə çəkilir. Bütün bunlar asan məsələ deyildir. İlk əvvəl bu strategiyanın reallaşması, güclü bank sistemi, sərt büdcə məhdudyyətləri, rublun möhkəmliyi, menecment təkmilliyi və kadr hazırlığı ilə bağlıdır. İki oxlu sistemdən çıxaraq dünyanın əyalətinə düşən Rusiyada təzahür etmiş problematik məsələlərin həlli ən ümidli şəraitdə bir neçə onillik ərzində başa gələ bilər.

Kompleksin yeni sistemə adaptasiyasını zəif model, çevik olmayan informasiyon təminat, iqtisadi-texniki struktur, innovasiya uğramayan texnoloji prosedur, qeyri-şəffəflıq, proteksion təzahürlər, mühafizəkar meyllər və digər bu kimi xüsusiyyətlər ləngidir. Xarici kapitallı təsərrüfat subyektlərini QNQCİB-yə aid edilməsinin nizamnaməyə müvafiq mülki əsasları olsa da, burada qeyri-adekvat cəhətlər də nəzərə çarpır. Normativ-hüquqi bazanın qeyri-bazar ahəngliliyi, daha çox inzibatçılıq təsərrüfatın iqtisadi aspektdə idarə edilməsində əsas maneyəyə çevrilir.

Statistik müşahidə əsasında apardığımız faktorial analizin nəticələrinə müvafiq olaraq fikrimizcə quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal zəifliyini aşağıdakı təzahür komponentlərinin korrelyasiyon vəhdətində aramaq məqsədə müvafiqdir:

- ✚ planlı iqtisadiyyatdan miras qalmış yüksək özüllüklü hasilat metodikasının davamlılığı;
- ✚ istehsalın ənənəvi ortodoksal ritmi və idarəetmə reciminin sürəkliliyi;
- ✚ əsas ehtiyatların çıxarılması müqabilində qalığı ehtiyatlarının kiçik miqyaslılığı və perspektiv ehtiyatların daha dərin horizontlarda olması;
- ✚ layların sululuğu, quyuların enerji yükünün azalması, azdebitlilik, avadanlıq və qurğuların köhnəliyi, bununla əlaqədar hasilatın texniki-texnoloji çətinliklərlə başa gəlməsi, dağ-geoloji şəraitin sərtləşməsi;
- ✚ ƏİF-lər, işçi qüvvəsi və digər texniki iqtisadi potensialla hasilat arasında qeyri-proporsionallığının yüksək həddə çatması;
- ✚ iqtisadi-sosial durumun deqradasiyası, texnoloji yeniləşmənin kəskin pisləşməsi;
- ✚ əmtəə-pul dövriyyəsindəki gərginliklərlə müşayiət olunan aşağı ödənişqabiliyyətlilik və maliyyə dayanıqlığının pozulması.

Təsnifatda qeyd olunanları ümumiləşdirərkən belə nəticə çıxarmaq olar ki, reanimasiyaya möhtaj olan köhnə istismar sahələrində bazarın iqtisadi prinsiplərinə müvafiq istehsal, idarəetmə tsiklinin bütün mərhələdə tam formalaşması təmin edilməmişdir. Gerçək konyuktur situasiyanı isə tərəqqi hesab etmək olmaz. Konkret faktlar göstərir ki, köhnə istismar sahələrində, hətta mütərəqqi hesab edilən müştərək müəssisələrdə enmənin qarşısı alınmamışdır. İqtisadi və istehsal artım haqqında isə mülahizə yürütmək üçün əsaslar yoxdur. Lakin bütün bunlarla yanaşı romantik olmayan nikbin bir ovqat da vardır ki, bu da köhnə yataqlarda istismarın hələ çox onilliklərdə davamlı olacağı ilə bağlıdır. Statistik və dinamik qanunauyğunluqlar göstərir ki, inkişafın bütün mərhələsində siyasi-iqtisadi amillər öz təsir gücünü göstərərək, istehsalda əks olunmuş və onun templərində ifadə tapmışlar. Öhdəmizə düşən vəzifə onunla bitmir ki, biz qalığı ehtiyatlarını əvvəlki ekstensiv və intensiv qaydada əldə olunmasına çalışmalıyıq. Əksinə hasilatı elmi iqtisadi-əsaslandırılmış ekoloji, sivil metodlarla davam etdirməli, onu rentabelli müstəviyə yönəltməliyik. Bizim tədqiqat da məhz bu mövcud potensialı qiymətləndirilməklə, perspektivi elmi əsaslandırmaqla mühüm nəticələrin əldə edilməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, səmimiyyətlə qeyd edilməlidir ki, fontan dövrü bitmiş, lay enerjisi tükənmiş sahələrdə hasilatı xeyli artırmaq xəyali görünə bilər. Problemə milli, vətənpərvərlik hissləri, tarixi gerçəklik anlamı, iqtisadi məntiq baxımdan real yanaşılmalı, məsələnin empirik-elmi həllinə istinad edilməlidir. Burada spektikliyə əsas yoxdur. Əks yanaşma əks nəticə doğuraraq, təsərrüfatsızlığa, biganəliyə meydan verə bilər. Qədim Azərbaycan məsəlində deyildiyi kimi, «su gələn arxa bir də gələr». Bunun üçün isə əvvəlki istiqamət kənara qoyulmalı, milli mənafeələrə uyğun gələn iqtisadi metodlara üstünlük verilməlidir.

2.4. Quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir texniki-iqtisadi durumu

Quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir vəziyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər xidməti statistik sənədlərdə və qismən də təşkilat xaricindəki informasiya istifadəçiləri üçün hazırlanan press-relyizlərdə, mətbuatda, curnalist tədqiqatlarında əksini tapır. Daha dolğun müfəssəl məlumatlar isə ənənəvi olaraq istehsalat birliyində hər ilin ilk iş gününü, ötən ilin yekunlarına, yeni ilin plan tapşırıqlarına həsr edilmiş 1 sayılı əmrlərdə əksini tapır. Totalitar recimdən miras qalmış və zənnimizcə yeni iqtisadi şəraitdə prinsipial əhəmiyyəti azalmış bu istehsalat praktikasını bir qədər də formal xarakter almışdır. Sovet idarəetmə sistemində isə hazırlanan müvafiq əmrlər daha geniş formatda tərtib edilir və burada təhlil edilən göstəricilər şəbəkəsi xeyli geniş və daha analitik olurdu. Əmrin strukturu, fikir aydınlığı və konkret ünvanlığı ilə də seçilirdi. Lakin qəribəlik ondan ibarətdir ki, indiki məqamda milli dilimizdə tərtib edilən

bu əmr qrammatik və ədəbi baxımdan kasad, göstəricilər palitirası gödək, aşağı məzmunlu, qeyri-konkret və daha az həcmlidir. Faktiki olaraq 3 çap vərəqi həcmində geniş məzmunlu analitik yönümlü əmrin hazırlanması, heç şübhəsiz ki, 24 saat ərzində mümkün deyildir. Məlumdur ki, ilin yekun son iş saati-31 dekabr 00-dır. Əmrdə qeydiyyat tarixi 2-3 yanvar göstərilir. Konstitusiyon Qanuna görə, 1 yanvar və 31 dekabr tarixləri bayram günləri - qeyri-iş vaxtıdır. Operativ olaraq bütün yekun informasiyaları 2-3 gün ərzində qəbul etmək imkanı yaransa belə, onu bu əmrlərdə göstərilən təhlil spektrində verilməsi müvafiq müddət ərzində fiziki qüvvə baxımından qeyri-mümkündür. Yenə də faktiki olaraq 1 nömrəli əmr struktur bölmələrə ən azı 2-3 həftə keçdikdən sonra «10-15-ci» əmrlərdən sonra çatdırılır. Bu əmrləri təhlil edərkən taftoloji elementlər və ibarələrlə rastlaşsın. Bundan başqa, narahatedici məqam ondan ibarətdir ki, problemlər keçici olaraq qalır-hər il qaz sisteminin qeyri-təkmilliyi, separator qurğularının nasazlığı, vakkum xəttinə qoşulmamalar və digər problematik məsələlər təkrarlanır, fərdi məsuliyyət, vəzifə öhdəliklərinin və tapşırıqlarının yerinə yetirilməməsi, iqtisadi cəza mexanizmləri əmrdə əksini tapmır. Təhlil və müşahidələr göstərir ki, «köhnə dəbli» təşkilati yanaşma yeni iqtisadi sistemdə ənənəvi prinsipləri belə yerinə yetirməyə qabil deyildir. İdarəetmədə yeni bazaryönümlü mexanizmlərin menecment, pablik rileyşnz texnologiyalarının, daha operativ və çevik bazar seqmentlərinin tətbiqi məqamı çoxdan yetişmişdir. Lakin bütün tənqidi məqamlara baxmayaraq təşkilatın iqtisadi-texniki statistikası müəyyən analitik rakusda bu mühüm və hələki bu günkü istehsal ritminə uyğun sənəddə geniş ifadəsini tapır.

2001-ci ildə QNQCİB-i hasilat tapşırığını 107,1% yerinə yetirilmiş, plandan əlavə 6623 ton həcmində neft hasil etmişdir. 1596,2 min ton hasilatın əksər hissəsini-858,9 min tonu NQCİ-lər vermişdir. Müştərək müəssisələrdə bu ildə neft hasilatı ötən illə müqayisədə 15,7% artmış və 737,3 min ton təşkil etmişdir. Buradakı artım Salyan OYL MM-də əldə edilmiş çox yüksək olan hasilat artımı ilə bağlıdır. Neft hasilatının səviyyəsinin indeksi ötən illə müqayisədə NQCİ-lər üzrə 1,7% (-14611 ton) azalmış, MM-lərdə 15,7% (+100445 ton) artmışdır. Neft təhvilinin ümumi səviyyəsi isə 1400 min tona qarşı 1489,4 min ton olmuşdur. Hesabat ilində qaz hasilatı tapşırığı 105% yerinə yetirilərək 241531 min kubmetr təşkil etmişdir. NQCİ-lər üzrə plan tapşırığı 104,9%, MM-lər üzrə 105,3% yerinə yetirilmişdir. Qaz təhvil planı isə NQCİ-lər üzrə 106,4%, MM-lər üzrə 117,8% olmuşdur. Son 10-15 il ərzində kompleksdə hasilat kəskin şəkildə enmişdir. (Əlavə 1-7-də QNQCİB-nin NQCİ-ləri üzrə 1985-2001-ci illəri əhatə edən hasilat plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi cədvəlləri verilmişdir.) Ötən əsrin son illərində başlayaraq müəyyən hasilat sabitliyinə nail olunsada bu göstəricilər kompleksin tam potensial imkanlarını ifadə etmir. Cədvəl 8-də QNQCİB-də son 4 ili əhatə edən neft və qaz hasilatı müəssisələr təsnifatında verilmişdir.

Cədvəl 8

Köhnə istismar sahələrini əhatə edən neftqazçıxarma idarələrində neft-qaz hasilatı göstəriciləri (1998-2001-ci illər)

NQÇİ-lər	Neft (ton)				Qaz (1000 m ³)			
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
<i>Balaxanineft</i>	232506	237959	232111	223713	9017	9080	961	9189
<i>Ə.Əmirov adına</i>	97160	97188	105424	105329	38871	40809	39442	39717
<i>Bibiheybət NQÇİ</i>	136412	138805	140115	135947	22835	21330	21330	21280
<i>Binəqədirineft</i>	131477	116204	129581	122695	15627	15741	15744	15740
<i>Suraxanineft</i>	126454	128404	131977	124358	18740	16745	18091	18222
<i>H.Z. Tağıyev</i>	71426	72615	76129	76376	10000	9055	9712	9225
<i>Siyəzəneft</i>	72014	61701	58216	61793	46394	37749	39719	38948
<i>Muradxanlı İNM.</i>	38436	29989	0	8711	500	540	0	1360
<i>Cəmi NQÇİ-lər</i>	905885	882865	873533	858922	161484	150509	153205	153681
<i>Anşad Petrol MM</i>	41828	43036	42203	45110	22500	22688	24090	22236

Qarasu LTD	138715	140775	135374	138955	10350	11295	11048	8545
Salyan OYL MM	205001	184878	197188	294256	43854	45122	29519	44559
Azgerneft MM	60363	50614	45734	42028	2500	2500	2500	2066
BMV OYL İNK	9417	8842	-	-	-	-	-	-
Şirvan OYL MM	216678	214702	216333	216928	10112	10382	18990	10444
Qobustan LTD	-	-	-	-	-	-	-	-
Cəmi MM	672002	642847	636832	737277	89816	92527	78047	87850
Yekun QNQCİB	1577887	1525712	1510365	1596201	251300	243036	231252	241531

Quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir iqtisadi göstəriciləri təhlil edərək burada yeni təsərrüfat quruculuğu prosesində təşəkkül tapmış xarici kapitallı müştərək müəssisələrin iqtisadi həyatına da, daha geniş diqqət edilməlidir. Qeyd olunduğu kimi, müxtəlif strukturlu olan bu müəssisələrdə fəaliyyət ahəngi heç də proqressiv xarakterli deyildir. MM-lərin quruluşu, buradakı fəaliyyət mümkün məlumatlar əsasında aşağıdakı mənzərəni verir:

«**Qarasu**» ƏŞ (Azəpetoyl)-əməliyyat şirkəti istismar fondunun 17,7%-i fəaliyyət göstərir. Qazma işləri son illərdə aparılmır, fond təzələnmir, neft hasilatının səviyyəsi aşağı düşür. 2001-ci ildə plan tapşırığı 93,1% yerinə yetirilmişdir.

«**Anşad-Petrol**» MM-istismar olunan quyu fondunun sayı 250, fəaliyyətsiz fond 80 sayda olaraq ümumi istismar fondunun 32%-i həcmindədir. Müəssisənin bütün fəaliyyəti ərzində qazma işləri aparılmamışdır. 2001-ci ildə planın yerinə yetirilməsi təmin edilmişdir. Təsis edildiyi vaxtdan hasilat orta hesabla iki dəfə aşağı enmişdir.

«**Azgerneft**» MM-quyu fondu 306, onun da 33,9%-i fəaliyyətsizdir. Qazma işləri aparılmamış, quyu fondu dəyişməmiş, neft hasilatının artımına nail olunmamışdır. 2001-ci ildə plan tapşırığına 90% əməl edilmiş, kəsir-4672 ton təşkil etmişdir.

«**Şirvanoyl**» MMM-2001-ci ildə neft hasilatı tapşırığı 113,2% yerinə yetirmişdir. 2000-ci il ərzində müəssisədə qazma işləri aparılmamışdır. Müəssisədə istismar fondu 473, fəaliyyətsiz quyu fondu 124-ümumi istismar fondunun 26,2%-ə bərabərdir.

«**Salyanoyl**» MMM canlanma müşahidə olunur. 2001-ci ildə hasilat planı yeni qazılan quyular hesabına 140% yerinə yetirilmiş və ümumilikdə QNQCİB-nin illik hasilat plan tapşırığının yerinə yetirilməsində əsas həlledici amillərdən olmuşdur.

«**Qobustan**» LTD-fəaliyyətini hələlik tam qura bilməmişdir.

MM-lər üzrə 2001-ci ildə 737,3 min ton neft hasil edilmişdir ki, bu da ümumi birlik üzrə neft hasilatını 46,2%-ini təşkil edir. MM-lərdə neftin hazırlanmasında da nöqsanlar vardır. Burada təhvil verilən neftin yarısı standartın birinci qrupuna aiddir. Bu da bütün birlik üzrə göstəricidən nəzərəcarpacaq dərəcədə xeyli azdır. Bu məqam isə ciddi təhlil obyektinə çevrilməlidir. MM-lərdə 2001-ci il tarixinə istismar fondu 1766 saydadır. Bu da birliyin ümumi istismar fondunun həmənlə nisbətə 19,7%-ini təşkil edir. Fəaliyyətdə olan quyuların sayı 404, ümumi istismar fondunun 22,9%-ə bərabərdir. Qeyd olunduğu kimi, MM-lərdə qazma işləri dayanmış və burada heç bir irəliləyiş nəzərə çarpmır. Bununla belə, quyu fondunun da azalması prosesi baş verir. QNQCİB-də hər il hazırlanan illik hesabatlarda MM-lərin fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilmir. Burada hasilatın, qazmanın aşağı düşməsi, fondun yeniləşməməsi, neftin keyfiyyətinin aşağı olması və digər texniki-iqtisadi göstəricilərin qeyri-qənaətbəxş olduğu əks olunur. Birliyin MM-lərə faktiki təsir gücü olmadığından tənqidi qeydlər də həllini tapmır. Lakin ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, MM-lərdə məhsulun maya dəyəri, rentabellik göstəriciləri NQCİ-lərə nisbətə xeyli yüksəkdir.

Köhnə istismar sahələrin potensialı qiymətləndirilərkən qeyd olunmalıdır ki, müasir məqamda bu ərazilərdə 2001-ci ilin yanvarın 1-nə 5574-fəaliyyət quyu fondunun yalnız 2266-sı hasilata cəlb edilmişdir. Hasilatın artırılmasında fəaliyyətsiz quyu fondundan səmərəli istifadənin əhəmiyyəti danılmazdır. Burada kifayətedici qalıq-3308 quyu sayı mövcuddur. 01.01.2002-ci il tarixinə quruda neftqazçıxarma kompleksində fəaliyyətdə olan quyu fondu 5554 olmuşdur. Hasilat tapşırığını əsasən keçici quyular kateqoriyası təmin edir. 2001-ci ildə keçici quyulardan 1497,6 min ton neft hasil edilmişdir ki, bu da ümumi hasilatın 93,8%-ə bərabərdir. Fəaliyyətsiz

fonddakı quyulardan 68702 ton, qazmadan alınan quyulardan isə 29872 ton neft hasil edilmişdir. Bu dövrdə qazmadan nəzərdə tutulmuş 45 quyu əvəzinə 33, fəaliyyətsiz fondan 390 əvəzinə 337 quyu istismara verilmişdir. Maliyyə, təchizat, texnoloji çətinliklər quyu fondunun dinamikasında əks olunur. Hər il ümumi quyu fondunun azalması ilə yanaşı, eyni zamanda fəaliyyətsiz quyu fondunun da çəkisi artır. 2001-ci ildə ümumilikdə fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondunun 40,9%-i təşkil etmişdir. Bu göstərici H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-də 55,3%, Binəqədinəft NQÇİ-də 49,8%, Suraxanıneft NQÇİ-də 53,8%, müştərək müəssisələrdən Azgerneftdə 33,9%, Anşad-Petrolda 35,8% olmuşdur.

2001-ci ildə QNQCİB-də 1489 min ton neft hazırlanaraq dövlətə təhvil verilmişdir. Bu neftin 71,7%-i birinci, 28,1%-i ikinci, 0,2%-i üçüncü standart qruplarına uyğun olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, neftin hazırlanmasında dövlət standartları nomenklaturası qəbul edilsə də, bu prosesdə də müəyyən formallıq nəzərə çarpır. Standart qruplar keyfiyyət göstəricisinə görə, dəyərləndirmədiyindən və standartın yüksəldilməsi motivləşmiş sxem üzrə mükafatlandırılmadığından belə təsnifat da nəinki statistik, həm də həyati mahiyyəti itirmiş olur. Neft hazırlayanlar və ümumilikdə NQÇİ-lər, standart fərqlinin iqtisadi əhəmiyyətini hiss etmədiklərindən bu keyfiyyətin yüksəldilməsində xüsusi səylər də göstərmirlər. Qeyd etməliyə ki, neftin hazırlanması mürəkkəb texnoloji bir prosesdir. Bununla belə, qeyd etməliyə ki, neftin keyfiyyət çaları MM-lərdə NQÇİ-lərə nisbətə daha aşağıdır. Neft mədənlərində neftin və qazın yığılması və hazırlanması sistemləri və avadanlıqları uzunmüddətli istismarda renovasiyaya uğramadığı üçün yararsız hala düşmüşdür. Bu da prosesin texniki-iqtisadi göstəricilərini xeyli pisləşdirmişdir.

Azərbaycan neft-qaz sənayesində avadanlıq və texnologiyaların köhnəliliyi, digər dünya standartlarına qeyri-adekvatlığı ilə yanaşı, lay təzyiqinin müasir metodları kontekstində geriliyi də vardır. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, köhnə standartlı enerjitutumlu komplekslər Qərbdəki müasir analoqlarından 4-5 dəfə artıq məsrəflidirlər. 2001-ci ildə hasilatı sabit saxlamaq üçün 7694 geoloji-texniki tədbir əvəzinə 8932 sayda-plandan 11,6% çox həyata keçirilmiş, onlardan 6681-i səmərə verərək 258342,6 ton əlavə neft hasilatına imkan yaratmışdır. Lay təzyiqini saxlamaq üçün laylara vurulan 3598,7 min kubmetr su hesabına 91,587 ton, 314 quyu dibinə təsir metodları nəticəsində isə 12560 ton əlavə neft əldə edilmişdir.

İstehsalat kompleksində 2001-ci ildə qazma üzrə plan tapşırığına 35,8% əməl edilmiş, nəzərdə tutulmuş 84200 metr əvəzinə, 30200 metr qazma işi görülmüşdür. Bu göstəricilər istismar və kəşfiyyat qazması üzrə müvafiq olaraq 36,7%, 77200, 28336 metr və 26,6%, 7000, 1864 metr həcmindədir. Quyu inşasının başa çatdırılması tapşırığını 56,1% yerinə yetirilərək 57 quyu əvəzinə 32 quyu tikilib təhvil verilmişdir. İnşası başa çatan quyulardan yalnız biri kəşfiyyat qazmasına aiddir. Aşağı həddli qazma tapşırığının yerinə yetirilməməsi maddi-texniki çətinliklərlə izah edilir. Belə ki, 2001-ci ildə 55,9% qeyri-məhsuldar vaxtın 54,7%-ni təşkilati boşdayanmalar, 2000-ci ildə isə bu göstərici müvafiq olaraq 50,7% və 49,2% təşkil etmişdir. Ləğv olunmuş quyulardan 2001-ci ildə 16083 metr, 2000-ci ildə 13328 metr qoruyucu kəmərlər çıxarılmış, onların əksəriyyəti inşa edilmiş quyularda istismar və texniki kəmərlər kimi işlədilmişdir. İstismar qazmasının nəticələrinin təhlili göstərir ki, yeni qazılmış quyularla fondun təzələnməsi neft hasilatının səviyyəsinin saxlanılması və artırılmasında ən əsas ehtiyat mənbəyidir.

İstehsal xərclərində dəyişən xərclərin miqdarı artmaya meyillidir. Bu göstərici özünü neftin hasilatında əlavə xərclərin çəkisinin ağırlaşan, mürəkkəbləşən geoloji dağ-mədən şəraitinə görə, artması ilə əlaqədardır. Bəzən bu tədbirlər kəmiyyət göstəricisinə görə, plan tapşırıqlarından az olsa da maliyyə tutumu baxımından mövcud limitləri üstələyir. Texnoloji itkilər normativi də yerinə yetirilmir. Reagentlərin sərfi yüksək olaraq qalır. QNQCİB-də 2000-ci ildə orta gündəlik hasilatı 4127, o cümlədən, fontan üsulu ilə 159, kompressorla 188, nasoslarla 3779 ton təşkil etmişdir. Bu müddət ərzində bir işləyən quyunun gündəlik orta hasilatı cəmi 10,4, o cümlədən, NQÇİ-lər üzrə 10,7, MM-lər üzrə 9,4 ton olmuşdur. Müvafiq göstərici çıxarma üsulları ilə ŞDN 0,6, EDN 1,2, fontan 1,3, kompressor üzrə isə 4,3 tondur. Bu göstəriciləri yüksək hesab etmək

olmaz. Həmən ildə neft quyularının təmirarası müddəti gün hesabı ilə aşağıdakı kimi olmuşdur: ŞDN-39,4, EDN-53,5, EDDN-98,4, fontan 1143,7, kompressor-98,4, ümumi 41,6.

Mədənlərdə normal iş rejiminin təminatı material və avadanlıq tələblərini yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu sahədə gərginlik hələ də qalmaqdadır. Nasos-kompressor boruları, nasos ştanqları ilə təminatı 10-20% təşkil edir. Dərinlik nasosları ilə təminat qaydaya düşsə də, burada bir mövcud nüansı qeyd etmək zərurəti yaranmışdır. Belə ki, ŞDN nasosları istehsalat birliyinin tabeçiliyində və respublika zavodlarında istehsal edildiyi halda çox zaman bu üsulla hasil edilən neftin faktiki maya dəyərində xaricdən alınan EDN tipli nasosların qiymətləri tətbiq edilir. Bu uçot təhrifi həmin maya dəyəri komponentinin tutumunu xeyli yüksəldir. Nəticədə xərclərin qeri-adekvat həcmi artır, iqtisadi dissonans yaranır. Fikrimizcə istismar metodları üzrə maya dəyərində yaranan belə qeyri-mütənasiblik praktiki meydanda araşdırılmalı onun qəti normativ meyarları müəyyən olunmalı və tənzimlənməlidir.

İstehsalat birliyinə daxil olan operativ məlumatlar göstərir ki, hesabat ilində hər gün yeraltı təmir gözləyən quyuların sayı azalmaya meyllidir. Hər bir iş günü ərzində quyulardan orta hesabla 120-140 yeraltı təmir işləri aparılır. İndi quyuların bir təmir üzrə orta davamiyyəti yeraltı təmirdə 17,1 saat əsaslı təmirdə orta hesabla 9-10 günə bərabər tutulur. Təmir müddətlərinin azaldılması üçün müasir texnikanın mütərəqqi metodların tətbiqinə böyük ehtiyac vardır. Təmir prosesində müəyyən müsbət meyllər təzahür etsə də, digər çatışmazlıqlar, boşdayanmalar təkrar, təmir halları hələ də qalmaqdadır. 2001-ci ildə təkrar təmirilər bütün yeraltı təmirilərin orta hesabla 2%-inə bərabər olmuşdur. Bunu da ştanqlı dərinlik nasoslarının aşağı keyfiyyətliliyi, borularda sızmaların dəqiq yerinin müəyyən olunmaması, qum tıxacının təkrar yuyulması və digər səbəblərlə bağlamaq olar. Quyuların yeraltı təmirində isə boşdayanmalar qaldırıcı mexanizmlərin köhnəliyi, onların maddi-texniki təminatının aşağı səviyyəliyi ilə əlaqələndirilir. Bu isə öz növbəsində yeraltı təmir xərclərini xeyli artırmışdır. İndi yeraltı təmirin maya dəyəri NQÇİ-lər üzrə 928,8 min manat təşkil edir. Əsaslı təmirə çəkilən xərclər isə ötən müddətlərə nisbətə xeyli yüksəlmişdir. Təkcə 2001-ci ildə bir əsaslı təmir xərci 2000-ci ilə nisbətə 31,5 min manat artmışdır.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində səmərəli istehsal davamiyyəti üçün resursar kifayət qədərdir. Lakin bir qədər keçid prosesinin özəlliklərindən və bir qədər də iqtisadi modelləşmə qeyri-mükəmməliyi ilə əlaqədar iqtisadiyyatda kök salmış ödəməmələr sindromu nəhəng istehsal birliyini çevik ödənişqabiliyyətindən məhrum etmişdir. Faktiki dövriyyə vəsaitlərini əldə etməməsi cari təsərrüfat problemlərinin operativ həllini məhdudlaşdırmışdır. Bununla belə, dövləti rüsxətlə problemin tez zamanlı həllinə də nail olmaq mümkündür. Likvid kapital resursları taktiki əməliyyatlar aparmaq məqsədi ilə maliyyə resurslarına çevrilmə imkanlıdır. Belə olan şəraitdə kompleks daxili disbalansı tarazlaşdırmaqla istehsal artımı əldə ediləcəkdir. Bu isə öz növbəsində quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal şəraitini yaxşılaşdıracaq, onun texniki-iqtisadi göstəricilərini daha rəvan edəcəkdir.

III FƏSİL İNTEREKONOMİK GERÇƏKLİK VƏ QLOBALLAŞMA TƏZADLARI

3.1. Çağdaş sivilizasiyon mərhələ və qlobal axın

İqtisadiyyat öz *ev-ekosunda* təsərrüfat aparmaq bacarığı kimi əzəli qayəsini itirmiş və çağdaş zamanda cahanı dövr edən mahiyyət almışdır. İndi ən konservativ təcrid olunan ölkələr belə qlobal təzahürlərlə hesablaşmaq zorunda qalmışlar. Məhz bu baxımdan da neft biznesi ilə müasir məqamda məşğul olma da qlobal sivilizasiyon gerçəklikləri nəzərə almadan sərə verməz. İlk baxışda vizul lokal görünən köhnə istismar sahələrində hasilat strategiyasına xarici qlobal təsirlərin nuffuz effekti nə qədər əsaslı ola bilər? Fəqət açıq iqtisadiyyat quruculuğunu seçmiş ölkə resurs bazarında münasibətlər, xammal qıtlığı, qlobal böhranlar kimi mütləq hadisələr sferasında dişardan daim madditutumlu sədalar alacağı şübhə doğurmamalıdır. Digər tərəfdən qeyd olunduğu kimi, qlobal axının gücü sərt özünə qapılan daxili iqtisadi modelləri belə aşmaq iqtidarındadır. Planetin müxtəlif guşələrində yaşamaqlarına baxmayaraq sivilizasiyanın müasir mərhələsində insanlar qarşılıqlı asılılıq və sıx təmaslar sistemində hərəkət etmək dövryyəsinə qoşulmuşlar. Ən uzaq məmləkətlərdəki hadisələr indi hamıya təsir etmədədir. Qloballaşma təzə hadisə olmasa da onun yüksək sürəti bizə aydın görünür. Qloballaşma texnoloji nailiyyətləri, iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Bu baxımdan bütün bu real təzahür və dinamiz meyllərinin, bəşəri sivilizasiyanın tarixi inkişaf mərhələlərinin, müasir cəmiyyət obrazının strukturunun tədqiqi neft strategiyasının daha uğurlu addımlamasına yardımçı olacaqdır.

Yaşadığımız çağdaş zamanda planetin əsas aparıcı qüvvəsinin postindustrial təsərrüfatlı olması və bu əsnada güclənən qlobal axın hər bir ölkənin siyasi oriyentasiyasından asılı olmayaraq, onun sosial-iqtisadi tərəqqisində əks olunur. Əski Sovetlər ölkəsində marksizm-leninizm və müəyyən qədər də ehkamçı meyllər təməlinə formalaşan ictimai elmlər bəşəri inkişafda formasiyon yanaşmanın üstünlüyü üzərində bərqərar olmuşdur. Cəmiyyət quruculuğunun ibtidai ijma formasından kommünizmə qədər qurulan nərdivan boyunca antiqonist siniflərin mübarizəsini əks etdirən bu yanaşma müəyyən mənada qüsurlu görünsə də, dəyişən bir neçə nəslin təfəkkürünə hakim kəsilmişdir. Cəmiyyət sferasına formasiyon yanaşma ictimai inkişafı müəyyən mərhələdə əməyin ictimai bölgüsünün zaman və mühit uyğunluqlarına qeyri-müqabil etmişdir. Qərbin ortadoksal nümunələri əsasında isə cəmiyyətin inkişaf tarixinin klassikləşmiş digər paradıqması formalaşmışdır. Liberal dəyərləri prioritet qəbul edən müasir iqtisadi-demokratik sistemlər məhz sivilizasiyon struktur nümunəli cəmiyyət quruculuğuna ehtiram nümayiş etdirirlər. Sivilizasiyon bölgü beynəlxalq ticari əlaqələri, əməkdaşlığın genişləndirilməsində diplomatik biznes manevrləri üçün həyati əhəmiyyətlidir. Müvafiq sivilizasiyon yanaşma cəmiyyətin inkişafını üç tipik-*ənənəvi*, *industrial* və *postindustrial* formada təsnif etmişdir. Əsas resursları torpaq və təbii xammal olan, primitiv əl texnologiyası üzərində qurulan *ənənəvi* cəmiyyət kapitalizmə qədər dövrü əhatə edərək neolit epoxasında aqrar inqilablar zamanında yetişmişdir. Əl əməyini sıxışdıran maşın mexanizmlərin əmələ gəlməsi, genişlənən və çoxçeşidli emal prosesi, texnoloji inqilablar kapital dünyasının hakim kəsildiyi industrial yeni tipli cəmiyyət *ənənəvi* ictimai quruluşu əvəz etmişdir. Çağdaş zamanda isə ötən əsrin sonlarında qloballaşma kontekstində formalaşan, mühüm mənəvi energetik resursu insan biliyi və informasiyada ehtivada bulunan yeni postindustrial cəmiyyət quruculuğu həyatımıza daxil olmuşdur. Xidmətin sferasının genişlənməsi, istehsalın müəyyən məhdudlaşması, deindustrializasiya, deurbanizasiya ilə müşayiət olunan yeni tipik cəmiyyət obrazlı deyimdə Teylorun əməyin təşkili formasını daha mülayim məşğulluğa çevirərək texniki dünyanı sosial dünya ilə əvəz etməyə istiqamət götürmüşdür. Bununla belə, cəmiyyət və dövlət quruculuğunun müasir təsnifat spektri sivilizasiyon yanaşmada *ənənəvi-patriarxal*, *avtoritar*, *liberal-demokratik-bazar* təsisatlı, *azad rəqabətli bazar iqtisadiyyatı-xalis kapitalizm*, *müasir bazar iqtisadiyyatı*, *qeyri-bazar sistemi*, *inzibati komanda* kimi daha geniş formalara malikdir.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafı dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin yerləşməsi, iqtisadi yüksəliş və enmə tendensiyasının çoxsaylı təbii və ictimai amilləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə və uzlaşmalarda pərvəriş tapır. Təcrübə göstərir ki, hər bir ölkə dünyanın ümumi qanunauyğunluqlarında özünəməxsusluğu ilə əks olunur. Dinamik meyillər ümumi konyuktura ilə həmişə adekvatlıq təşkil etmir. Formalaşan iqtisadi keçid və əks-keçid cəmiyyətin inkişafına, əməyin coğrafi bölgüsünə yeni konturlar gətirir. Keçmişin tələb və metodlarının dəyişkənliyi, əsaslı dərəcədə indi qlobal axının miqyası, ekoloji meyillər, texniki nailiyyətlərlə şərtlənir. Sosial ədalət normalarını nəzərə almayan bazarın təbii qanunları da yeni iqtisadi tərəqqini öz prinsipləri əsasında qloballaşdırır. Dünya iqtisadiyyatı istənilən ölkənin milli təsərrüfatına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla belə o, özünün məxsusi problemlərindən də tam təcrid olunmamışdır. Dünya təsərrüfatının, əmtəə və xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin, biliyin təcəssümündə vahid bazara çevrilməsi-qloballaşmada özünün müsbət və mənfi cəhətləri ilə sürətlə həyatımıza daxil olmaqdadır. Mahiyyətə beynəlmilləşmənin yüksək fazası kimi o, həm də müəyyən mənada dünyada yoxsulluğun artmasına zəmin yaradır və bu əsnada yerlərdə çoxlu protestlərlə müşayiət olunur. Qloballaşdırma həm də daha çox kriminal sindikatlara gəlir gətirir. Son illərdə dünyanın əksər regionlarında, xüsusən Avroatlantik məkanda, hətta bir çox üçüncü ölkələrdə belə qloballaşma obrazlı deyimində xalq tərəfindən daşqalaq edilir. Əksər ölkələrdə qloballaşmaya yönələn üsyan artıq ürəklərdə kök salmışdır. Vətənpərvər fərdiyyəçilər milli məhsul istehsalına keyfiyyət və möhkəmlik gətirərək onu sıxışdırmaq cəhdlərini artırmışlar. Qloballaşma və ya fransız kökdə mondializm «ənənəviçiliklə» əks qütbə dayanır. Mondinalizmin məqsədini yalnız qlobal ideoloji məkfurədə, irqi, milli dini təsnifat olmadan və sonda hətta cinsi bölgüyə də etiraz edən prinsiplər təşkil edir. Əlbətdə burada etiraz ediləcək çilgün məqamlar yetərlidir.

Kapitalın sürətli artımının məşğulluğun məhsul vahidinə nisbətini əhəmiyyətli ixtisarı, dövriyyə və istehsalın kompüterləşməsi, nəzarət və qərar qəbulətmə imkanlarının məsafə asılılığından çıxması köhnə hakim tipli müəssisənin strukturuna, əməyin coğrafi bölgüsünə ciddi təsir etmişdir. Müasir mərhələdə ABŞ, Yaponiya da elmi tərəqqiyə xərclənən pulların adambaşına düşən bölgüsü 600 ABŞ dolları həddini aşmışdır. Bu sahədə Qərbi Avropa ölkələri də əhəmiyyətli mövqedədirlər. İndi konqlamerant çoxmilli, multnasional, transnasional qlobal korporativ, xüsuslu TMK adlanan nəhəng beynəlxalq qurumlar bu keyfiyyətləri ifadə edən təsiredici nüfuzları, çoxmilyardlıq investisiyon qüdrətləri ilə qloballaşma prosesini stimullaşdırırlar. Hərtərəfli mühafizə sistemləri, yüksək madi-texniki baza ilə təchiz edilmiş elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyaları, konstruktor büroları TMK-nın artan potensialını, rəqabət qüdrətini təmin edir. Belə strateji istiqamət milli kapitalın fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi, transmilli kapitalın maraqlarının qloballaşması ilə və əvəzlənməsini gerçəkləşdirir. Hazırda dünya təsərrüfatının mühüm mexanizmi kimi onlar ÜDM-in 20-25%-nə malik olmaqla beynəlmilləşmənin əsas hərəkətverici qüvvəsinin özəyində dayanırlar. Qloballaşma ilə yanaşı regionlaşma da özünü güclü şəkildə büruzə verməkdədir. Sovetlər İttifaqı və sosialist düşərgəsinin dağılması yeni regional birliklərin yaranmasına rəvac vermişdir. Yeni müstəqil dövlətlər açıq iqtisadiyyat qurmaq yolunda qəti addımlarını regional əməkdaşlıqda möhkəmlədirlər. Dialektik məntiqin təsdiqi kimi beynəlxalq aləmdən XX əsrin iki fəvqəl dövlətindən biri-Sovetlər İttifaqının çökməsi birqütblü ABŞ inhisarçılığının təkhakimiyyətliyinə rəvac versə də, Rusiya-Çin regional strateji alyansı ehtimal ki, çoxqütblükdə yeni təzahür olacaqdır.

Qloballaşmanı tədqiq edən Qlobalistika özünün iki onillik mövcudluğu tarixində predmetinin konturlarını qəti müəyyən etməmişdir. Beynəlmilləşmə prosesinin yeni mərhələsi kimi qloballaşma yeni, qabaqcıl inkişafı təmsil edir. Qlobalistika gənçlik çağlarını yaşasa da, qloballaşdırmanın ilk təzahürləri ondan öncə, hələ ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-dan səmt alan böyük depressiya-ümumdünya kapitalizminin böhranı ilə başlamışdır. Bu böhran planetin əksər hissəsini əhatə edərək beynəlxalq ticarəti sıxıntılara, ümumi proteksionizmi residivə-geri qayıtmaya məruz qoymuşdur. İkinci dəfə, 1971-ci ilin avqustunda ABŞ-ın valyuta sistemində bliskrik böhran dolların qızıl təmayüllü standartını laxladaraq, onu liberal suveren zolağa

çıxarmış və bu olay əksər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Növbəti qlobal iqtisadi şok neft cəbhəsində 1973-1974-cü illər qiymət böhranı ilə əks-səda doğurmuşdur. Qiymət qalxmaları bir tərəfdən energetik aclıq, digər tərəfdən istehsalçıları izafi maliyyə resursları ilə silahlanmasına gətirmişdir. 1982-ci ilin yeni qlobal şoku təkrarən neft ixracatçılarının davranışları ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, ixracatçı ölkələr bir tərəfdən izafi neft dollarını böyük təkrar dövriyyəyə qatma təşəbbüsləri, digər tərəfdən isə bu məbləqlərin Qərbin şəxsi iri bankları vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə ötürülməsi yeni dünyəvi böhrana gətirmiş və bir çox dövlətlər elə indiyəcən bu sıxıntılardan qurtula bilməmişlər. Nəhəng borclar ağır yük kimi milli iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən başlıca maneəyə çevrilmişdir.

Son illər Cənub-Şərqi Asiyada, Rusiyada Braziliyada baş verən maliyyə böhranları yeni qlobal nəticələrə səbəb olmuşdur. BVF bu olaylara mülayimlik gətirmək məqsədilə yeni mühafizə çətrinin inşası axtarışındadır.

Mövcud maliyyə problemlərinin həllində ötən əsrin sonlarında telekommunikasiya sistemindəki inqilablar 24 saatlıq fasiləsiz davamlı fəaliyyət göstərən maliyyə bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Müvafiq «nou-xau»lar hər gün 1,3-1,5 milyard dollar həcmindən möhtəşəm likvid resurslarının dövriyyəsinə təmin edir. Bu nəhəng maliyyə dənizində işbazlar məzənnə dəyişikliklərinə rəğmən arbitrac oyunu da aparırlar. Lakin «vahid qiymət qanunu» və ya «orbitrac prosesi» heç də həmişə bu niyyətləri reallığa çevirmir. Bələ bir fikir də hakimdir ki, müasir sivilizasiya mərhələsində maliyyə, təşkilati, ideoloji sapların başlanğıcı Amerikaya gedir.

Qlobal problemlərin tədqiqini aparan çoxsaylı beynəlxalq miqyaslı təşkilatlar mövcuddur. Bu sırada qeyri-formal səciyyəvi dünyəvi qeyri-hökumət təşkilat kimi Roma klubunun beynəlxalq ictimaiyyətdə böyük nüfuz sahibinə çevrilmişdir. «Qlobal düşün lokal hərəkət et» prinsipini 30 ildən çox rəhbər tutaraq 1968-ci ildən fəaliyyət göstərən klubun üzvləri sırasında çoxsaylı sahibkarlar, siyasi xadimlər, alimlər, etibarlı ekspertlər, mədəniyyət nümayəndələri, yüksək vəzifəli vardır. Məqsəd və məramı Kürreyi ərzin resurslarının fiziki məhdudluğu ilə bağlı «bəşəri çətinliklər»in elmi təhlilini aparmaq, planetar kritik situasiyalarda «həyacan təbili» səsləndirmək, «işlərin idraklı gedişinə» nail olmada ictimaiyyətə «qlobal tarazlığın» əldə edilməsində hansı ölçü və tədbirləri gerçəkləşdirmək yollarını göstərmək və habelə ümumilikdə problemin həllində müvafiq metodika vermək dayanır. Siyasi doktrinalar formalaşdırmayan elm, təhsil, ətraf mühit və iqtisadiyyatla bağlı aktual məsələlər üzrə dialoqa çağırış edən Roma klubu bəşəriyyət qarşısında dayanan çətin problemləri aşkarlaması və onun həlli strategiyasını işləmək kimi, şərəfli missiyanı həyata keçirir.

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dünya inkişafının proqnozlaşdırılması daha aktual səciyyə daşımağa başlamışdır. Bu ərafə energetik, ərzaq, xammal, ekoloji problemlər prioritetliyi ilə daha da qabarıqlaşmış, dünya ölkələri və xalqlarının geniş maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Müasir texnokratik problemlər yalnız birgə səylərin səfərbərliyi ilə səmərəli həllinə qovuşur. Ümbəşəri problemlər Roma klubunun dövrü hazırladığı məruzələrdə əksini tapır. Belə məşhur məruzələrdən bir də uzun müddət araşdırılan, təkrar tədqiqat obyektinə olan «artım sərhədləri» mövzusu olmuşdur. ABŞ professoru, kibernetik D.L.Medouza⁷ «Dünya dinamikisi» (1971) əsərində XXI əsrdə mümkün qlobal faciələrin, demoqrafik sarsıntıların baş verəcəyini, resurslar potensialının tükənəcəyinə diqqət yönəlmiş və sonradan BMT-nin tanınmış iqtisadçı alim V.Leyontevin başçılığı ilə ekspertlər qrupu bu ideyalara tənqidi yanaşaraq «Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi» adlı yeni layihə işləmişlər. V.Leyontev təsdiqləmişdir ki, əhali artımı eksponensial proses və partlayış deyildir. Alimin fikrincə 2025-ci ilə qədər artım progressiv olacaq və üçüncü dünya ölkələrində sabitləşmə 2075-ci ildə yaranacaqdır.

⁷ «Римский клуб». <http://www.ptpu.ru/issues>.

1977-ci ildə ABŞ sosioloqu E.Laslo Roma klubu üçün hazırladığı «Qlobal məqsədlər və dünyəvi həmrəylik» məruzəsində «insan faktoru» primatını önə çəkmişdir. Bununla o, çətinlikləri insan xaricində deyil, onun daxilində axtarmağa üstünlük vermişdir. Onun fikrincə insanların müvafiq psixi keyfiyyətlərinin inkişafı sivilizasiyanın material şəraitini köklü dəyişikliklərə uğradacaq, «psixologizm və subyektivizm», «elm və dində liderlik» inkişaf ssenarisini «həqiqət yoluna» çıxaracaqdır. İnsan faktoru problemi sonradan, 1990-cı ildə BMT tərəfindən önə çəkilmişdir.

Müəlliflər qrupu tərəfindən hazırlanaraq Roma klubunun qəbul etdiyi 1995-ci ildə dövriyyəyə buraxılan, «Faktor dörd»⁸ adlanan məruzə daha rəğbətli olmuşdur. Yüksək sivilizasiyon qənaətçilik və səmərəlilik amillərini təsərrüfat həyatının bütün guşələrində rəhbər tutan kitab halına salınmış məruzə həqiqi mənada əsl elmi bestsellərə çevrilmişdir. «Xərclər yarı-verim ikiqat» prinsipli «Faktor dörd» anlamı resurslardan rəşional istifadədə uğurlu həll metodikasdır.

Hollandiya bol təbii qaz ölkəsidir. İsixanalarda küllü miqdarda qaz yandırılaraq tərəvəz, gül-çiçək yetişdirilir. «Faktor dörd» anlamına görə, mühüm təbii resurs qaza qənaət edərək istehsal edilən məhsulları öz təbii ahəngində yetişən ölkələrdən hazır almaq mümkündür. «Faktor dörd» prinsipi məhz belə dissonansların təjridini missiyasının leymotivinə çevirmişdir.

Digər bir mənada. «Faktor dörd» prinsipi ilə bağı əks tendensiyada «xərclər yarı» inkişaf etmiş ölkələrin sakinlərinin, «ikiqat verimi» isə kasıb məmləkətlərin xalqlarının qazanacağı kimi acı meyl perspektivi də ehtimal oluna bilər.

Qlobal bazarlar təkə iqtisadi aspektdə deyil, sivilizasiyanın digər spektrlərində də işiq verir. Soyuq müharibə, demokratik, hüquqi islahatlar, elmi mədəni əlaqələr buna misaldır. Bütün mürəkkəb sistemlər texnoloji, bioloji, sosial-iqtisadi olması fərqinə varmadan zaman çevrəsində dövr edir. Yaranış, inkişaf, fəaliyyət, deqradasiya, qeyb və dəyişmə vaxt çərçivəsində cərəyan olunur. Neftqazçıxarma sənayesi də bir sistem kimi bu xüsusiyyətlərdən istisna deyildir. Bu baxımdan neft sənayesinin uzunmüddətli işlənməsi planı lokal aspektlərlə yanaşı, qlobal prioritetləri rəhbər tutan konseptual xarakter daşmalıdır. Qloballaşma bir daha isbat edir ki, biz hamımız eyni gəminin sənişinləriyik və onun uğurlu irəliləyişi eynən hamıdan asılıdır.

3.2. Planetin karbohidrogen potensiali və qlobal energetik şəbəkə

Dünya iqtisadiyyatında mineral-xammal sektoru sənaye istehsalı və energetikasının əsas bazasını təşkil edir. Xammal istehsalı və istehlakının dəyişkənliyi beynəlxalq ticarətdə sosial-iqtisadi duruma sirayət etməklə yanaşı, həm də qlobal kontekstdə dünya resurslar arsenalına təsir göstərir. Son dövrlərin statistikasına görə, hər il 13-14 milyard ton təbii ehtiyat üzvi yanacağa çevrilir. Energetik istehlakda neft-qaz resursları əhəmiyyətli mövqedə dayanır. Çin və Hindistan istisna olmaqla, bu nisbət dünyanın bütün nəhəng ölkə və regionlarında üstünlük təşkil edir. Neft-qaz resurslarının aparıcı üstünlüyü onların axtarış-kəşfiyyat, hasilat-istismar dinamikasına da təsir edir.

Texnoloji nailiyyətlər neftin laydan çıxarma əmsalını dünya üzrə orta çəkiddə 40%-ə yaxınlaşdırmışdır. Əvvəllər texnikanın əlçatmaz rentabelsiz hesab edildiyi rayonlarda, dənizin dərin qatlarında neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi reallığa çevrilir. Neft-qaz resurslarının arealı daim coğrafi, statistik dəyişikliklərə məruz qalır. Qiymətləndirmədə ümumi ehtiyatları bir trilyon ton hesablanan, orta və yüngül neft ehtiyatlarını bir neçə dəfə üstələyən ağır neft və təbii bitumun hasilatında çətinliklər fəth edilir. Yeni texnologiyalar bu yanacaq çeşidinin illik hasilatını orta hesabla 500 milyon tona yüksəltmişdir. Belə hasilat isə əsasən üçüncü metodlar

⁸ «Фактор четыре». <http://demvv.narod.ru/book.htm>.

daha çox termik, elektromaqnit, kimyəvi, mikrobioloji üsullarla reallaşır. Bu enerjidaşıyıcıları XXI əsrin mühüm energetik bazası kimi dəyərləndirilir və onların səmərəli işlənməsi problemləri geniş tədqiq olunur. Neftin digər əvəzləyiciləri də çoxdan tədqiqat və axtarış mövzudur. Bu sırada karbohidrogenləri əvəzləyən karbohidrat strukturlu etanol daha çox diqqəti cəlb edir. Hər il yeni-yeni neftli-qazlı ərazilər istehlak mənbəyinə çevrilir. Müasir mərhələdə axtarış-kəşfiyyat prosesi daha zəngin və iri yataqların mənimsənilməsinə köklənmişdir.

Dünya iqtisadi artımı indi hər il daha çox enerji resurslarının mənimsənilməsi ilə təmin olunur. Neftə olan tələb mütəmadi olaraq artır. Yaxın onilliklərdə neft və qaza olan tələbin əksər hissəsi iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı ölkələrinin payına düşəcək və istehlakda Asiya regionu daha çox fərqlənəcəkdir. Təbii ki, nəhəng yataqlar əlverişli iqtisadi mühit üçün əsas zəmindir. Dünyanın mövcud 28 min neft yatağının çox cüzi bir hissəsi nəhənglər qrupuna aiddir ki, burada da planetin əksər ehtiyatları cəmləşmişdir. Ümumiyyətlə, ehtiyatların yerləşməsi, emalı və istehlakına çoxqütblük xasdır. Şübhəsiz ki, bu xüsusiyyət daha çox nəhənglər üçün səciyyəvidir. Mürəkkəb açıq dinamik sistem olan neft yatağı öz parametrlərini tez dəyişən təbii ritmik, kosmik texnoloji proseslər hesabına təbəllüdatlara uğradır.

Neft Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas seqmenti kimi qalmaqda davam edir. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin dünya neft biznesindən ayrılıqda perspektiv təyinatını vermək mümkün deyildir. Milli neft-qaz sənayesinin inkişafını məhz integrasiyada və dünya neft ticarətində kök salmada dəyərləndirmək olar. Bu dəyərləndirmə isə dünya neft-qaz, ümumilikdə energetik balansının və sahənin strukturu, infrastrukturunu təhlil etmədən, qiymətləndirmədən keçir.

Neft iqtisadiyyatı və digər görüntüdə neft biznesi özünün məxsusi göstəriciləri ilə fərqlənir. Göstəricilər şəbəkəsində öndə dayanan əsas üç faktor neft haqqında iqtisadi təsəvvürləri aydın edir. Buraya ehtiyatlar, hasilat və ixracat potensialı daxil olaraq, daha geniş təsnifatlı, özünün subsektorial göstəricilər sistemini formalaşdırır. Ehtiyatlar kateqoriyası başlanğıc məzmunlu olsa da, onun da dayanıqlılığı keçicidir. Naqdlılıq amili ilə hasilat göstəricisi daha məğrur görünür. XXI əsrin əvvəlinə dünya neft ehtiyatları 142 milyard ton hesablanır, onun 92,5 milyard tonu və ya 65,1%-i Yaxın Şərq ölkələrinin payına düşür. İkinci yeri regional təsnifatda Mərkəzi və Cənubi Amerika 13,6 milyard ton (9%), üçüncü yeri Afrika 10 milyard ton (7,1%), dördüncü yeri keçmiş SSRİ məkanı 9 milyard ton (6,4%), beşinci Şimali Amerika 8,5 milyard ton (6,1%), altıncı yeri Asiya Sakit Okean regionu 6 milyard ton (4,2%) və həlqənin yeddinci yeri 2,5 milyard tonla (1,9%) Avropa qapayır. (Əlavə №10-da neftlə bağlı həcm ölçülərinin keçid proporsionallığını ifadə edən cədvəl verilmişdir.)

Əsas neft hasilatçıları onluğuna ölkələr içrə həm ehtiyatlar və həm də hasilat qüvvəsi baxımından Səudiyyə Ərəbistanı gündəlik 7,985 milyon barrellə neftlə başçılıq edir. Növbəti sıraları ardıcıl olaraq Rusiya 6,7 milyon, ABŞ 6 milyon, İran 3,750 milyon, Norveç 3,315 milyon, Çin 3,210 milyon barrellə bölüşdürülür. Təbii qazın ehtiyatları və hasilat bölgüsü isə neftlə bağlı göstəricilərlə heç də uzlaşmır. Yeni əsrin ərəfəsində dünya qaz ehtiyatları 150 trilyon kub metr, hasilat isə 2,5 trilyon kub metr hesablanır. OPEK təmsilçiləri 67 trilyon kub metr qaz ehtiyatı və 400 milyard hasilatla möhtəşəmliyini nümayiş etdirirlər. Ölkə təsnifatında Rusiya birinci, İran isə ikinci ilk yerləri bölüşürlər. Aşağıdakı cədvəldə XXI yüzilliyə keçid ərəfəsində dünya ölkələrində neft-qaz ehtiyatlarının və hasilatının bölgüsü verilmişdir.

Cədvəl 9

XXI əsrin ərəfəsində dünya ölkələri üzrə neft-qaz ehtiyatlarının, hasilatının region və ölkə təsnifatında bölgüsü

Regionlar və ölkələr	Ehtiyatlar				Hasilat			
	Neft (mld.t)		Təbii qaz (mld. m ³)		Neft (mln.t)		Təbii qaz (mld. m ³)	
	01.01.01	01.01.00	01.01.01	01.01.00	01.01.01	01.01.00	01.01.01	01.01.00
ASR ölkələri o cümlədən	6,020	6,030	10,34	10,29	368,1	358,4	259,0	254,6
Avstraliya	0,396	0,396	1,26	1,26	36,0	26,3	31,5	31,2

Bruneý	0,185	0,185	0,39	0,39	8,4	8,3	10,0	9,6
ÇXR	3,288	3,288	1,37	1,37	162,7	161,2	27,0	25,4
Hindistan	0,648	0,663	0,65	0,65	32,0	32,6	21,2	21,0
İndoneziya	0,682	0,682	2,05	2,05	64,9	64,0	68,5	67,7
Malayziya	0,534	0,534	2,31	2,31	33,5	36,2	41,2	39,8
Digərləri	0,287	0,282	2,31	2,26	30,6	29,8	59,6	59,9
Qərbi Avropa o cümlədən	2,354	2,549	4,50	4,43	321,5	318,2	275,4	274,8
Danimarka	0,146	0,146	0,09	0,09	17,9	15,0	1,4	1,3
Almaniya	0,052	0,049	0,33	0,34	3,0	2,7	24,5	23,3
İtaliya	0,085	0,085	0,23	0,23	4,6	5,0	16,1	17,5
Niderlandiya	0,015	0,015	1,77	1,77	2,6	2,7	71,3	75,0
Norveç	1,294	1,478	1,25	1,17	160,8	150,9	54,1	51,0
Böyük Britaniya	0,685	0,706	0,76	0,75	126,8	136,2	106,5	104,9
Digərləri	0,077	0,077	0,07	0,08	5,8	5,7	1,5	1,3
Şərqi Avropa və MDV o cümlədən	8,085	8,085	56,70	56,70	391,7	366,7	740,0	727,1
Azərbaycan	0,161	0,161	0,13	0,13	12,8	12,5	6,7	6,0
Qazaxıstan	0,742	0,742	1,84	1,84	31,4	28,2	12,4	10,0
Rumıniya	0,195	0,195	0,37	0,37	6,1	6,1	14,0	14,6
Rusiya	6,654	6,654	48,14	48,14	317,5	305,0	595,0	589,7
Türkmənistan	0,075	0,075	2,86	2,86	7,2	7,0	34,0	22,7
Ukrayna	0,054	0,054	1,12	1,12	2,4	2,5	18,5	18,1
Özbəkistan	0,081	0,081	1,88	1,88	7,6	7,6	50,5	50,3
Digərləri	1,123	1,123	0,36	0,36	6,7	6,4	8,9	15,7
Yaxın Şərq o cümlədən	93,632	92,558	52,52	49,54	1078,4	1018,6	205,1	194,8
Abu-Dabi	12,630	12,630	5,55	5,55	92,5	85,0	39,8	38,6
İran	12,151	12,151	23,00	23,00	178,4	175,2	57,1	54,8
İraq	15,411	15,411	3,11	3,11	134,1	128,3	12,6	12,4
Küveyt	12,877	12,877	1,48	1,48	88,7	82,7	11,8	10,3
Katar	1,802	0,507	11,15	8,50	34,0	32,4	25,6	23,8
Səudiyyə Ərəbistni	35,507	35,753	6,04	6,78	4,302	376,1	52,4	49,0
Digərləri	3,254	3,224	2,19	2,12	147,5	140,8	5,8	5,4
Afrika o cümlədən	10,259	10,259	11,16	11,16	335,3	329,3	121,3	115,2
Əlcəzair	1,260	1,260	4,52	4,52	40,0	37,2	85,3	83,2
Anqola	0,741	0,741	0,04	0,04	37,2	38,1	0,1	0,1
Misir	0,404	0,404	0,99	0,99	40,5	40,8	18,5	15,7
Qabon	0,342	0,342	0,03	0,03	16,5	17,0	0,1	0,1
Liviya	4,041	4,041	1,31	1,31	70,4	67,3	7,6	7,4
Nigeriya	3,082	3,082	3,51	3,51	99,5	98,2	8,1	6,9
Digərləri	0,389	0,389	0,76	0,76	31,2	30,7	1,6	1,8
Qərb yarım kütəsi o cümlədən/	20,532	19,712	14,26	13,61	859,8	844,4	844,2	838,0
Argentina	0,421	0,377	0,75	0,69	37,5	40,1	40,5	39,0
Braziliya	1,110	1,008	0,23	0,23	57,0	54,3	1,0	1,0
Kanada	0,645	0,675	1,73	1,81	99,9	95,0	170,8	176,8
Kolumbiya	0,353	0,353	0,20	0,20	34,4	40,8	0,5	0,5
Ekvador	0,290	0,290	0,10	0,10	19,5	18,8	0,2	0,2
Meksika	3,871	3,890	0,86	0,85	152,5	145,3	37,4	36,4
ABŞ	2,979	2,881	4,74	4,65	291,2	294,1	530,1	531,1
Venesuela	10,529	9,945	4,16	4,04	151,8	139,3	32,7	30,7
Digərləri	0,334	0,293	1,49	1,04	16,0	16,7	23,0	22,3
Cəmi dünya	140,885	139,184	149,48	145,73	3354,8	3235,5	2445,0	2403,5
o cümlədən OPEK	111,561	109,929	66,87	63,83	1407,8	1830,4	399,2	884,8

Mənbə: «Oil and Gas Journal»
«Oil and Gas Journal»
«Petroleum Economist»

December 18, 2000-Pp.121-123,
December 20, 1999-Pp.91-93,
November, 2000, P.56,
May 2000, P.3

Artıq dünyada 710 milyard barrel neft istehsal edilmişdir. Kəşf olunmuş ehtiyatlar isə 891 milyon barrel təşkil edir. Hazırda planetin 95 ölkəsində neft hasil edilir. Mütəxəssis

hesablamalarına görə, mövcud dünya neft ehtiyatlarının istifadə müddətinin ümumi toplumda 40 ilə qədər yetişməsi mümkün hesab edilir. Qeyd olunur ki, dünya neft ehtiyatları 2,3 trilyon barrel təşkil edə bilər. Bunun üçün axtarış və kəşfiyyatın investisiyalaşdırılması sürətlənməlidir. Lakin yeni neftli yataqların kəşfi və aşkarlanması perspektivi gündəlikdə dayandığından ehtiyatların XXI əsr boyu bəs edəcəyi proqnozu bəşəriyyət üçün açıq olaraq qalır. Hazırda hasilat artımının tempi onun istehlak tələbi tempini üstələyir. Bununla belə, sutkalıq hasilatın müasir 75,6 milyon barrel həcminin 80-85 milyon barrellə yüksələcəyi gözlənilir. 2010-ci ildə hasilat pik səviyyəyə qalxaraq dünyəvi böyük iqtisadi artımla müşayiət olunacaq. Proqnozlara görə, böyük neft ehtiyat mənbəyi Rusiya, Yaxın Şərq, Qrenlandiya şelfində, Cənub Şərqi Asiya və Avstraliyada gözlənilir.

Aşağıdakı Cədvəldə dünya neft ehtiyatlarının son 10 ildə dinamikasını xarakterizə edən Cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 10

Dünya neft və qaz ehtiyatları

İllər	Dünya neft ehtiyatları (milyard ton)	Neft ehtiyatları OPEK (milyard ton)	Dünya qaz ehtiyatları (trilyon m ³)
01.1992	135,75	105,40	123,99
01.1997	139,56	108,02	140,05
01.1998	139,66	109,19	144,05
01.1999	141,68	109,65	145,70
01.2000	139,18	109,93	145,74
01.2001	140,88	111,56	149,48

Mənbə: «Oil and Gas Journal» Neft və qaz hasilatı haqqında məruzələr December 18, 2000-Pp.12

Yarım əsrə yaxındır ki, Yaxın Şərq dünyanın ən aparıcı neft istehsalatları regionu kimi məşhurlaşmış, burada çıxarılan neft-qaz resurslarının həcmi artıq əvvəllər mövcud hasilatın $\frac{1}{4}$ -ə bərabər olmuşdur. Statistika görə, indiyədək Yer planetindən çıxarılan 180 milyard tona yaxın neftin və 3,4 trilyon kub metr təbii qazın 35 milyard tondan çoxunu məhz bu region vermişdir. Energetik qüdrətin nəhəngliyi onu dünya siyasətinin ən aparıcı meydanına çevirmişdir. Region potensialını ən pessimist baxışda bütün XXI əsr boyu qoruyaraq davamlı öndə gedəcəyi proqnoz edilir. Nəhəng ehtiyatlar, ucuz hasilat, əlverişli coğrafi mövqe, nəqliyyat infrastrukturunu regionu son dərəcə cəlbedici etmişdir. Dünya iqtisadiyyatına sarsıdıcı zərbə vurmaq qüvvəsi olan nəhəng və hələ ki, yeganə beynəlxalq neft karteli OPEK-in əsas dayaqları da region ölkələrindədir. Azərbaycan bu mühüm iqtisadi məkana yaxınlığı, milli neft sənayesinin yenidən təşkilində buradakı meylləri və reallıqları nəzərə almağı şərtləndirir. Bununla belə, biz neft iqtisadiyyatının və dünya energetik balansının inkişaf ssenarisinin Yaxın Şərqdəki hadisələrlə əlaqəliyini, öz təsərrüfatlarını və gələcəklərini neftlə bağlamış buradakı ölkələrin Xəzər hövzəsi regiona rəqabət təsirini də nəzərdən qaçırmamalıyıq. Rəqabət isə məlum həqiqət kimi mövcudluğun, yaşamaq uğrunda mübarizəsinin nüvəsini təşkil edir. Yer kürəsində digər neftli-qazlı rayonların varlığı da təsəllidici bir ovqat verərək, onların da potensialını bizim təhlil obyektinin hədəfinə çevirir. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, müəllifin tədqiqatlarında dünya neft bazarı, energetik balans, neft biznesinin əsas iştirakçıları, inteqrasiyon proseslər daha geniş təhlil və tədqiq edilmişdir.

1960-cı illərdə Şimal dənizinin Norveç sahillərində kəşf olunan neft-qaz yataqları dünya neft təsərrüfatının, xüsusilə Qərbi Avropanın neft təchizatında yeni bir mənbənin aşkarlanmasına gətirdi. Avropa dünyada ən nəhəng dəniz neft sahəsinə çevrildi. İndi bu makroregionda 438 istismar yatağı 1,0335 milyon kub metr neft və 0,564 milyard kub metr qaz verir və yaxın 5 ildə Aralıq dənizindən Arktika sahillərinə qədər 2,226 milyard kub metr neftə ekvivalent karbohidrogen hasilatı nəzərdə tutulur. Bunun 1,11 milyard kub metri İngiltərə, 0,795 milyard

kub metri Norveç, qalan hissəsini isə digər 7 dəniz ölkələri təmin edəcəkdir. Bu ərəfədə Atlantik okeanın qərb sahillərində Meksika körfəzində, Karib hövzəsində də axtarış-kəşfiyyat işləri dənizə sarı irəliləmiş, burada aşkarlanan ehtiyatlar və artan hasilat Amerika kontinentində yeni güc mərkəzini qaynaqlandırmışdı.

Sovetlər İttifaqının süqutu ərəfəsində Xəzərdə böyük miqyaslı karbohidrogen ehtiyatlarının aşkarlanması planetin neft-qaz balansında ciddi dəyişikliklərə uğratmışdır. Regionda neft prosesi çox illər davam etsə də, onun mütləq ölçülərinin hələ də, tam və konkret təyinatı mümkün olmamışdır. Belə təyinat isə əsaslı dərəcədə sahil zolağı ölkələrdə kəşfiyyat-istismar işlərinin gedişi və sürəti ilə əlaqədardır. Burada ehtimal olunan ehtiyatlar 100 milyard barrel və ya 25-30 milyard ton miqyasında hesablanır ki, bu da Şimal dənizi və Fars körfəzi nisbətində aralıq bir göstəricidir. Hövzədə 7-8 milyard ton karbohidrogenin aşkarlanması artıq kəşfiyyat təsdiqini almışdır. Əksər ehtiyatlar 13-14 milyard ton Qazaxıstanın, 7-8 milyard ton Azərbaycanın, 5 milyard tondan çoxu Türkmənistanın, 1 milyard ton Rusiyanın, 2 milyard ton isə İranın payına düşür. Xəzər dənizi yaxın 50 il ərzində Qərbin ən böyük enerji təminatçısı rolunda çıxış edəcək və 2005-ci ildən başlayaraq burada gündəlik hasilat 5 milyon barrellə yüksələcəkdir. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına çıxışı təmin olunduqca neft durumu, onun qiyməti məsələsində regionun nüfuzu artacaqdır.

Neft-qaz ehtiyatlarının cəmləşdiyi nəhəng ölkələr arasında ABŞ, Kanada, İran, Latin Amerikası, Şimali Afrika regionu böyük potensiala malikdir. Lakin bazarın əsas təminatçısı rolunda OPEK ölkələri, Rusiya, Meksika, Norveç çıxış edir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, dünya neft biznesinin qaydaları və bu oyunda liderlər formalaşmışdır. Dünyanın neft nəhəngləri-TMK-lar, Ekkson, Amoko, Bitriş Petroleum, Mobil, Total və digərləri bir əsrlik tarixi ərzində əksər neft-qaz rayonlarında öz güclərini sınımışlar. Gələcək isə o neft kampaniyalarındadır ki, onlar 50 milyon barrel ehtiyatı rentabelli çıxara biləcəklər. Ötən əsrin sonlarında dünya neft və qaz hasilatından gəlirlər 25% artaraq 149 milyard dollar təşkil etmişdir. Vergi ödənişindən sonra bu 33,2 milyard dollar xalis gəlirə bərabər olmuşdur.

3.3. Yeni iqtisadi münasibətlər və inteqrasiya prosesləri mühitində neft-qaz sənayesinin inkişaf problemləri

Çağdaş siyasi-iqtisadi mərhələdə dünya təsərrüfatının inkişafına ekstensiv amillərin təsiri əsaslı dərəcədə mülayimləşmiş, o, öz əvvəlki gücünü itirmişdir. Ekoloji tarazlıq problemləri bu konfigurasiyada daha ciddi və kəskin mövqe tutmuşdur. Yaşamaq uğrunda mübarizədə ətraf mühitə rəğbətlə yanaşma, maksimal qənaətçilik meyarları üstün gəlmiş, innovasiyon-texniki amillər beynəlxalq əmək bölgüsündə təbii ehtiyatların və məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində yeni gerçəkliklər gətirərək energetik kompleksdə sahəvi və ərazi strukturun dəyişkənliyində əks olunmuşdur. Beynəlxalq ticarətdə iştirak edən idxal və ixraca genişlilik gətirən açıq iqtisadiyyat milli iqtisadiyyatda xarici təsərrüfat subyektlərinə çeşidli imkanlar yaratmaqla fərqlənir. Lakin bunun da dərəcə və bölgüsü vardır. Mütləq mənada açıqlıq da məhdudiyətlərdən istisna deyil. Bu isə özünü proteksianist meyllərdə təzahür etdirir. Ölkələrin iqtisadi strukturu, tarixi coğrafi və resurslar faktoru müxtəlif olduğu kimi, inkişaf imkanları da fərqlidir.

ETT, qloballaşma, neft biznesində də yeniləşmə təkmilləşməni diktə edərək yeni yaranışları stimullaşdırır. Nəhəng neft kampaniyaları, bircalar, neft biznesinin digər lider təşkilatları yeni energetik mərhələdə daha geniş məkanları fəth edir. Neftin ticarəti getdikcə virtual sferanı da əhatə olunur. Nyu-York NÜMEKS və London IPE neft bircaları bütün çeşiddə dünya neft ticarətin iki mühüm aparıcı mərkəzlərinə çevrilmişlər. 1980-ci ilin noyabrında yaradılan London BNB dünya kontaktları üzrə 60% neftin fiziki və fyuçers alışı-verişini edir. Hər gün milyard funtsterlinq həcmində ticarət gedir. Ticarət dövriyyəsinə görə, Nyu-York bircası birinci yeri tutur. İnternet texnologiyalar dünyanın istənilən nöqtəsindən informasiya, ticarət, birca əməliyyatlarını hamı üçün imkanlı edir. Dünya neft industriyasının, biznesinin yeni maddi

və qeyri-maddi texniki-texnoloji nəaliyyətlərlə təjhizi prosesi dinamizmlə müşayiət olunur.

Azərbaycanın ən yeni neft tarixinin mərhələsinin də uğurlu inkişafının məntiqi davamı məhz bu aspektləri nəzərə almada, beynəlxalq standartlara qovuşmada, əməli inteqrasiyada, liderlərdən öyrənmədə dəyərləndirilə bilər. Yeni iqtisadi sistemə keçidin prinsiplər ilə qarşılıqda dövlət quruculuğu prosesi inamla davam edir. İqtisadiyyatın müvafiq sahələri ilə təmasda neft-qaz sənayesində də islahatlar dərinləşir və təkmilləşir. Azərbaycan qlobal iqtisadi strukturlara, dünyəvi və regional birliklərə inteqrasiya olunur. Böyük İpək yolu, TRASEKA, İNOGEYT, Trans-Avropa-Asiya fiberoptik kabel və iqtisadi səmərə gətirən başqa qlobal layihələrə qovuşmağı respublikamızın dünya ölkələri sırasında layiqli yerini təmin etməyə geniş imkanlar açır.

Böyük inteqrasiyon proseslər yalnız iri kapitallı investisiya məkanları əhatə etməmişdir. Köhnə yataqların potensialı dünyəvi kontekstdə cüzi görünə də, buradakı proseslərin və meyllərin ümumi axından təcrid etmək mümkün deyildir. Fikrimizcə, köhnə yataqlarda sürətli islahat işlərinin təminatı bu çoxşaxəli mürəkkəb prosesin yeni mərhələsində onun strategiya və taktikasının müəyyən olunması, dünyadakı iqtisadi-siyasi proseslər, neft biznesində toplanan təcrübə, formalaşan qaydalar, tarixi-coğrafi demografik faktorlar, beynəlxalq bazardakı meyllər şəbəkəsində yüksək səmərə verə bilər. Bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq tədqiqat işində qlobal dinamik dəyişikliklər və lokal xüsusiyyətlər ön plana çəkilmişdir.

Köhnə istismar sahələrini əhatə edən qurumlarda inteqrasiyon proseslərin dövrüyliliyinin qiymətləndirilməsində də çoxlu əsaslar var. Hələ Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində Azərbaycanın neft-qaz kompleksində xarici iqtisadi əlaqələri və iş birliyini ifadə edən addımlar atılmışdır. Bu arada qeyd olunduğu kimi, quruda neftqazçıxarmada Azərbaycan üçün yeni olan ilk xarici kapitallı müştərək müəssisənin təməli qoyulmuşdur. Müştərək müəssisə tendensiyası son on il ərzində vüsət alaraq bir neçə NQÇİ-nin və neft mədəniyyəti əhatə etmiş, köhnə istismar sahələrinə xarici kapitalın o qədər də geniş olmayan xaotik axını başlanmışdır. Buraya xarici investisiyaların gəlişi böyük neft kontraktlarından əvvəlki dövrə təsadüf etsə də, geniş miqyaslı və strateji tutumlu olmamışdır. Investisiyaların multiplikator effekti köhnə istismar sahələrində də öz təsir aspektini təzahür etdirmişdir. Bununla belə, investisiya haqqında mülahizələrimizi genişləndirərkən qeyd olunmalıdır ki, dünyəvi xarici investisiyaya köklənmə təkcə ABŞ dolları, Avropa evrosu və ya yapon iyeninində ifadə olunmamalıdır. Maraqlar yalnız xarici valyutanı da əhatə etməməlidir. Daxili mənbələr hesabına da xarici valyuta əldə etmək olar. Lakin bu heç də o, demək deyildir ki, xarici valyuta elə xarici kapitaldır. Milli neft-qaz sənayemizə ölkə təsərrüfatına xarici valyutadan çox ETT-ni, innovasiya nailiyyətləri, «Nou-xau»ları özündə təsbit edən, modern texnologiyalarda əks olunan investisiyalar gərəkdir. Belə investisiyaları isə qlobal strukturlarda, TMK-larda, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində axtarmaq lazımdır. Bununla yanaşı köhnə yataqların reabilitasiyasında ən riskli sərmayə qoyuluşlarından və habelə vençur kapitalından istifadənin effekti də yüksək ola bilər.

Neft iqtisadiyyatının uzunmüddətli təcrübəsi göstərir ki, yatağın mənimlənməsində multiplikator miqdarı iki kəmiyyətin ətrafında dövr edir. Hasilat layihəsinə investisiya qoyuluşu bir manatlıq xərcdə orta hesabla təxmini iki manatlıq gəlir gətirir. Neft industriyasının digər infrastruktur sahələri şəbəkəsində multiplikatorun əvvəlki ölçülər nisbətində yeni artıma məruz qalır. Neftin əhəmiyyəti haqqında danışdıqda böyük parametrlə resurslar kontekstində onun energetik-maliyyə-iqtisadi, investisiya təminatçısı, şəhər və region yaratmaq, böyük sosial effekti özünü göstərir. Daha mühüm bir keyfiyyəti isə xarici siyasətdə mühüm bir alət kimi çıxış etmək imkanındır.

Dünya bankının maraqlarına uyğun və daha çox makroiqtisadi tarazlığın saxlanmasına yönəlmiş, məşhurlaşmış uzunmüddətli məmur deyilimində azfaizli, əlverişli hesab edilən kreditləri sahəvi inkişafı, eləcə də ümumi iqtisadi dirçəlişdə tərəqqini təmin etmək imkanları yetərli ümidli deyildir. İndi Dünya Bankının Dünya İnkişaf Agentliyinə çevrilməsi ideyası

güclənir. Tanınmış milyonçu biznesmen və xeyriyyəçi Cors Soros buna rəğmən deyir: «Dünya Bankının kredit fəaliyyətinin qeyri-səmərəli, qeyri-adekvat və müəyyən mənada əks məhsuldar olması ilə razıyam, o resipient (kapital qoyuluşuna cəlb edilən ölkələrdə) ölkələrin mərkəzi hökumətlərində təcir rolunu gücləndirir»⁹. Afrika, Latin Amerikası, Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin timsalında analoji tarixi «səmərə» gerçəkliyi məlumdur. Bu ölkələrin əksəriyyəti belə kapitalın asılılıq sferasına o qədər möhkəm daxil olmuşlar ki, bəzi məmləkətlərdə hətta bu əsnada simbioz iqtisadi mühit formalaşmışdır. Borclu ölkələrin kreditorlarının nomenklaturasında belə yardımlar siyahının əvvəlində dayanır. Biz heç də beynəlxalq maliyyə qrupları, BVF, DB və digərlərinin fəaliyyətini kiçiltmək niyyətində deyilik. YEK-də elə sahələr vardır ki, onları xarici texnologiyalara əsaslanan investisiyalarsız da, daxili mənbələr hesabına modifikasiyaya uğratmaq moderinləşdirmək mümkündür. Bir halda ki, nisbi daxili mənbələr də mövcuddursa, onda bütün gücü xaricə yönəltmək nə qədər məqbul sayıla bilər? Bunları nəzərə alaraq investisiya strategiyada milli mənafeələr, səmərəlilik dərəcəsi, alınmış kreditorların gələcək nəsillərin rəğbət və nifrətinə müvafiqliyi ön planda dayanmalıdır. Statistik təhlil göstərir ki, köhnə yataqlara cəlb edilən xarici investisiyalar, müştərək müəssisələrə tətbiq edilən kapital qoyuluşları nəzəri plandakı səmərəsini kifayətedici səviyyədə verməmişdir. Digər tərəfdən buraya cəlb olunmuş investisiyalar konsperativliyi ilə fərqlənmişlər. Heç bir açıq statistik nəşrlərdə, köhnə istismar sahələrində sərmayə qoyuluşlarının konkret obyekt, strukturu və miqyası haqqında müfəssəl məlumatlara rast gəlinmir. Layihələrin fiskal-kommersiya şərtləri də ijtimaiyyət üçün bir qədər bağlı qalır. Böyük neft kontraktlarında nəzərdə tutulan informasiya aşkarlığında kiçik ölçüsü ilə fərqlənən müştərək müəssisələrdəki konfedsiallıq müəammalı ehtimallar yaradır. Başlıca həqiqət ondan ibarətdir ki, buradakı investisiya təminatı heç də layihə maddələri ilə uzlaşmır. Tədqiqat işinin sonrakı bölümlərində müştərək fəaliyyət obyektlərində iş birliyi, müasir vəziyyət, realıq və perspektivlər eksklüziv olaraq təhlilə məruz qalmışdır. Lakin bununla belə, tədqiqatın bu bölümündə öncə mövcud vəziyyətin şərhini apardığımız təhlil işini müəyyən nisbətdə işıqlandırır.

Qurudakı yataqlarda fəaliyyət göstərən digər NQÇİ-lərin də yaxın gələcəkdə MM-ə transformasiya olunması haqqında informasiyalar artmaqdadır. Bundan öncə isə MM-lərin səhmlər paketinin strukturunun və bununla əlaqədar fəaliyyət modelinin dəyişməsi meylləri nəzərə çarpır. MM-lər əməliyyat şirkətlərinə çevrilərək hasilatın pay bölgüsü prinsipində yeni iş birliyi qururlar. Qeyd olunmalıdır ki, hasilatın pay bölgüsü dünyanın 60-dan çox ölkəsində aparılır. Hər bir regionda onun fərqli əlamətləri-xərclərin ödənişi, bonuslar, royalti və digər fiskal tələblər konfigurasiyası nəzərə çarpır. Hasilatın pay bölgüsü mexanizmi sonda digər əlamətlərlə birlikdə səmərəliliyi müəyyən edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, milli neft sektorunda aparıcı islahat tədbirləri MM tendensiyasında uzunmüddətli proqramlar, elmi əsaslara söykənmədiyinə təəssüratını verir. Rusiyada müasir mərhələdə məqbul hesab edilməsə də, qanunvericiliyə görə, neft-qaz sənayesində mövcud MM-lərin payı Yanacaq Energetika Nazirliyi deyil, İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyinin sərəncamındadır. Antiqonist cəmiyyətlərə xas olan bu systemsiz, proqramsız təsərrüfatçılıq prosesində məqsədlərə nail olmaq özü çətin bir məsələdir. Başlanan hərəkətin diapozonunu elə bu sayaq genişləndirmək, davam etdirmək mənfəi vəziyyətlərə gətirər. Xalis səmərəli netto-nəticə isə, heç şübhəsiz ki, elmi əsaslandırılmış, təcrübi məntiqə əsaslanan sistemli layihələri formalaşdırmaq və ardıcılıqla tətbiq etməkdə hasil oluna bilər.

Azərbaycanda neft hasilatı məlum olduğu kimi sənaye üsullu başlanğıc mərhələsində genişlənən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər şəraitində tərəqqi edirdi. Onun dünya bazarına sərbəst çıxışı rəqabət aparmaq üçün çevik imkanları, dişarda nümayəndəlikləri var idi. Hasilat əksərən beynəlxalq müştərək fəaliyyətlə bağlı idi. Bu qəbilli inteqrasiyon proseslər Sovetlər məmləkətinin ilk illərində də qalmışdı. Sonradan isə böyük milliləşdirmədə belə birbaşa əlaqələr xeyli məhdudlaşdırmış və mərkəzləşdirilmişdir. İndi müstəqillik şəraitində köhnə istismar

⁹ Дж. Сорос. «Новая глобальная финансовая архитектура». Вопросы экономики 2000. №12. сәh.71.

sahələrini əhatə edən istehsalat kompleksləri xarici iqtisadi əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar əldə etmişlər. Lakin əksər vəziyyətdə böyük çıxışlar indi isə respublika səviyyəsində mərkəzləşmişdir. Şübhəsiz ki, dövlət quruculuğunun ilkin mərhələsində bu qaçılmaz və vacibdir. Bununla belə, indiki reallıqlar istehsalat komplekslərinin xarici iqtisadi əlaqələri genişləndirməyə daha dərin məzmununda inteqrasiyaya sövq edir. Burada heç şübhəsiz ki, status amili də öz təsirini göstərir. İslahatların yeni mərhələsində istehsalat birliklərinin statuslarında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri labüd olacaqdır. Yeni səlahiyyətlərin açılmasında münasibət dəyişikliklərə uğrayacaq, təkmilləşəcək, xarici əməkdaşlığın mötədil vəziyyətə gətirilməsi yerini tapacaqdır. İndi mühüm xalq təsərrüfatı və sosial iqtisadi əhəmiyyəti ilə fərqlənən bu komplekslərin yenidən təşkilində, onların istehsal gücünün artırılmasında, respektabelli bir quruma çevrilməsində birbaşa sinxron xarici əməkdaşlığın qüvvətləndirilməsi zəruridir. Yeni geosiyasi vəziyyət, konyuktur şərait belə tələbləri şərtləndirir. Köhnə istismar sahələrində xarici əlaqələrin, inteqrasiyanın genişləndirilməsi, həm də istehsal birliklərinin strukturuna, istehsal mədəniyyətinə təsiredici effektlə malikdir. Heç şübhəsiz ki, yeni proqramlar əsasında müvafiq istehsalat komplekslərinin təkmilləşməsi ilə yanaşı, perspektivdə dünyəvi standartlı şirkətlərə çevrilməsi imkanları da yaranacaq, onlar kəşfiyyatdan istehlakçıya, utilləşdirmə, qalıqları basdırmaya qədər bütün mərhələni özündə əks etdirən qurumlara çevriləcəkdir. Burada iqtisadi mürşüdlük edilmir. Sadəcə olaraq, yaşadığımız dünyanın reallıqları, praktiki əsaslar sevdamıza bir daha yəqinlik möhkəmliyi verir.

Aparılan təhlil belə bir nəticəyə əsas verir ki, köhnə istismar sahələrində istehsal artımı, iqtisadi və maliyyə sabitliyi, tərəqqi meyilləri yeni iqtisadi münasibətlər və inteqrasiya mühitində daha yüksək səmərəliliyə qovuşur. Səmərəliliyin artırılması isə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqindən xeyli asılı olacaqdır. Texniki-texnoloji yeniləşmə isə xarici investisiyalarsız müşküllüyə çevriləcəkdir. Buna görə də, xarici əməkdaşlıqda istehsalat birliyinin fəaliyyətində məhdudlaşmalar mülayimləşdirməli, digər tərəfdən isə xarici investisiyalara aludəlikdə də ifrata varılmamalıdır. Yeni iqtisadi münasibətlər və dərinləşən inteqrasiya şəraitinlə istehsalat birliklərinin fəaliyyətində qənaətimizcə aşağıdakı təşkilatlanma və iqtisadi aspektlər nəzərə alınmalıdır:

- xarici investisiyalardan proqramlı, sistemli, qarşılıqlı fayda əsasında istifadədə marketinq və analitik qrupların təşkili;
- istehsalat birliyinin müstəqil fəaliyyət və səlahiyyətlərini, investisiyon mühiti məhdudlaşdıran şərtlərin təcrid edilməsi;
- reabilitasiya, modernləşmə strategiyasında xarici və daxili investisiya nisbətinin optimal təyinatı;
- inteqrasiyanı gücləndirən normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi;
- aparıcı neft kompaniyaları, beynəlxalq energetik institutların elmi-texniki əməkdaşlığının yüksəldilməsi;
- özəlləşdirmənin genişləndirilməsi, milli sahibkarlığa investisiya şəraitin yaradılması;
- yaradıcı təşəbbüsləri müdafiə etmək, qrantlar vermək, kadr hazırlığını beynəlxalq səviyyəyə yüksəltmək;
- xarici əlaqələndirmə qruplarını təşkil etmək, dünyəvi standartlara adaptasiyada beynəlxalq əməkdaşlığın kursunu dəqiqləşdirmək.

Müvafiq qanunvericilik ümumi anlamda istehsalat komplekslərinə xarici bazarlara çıxışda müəyyən müstəqil hüquqlar versə də, dövlət müəssisələrinin bu sahədə imtiyazlarını geniş hesab etmək olmaz. Bu da öz növbəsində qanuni bazanın genişləndirilməsindən, xarici əməkdaşlıq sahəsində metodoloji prinsiplərin dəqiqləşdirilməsi və işlənilməsi hazırlanmasından asılıdır. Bununla belə, bazar münasibətləri qurulması istiqamətində aparılan işlərə müvafiq olaraq istehsalat kompleksində xarici iqtisadi fəaliyyətdə təkcə MM-lərə deyil, digər müəssisələrin də səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə imkanlar açılmalıdır. Xarici iqtisadi iş birliyi özünə hesabat vermə sferasında gerçəkləşməli, ölkə daxilində investisiyaların tənظیمlənmə mexanizmi ciddi qurulmalı, layihələr biznes planları əsasında, kommersiya faydalılığına əsaslanan stildə

təşkil edilməlidir. Bununla belə, mütərəqqi yeniləşməyə təminat verən plan və layihələrin gerçəkləşməsini müdafiə edən müvafiq fondların təşkil edilməsi də tövsiyə olunur.

Dünyada tanınmış və tanınmamış irili-xırdalı 200-dən çox ölkə mövcuddur ki, bu sırada müxtəlif iqtisadi göstəricilərdə Azərbaycan xeyli üstün keyfiyyətlərə malikdir. Dünya neft ehtiyatlarının 270-300 milyard ton qaz resurslarının 140 trilyon kubmetr ehtimal olunduğu məqamda Azərbaycanın müvafiq potensial imkanlarının 6-7 milyard ton neft, 1-2 trilyon kubmetr qaz təşkil etdiyini nəzərə alsaq görürük ki, respublikanın payı dünya neft resurslarında 2-2,5, qaz ehtiyatlarında 1-1,5%-ə bərabərdir. Bununla belə, köhnə yataqlarda perspektiv neft ehtiyatları orta hesabla 1 milyard tona, qaz ehtiyatları 0,5 trilyon kubmetrə ekvivalentliyinin yəqin olunduğunu nəzərə alsaq, bu, hər iki sahəvi ehtiyat üzrə dünya potensialının 1%-dən çox payı versə də, Azərbaycanın daxili bölgüsündə müvafiq pay 10%-lik həddən xeyli yüksəkdir. Göründüyü kimi, köhnə istismar sahələrində inkişafın perspektivləri özünə qapılmada deyil, daha çox global inteqrasiyadan da qaynaqlanmalıdır.

IV FƏSİL DƏRİNLƏŞƏN BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏİSLAHLATLAR PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

4.1. Neft-qaz sənayesinin dövlət tənzimlənməsi və sahədə normativ-hüquqi təminatın bazar standartlarına adaptasiyası

Bəşəriyyətin iqtisadi fəaliyyət sferası maddi nemətlər istehsalında insanlarla münasibətləri əks etdirən iqtisadi qanunlara tabedir. Bu qanunlardan biri də dövlətin təsərrüfat həyatına, iqtisadiyyata müdaxiləsi, onun tənzimləyici funksiyalara malikliyində ifadə olunur. Müasir mərhələdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadçılar dövlət tənzimlənməsini qanunvericilik, icra və nəzarət ölçüləri sistemi kimi xarakterizə edirlər. Yüksək səviyyəli dövlət tənzimlənməsi strateji düşünülmüş iqtisadi problemlərdə təyinatını tapır. Onun mahiyyətini bazar iqtisadiyyatının qlobal məqsədlərə müvafiq kompleks istifadəsi təşkil edir. Dövlət mövcud bazar mexanizmlərinin normal vəziyyətinin təmin olunması ilə yanaşı həmçinin qanunların yaranışı, ədalətliyin qarantı, hüquq-məhkəmə sisteminə nəzarət, maliyyə kredit siyasəti funksiyalarını da yerinə yetirir. Obrazlı olaraq isə dövlət bazar sisteminin nasazlığını təmir edir və nizamlayır.

Azərbaycanın iqtisadi oriyentasiyası onun Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Baş qanunun 15-ci maddəsinə əsasən bu, konkret olaraq aşağıdakı məzmununda əksini tapmışdır.¹⁰

Maddə 15. *İqtisadi inkişaf və dövlət*

I. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.

II. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Azərbaycan Konstitusiyasında bizim tədqiqat obyektı üçün önəmli onun təbii sərvətlərinə münasibətdə əksini tapmışdır. Maddə 14-də *Təbii ehtiyatlar* deyilir: **Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.**

Keçid mərhələsində dövlətin iqtisadi sahədə vəzifələri daha məsul və ciddiliyi ilə fərqlənir. Dövlət tənzimlənməsi böhranlı keçid məqamlarında idarəetmənin bir hissəsi kimi çıxış etsə də, tamamilə bazar mexanizmlərini əvəz etməyə yönəlməməlidir. Müasir istehsalda iqtisadi proseslər dövlət tənzimlənməsi orbitində dövr etməyə uyğunlaşdırılaraq modifikasiya edilmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətində dövlətin itigözlü, nəzakətli, həm də sərt sifətliliyinin təzahürü çox mühümdür. Dövlətin nəzarəti iqtisadiyyatın bütün struktur həlqələrində özünü göstərməlidir. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində dövlətlə apardığı siyasət, yaradılan normativ-hüquqi baza, dünya təcrübəsinə inteqrasiya olduqca mühüm şərt hesab edilir. Xüsusən bu, keçid mərhələsində, yeni institusional sisteminin formalaşmasında daha sərt xarakter alır

Keçid iqtisadiyyatında mənfi aspekt institusional baxımdan çətin adaptasiya ilə bağlıdır. Bunun üçün dərinləşən böhrandan «faciəvi» zolağı keçməməyin qarşısı alınmalıdır. Köhnə institusional təsisatların formal davamiyyəti, yenilərin isə tam bazar tələblərinə cavab verməməsi keçid dövrünün qapanmasına təsir edir. Mutant vəziyyətə düşmüş köhnə quruluşun əsaslı bazar strukturuna çevrilməsində dövlət də maraqlı olmalıdır. İndi özünün nisbi dayanıqlı zamanını yaşayan keçid iqtisadiyyatının bu mərhələsində də inzibati bölgü sisteminin demontajı əslən reallaşmamışdır. Onun mənfi sosial təzahürləri əhalinin marginal və lümpen hissəsinə daha kəskin təsir edir. Bu da öz növbəsində onları kriminal ünsürlərin müdaxilə məkanına çevirir.

¹⁰ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995.

Yeni mütərəqqi sistemin formalaşmasının tamamlanmaması əks qütbə anomiyə, keçmiş ictimai dəyərlərin dağılması ilə müşayiət olunur. Bu gerçəkliklər ayrı-ayrılıqda keçid iqtisadiyyatını ləngidən cəhətlər sırasının ön cərgəsində qərar tutur. Belə hal bazarın sosial stimullaşdırma effektini məhdudlaşdırır, dövlətin bu sahədə səmərəsiz rolunu saxlayır.

Keçid zamanını ömürlü edən cəhətlərdən biri də kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlıdır. Ödəmələr, barter, bank sisteminin zəifliyi, optimal olmayan vergi şəbəkəsi, qeyri-bazar sektorunun xüsusi çəkisi, kölgə iqtisadiyyatını yaşıdan atributlardandır. Müasir institusional nəzəriyyəyə görə, keçid prosesi yeni institusional fundamentin ümumi cizgidə formalaşması ilə bitir. İqtisadiyyatın, sənayenin, YEK-in, o cümlədən, neft-qaz sektorunun bazar qaydalarına müvafiq idarə edilməsi bir çox praktiki və nəzəri əsaslarla bağlıdır. Mövcud məqamları ifadə edərək təhlil işində bu aspektlərin də tədqiqinə yer verilmişdir. Keçid iqtisadiyyatı mərhələsində neft-qaz sektorun quru kontingentində, müəyyən qism pozitiv meyillərlə yanaşı, neqativ təzahürlü proseslər də baş vermişdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 📌 inkişaf templərinin qeyri-qənətbəxş artımı, hasilat sahəsini xammal bazasının keyfiyyət və kəmiyyətinin aşağı düşməsi;
- 📌 investisiya qıtlıq;
- 📌 qiymət siyasətində disproporsiyalarının enerjidaşıyıcılarının tələb strukturunu və onların dövrü ödəniş sistemini deformasiyaya uğratması;
- 📌 əsas fondların yüksək aşınma faizinin səmərəliliyə təsiri;
- 📌 elmi-texnoloji geriliyin dərinləşməsi;
- 📌 istehsal strukturlarının maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi;
- 📌 iqtisadiyyatın enerjitutumluluğunun ənənəvi obyektiv balansının pozulması.

Əsas dörd anlayışda—*insani, təbii, kapital, texnologiyada* əks olunan resurslar iqtisadi artımı şərtləndirir. Ölkə çərçivəsində iqtisadi dövriyyənin bütün mərhələlərini—*istehsal, mübadilə, bölgü, istehlak və yığılım* ehtiva edən milli hesablar sistemi dövlətin ümumi iqtisadi mənzərəsinin müəyyən edilməsində vacib şərtlərdəndir. Buna görə də, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində MHS-nin təkmilliyi ön plana çıxır. MHS-nin ilk milli makroekonomik modelini fiziokratlar məktəbinin banisi, fransız Fransua Sey yaratmışdır. MHS, müasir iqtisad elminin nəzəri funksiyalarından çıxaraq, müasir mərhələdə empirik bir elmə çevrilmişdir. 1990-cı ildən BMT-nin tövsiyəsi əsasında onun struktur dairəsi genişlənərək, MHS kölgə iqtisadiyyatını, vergidən yayınma, narkotiklər və cəmiyyətdə baş verən digər neqativ təzahürlər, ev təsərrüfatı, qulluqçular, xadimələr, uşaq tərbiyəçilərini də əhatəsinə almışdır.

Bazar iqtisadiyyatının müxtəlif imkanları səviyyəsində dövlət fiskal, maliyyə-kredit siyasəti ilə üç vəzifəni həll edir:

- 📌 rəqabəti dəstəkləməklə səmərəliliyin artırılması;
- 📌 vergi sistemi və bölgü prinsipi ilə ədalətin təminatı;
- 📌 inflyasiyanı sabitləşdirmək, işsizliyi mülayimləşdirməklə makroekonomik sabitlik və iqtisadi artımın təminatı.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar şəraitində dövlət energetik sahədə mühüm funksiya olan elmi-texniki siyasətin təyinatı, onun normativ-hüquqi baza ilə təminatı, özəl sektorun energetik sahəyə cəlb edilməsi, YEK-in texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər strateji məsələləri həll edir. Respublikamızda iqtisadiyyatın aparıcı və çox mühüm hissəsini neft sektoru və onunla bağlı sahələr təşkil etdiyindən neft strategiyasının dövlətin milli iqtisadi kursunda əsas yer alması da təbiidir. Neft strategiyasının isə mükəmməlliyi təkamilə normativ-hüquqi bazanın möhkəmliyi ilə bağlıdır. Dövlət müstəqilliyinin onillik tarixində ən çox istinad edilən neft sektoru 21 beynəlxalq müqavilə çoxsaylı xarici kapitalı MM-lə əhatə olursa da, özünün ən mühüm kodeksi, müvafiq «Neft haqqında» Qanununun hələ də həyata vəsiqə almadığı şəraitdə inkişaf edir. Bu qanundan doğan daha dərin normativ-hüquqi aktların qəbulu da eyni müstəvidə həllini gözləyir. Neft kampaniyaları ölkənin milli mənafeələrinə zidd olan strateji məqsədlər göstərə bilməzlər. Dövlət neft sənayesinin inkişafında mühüm vasitələrdən istifadə etməklə iqtisadi diaqnostika sistemi, iqtisadi kombinasiyalar və iqtisadi texnologiyalara geniş meydan

açmalıdır. Cəmiyyətdə iqtisadi, ictimai institutların və təşkilatların üstün hakimiyyəti kimi, dayanaqlı, möhkəm istəbləşmə vəziyyətə nail olmada dövlət səylərini səfərbər etməli, real bazar təsisatlarına entropik keçid qərarlaşdırılmalıdır.

İqtisadi plyuralizm, islahat tendensiyasına praktiki və tətbiqi aspektdə utilitar yanaşma, sosial və iqtisadi məsuliyyətin artırılması dövlət siyasətinin prioritet baxışlar sistemini təşkil etməlidir. Dövlətin ictimaiyyətin iqtisadi həyatında aktiv iştirakı dövlət etatizminə strateji önəm verilməlidir.

Fransızca «eta» sözündən yaranan, «etatizm» dövlət mənasını ifadə etməklə siyasi-iqtisadi müstəvidə «dövlətçilik» anlamı kimi, tətbiqini tapır. Termin olaraq XIX əsrin sonunda isveç burcu liberalı Nyuma Dro tərəfindən ədəbiyyata gətirilmişdir. İlk başlanğıcda dövlət mərkəziyyətçiliyi prinsipi mənasında, sonradan, imperalizm dövründə burcu dövlətinin iqtisadi funksiyalarının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq kapitalist ölkələrinin təsərrüfatının inkişafında dövlətin iqtisadi siyasətinin rolunu səciyyələndirən istilah kimi istifadə olunmuşdur.

Təkcə köhnə istismar sahələrinə deyil, bütünlüklə neft-qaz sektorunu, YEK-i əhatə edən normativ-hüquqi aktlar kodeksi, qanunlar toplusu işlənməli və qəbul olunmalıdır. Fikrimizcə YEK-də qəbul ediləcək prioritet qanunlar şəbəkəsini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- ❖ Neft-qaz haqqında;
- ❖ Konsensasiya və lisenziyalar haqqında;
- ❖ Hasilatın pay bölgüsü;
- ❖ Vergi sistemi;
- ❖ Ekoloji təminat.

Bununla yanaşı, qanunların təminatını faktiki reallaşdırın sahəvi normativ-hüquqi aktlar, icra mexanizmləri, sahənin inkişafını təmin edən dövlət proqramlarının işlənməsi də olduqca mühüm və vacibdir.

Dövlətin iqtisadi maraqları fiskal siyasətdə əksini tapır. Dövlət apardığı fiskal, maliyyə-kredit, pul siyasəti ilə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin iqtisadi tənzimlənməsini reallaşdırır. Dövləti tənzimləmə, iqtisadiyyata müdaxilə əsasən aşağıdakı fiskal mexanizmlərdə əks olunur. Dövlət xərclərinin artırılması və vergilərin azaldılması ilə təsərrüfat həyatını stimullaşdırılması fiskal ekspansiya, izafi iqtisadi yüksəklik və onunla əlaqədar inflyasiyanın məhdudlaşdırılması, dövlət xərclərinin azaldılması, vergilərin artırılması fiskal restriksiyada ifadə olunur. Əhalinin gəlirlərinin təkrar bölgüsü ictimai formalarda pulsuz təhsil, səhiyyə dövlət paternalizmi daha çox iqtisadiyyatı mərkəzləşmiş ölkələrdə müşayiət olunur.

Qanunvericilik prosesində mühüm cəhətlərdən biri də lobbizmlə bağlıdır. Bütün iri təşkilatlar, birliklər, assosiasiyalar inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində lobbizmlə məşğul olurlar və o, iqtisadi qanunvericiliyin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. ABŞ-da lobbizm qanunu 1946-cı ildə konqres tərəfindən qəbul edilərək qüvvədədir. Bizim konstitusiyaya görə, vətəndaşların dövlət idarəetməsində nümayəndəli iştirakı təsbit edilmişdir. Bu isə öz növbəsində lobbizm haqqında qanunun qəbul edilməsinə imkan verir. Mahiyyətə lobbizmi vəzifəli şəxsi ələ almaqla bağlı olmadan dövlət hakimiyyət orqanlarında normativ hüquqi aktların, qərarların qəbul edilməsində, iqtisadiyyatın müəyyən sahəsinin maraqlarını ifadə edən fəaliyyət kimi səciyyələndirmək olar. Bizim siyasətdə ərazi bütövlüyümüzə əlaqədar informasiya və hüquqi təminat sahəsində müəyyən uduzmağımızda inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da lobbizmin imkanlarından istifadədə bacarıqsızlıqla bağlıdır.

DYİB və digər mötəbər maliyyə qurumları ilə əlaqəli iş birliyi olan «Transperensi. İnterneyşnl» (*The Transparency Entemational*) təşkilatı ötən əsrin sonlarında Azərbaycanda korrupsiyanın yüksək səviyyəli olduğunu hesabatlarında qeyd etmişdir. Bir qədər sonra, 2000-ci ilin sonunda DYİB-ı özünün korrupsiya üzrə tərtib etdiyi reyting Cədvəlində Azərbaycanın öndə getməsi və ölkə iqtisadiyyatının 60%-nin kölgədə qalması haqqında məlumat dərc etdirmişdir. Burada korrupsiyanın inzibati deyil, siyasətyönümlü daha dəqiq dövlət işğalı korrupsiyası

adlandırılması vəziyyətin daha kəskin olduğuna dəlalət edir. «Transperensi İnterneyşnl» təşkilatının nəticələrinə görə, korrupsiyaya qurşanmış cəmiyyətdə ehtiyatların əsas hissəsi qeyri-istehsal sahələrinə-polisin saxlanması, silahlı qüvvələr və digər nəzarət və güc orqanlarına yönəlir. Belə ki, elita özünün mövcud mövqeyini saxlamağa çalışır. Sosial-iqtisadi sahələrdə yönələ biləcək vəsaitlər təhlükəsizlik orqanlarının xeyrinə təkrar bölünür. Öz növbəsində bu meyl demokratik institutların da süqutuna gətirib çıxarır bilər. Çünki belə şəraitdə əsas gəlir mənbəyi kimi investisiyalar deyil, korrupsiya çıxış edir. Kəskin əlverişsiz biznes mühiti işsizlik və qeyri-neft sektoruna az sərmayələr qoyulması biznes mühitində problemləri ağırlaşdırır. BMT-nin Azərbaycandakı qrupu «Azərbaycan Respublikası Ümumi Ölkə Dəyərləndirilməsi»¹¹ adlı monitorinqdə qeyd edilir. Biznes müəssisələrinə və investitorlara tətbiq olunan bir çox qanunlar və əsasnamələr ziddiyyətli və aydın deyil. Bizneslə məşğul olanların qayğılarını bu siyasəti müəyyənləşdirənlərə bildirməsi üçün səmərəli mexanizmlər yoxdur. Korrupsiya hökumət orqanlarının, özəl müəssisələrin fəaliyyətinə diskresion müdaxilələri geniş yayılıb. Professional hökumət xidmətinin yaradılması, ictimai ödəmə məzənnələrinin təkmilləşdirilməsi, hüquqi, məhkəmə islahatları lazımdır. Çıxış yolu kimi korrupsiya ilə mübarizədə bir vasitə mülayim amnistiya strategiyası ola bilər. Bununla belə, dövlət məmurlarının seleksiyasının gücləndirilməsi də prioritet məsələ olaraq qalır. Maliyyə bosslarına, potensial oliqarxlara müəyyən şərtlər daxilində amnistiya verməklə, geniş investisiya mənbəyi də əldə etmək olar. Bolşeviklər də hakimiyyət başına keçdikdə bu üsula üstünlük versələr də, sonradan ona əməl etməmişlər.

Korrupsionerə qarşı əski Belçika ənənələrinə uyğun «tortla terror» və digər paralel milli məzənnət usullarının tətbiqi də ictimaiyyət tərəfindən sınaqmalıdır. Tortalist tədbirə rəğmən Fransız Noel Qodenlinin son illərdə dövriyyəyə çıxardığı total tortatma sistemi geniş yayılmaqdadır. Burada xüsusi özəllik ondan ibarətdir ki, təcavüzə məruz qalan şikayət etmir.

İqtisadi obyektin mərkəzində insan faktoru dayanır. Bilik, ixtisas, səriştə, təhsilə əsaslanan insan kapitalı və ya iqtisadi interpretasiyada insanın gələcək əmək gəlirlərinin çıxılmış dəyəri yeni iqtisadi dəyişiklərin mühüm amilini təşkil edir. İqtisadiyyatda hər hansı yeniləşmə psixoloji faktoru nəzərə almadan mümkün deyildir. İnstitusional təbəllüdatlar təkə təbii inkişaf axını ilə deyil, həm də əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv faktorun təsir çevrəsindən keçir. Keçid iqtisadiyyatında ilkin olan ən mühüm vəzifələrdən biri özəlləşmənin ədalətliliyinin təminatı da insan faktorundan son dərəcə aslı olmuşdur. Özəlləşmə Azərbaycanda da əksər MDB məkanında olduğu kimi nöqsansız ötürməmiş, çoxlu müəssisələr bu prosesdə səmərəli mülkiyyətçisini tapa bilməmişlər. Hazırda rəqabətli mühitin təmin olunmaması, iqtisadiyyatın qeyri-rəqabətli xüsusiyyəti adlamaması keçid dövrünü uzadan acı amillərdəndir. Orta və uzunmüddətli iqtisadi proqramların hazırlanması, büdcə tərtibatına istinad edən illik iqtisadi modellər ölkə iqtisadiyyatının ətalətli inkişaf ssenarininin tərəqqisinə meydan açır. Bütünlüklə ölkənin iqtisadi həyatında atılan səmərəli addımlar köhnə istismar sahələrinin də iqtisadi inkişafında əks olunacaqdır. Fikrimizcə köhnə istehsal sahələrini əhatə edən kompleksdə dövlət siyasəti aşağıdakı məqsədlərə orientasiya olunmalıdır;

- hasilatın iqtisadi səmərəliliyinin kəmiyyət hasilat göstəricisindən üstün tutulması;
- köhnə istismar sahələrinin xarici kapitalın nəzarətinə keçməsinə yol verməmək;
- məşğulluq faktorundan çəkinməmə;
- iqtisadi artımın yüksəldilməsində köhnə istismar sahələrinin yerinin və tutumunun qəti müəyyən edilməsi;
- yataqlar üzrə rentabelliğin differensiasiyası;
- offşor vergi sisteminin tətbiq edilməsi;
- milli sahibkarların cəlb olunacağı səhmləşmə strategiyası;

¹¹ Turan İA - 03.05.2001.

- sahənin daxili enerjitutumluluğunun səmərəli standartlara uyğunlaşdırılması;
- ekoloji normativlərin kəskinləşdirilməsi;
- sosial sferanın kompleksin iqtisadi asılılıq çevrəsindən qismən azad edilməsi.

Neft sektoru ölkənin qeyri-şəffaf informasiya məkanıdır. Burada açıq statistik göstəricilər toplusu ilbəlil ixtisara düşür. Sahə daha çox qapalı informasiya müstəvisinə keçir. İnformasiya qıtlığı investorlar üçün də problemə çevrilir. Sərmayə qoyuluşu üçün daha mühüm olan mühasibat uçotu və geoloji informasiyalar isə daha əlçatmazdır. Bu isə iqtisadi tərəqqini, investisiya və lisenziya prosesi xeyli məhdudlaşdırır.

4.2. İslahat fəlsəfəsi və empirik gerçəkliklər

Bəşər tarixinin təcrübəsi göstərir ki, o, şüurlu həyatın təşəkkülü vaxtından müxtəlif templer və daim dəyişikliklərlə əhatə olunmuşdur. Varlığın, idrakın möhkəm ümumi fundamental prinsipi olmaq etibarilə müasir elmi dünyagörüşü obrazlı şəkildə hərəkət, dəyişmə, inkişaf gerçəkliyinə istinad edir. Fəlsəfi gerçəklikdən doğan elmi mülahizələrə görə, obyektin ölçü kateqoriyasını ifadə edən kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri əlaqə və qarşılıqlı təsirdən öncə nəzərə çarpmayan dəyişikliklərlə tədricən öz nizamını pozur, sonradan daha dərin sürətdə sıçrayışlarla-yeniyə transformasiya olunur. Bir cəhəti də vurğulamaq lazımdır ki, elmi son nailiyyətlərin nəticələrinə görə, obyektin ölçüləri heç də onun daxili işi deyildir. Bu ölçülər çoxsaylı xarici faktorlardan da asılıdır. Fraktal obyektlərin təmsalında ölçü dəyişkənliyi mexanizmi daha aydın görünür.

Bütün proseslərə qarşılıqlı əlaqə, inkar, əks meyil və ya cəhətlər, daxili ziddiyyətlər xasdır. Əksliklərin mübarizəsi inkişafa daxili impuls verərək ziddiyyətlərin artımını qaynaqlandırır ki, müəyyən mərhələdə proses köhnəliyin yox olması, yenisinin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Əvvəlki mərhələlərdə bütün məzmunu özündə hişz edən, onları yüksək əsas üzərində təkrarlayaraq irəliləyiş, yüksəliş səciyyəvi inkişaf inkarın inkarında xarakterizə olunur. Ümumi inkişafın mahiyyət və prinsiplərini təcəssüm etdirən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, əksliklərin mübarizəsi və vəhdəti, inkarı inkar və digər eynən xislətli qanun və kateqoriyalar yalnız fəlsəfi məhsul deyil, həm də cəmiyyətin irəliləyişini yırğalayan, istehsal münasibətlərinin yeniləşdirən ciddi praktiki realıqdır.

Əhatə dairəsində, möhkəm asılılıq şəraitində olduğumuzla yanaşı, eyni zamanda yedəyində getdiyimiz təbii axında dəyişiklikləri dövriyyə etdirən obyektiv qanunlar, mənəvi və iqtisadi tələblər instinktində insanı daim tərəqqiyə kökləyir. Təbiət ən ümumi əmək predmeti kimi məhsuldar qüvvələr vasitəsilə cəmiyyət tərəfindən təsirlərə məruz qalır. Bu təsir məhsuldar qüvvələrin səviyyəsindən, ictimai quruluşun xarakterindən, həm də insanların özlərinin intellektindən asılıdır. Çox vaxt dəyişməyə meyilli olmayan bizim istəklərimizi fors-macör təzahürü yuyub aparır. Eynən səbəblərlə də möhkəm təməlli konservatizm də təbiətin, eləcə də cəmiyyətin bu obyektiv qanunauyğunluqlarından mühafizə olunmamışdır. Gec-tez labüd dəyişkənliklər mühafizəkarlığı amansız və gözlənilməz məğlubiyətə düşər edir.

Tədqiqatın islahatlar mərhələsinə belə fəlsəfi rəng verilməsi səbəbsiz deyildir. Məlum faktıdır ki, cəmiyyətin inkişaf qanunları, iqtisadi həyatı fəlsəfi aspektdə tədqiq və nisbi təsdiqini tapmış bir faktıdır. İnsan solumunun indiki mərhələsində onun bu prizmadan təhlili zənnimizcə daha ümumi olaraq obyektivliyə cavab verəcəkdir. Bu baxışlarda çıxış edərək biz daha dəqiq müəyyən etməliyik ki, hansı formalı cəmiyyətdə yaşayır? Hansı qanunlar əhatəsində iqtisadiyyatımız nəfəs alır, gedəcəyimiz yol nədən ibarətdir, ideallar və ideya seçimimiz nə qədər ümumi və məxsusi biçimdədir? Müxtəsər geniş diapozonda diaqnostikanı təyin etməli və islahatlar strategiyasını müəyyənləşdirməliyik.

İnsanların indiyədək təşkil etdikləri cəmiyyətlərin forma və məzmunu müxtəlif baxış bucaqlarından qiymətləndirilərək tədqiq edilsə də, çox kəskin mahiyyət fərqliliyinə məruz qalmamışdır. Hər bir bütöv sosial sistem, müəyyən cəmiyyət tipi, məhsuldar qüvvələr və istehsal

münasibətləri vəhdətində müvafiq istehsal üsulu əsasında, spesifik qanunlar şəbəkəsində fəaliyyət göstərərək inkişaf tapır. Məlumdur ki, cəmiyyətin iqtisadi strukturunu təşkilatlandıran istehsal münasibətləri ümumi toplumda bazisdən, bu əsasda meydana gələn ictimai ideyalar və münasibətlər isə üstqurumda ərsəyə yetir. Həqiqət ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin iqtisadi bazisinə, orada hökm sürən siyasi, dini, fəlsəfi baxışlar müvafiqdir. Bununla belə, həmişə fəal qüvvə olan bazis üstqurumuna rəğmən nisbi müstəqilliyə malikdir. Bunlara rəğmən qarşıya sullar çıxır. Bəs bizim cəmiyyət hansı üstqurum və bazis harmoniyasını və ona müvafiq ekvivalentliyi əks etdirir. Fikrimizcə məhz bu, sual doğuran təyinat, islahat tendensiyasının ölçü və istiqamətində həlledici mahiyyət daşıyır.

Müasir Qərbi iqtisadi tərəkürü iqtisad nəzəriyyəsinin genoloji şəcərəsində keçid iqtisadiyyatı mərhələsinin mövcudluğuna yer verir. Kapitalizmdən kapitalizmə keçid üçün ən böyük və müdhiş yol qət edən sosialist düşərgəsi dövlətləri və avanqard Sovetlər İttifaqını təmsil etmiş ölkələr məhz bu keçici mərhələyə müvafiq bazis və üstqurumu formalaşdırırlar. Bir çox postsovet ölkələri bu əks keçiddən iqtisadiyyatlarının qurtulduqlarını və real, azad bazar sisteminə qovuşduqlarının təsdiqini almışlar. Hətta nəhəng Rusiya da özünün keçid iqtisadiyyatının tamamlayıcı mərhələdə olduğunu diqqətə gətirir. Bununla belə, şübhə üçün yer yoxdur ki, bazis və üstqurumu harmonik olmayan bir cəmiyyətdən qurtulmaq üçün bizim respublika da bütün mümkün resurslara malikdir.

Keçid mərhələləri prinsipcə həmişə özünü neqativ özəlliklərdə büruzə verir. Qeyri-müəyyənlik, müəyyən antoqonizm, ziddiyyətli təzahürlər, istehsal hərj-mərjliyi törədərək bir növ «mutant iqtisadiyyat» təəssüratı yaradır. İqtisadi qanunların kortəbii fəaliyyəti şəraitində inkişaf edən ictimai təsərrüfatın belə plansızlığı, nizamsızlığa, ictimai əmək bölgüsünün proporsionallığına pozucu təsir edir. Tələb və təklif arasında uyğunsuzluq yaranaraq dərinləşir. Belə gerçəkliklər orbitində olan dövlətin, millətin, ictimaiyyətin halı məmnunluq doğurmur. Bu mərhələdə isə yeni cəmiyyət qurucuları, fəallar və liderlər daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Keçid iqtisadiyyatı yaşantılarını keçirənlərin ümumi oxşarlığı kontekstində onlara çoxlu və ayrı-ayrı əlahiddə çalarlar da məxsusdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanda müxtəliflik çeşidində bir qədər fərqli enerji və yükə malikdir. İqtisadiyyatımızda, o cümlədən, neft sənayesində, onun daha ujqarında köhnə neft sektorunda aparılan islahat tədbirləri bizim tədqiqatda bu gerçəkliklər fonunda təhlilə məruz qalır. İstəyimizdən asılı olmayaraq formalaşan çağdaş reallıqlar bizi təqib edir. Proses özünə praqmatik yanaşmanı, qəti iqtisadi tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Bununla belə, islahatlarla əlaqədar yeni mütərəqqi sistemin yaradılması prosesində əks nəticəlik ünsürlərinin də olacağı və müəyyən mərhələdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrama da qaçılmazdır. Belə ki, köhnə strukturların demontajı ilə yeni yaranışların bir anda bərqərarlaşması qətiyyətlə üst-üstə düşür. Mürəkkəblik vəziyyətdən çıxış həm də müəyyən zaman tələbində bulunur.

Fəlsəfi təlimlər müxtəlif olsa da tərəkürün varlığa, mənəvinin maddiyə münasibətində bir nöqtədə təmasları var. Fəlsəfi kamillikdən doğan bir həqiqət də vardır ki, dünyada mütləq mənada təjrid olunmuş hadisələr yoxdur. Səbəbiyyət və funksional əlaqə qanunlarına görə, onların hər biri hər hansı digər hadisələrlə bağlıdır. Bu baxımdan hadisələrin mürəkkəb münasibətlər sistemi kimi səbəb və nəticə cəhəti-determinizmi və əksinə indeterminizmi də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bizim təhlildə də hadisələrin bu yönümdən daxili əlaqəsini açmaq vəzifəsi durur. Bu baxımdan biz qurudakı köhnə istismar sahələrini əhatə edən kompleksdə geniş islahat tədbirlərinin aparılmasının lüzumluluğunu və mahiyyətini, nəticəliyini, ümumiyyətlə, iqtisadi baxımdan belə tədbirlərin aparılmasının zərurətini araşdırıb, təhlil etmək əzmindəyik. Həmçinin biliyin, təcrübə, müşahidə və eksperiment verdiyi məlumatlarla tutuşduraraq verifikasiya prinsipinə istinadən islahatların dərinləşməsinin elmi-iqtisadi, nəzəri və hüquqi bazasının konturlarını müəyyən etmək bizim tədqiqat məqsədlərimizdə ifadə olunur. Müasir dialektika reallığın tədqiqinin elmi metodu kimi analiz və sintezin vəhdətində çıxış edir. Yalnız analiz və sintezin vəhdəti hadisələrin elmi-tədqiqinin hərtərəfli dialektik rabitədə təmin edir. Beləliklə, geniş planda analiz predmetlərin və ətraf mühitin bütöv hissələrə bölünməsinə, onun müxtəlif rabitəlik və qarşılıqlı əlaqəlik əsasında dərkənin tədqiqi vasitəsi kimi başa düşülür. Real

həyatın bütün qanunlarını əks etdirməyə mücərrəd səciyyəsi ilə fərqlənən iqtisadi nəzəriyyə və prinsiplər iqtisad elminin təsviri və empirik xüsusiyyəti məhz bu, gerçəkliklərdən çıxış edərək faktları sistemləşdirməklə onun düzgün elmi şərhini vermək və ümumiləşdirmədə ifadəsini tapır.

İslahatlar prosesində marjinal yanaşma da əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Marjinal yanaşma özü marjinal təhlilə sövq edir. Marjinallıq izafi əhəmiyyətlə izafi xərcləri tutuşdurmaqda əks olunur və atılacaq addımın çəkiləcək xərclərə nisbətində üstünlüyün müəyyən edilməsini ifadələndirir. Marjinal baxımdan götürülən hər hansı bir iş məsrəflər müqabilində əhəmiyyətini itirirsə, bu digər alternativ mənafeələrin qurban verilməsini əks etdirir. Apardığımız təhlil işində hadisələrə yanaşmada xronologiyaya əsaslanan tarixi metodla yanaşı, ondan üstün olan strukturu öyrənməklə həm də tarixi gerçəklikləri də nəzərdən keçirən məntiqi metoddan da istifadə edilmişdir.

İslahatlar prosesində total iqtisadiyyat qalıqlarından qurtulmaq bazar prinsiplərinə adaptasiya olunmaq, müasir mərhələdə iqtisadi artımı təmin edən, alternativ seçimi olmayan bir gerçəklikdir. Səmərəlilik ehtiyac və tələblərini təmin edən ictimaiyyətin resurslardan daha yaxşı istifadəsini bildirir. Daha dəqiq desək, iqtisadiyyat o vaxt səmərəli işləyir ki, bir insanın iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün digərinki pisləşdirilmir. A.Smitin apardığı tədqiqatlarda bazar səmərəliliyinin unikal xüsusiyyəti aşkarlamışdır. Alimin qənaəti belədir ki, cəmiyyətin iqtisadi faydalılığı ümumilikdə ayrı-ayrı şəxslərin xudbin hərəkətlərinin nəticəsidir. Bu nəticə indi də, aktuallığını saxlayır.

İqtisadi qanunauyğunluqlar digər anlamda latınca əsas, başlanğıc mənası ifadələndirən prinsiplər, hipotetik teorem, nəzəri konseptual modeli ifadə edərək iqtisadi qanunauyğunluğu ümumiləşdirir. Fərziyyələr təsdiq olunanda teorematik məzmun alır. Qanunlar və prinsiplər iqtisadi nəzəriyyələri qaynaqlandıran nəzəri konsepsiyaları, doktrinaları formalaşdırır. Bununla belə, konsepsiyalar fərziyyə və nəzəriyyə arasında orta mövqedə çıxış edir. Nəzəriyyənin əsasında iqtisadi sxemlər və modellər yetkinləşir. Nəzəriyyə və konsepsiyadan fərqli olaraq isə doktrina əvvəlcə qoyulmuş prinsiplərdən real hadisə, proses və faktorlardan irəli gəlir.

İqtisadi hadisələrə hissi qavrayış fenomen, ağılla dərk edilən hadisələr noumen adlanır. Fenomen elə qeyri-adi hadisədir. Noumenlər iki yerə bölünür: qanunlar və sair. Fontomlar-əlamətlər. Fontomlara illuziya, mistika, fiksiya aid edilir. Pul münasibətləri fenomen, konkret siması olmayan qanunlar, trend, meyllər və sair noumenləri ifadə edir.

İqtisadi məntiqi araşdırmaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilir. Bunlar arasında statistik analizin tətbiqi ilə yanaşma daha yenidir. İqtisadçılar buna uyğun olan ekonometriya adlanan müvafiq xüsiləşdirilmiş metodika işləyib hazırlamışlar. Ekonometriya iqtisadi problemlərə statistik yanaşmanı həll edir. İqtisadi münasibətlərin son dərəcə mürəkkəbliyinə rəğmən hadisələrin dəqiq təyinatında müəyyən istisnalara yol verilməsi də mümkündür. İqtisadi düşüncələrdə aşağıdakı istisnalara yol verilməsi ehtimalı vardır:

- ✚ bundan sonrakı bunun nəticəsidir-səbəb və nəticə sindromu;
- ✚ müəyyən vəziyyətlərin sabitliyi və dəyişilməzliyi;
- ✚ ayrı-ayrı elementlərin xüsusiyyətlərinin ümumiliyə şamil edilməsi səhv yekundur.

Bütün nəzəri əsaslar kimi, iqtisadi nəzəriyyə də həyatımızın bütün təəssüratını və varlığını ifadə etmək məqamını aşmamışdır. Bu həqiqət isə öz növbəsində bizim real həyat təsərrüfatımızın təqdimatında güman və ehtimalların mövcudluğu təəssüratını daha da sadələşdirir. Belə gümanlar daha çox «digər bərabər şərtlər» və ya «şərait və şərtlər» (*ceteris paribus*) məqamında ifadə olunur. Bu da özünün törəmə sistemlərinin uzun və qısamüddətli dövrlərini əks etdirir. İqtisadi nəzəriyyə pozitiv və normativ olmaqla abstraksiya, analiz və sintez, sistemli yanaşma elmi metodlarını özündə ehtiva edir. Abstraksiya idrak prosesini xarici təsirlərdən yayındırmaq məqsədini göstərir. Pozitiv iqtisadi nəzəriyyə iqtisadiyyatın faktlarını nəzərdən keçirir, normativ iqtisadi nəzəriyyə isə ədalətin etik ehkamları və ədalət normalarından

istifadə də fərqlənir. İslahat prosesinin empirik reallıqları təşkilatlanmada sınınmış metodlardan istifadə etməni qarşıya qoyur. Burada daha çox hadisələrin hissəvi və tamlı formada öyrənilməsini nəzərdə tutan analiz və sintez metodu fərqli mövqeydə dayanır. Analiz və sintezin uzlaşması sistemli kompleks yanaşmanın təsərrüfat həyatına münasibətini əks etdirir.

XIX əsrdə iqtisadiyyat tutqun elm sayılırdı. İqtisadiyyat çox vaxt elə siyasi iqtisad adlanır.

İqtisadiyyatın elmi məzmun alması prosesi Avropa müstəvisində orta əsrlərdən start götürür. İngilis Ulyam Petti (1623-1687) siyasi statistikanın yaradıcısı iqtisadiyyatın Kolombu adlanır. İlk kapital yığımının qanunauyğunluqlarını öyrənən iqtisadi təlim- italyanca sətiri mənası tacir anlamını verən merkantalizm iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi tərəfgirliyindən çıxış edir. Məhdudiyyətlərlə müşayiət olunan merkantalizmə Fransada daha çox riayət olunmuşdur. İqtisadi nəzəriyyənin genoloji şəcərəsi öz kökünü digər istiqamətdə Fransua Kene (1694-1774) simasında fiziokratlar adlanan fransız iqtisadçılarının yeni iqtisadi məktəbin yaranması ilə tapır. F.Kene ilk makroiqtisadi modelin yaradıcısı kimi, fiziokratlar və merkantalistlərdən fərqli olaraq özünü iqtisadçı adlandıran ilk alim olaraq iqtisadi tədqiqatı tədavül sferasından istehsala gətirərək kapitalist istehsal sisteminin elmi təhlilinin əsasını yaratmışdır. Hər iki mərhələdən bəhrələnən şotland Adam Smit (1723-1790) iqtisad elmində inqilab edərək, klassik siyasi iqtisadın təməlini qoymuşdur. David Rikardo (1772-1823), Tomas Maltusun (1766-1834) simasında şəcərə sağ və sol qollara ayrılmışdır. Rikardo təlimi sonradan həm marksist, həm də neoklassik nəzəriyyənin təməlinə dayanmışdır. Maltusdan isə Kenenin nəzəriyyəsi qidalanmışdır. Bu şəcərə yenidən müasir iqtisadi nəzəriyyəyə sosialist iqtisadiyyatı və keçid iqtisadiyyatı əlaqəsində yaxınlıq əldə etmişdir.

İqtisadi göstəricilərin tədqiqat obyektinin quruluşunu ifadə edən modelləşmənin praktiki vəzifəsi iqtisadi situasiyanın proqnoz və analizini, gerçəkləşmə planını ilə bağlıdır. Modelləşmə iqtisadi islahat proqramının hazırlanmasının təməlini təşkil edir. Bu baxımdan modelləşmə və iqtisadi model anlamının nəzəri və təcrübi formalarının mənimsənilməsi islahat prosesində əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Model, nümunə, qeyri-real analoq predmetin, prosesin və hadisənin görünüşünü əks etdirərək nəzəri-tədqiqi və tətbiqi kateqoriyalara bölünür. Modellərin bölüşdürücü, adaptiv, imitasiyon, makroekonomik, mikroiktisadi, matrisa, riyazi və qrafik formaları mövcuddur. Statistik vəziyyəti xarakterizə edənlər statistik, inkişafı tərənnüm edənlər dinamik, bir və ya bir neçə riyazi ifadə ilə iqtisadi prosesi və hadisəni ifadə edənlər riyazi-iqtisadi modellər adlanır. İqtisadiyyatda düzbucaqlı formada rəqəmli Cədvəl və riyazi vektor, sütunlu matrisa, real dünyanı dəyişən, təşkilatı situasiyaların qarşılıqlı rabitəsinin riyazi görünüşünü verən imitasiyon modellərdən daha çox istifadə olunur. İri və orta həcmli müəssisənin fəaliyyətinin imitasiya və analizi üçün sahələr arası balansın karkası, təsərrüfat hesabı, iqtisadi-statistik modellərin tətbiqi daha geniş yayılmışdır. Quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksi iri təsərrüfat kateqoriyasına daxil olduğundan burada aparılan islahatlar prosesində yuxarıda nəzərdən keçirilən iqtisadi modellərin hər birindən istifadə etmə imkanlarının meydanı genişdir. Bizim tədqiqat obyektində də bu modellərin müəyyən hissəsini tətbiqi ifadəsini tapmışdır.

İqtisadi təhlil obyektini sosial-siyasi «konteksti» və iqtisadi «teksti» vəhdətində hərəkətilik əldə edir. Bazar açıq və çoxölçülü mühitə çevrilir. Bütün bunlar elm qarşısında bazar, dövlət və fərdin qarşılıqlı münasibətinin yenidən dərkini şərtləndirir. Sistemli təkamül nəzəriyyəsi kimi sinergetika riyazi çevrədə mükəmməllik əldə etmişdir. İqtisadiyyatda elə onun tətbiqi qeyd olunduğu kimi klassik və institusional nəzəriyyələrin nailiyyətlərini birləşdirən əlavə metodoloji axtarımlar tələb edir.

Yeniləşmə, islahat tədbirlərinə praqmatik yanaşma ilə yanaşı tədqiqatda institusional transformasiya onun zəruriliyi və əhəmiyyəti də təhlil edilir.

Amerikan köklü və mənşəli institusionalizm son illərdə Rusiya iqtisad elmində dərin yer almışdır. Rusiyalı alimlər hazırda bu sahədə xeyli qabağa getmişlər. İnstitusionalizmə müasir mərhələdə postsosialist transformasiyasının nəzəri mənbəyi kimi də baxılır. O, iqtisadi təfəkkür və düşüncəni istiqamətləndirir. Burada iqtisadi qərarların qəbulunda-institutlar, dövlət, qanunçuluq, ictimai təşkilatlar, strukturlar, ənənə və sair iqtisadi, qeyri-iqtisadi xarakterli təsisatlar mühüm rol oynayaraq, iqtisadi münasibətlər şəbəkəsində əhəmiyyətini nümayiş etdirir. İqtisadi münasibətlərin subyektlərini, şəxsi maraqlarını öyrənməyə etiraz edən institusionalizm ictimai motivlərə, insanların davranışlarına üz tutur və bazarın avtomatik tənzimlənməsi konsepsiyasını tənqid edir. Keçid iqtisadiyyatında institusionalizm özəlləşdirmədə, sahibkarlıqda, maliyyə sənaye qruplarının yaradılmasında və biznesin digər sahələrində istifadə edilir.

Polşa «şok terapiyasının» müəllifi L.Balseroviç postsosialist keçidini institusional dinamikanın xüsusi hadisəsi hesab edir. İqtisadi gerçəkliklərə institusional yanaşma böyük faktiki materialın tədqiqinə, o cümlədən, mülkiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, yeni strukturların yaradılması, mikrosəviyyədə professional və sosial qrupların hərəkət və motivlərini təhlil etməyə imkan verir. Rusiyalı alim V.A.Kryukov özünün «Neft-qaz sektorunun institusional strukturu: transformasiyanın problem və istiqamətləri»¹² əsərində qeyd edir ki, neft-qaz sektorunda institusional strukturların dinamikası iqtisadi institutların aşkarladığı meyillərə və qanunauyğunluqlara cavab verir. Yeni institusional gerçəkliklər istehsal xərclərinə təsir edərək daha az məsrəfli təsərrüfat əlaqələri yaradır. Uzun tarixi yol keçərək, institusionalizm müasir mərhələdə ənənəvi müxtəlifliyi ilə texnoloji baza əsasında yanaşmada daha çox texnoloji determinizmlə fərqlənən neoinstitusionalizm intişar tapır.

İqtisad elmi yeni epoxial mərhələnin, iqtisadi sinergetikanın astanasındadır. XX əsrin sonlarında elmdə formalaşan postqeyri-klassik paradigma mürəkkəb sistemlərin özünütəşkil nəzəriyyəsi-sinergetikaya ictimai elmlərin artan marağı müşahidə olunmuşdur. Özütəşkil prinsiplərinə əsaslanan mürəkkəb açıq sistemlərin təkamül nəzəriyyəsi sinergetikada ehtiva olunur. Qeyri-xətti elm sinergetika analizi deyil, sintezi ehtivə edir. İndi iqtisadiyyatda məhdud resursların optimal bölgüsünü ifadə edən klassik xətti yanaşma mühiti kimi baxışın özü də məhdudlaşmış, çağdaş zamanda neoklassik və institusional yanaşmanın imkanları tükənmişdir. Müasir dünyada iqtisadi siyasətlə praktikanı birləşdirən təhlil metodologiyasının dəyişkənliyini tələb edən yeni körpü kimi sinergetika çıxış edir. Səbəb-nəticə əlaqəli xətti modeli qeyri-xətti yanaşmalar əvəzləyir. Burada iqtisadiyyat özünü təşkil prinsiplərinə əsaslanan təkamül sistemli vəziyyətdə dayanan mürəkkəb struktur sahələr və avtonom sektorlu şəbəkə kimi qəbul edilir. Obyektiv kortəbii primatı subyektiv primat, istehsal, real kapital primatını maliyyə kapitalı əvəzləyir.

XX əsrin sonlarında elmdə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi yer aldı. Yeni elmi metodologiyanın arxitektərləri sırasında baş memar kimi Azərbaycan əsilli məşhur alim Lütvi-Zadə dayandı. Qeyri-klassik və qeyri-səlis elmi metodologiyanın ən mühüm xüsusiyyəti, mürəkkəb sistemlərdə müşahidəedici subyektin önə çəkilməsi və vəhdətdə çatması amilidir. Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyət, subyektlər, hadisələr, münasibətlər, qarşılıqlı təsirlər və prinsiplər çoxluğu ilə səciyyələnən bir çoxluqdur. Qeyri-səlis səlis və dəqiq düsturu müəyyən edir.

İslahatlar prosesində simmetrizm və xaotizm prinsip və reallıqları da nəzərə alınmalıdır. Hərəkətin qaydalılığı və ya qaydasızlığı digər anlamda xaotikliyin dərəcəsi spektr düzümünün bərabər ölçülülüyü ilə mühakimə oluna bilər. Bu xarakteristika tipoloji entropiyanın əsasında

¹² Крюков В.А. «Институциональная структуры нефти-газ добывающего сектора: проблемы и направлении трансформации». Вопросы экономики. 2001. №3. səh. 98

dayanaraq xaosik hərəkət ölçüsünün statistik prototipini təşkil edir. Xaosun qaydaya salınmasının digər xarakterik imkanları vardır. Prodoksal görünsə də yeni istiqamət strukturun strukturu, xaos dünyasında onun özünü aparması öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlir. Struktur təsnifatında simmetriyanın mühüm rolu vardır. Simmetriya struktur yaranış prosesi hakim olan təkə fiziki müstəvidə deyil, sistem «portiret»ini ifadə edən istənilən mühitdə axtarılmalıdır.

İqtisadi islahatlar apararkən müəyyən konservatizm də yol verilməsi istisna edilmir. Praktiki və daim inkişafda olan elm kimi mühasibatlıqda məxsusi bir-mühasibat konservatizmi mövcuddur. Mühasiblər uçot proseduralarında qeyri-müəyyənliklə üzləşdikdə, alternativ olaraq konservatizm nümayiş etdirirlər. Bu isə nisbətən az ölçülərdə aktivlərin və mənfəətin qiymətləndirilməsində əksini tapır. Lakin göründüyü kimi, mühafizəkarlıq heç də son dərəcə mənfəətli deyildir. Onun da seçim yeri, zaman və məkan arealı vardır. İqtisadiyyat təzadlar və zidiyyətlərlə zəngin bir fəlsəfi obyektidir, burada daimi təyin edilmiş həqiqətlər mövcud deyildir. Bu ovqatda məşhur iqtisadçı-alim P.Samuelsonun «iqtisadiyyat incəsənətlə elm arasında orta mövqe tutur» fikri təsəlliedici bir sərinlik yaradır.

4.3. İqtisadi islahatların mahiyyəti və nəzəri əsasları

Bəşər tarixi çoxlu keçid məqamları ilə zəngin olmuşdur. Müxtəlif və müvafiq tərəflərə baxmayaraq, hər bir keçidin özünəməxsus cəhətləri var. Bizim tarixi mərhələdə keçid, həm siyasi, həm də iqtisadi keyfiyyətinə görə, totalitardan liberala keçid kimi fərqlənir. Tarixi kontekstdə Qarboçov islahatı-yenidənqurma şüarları ilə başlanan, yaşadığımız keçid prosesi öncə təqdim olunan «demo versiya»da sosialist sosial sistemini səmərəli bazar iqtisadiyyatı ilə uzlaşdırmaq amacından irəli gələn görüntü veririrdi. Sonrakı mərhələdə ladlar xalis bazar iqtisadiyyatı quruculuğuna kökləndi. Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində «500 gün»lər proqramlarını yarananlar bazar iqtisadiyyatının bəşəriyyət tərəfindən bənzərsiz yaranışını və effektiv özünütənzimləmə mexanizmini önə çəkərək genişmiqyaslı təbliğat hucumlarına keçdilər. Bu hadisələrdən bir qədər öncə ümümlikdə dünya iqtisadiyyatında gedən yeni siyasi meyllər, sosialist düşürgəsində nəzarətdən çıxan inflyasiya Qərbdə sosial-demokrat və liberal hökumətlərin dəyişməsi ilə nəticələndi. Tetçerin, Reyqanın simasında nəzəriyyə və praktikada dövlət tənzimlənməsinin «keynisiyon inqilabı» -monitarist və təklif iqtisadiyyatı əvəzində neokonservatik əksinqilab qalib gəldi. Sovetlər İttifaqının bliskrik süqutu yeni «qırmızı zoloqlı» çox ideyaların gerçəkləşməsini «seytnota» saldı.

Rusiya alimləri¹³ keçid dövrü dedikdə bir onillik civarını aşmaqla, sürəkli olmayan mərhələni və bu vaxt ərzində inzibati komanda sisteminin ləğvi, köklü yenidən yaranış, bazar quruluşunun əsaslarının formalaşdırılmasının baş verməsini diqqətə gətirirlər. Bütövlükdə bu transformasiya prosesini sistemin islahatı kimi ifadələndirirlər.

Keçid iqtisadiyyatı nəzəri və həm də praktiki planda başlıca olaraq aşağıdakı sferalarda sistem islahatlarını əhatə edir:

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması-qadağaların qismən və ya tam ləğvi, təsərrüfat həyatında dövlət nəzarətinin məhdudlaşdırılması;

İqtisadiyyatın demonopolizasiyası və rəqabət mühitinin yaradılması-bütün iqtisadi seqmentlərə işgüzar aktivlik üçün şərait, bərabər imkan, açıq iqtisadiyyatı təmin etmək;

İnstitusional yaranışlar-mülkiyyət münasibətlərin dəqiqləşdirilməsi, bazar infrastrukturunun təşəkkülü, dövlət tənzimlənməsinin yeni sisteminin formalaşması;

Struktur yenidənqurması-xalq təsərrüfatının sahəvi strukturunda köhnə sistemin disproporsiyalarının təjridi, xarici və daxili bazarda ödəniş imkanlı məhsul buraxılışının artımı;

Sosial təminatın möhkəmləndirilməsi- sosiallaşan iqtisadiyyat quruculuğu, yüksələn sosial təminatlar.

¹³ «Экономика». /под редакцией д.э.н. А.С.Булатова./ М.: Юристъ-2000. сәh. 628.

Heç şübhəsiz ki, bütün bunlar makroiqtisadi sabitliyin təminatı və dayanaqlılığını şəraitdə səmərəlidir. Keçid iqtisadiyyatı heç də tam azad və ya nizamsız bazarı dəstəkləmir. Məlumdur ki, bazarın son dərəcə azadlığı o qədər də, təşviq olunmur. İqtisadi cəmiyyətin mütləq bazar iqtisadiyyatında yaşaması çətin bir işdir. Fiksal mexanizmlər istisna olsa belə, təkcə ekoloji faktorlar istənilən dövlətin bazara müdaxiləsinə, tənzimlənməyə əsaslar yaradır.

İqtisadi tarixçilər İngiltərənin XIX əsrdə ifrat dərəcəli, yüz faizli bazar iqtisadiyyatında yaşamasını söyləsələr də, digər fikir də, bu son azadlığı tamamlayan mövcudluq olmamışdır. «Xalqların sərvətlərinin təbiəti və səbəblərinin tətbiqi» əsərində A.Smit «görünməz əl» prinsipini müəyyən etmişdir. Bu prinsipə görə, öz xudbin maraqlarını təqib edərək, insan görünməz əllə ictimai maraqlara xidmət edir, dövlətin isə bazar rəqabəti mexanizminə müdaxiləsi neqativ nəticələrə gətirir. Onun fikrincə, bazarın görünməz əli ictimaiyyəti optimal iqtisadi nəticələrə gətirməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı adamlar öz egoist maraqlarının hayındadırlar. Real dünyada heç bir iqtisadiyyat həqiqətdə özünün ideal aləminə müvafiq deyildir. Bütün hərəkətlərə bazar iqtisadiyyatının qeyri-mükəmməlliklərdən və onun nəticələrindən doğan ətraf mühitin yüksək çirklənməsinə, işsizlik, kasıb və zənginləşmədə artım yaranışlarına görünməz əl rəhbərlik edir.

Bazar iqtisadiyyatının müxtəlif imkanları şəbəkəsində dövlət üç vəzifəni həll edir:

- rəqabəti dəstəkləməklə səmərəliliyin artırılmasını;
- vergi və bölgü recimi ilə ədalətin təminatı;
- fiskal və maliyyə-kredit siyasəti vasitəsi ilə makroekonomik sabitlik yaratmaq, işsizliyi, inflyasiyanı azaltmaq və iqtisadi artıma nail olmanı.

İslahatlar kontekstində hər üç vəzifə struktur baxımdan təkmilləşir, aparılan strategiyaya uyğunlaşdırılır.

Aşkar reallıqdır ki, yeni təsərrüfat sisteminin qurulması islahatlarsız mümkün deyildir. İslahatların aparılması üçün isə yetərli imkan və şərtlər vardır. Bununla belə, total iqtisadiyyatdan bazara keçid artıq sınılanmış təcrübi gerçəklikdir. Sosialist düşürgəsini təmsil etmiş məmləkətlərdə bazar keçiddə yuvarlaq bir mərhələ qət edilmiş, bir çox ölkələr isə postkeçid iqtisadiyyatını arxada qoymuşlar.

Şərqi Avropa ölkələrində neoliberal əsaslara söykənən intensiv, xüsusən də Polşada klassik formada «şok terapiyası», Çin və Macarıstanda təkamüllü evalyusiya «qradualizm», MDB məkanında da, o cümlədən, Azərbaycanda da (1992-1993-cü illərdə) «şok terapiyası» yönündə bazara tez radikal keçid tendensiyası yaşanmışdır. Neoliberalizm iqtisad elmində istiqamət-iqtisadiyyatın özünün tənzimlənməsi və artıq nizamlanmasını rədd edən prinsip əsasında qurulur. Milton Fridmen, Fridrix Fon Xayik və Almaniyanın müharibədən sonrakı baş naziri Lüdviq Erxartın kimi tanınmış neoliberalaların nəzəri postulatları reyqanimika və tetçerizm adlanan kursların formalaşmasında istifadə edilmişdir.

Ölkənin iqtisadi potensialına mühüm ünsür kimi daxil olan təbii ehtiyatlar zənginliyi ilə yeni geoiqtisadi və geosiyasi şəraitdə böyük əhəmiyyətinin nümayişini davam etdirir. Bununla belə, istehsalın inkişafı öz-özünə yaranmış təbii şəraitdən asılılığını nisbətən azaldır. Müasir dünyada bir çox hökumətlər belə bir fikrə gəlirlər ki, dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində neft sənayesinin sərt nəzarət altında saxlamaq münasib deyildir. Bu baxımdan quruda neft kompleksində aparılan bazar orentasiyasını təqdir edən «xaotik» islahatlar tam və mütərəqqi dəyişikliyinə real imkanlar yaratmır. Təşkilati təbəllüdat xarici şərtlərin sifarişi, tələbin dəyişməsi ilə əlaqədar olur. Bu, öz növbəsində yaranmış daxili və xarici vəziyyətə adaptasiyadan asılıdır. Təşkilatın optimal iqtisadi nəticəliliyi minimal xərclərlə tələblərə uyğun istehsalın səmərəli təşkilində ehtiva olunur. Onun potensialı təkmilləşmə imkanlarına, qarşıya qoyulan vəzifələrə müvafiq olmalı, yeni təsisatlarda əksini tapmalıdır. Səmərəli və müvəffəq təşkilat

maliyyə tələblərinə müvafiq informasiyaların işlənməsi, təşkilatçılıq, idarəetmə sərəştəsi ilə fərqlənməlidir.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində neft-qaz sənayesində islahatlar müxtəlif variantda nəzərdən keçirilir. Burada radikal özəlləşdirmədən daha epizodik və kosmetik dəyişikliklərə qədər vəziyyət nəzərə alınır. Keçid iqtisadiyyatında iri təşkilatın səmərəliliyi mövcud ənənəvi istiqamətlə deyil, idarəetmə peşəkarlığı, menecmentin səviyyəsi və nəzarət bacarığı ilə ölçülür.

Tarixdən məlumdur ki, insanların yüksələn tələbləri, əldə olunmuş təcrübə və nailiyyətlər ümumi vəhdətdə istehsalın kütləvililiyini artırmasına zəmin olmuşdur. Toplanan biliklər fiziokrat və merkantalist nəzəriyyəçilərin fəaliyyətinin ilk elmi əsaslı şərhinə yol açmışdır. Bu baxımdan Marksın cəmiyyət tarixinin iqtisadi şərhə Qərb elmi təfəkkürünü zənginləşdirən məqamlarındandır. Onun fikrincə məhz iqtisadi maraqlar hər şeyin əsasında dayanaraq mövcud dəyərləri təyin etmişlər.

İnkişaf tapan iqtisad elmi bütün mərhələlərdə son məqsədini insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına səfərbər edərək iqtisadi qanunları, problemlərin təhlil və tədqiqi əsasında öz predmetini formalaşdırır. Forma və məzmun müxtəlifliyinə baxmayaraq, insan cəmiyyəti inkişafın bütün mərhələlərində fundamental iqtisadi problemin həlli ilə qarşılaşmaqdadır. Hansı əmtələri, necə və kim üçün istehsal etmək? İqtisadiyyatın heç bir sferası bütün dövrlər üçün bu mühüm üç-hansı, nə qədər, kim üçün olan strateji həlldən yan keçə bilməz.

Apardığımız tədqiqat işi də bu məntiqə əsaslanaraq öz axtarış və təhlil sektorunu təşkilatlandırır. Bizim üçün ilk-hansıdır sualın konkret cavabı dəyişməz olan neft və qaz resurslarıdır. Bununla belə, necə və kim üçün də suallar da cavablıdır. Lakin bu üç həlldə fərq hansının dəyişməz, necə və nə cürün dəyişkən olmasındadır. Məqsədimiz də məhz necəni səmərəli rakusda dəyişdirmək, kim üçünün isə ənənəvi dövrün meydanını genişləndirməkdir. Allahın bəxş etdiyi zəngin sərvətlərdən böyük asudəlik yaradacaq qədər dolğun, səmərəli bəhrələnmə bizim istək və bacarığımızda əks olunacaqdır. Məsuliyyətli, məqsədyönlü, səmərəli istifadədə aylı gecədən kam almaq qədər yaşayışımızı rəvnəq edəcəkdir.

İqtisadi problemlərin həlli müxtəlif institusional strukturların təyin və tənzimləyici mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Bu baxımdan ölkələrin industrial inkişafı iki cəhət xüsusunda-istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət və iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi koordinasiyası üzrə müəyyənləşir. Sir deyil ki, insanların yüksək tələbləri müqabilində iqtisadi resurslar məhduddur.

İslahat prosesinin dərinləşməsi və genişlənməsi dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin bir hissəsini təşkil edir. Bir tərəfdən islahatlara əhəmiyyət vermə, digər tərəfdən isə onun gedişini məhdudlaşdıran şərtləri təcrid etməmək ləyaqətli nəticəni almağa imkan vermir. Bu monist xarakterli olmayan yanaşma öz-özlüyündə islahat prosesinin tam sürətli gedişinə mane olur. Belə vəziyyət islahatlar prosesini ehtimal olunan maliyyə proporsiyalarının artımına, yaxud da, o qədər milli mənafeələrdə uzlaşmayan ayrı-ayrı kiçik xarici investora bağlayır. Bu baxımdan möhkəm seçim və şərt kimi köhnə yataqların reabilitasiyasında xarici investisiya ilə daxili potensial imkanlarının mövqe və bölgüsü qətiyyətlə müəyyən olunmalıdır. Fikrimizcə, daxili islahat tədbirləri real maliyyə dövrüyəsində böhranı tam dəf etmədə mütəşəkkil ola bilər. Sovet tarixinin 70 ili ərzində heç bir xarici investora oriyentasiya etmədən köhnə istismar sahələri pis-yaxşı özü maliyyələşdirmiş, ittifaq büdcəsini də yetərli təmin etmişdir. Sovet recimindəki neft sənayesinin müqayisəli üstünlüyünə edilən aksent həm də onunla izah edilir ki, yeni situasiyada biz əvvəlki dövrlərə nisbətdə üstünlük və artım əldə edə bilməmişik. İndi Xəzərdə böyük neft effekti fonunda öz nizamı ilə addımlayan köhnə neft sektoruna genişmiqyaslı investisiyaların cəlb edilməsi nəzəri baxımdan və eyni zamanda praktiki dəyərlənmədə münasib görünür. Bununla belə, dövlət optimum mümkün əlverişli şərtlərlə köhnə yataqlarda islahatların daxili imkanlar və nisbi xarici investisiyalar hesabına irəliləyişinin kompleks həllini tapmalıdır.

4.4. İlk istismar sahələrində iqtisadi islahatların təkmilləşməsinin prioritet istiqamətləri

Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan köhnə istismar sahələrində 1999-cu ildə 9 milyon tondan aşağı 8,992 milyon ton neft hasil etdi. Bu enmə 22 dənizdə və 28 quruda istismar və subasma quyularının tikintisinin başa çatmasına baxmayaraq baş vermişdir. 2002-ci ilin plan tapşırıqlarının kiçilən həcmi isə stabillik limitinin də artıq tükəndiyinə nişan verir. Yaranmış vəziyyət ona dəlalət edir ki, köhnə istismar sahələrində hasilat yenidən enməyə istiqamət götürmüşdür. Təkcə bu faktla tədqiqat obyektini seçilən problemin aktuallığını və universallığını təsbit olunmur, onun böhranlı vəziyyətinin müxtəlif təzahür formalarında təsdiqini verən zəngin fakt və material toplusları da bunu əsaslandırır.

Neft sənayesinin ilkin istismar sahələrində hazırda hasilatı təmin edən komplekslərdə və xüsusən də quruda yerləşən İB-də başlanan islahatların bir daha təkmilləşdirilməsi və dərinləşməsi mərhələsinə başlama situasiyası yetişmiş, strukturun modernizasiyasını, biznesin mütərəqqi standartları əsasında yeni idarəetmə prinsiplərini bərqərar etmək, beynəlxalq uçot standartlarına keçməklə təşkilatın investisiya cəlbəciliyini artırmaq, sosial strukturda islahatlar aparmaq, xüsusi sosial fond təşkil etmək, mənzil-kommunal xidmət təşkilatlarını özəlləşdirmək və ya bələdiyyə mülkiyyətinə vermək gərəклиyi yaranmışdır. Əməyin mühafizəsinin, təhlükəsizlik tədbirlərinin ekoloji intizamının gücləndirilməsi də obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Köhnə istismar sahələrində islahatların aparılmasında resurs məhdudluğu investisiya qıtlığında daha çox özünü göstərir. Məhz məhdud maliyyə imkanları islahatların genişmiqyaslı aparılmasına maneəçilik törədir. Digər tərəfdən, qeyri-bazar strukturlu ənənəvi texnoloji istehsal tsikli də maliyyə çevikliyinə əldə edilməsində əngəllər yaradır. Hasil edilən neft mütləq qaydada hər ay planda nəzərdə tutulan orta miqdarda, dövlətin müəyyən etdiyi qiymətlər və satış şərtləri şəbəkəsində istehlakçısına çatdırılır. Respublikada formalaşmış neft industriyasının strukturu belədir ki, hasil edilən neft kəmərlər vasitəsilə öz axınında MNKİB-yinə çatdırılır. Həmin istehsalat birliyi neft dövriyyəsində sonrakı istehlakçıya neftin ötrülməsində aralıq təşkilat rolunu oynayır. MNKİB-də qəbul etdirlən neft çeşidlənərək emal zavodlarına, yaxud da satış üçün digər alıcılara və əsasən də xarici bazarlara çıxarılır. Hasil edilən qazın isə yarıya qədər öz profilində alternativ olmayan qaz emalı zavoduna, digər hissəsi isə «Azəriqaznəql» təşkilatı vasitəsi ilə istehlakçılara yönəldilir. Fakt ondan ibarətdir ki, köhnə istismar sahələrində hasil edən xam neft və təbii qaz istehsalçıların iradəsindən asılı olmadan bu ənənəvi inhisarçı təşkilatlardan keçməli olur. Texnoloji dövriyyənin təqdimatının geniş şərhli istehsal strukturunun maliyyə sistemini formalaşdırması üçün əsas yaratdığı ilə izah olunur. Bu baxımdan hasilat çevrəsində pul dövriyyəsinin ödəniş təminatı da həmin təşkilatların üzərinə düşür.

Neftin təsərrüfat tsklində sonrakı mərhələ də mövcuddur. Emal zavodları istehsal etdiyi çeşidli məhsulları neft üzrə əsasən «Azərnefttəchizat» İB-yə qaz üzrə isə «Azəriqaz» QSC və Maye Qaz İstehsalat Birliyinə daha böyük həcmdə isə «Azərenerji» SC-nin enerji istehsal edən təşkilatlarına verirlər. Bütün bu silsilədə mövcud ödənişlər maliyyə kontekstində bazar iqtisadiyatının tələbləri ciddi nəzərə alınmadan müəyyən destruktiv sistemdə cərayan edir. Beləliklə, bu kaskad şəbəkədə olan təşkilatların dövriyyə vəsaitlərindən qismən məhrum olması onların hər birində maliyyə problemini kəskinləşdirir. Son məhsulun əksər hissəsini əhali, fərdi istehsalçılar və xarici alıcılar mənimsəyirlər. İstehlakçıların aşağı ödənişqabiliyyətliliyi bütövlükdə ümumi maliyyə şəbəkəsinə sarsıdıcı zərbə vurur. Bu da öz növbəsində daha böyük ağırlığı neft hasilatçılarına endirir. Beləliklə, yüksək tələbin olmasına baxmayaraq, hasil olunmuş neft və qaz əmtəə kimi öz dəyərini ödənilməsinə vaxtında təmin etmir.

Köhnə istismar sahələrində hasilatı həyata keçirən istehsalat birliklərinin fəaliyyətləri planlı iqtisadiyyata müvafiq olaraq dövlətin tam və müstəsna sərəncamında olduğundan onlar öz məhsullarının xarici bazarlara çıxarmaq imkanlarından məhrumdurlar. Belə olan təqdirdə aydın olur ki, dövlət apardığı sərt iqtisadi siyasəti ilə müvafiq təşkilatların manevrliliyini, iqtisadi çevikliyini məhdudlaşdırmış olur. Özünün heç bir maliyyə resursu qalmayan birliklərin

yeniləşməyə, səmərəliliyi artırmağa praktiki imkanları olmur. Belə sərt vəziyyət bütün iqtisadi həlqəni-habelə uçot prosesini deformasiyaya uğradır, renovasiyanı imkansız edir, təşkilatlara tətbiq edilən fiksəl təyinatlar, vergi sistemi isə onun iqtisadi gücünü zəiflədir. Bütçəyə ödəniləsi təxsisatların isə müəyyən hissəsi ilbəl keçici olaraq qalır.

Neftə və neft məhsullarına tətbiq edilən daxili qiymətlər də maliyyə sefarasının dayanaqlılığında əks olunur. Daxili qiymətlər dövlət sektoru müəssisələri üçün daha səmərəlidir və çox ehtimal ki, həm də zəruridir. Onun bazar prinsipli iqtisadiyyata tam şəkildə tətbiq edilməsi nə qədər effektiv ola bilər? Burada vurğulanan bir cəhət yaddan çıxarılmamalıdır ki, neft diskont meylli əmtədir. O, ödənişini gözləmədə səbirli deyildir. İndi dünya neft bazarlarında BNB-də forvard, fyuçers əməliyyatlarının gündəlik reallığa çevrildiyi məqamda daxili bazarda onun sərt qiymətli satışı məqbul hesab edilə bilməz. Digər tərəfdən, opponetlər daxili iqtisadi reallığın dünya standartlarına qeyri-müvafiqliyinə işarə etməklə enerjidaşıyıcıların respublika daxilində satış qiymətlərinin mülayim olduğunu əsaslandırma bilərlər. Lakin mövcud bu təzadlı sabitliklə razılaşımaq olmur. Daxili bazardakı qiymətlər reallığı əks etdirmir. Müqayisə üçün heç bir təbii neft-qaz resursları olmayan qonşu Ermənistanda daxili qiymətlərdə müəyyən kiçikölçülülük buna misal ola bilər.

Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar köhnə neft yataqlarında istismarı həyata keçirən istehsalat birliklərində, xüsusən də, qurudakı kompleksdə böhranlı vəziyyət bütün guşələrə siyarət etdiyi kimi, normal strukturun pozulması, dağılması elmi interpretasiyada destruksiyası da baş vermişdir. Böhranlı vəziyyət İttifaqın bütün neft sənayesinin müxtəlif səviyyədə əhatə etsə də, bir çox periferik istehsalat qurumları ehtiyat potensialına və ucuz istehsal xərclərinə rəğmən öz mümkün səmərəliliyini qoruyub saxlamışdır. Məlumdur ki, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın qurudakı neft yataqları yeni perspektivli yataqların istismara verilməsi müqabilində öz əvvəlki sanbalını və əhəmiyyətini itirmişdir. Analoji proses 1990-cı illərdə Xəzərin köhnə neft yataqlarını da əhatə etmişdir. Belə vəziyyət Azərbaycan neftqazçıxarma sənayesini qütübləşlənmə, daha dəqiq isə böyük və kiçik, təzə və köhnə, mərkəzi və əyalət kateqoriyalı təsnifata məruz qoymuşdur. Tanınmış Polşa statistiki Mixail Koleski iqtisadiyyatı mərkəzi və periferik sektora bölgüsü makroiqtisadiyyat konteksti ifadə etsə də, oxşar fərqlilik bu gün Azərbaycanın neft sektorunda mərkəzi və əyalət təsnifatında daha çox nəzərə çarpır. Məcəzli bənzətmədə indi offaşor zonada fəaliyyət göstərən beynəlxalq əməliyyat şirkətləri daha böyük maraqları ifadə etdiyi üçün «mərkəzi», köhnə istismar sahələri isə «əyalət» iqtisadiyyatı statusuna mənsubluğunu diqqətə gətirir. Milli neft-qaz sektorunun bu ikili bölgülülüyünə rəğmən biz islahatlar prosesini mümkün əlverişli şərait və şərtlər toplumunda optimum həlli imkanlarını aramaqla həm də iqtisadiyyatda pauperizasiyanın cilovlanmasında neft amilindən səmərəli istifadəni təmin etməliyik.

Real sektorda, o cümlədən, bizim tədqiqat obyektində praktiki transformasiya nəticələri mümkün edən islahatlar sistemi hələ tam təşəkkül tapmamışdır. Epiqon-tələqçilər, kosmetik və simvolik bazar aksesuarları əsaslı dəyişikliklərə yol açmır. Bir sıra uyğun profilli iri istehsal, təchizat komplekslərində müəyyən özəlləşmə, səhmləşmə aparılsa da, onlar bazar tələblərinə uyğun səmərəli iqtisadi təşkilatlanmanı tam və dolğun aspektdə təmin edə bilməmişlər. Bazar prinsiplərinə müvafiq olmayan izafi məşğulluq, bahalı sosial infrastruktur və inhisarçı statusu bu təşkilatların səmərəli fəaliyyətlərini məhdudlaşdıran amillərdəndir. Göründüyü kimi, dəyişkənlik tələbində daha çox ehtiyacı olan struktur koservasiyası keçid mərhələsini davamlı edir.

1970-ci illər karbohidrogen erasının adamları üçün qeyzlənmiş həyəcan, gərginlik və dayanaqlı bədbinliklə müşayiət olundu. Ötən iki dünya müharibəsinin təcrübəsi belə bir nəticəni aydın etdi ki, demokratik institutların həyat qabiliyyətində iqtisadi artım nə qədər böyük qüdrətə malikdir. 1973-cü ilə qədər neft ixracatçılarının söylədikləri «Neft onların suverenitetini sıxışdırır», fikirini sonradan böyük industrial ölkələr də ifadə etdilər.

Postsovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi islahatlar beynəlxalq maliyyə

institutlarının məlum meyarları əsasında aparılır. Xarici tələblər əsasında aparılan, manevr məhdudluğu ilə müşayiət olunan islahatların səmərəliliyi mübahisəli məsələdir. Qeyd olunduğu kimi, oxşar təsərrüfat ukladlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu formalı islahatlar sıçrayışlı, pozitiv iqtisadi dirçəlişi təmin etmək qabiliyyətində deyil. Belə ki, 1990-cı illərdə aparılan müvafiq yönümlü islahatlar Şərqi Avropa ölkələrində ÜDM-in 30%-i, MDB məkanında 60% enməsinə səbəb olmuşdur. Bütün gücünü neft-qaz resurslarına səfərbər edən, Azərbaycanda da analoji vəziyyət yaranmışdır. İndi ÜDM-nin adambaşına bölgüsünə görə, respublikamız keçmiş İttifaq ölkələri arasında son 2-3 yeri bölüşdürür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əvvəllər 93%-i mərkəz tərəfindən idarə olunurdusa, indi isə tam 100%-ini də özümüz idarə edirik. Respublikamızda dünya potensialının 1%-dən çoxu cəm olunmuşdur. Biz dünya əhalisinin 0,145%-ni təşkil etsək də, təbii ehtiyatların bölgüsündə orta dünyəvi göstəricidən 10 dəfə çox yüksəkdəyik. Geostrateji mövqeyi ilə iki qitənin qovşağında yerləşərək hər iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmasına baxmayaraq, Azərbaycana nisbi də olsa arxaik-ortodoks Şərq ölkəsi kimi yanaşma təzahürləri hələ də sezilir. Şübhəsiz ki, belə meyl mütəşəkkil olmayan axıcı daxili proseslərdən güc alır.

Əlbəttə, bununla ölkədə aparılan islahatların nəticəliyinin heçə endirilməsinə işarət olunmur. Ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, respublikada inflyasiyanın müəyyən cilovlanması, pul məzənnəsinin stabilliyi, büdcə kəsirinin mülayimləşdirilməsi və digər makroiqtisadi sabitliyə gətirən ayrı-ayrı pozitiv əlamətlər, meyllər dəyərləndirilən cəhətlərdəndir. Bununla belə, beynəlxalq maliyyə institutlarının respublika iqtisadiyyatına münasibəti daha fərqli yanaşmada təzahür etmişdir. Şirnikləndirici, «xamlama» mərhələsindən sonra milli iqtisadiyyatın ənənəvi texnoloji mahiyyəti, iqtisadi strukturu ciddi nəzərə alınmadan üçüncü ölkələr üçün işlənmiş aşağı standartlı müvafiq iqtisadi mexanizmlərlə tətbiqi daha çox nəzərə çarpmışdır. İqtisadiyyatı qlobal təsir mexanizmləri ilə nəzarətə alma, müdaxilə, milli intellektualların təcridinə gətirmiş, daimi asılılıq mühiti formalaşdırılmışdır. İnvestisiyaların 5-10%-i, bəzən bundan da iki dəfə artıq olmaqla xarici konsultantların sərəncamına verilir. Prosesə yerli mütəxəssislər cəlb edilmir. Əcəba uzun illər üç qitədə əksər neft rayonlarında mühəndis təlimi vermiş, dünya neft-qaz elminin formalaşmasında fundamental xidmətləri olmuş respublika mütəxəssisləri müvafiq profilli layihələrin işlənməsində nə qədər səriştəsiz ola bilərlər? Digər tərəfdən qeyd olunmalıdır ki, bu ərəfədə yeni problemlər pul dövriyyəsindəki gərginlik, barter əyintiləri ilə müşayiət olunan təsərrüfatçılıq, qeyri-ödəncələrin yüksək səviyyəsi, bürokratiya və korrupsiya, real sektorun depressiyası, tədiyyə balansının mükəmməlsizliyi, artan xarici borclar, investisiyaları yalnız bir sektorda yığılı və sair neqativ iqtisadi halları da yaranıb genişlənmişdir. Ənənəvi neft istehsalçısı olan ölkədə ən sadə təchizat komponentləri indi idxal olunur. Daxili bazar xarici istehsalçıların dərinləşən inhisarına düşmüşdür.

İttifaqın dağılması bütünlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı, o cümlədən, onun ayrı-ayrı istehsal sferalarını keçmiş ümumi iqtisadi bazardan əvvəlki ölçülərdə istifadədən məhrum etmişdir. İndi tam olmayan müəyyən qədər yeni əlaqələr şəbəkəsi yaranmışdır. Biz indiki reallıqlar əsasında yeni təsərrüfat əlaqələrinin qurulmasına, digər mənada Sovetlər İttifaqı dövründə olduğu kimi işgüzar şəbəkənin möhkəmləndirilməsində səylərimizi artırmalıyıq.

İslahatların aparılmasında əsas cəhətlərdən biri *maliyyə dayanıqlığının* əldə edilməsi ilə bağlıdır. Səmərəli ödəniş sisteminin yaradılması, kreditörarla, xüsusən də büdcə ilə hesablaşmalarının optimal sxem üzrə aparılması əsas konturagentlərlə operativ qarşılıqlı təmas, iqtisadi alətlərdən rəşional istifadə maliyyə möhkəmliyini gücləndirən şərtədir. Bu baxımdan maliyyə və pul dövriyyəsində nizamlaşdırma istehsal sabitliyini təmin edəcək mühüm amil olaraq qalır. Düşünülmüş mükəmməl kredit siyasəti isə yaranmış borcların mütəmadi azaldılmasına, onun daha mülayim operativ tənzimlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Sərt maliyyə və icra intizamı, istehsal xərclərinə nəzarət strukturu sadələşdirən və məhsuldar edən *restruktizasiya* prosesinin aparılması islahat tədbirlərinin önündə gedir.

İslahatlar prosesi istehsalın restruktizasiyası ilə yanaşı onun mümkün *diverfikasiyasını* da əhatə etməlidir. İslahatlar prosesində *özəlləşdirmə* neftqazçıxarma mədənlərinin *lisenziya* əsasında milli sahibkarlara verilməsi, tender üsulu ilə *konsessiya* strategiyası səmərəli xüsusda fərqlənər. Sahədə azad bazar prinsiplərinin bərqərar olunması əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasına yardımçı ola bilər. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanda sənaye üsullu neft hasilatı təşəkkül tapanda Bakıda neft istehsalında icbari əməkdən istifadə olunmasında iltizam sisteminin ləğv edilməsi, xarici kapital aktının genişləndirilməsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Sırr deyil ki, neftqazçıxarma sənaye xarakteri aldığı zamanlardan bu yeni kapitaltutumlu, məxsusi risk tələb edən mürəkkəb texnoloji işi ayrı-ayrı sahibkarlar tamlıqla məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməkdən ehtiyatlanmışlar. XIX əsrdə genişlənən səhmləşmə ilkin neft sənayesinin həm ABŞ, həm Rusiya qütbündə səhmdar əsasda start götürmüşdür. Məhz səhmdar əməkdaşlıq neft sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Riski, əziyyəti nəticəni birgə yaşamaq, birgə bölüşmək səhmdar prinsiplərin leymotivini təşkil edir. Səhmdarlıq təşkilatın likvidliyinin mühüm indikatorudur. Köhnə neft yataqlarında yeni struktur, istehsal prosesi öz inkişafının ahəngdarlığını zənnimizcə daha çox bu əsasdan qaynaqlandırılmalıdır. Perspektivdə həmcins təşkilatların, eyni profilli müəssisələrin digər iqtisadi mənfəətli formada birləşməsi və əhəmiyyətini hələ nümayiş etdirəcəkdir.

Neftqazçıxarma sənayesində böhranlı vəziyyət çox sayda amillərin eyni zaman kəsiyində və şəbəkədə nəzərə alınmasını önə çıxarır. Nəzəri əsaslar, sınaq-eksperiment və praktika gerçəkliklər islahatlar toplumunun proqramı və hərəkət planı üçün mühüm baza mənbəyidir. İqtisadi fəaliyyətdə milli mənafeləri, strateji prinsipləri ifadə etməyən baxışlar, əks maraqların mübarizəsi islahatların ləngiməsində öz mənfi izini qoyur. Səmərəli nöqtəyə çıxış isə islahatlar strategiyasına daha sərt, pragmatik və konseptual yanaşmanı tələb edir.

4.5. İslahatların strategiya və taktikası

İslahatları əsaslandırın meyarların, kompleksin potensialının genetik və perspektiv təhlili və mümkün şərhindən sonra nəzərdən keçirilən problemin həlli yollarının axtarış və istiqamət variantları tədqiqat predmetinə çevrilir. Quruda yerləşən köhnə istismar sahələrində bazar prinsiplərinə uyğun təsərrüfat münasibətlərinin qurulması, geniş islahat prosesinin aparılmasının məqsədəuyğunluğu ilə yanaşı təqdim olunan yeni iqtisadi modelin effektivliyi, onun netto nəticəliyi də əsaslandırılmalı, təyin olunmuş resurslar kontekstində islahatlar hansı ölçülü rentabelli istehsala adekvatlığı müəyyən edilməlidir.

Yeni islahat prosesinin hərəkət planı, tərtib etdiyimiz strateji aspektli model **3x3** formatlı matrisa nümunəsində nəzərdən keçirilir. İlkin təsnifat 3 mühüm şərti əhatə edir:

1. *Qalıq ehtiyatlar, potensial imkanlar və istehsal gücü-ümumilikdə, bütün resursların kommulyativ həcmi nə qədərdir?*
2. *Hansı ölçüdə, tempdə və müddət ərzində optimal hasilat davam etdiril bilər?*
3. *Layihələşən iş nə qədər rentabelli, səmərəli və bütün tərəfləri qane edəcək dayanaqlı və əhəmiyyətli olacaq?*

Obyekt haqqında möhkəm informasiya təminatına malik olduğdan sonra islahatların strategiyasının biznes planı hüquqi və mülkiyyət aspekti təhlilə məruz qalır. Fikrimizcə, islahatların hüquqi-mülkiyyət formasının təsbiti aşağıdakı 3 əsas istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər:

1. *Xarici və qismən də daxili investorları cəlb etməklə, kontrakt əsaslı birgə fəaliyyət (ilk mərhələdə dövlətin xüsusi payı olan müştərək mülkiyyət);*
2. *Mülkiyyət dəyişiklikləri edilmədən özünüməliyyələşdirmə, kommersiyalaşdırma (tam dövlət mülkiyyəti);*
3. *Tam özəl (korporativ).*

Burada istehsalın struktur quruluşunun aşağıdakı 3 forması nəzərdən keçirilə bilər:

1. *Şaquli integrasiya olunan istehsalat kompleksi;*
2. *Neftqazçıxarma ilə məhdudlaşan kommersiya təşkilatı*
3. *Holding təyinathı struktur.*

Köhnə istismar sahələrində hasilatı həyata keçirən istehsalat birlikləri spesifik olaraq hasiledici qurumlar kimi, neft iqtisadiyatının ilk dövrüyyəsini əhatə etməklə əsaslı dərəcədə dövlətin sərəncamında fəaliyyət göstərirlər. Bu statusun qalacağı təqdirdə, həm daxili, həm də xarici investorlar layihələrin maliyyələşdirilməsində çeviklik göstərmədən daha çox öz kommersiya maraqlarına müvafiq iş stilinə üstünlük verəcəklər. Yəqinliklə deyə bilərik ki, bu istiqamət milli dövlət mənafələrini tamlıqla ifadə etməyəcəkdir. Buna yetərli elmi-empirik əsaslar var. Belə ki, quruda fəaliyyət göstərən müştərək müəsisələrin təcrübəsi göstərir ki, onların nəzarətində olan istismar obyektlərində fundamental dəyişikliklər, əsaslı istehsal artımı müşahidə olunmamışdır.

Reabilitasiya prosesində təqdim olunan ikinci istiqamət isə dövlətin öz imkanları və strategiyasına rəğmən islahat tədbirlərini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Açıq iqtisadiyyat qurmağa qərar verən dünyəvi bazar prinsipləri ilə işləməyi mühüm hesab edən dövlətdə islahatlar prosesinin bu sərt yönümlü inkişafını da fikrimizcə məqbul hesab etmək olmaz. Dövlət plan-komandalı metodla resursların səmərəli bölgüsünü, sərt istehsal intizamını, hətta nisbi kommersiyalaşmanı tətbiq etməklə hasilatda səmərəliliyə müvəqqəti nail ola bilər. Belə addım ardıcıl və mükəmməl nəzarət və büdcə intizamı ilə şərtləndiyindən integrasiyon proseslər, hakimiyyət dəyişiklikləri, onu daim kövrəkləşdirəcəkdir. Digər tərəfdən isə bazar münasibətlərinin genişləndiyi bir şəraitdə dövlət bu sahələri öz sərəncamında yetərli müddətdə saxlaya bilməyəcəkdir. İnkişaf prosesi, istehsal münasibətləri bazar konyukturası asılılığından qurtula bilməyəcək, onun təcrid edilmiş həyatı davamlı olmayacaqdır.

İslahatlar prosesində digər yönümü çoxşaxəli istiqamətdə bazar prinsiplərinə istinad edən qarşılıqlı mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanır. Bizim tədqiqatımız məhz bu strateji xətt üzərində ərsəyə yetməklə onun üstün cəhətlərini dəyərləndirir, təhlil və tədqiq edir.

Keçid iqtisadiyyatında qərarlaşan ölkələrin mütləq əksəriyyəti oxşar problemlərin həllini vurğulandığı kimi, səhmləşmə strategiyasını tətbiq etməklə gerçəkləşdirmişlər. Səhmləşmənin geniş təşəkkülü sənaye üsullu kapital münasibətlərindən əvvəllərə gedir. Fermerlər, tacirlər və digər təsərrüfat sahibləri riski öncədən bölüşdürmək yolunda aşkarladıkları ən səmərəli üsul birgə əməkdaşlıq olmuşdur. Sonradan bu əməkdaşlıq səhmlərin buraxılışı ilə daha əhəmiyyətli çalar almış, elmi-texnoloji tərəqqini stimullaşdıran mühüm kateqoriyaya çevrilmişdir. İndi dünyanın ən zəngin sahibkarları, qüdrətli şirkətlər belə nə qədər təkbaşına «bayraq ucaltmaq» imkanına malik olsalar da, onların anlamında cüzi risk tələb edən sərmayə qoyuluşunda birgə fəaliyyət daha məqbul sayılır. Səhmləşmədə digər bir keyfiyyət də ondan ibarətdir ki, təsərrüfat özəlləşdikcə insanların maraqlarının dəyişməsinə, istehsal həcmının genişlənməsinə və yüksəlişinə baxmayaraq, heç bir fərd onun tam sahibkarlığına ciddi təşəbbüs etmir. Çünki kollektiv obrazlı məsuliyyət neqativ tüzahürlərin ən yaxşı qoruyucusu kimi çıxış edir.

Bizim qənaətimiz belədir ki, köhnə istismar sahələrində islahatların daha geniş şəbəkədə aparılmasında dominantlıq səhmdar əməkdaşlığa verilməlidir. Dövlət burada ilkin mərhələdə səhmlərin mütləq əksəriyyətini öz əlində saxlamaqla, yaxın perspektivdə komplekslərdə islahatlar prosesinə mütləq nəzarəti həyata keçirə biləcəkdir. Fikrimizcə müəyyən edilmiş resursların hasilatının bir yüz illik ərəfədə davam edəcəyi təqdirdə-2015-2020-ci illərə qədər dövlət səhmlərə nəzarət paketini öz əlində saxlaya bilər. Bu ona əsaslanır ki, böyük islahatlar 15-20 il ərzində növbəti texnoloji yeniləşməyə, iqtisadi kontekstdə yeni dalğalı mərhələ fonunda ehtimal olunan iqtisadi amillərin təsirinə məruz qalacaqdır. Məlum ki, hipotetik baxımdan yaranacaq reallıqlar yeni prioritetləri də önə çıxaracaqdır. Məhz bu zaman kəsiyində dövlət özünün ilkin mümkün səmərəsini əldə etməlidir. Təyin olunacaq vaxt kəsiyi bizim tədqiqatın nəticələrinin 15-20 il müddətində tətbiqinin aktual mərhələsini təşkil edir. Bu zaman kəsiyini də üç mərhələyə bölünməsi nəzərdə tutulan islahatlar prosesinin miqyaslılığı üçün əhəmiyyətli ola bilər:

İlk mərhələdə köhnə təsərrüfat üsulunun tam demontajı və yeni struktura transformasiyanın reallaşması-2002-2010-cu illər;

İkinci mərhələdə səhmləşmənin, bazar prinsiplərinin əsaslı bərqərar olması ilə keçid iqtisadiyyatının əks etdirən əlamətlərin tam təcridi-2010-2015-ci illər;

Üçüncü dövlətin əsas nəzarət paketinin digər səhmdarlara verilməsilə yeni islahat mərhələsinə hazırlıq-2015-2020-ci illər.

İslahatların strategiya və taktikasının müəyyən edilməsində strateji planda nəyi və nələri həll etməliyik; operativ və taktiki addımlar nədən ibarət olacaqdır; mənfə və müsbət cəhətlərin saldosu nə qədərdir, kimi suallarla qarşılaşma vardır. Strateji istiqamət səmərəlilik, rentabellik və mümkün istehsal və iqtisadi artım vəhdətində nəzərə alınmalıdır. Biz tədqiqatımızda nisbətən çox olaraq quruda neftqazçıxarma kompleksində mövcud vəziyyəti əks etdirən materiallar yığımı şəraitində burdakı durumu səciyyələndirən cəhətləri canlandırmışıq. Bununla belə, çox zaman önə çəkilməyən istehsal strukturu, idarəetmə reciminin mahiyyətini də açıqlamağa təşəbbüs edəcəyik.

Keçmiş planlı iqtisadiyyatda olduğu kimi, hasilat tapşırıqları digər göstəricilərin bazasını təşkil edir. Respublika İİN, YEN, ARDNŞ, QNQCİB-nin təqdim və israr etdiyi göstəricilər əsasında son illər ərzində formalaşmış, sabitləşmiş mümkün daxili qiymətlər, büdcə tələblərində əks olunaraq neft iqtisadiyyatının sonrakı sektorları-nəql, emal təchizat və satışda müvafiq sıxıcı rentabelliliyə uyğun maya dəyəri parametrlərinin təyinatına zəmin olur. Digər iqtisadi ünsürlər isə fiskal və maliyyə-kredit siyasətinin elementləri üzrə müəyyənləşir. Neft sektorunda mövcud «status-kvo»nu saxlamağa cəhd edən «komandir və komanditlər»in müəyyənləşdirdiyi bir həqiqət də vardır ki, əlaqələndirici mərkəzi icra orqanlarında onların «mətbəxin»in sirlərinə vəqif olanlar yox həddədir. Müəyyən proteksiya əsasında təyinat almış təsərrüfat rəhbərləri, funksional dövriyyənin mühüm «dispetçerləri» öz postlarında qalmanı yalnız kəmiyyət kateqoriyasına əsaslanan plan tapşırıqlarının davamlı yerinə yetirilməsi ilə mühafizə edirlər. Belə şəraitdə əməyin motivasiyası deqradasiyaya uğrayır, təşəbbüskarlıq, təşkilatçılıq, qənaətcilik əhəmiyyətini itirir. Diqqətə gətirilən fəaliyyət əsasən aşağıdakı istiqamətlərlə şərtlənir:

- ❖ loyallıq;
- ❖ plan tapşırıqlarının və büdcə öhdəliklərinin mütləq yerinə yetirilməsi;
- ❖ təsərrüfat sabitliyi və kollektiv həmrəylik.

Şübhəsiz ki, belə şərait mühafizəkarlıq meyillərini gücləndirir, təşəbbüs imkanlarını gödəldir, kadr professionalizminə ciddi təsir edir və bütün mütərəqqi dəyişikliklərin qarşısını alır. Növbəti mərhələlərdə də postlarını qorumaq məqsədilə ehtiyat üsul kimi əsas aparıcı heyət rəhbərləri artıq dəbə düşmüş elmi rütbə əldə etməyə meyl edirlər. Bu axında həqiqi istedadların elmi fanatizmi də istisna olunmur. Sovetlər İttifaqında da oxşar təzahürlər olmuşdur. Lakin fərq ondan ibarət idi ki, əksər hallarda elmi rütbə vəzifə ierarxiyasının yüksək postuna yiyələnməzdən əvvəl və ya çox nadir məqamlarda yüksək entuziazmla fəth edilirdi.

Plan ovqatlı, inzibatçı stilistikalı köhnə rəhbərlik hər cəhtlə mövqeyini möhkəmləndirməyə səfərbərdir. Bu isə ona əsas verir ki, islahatların daxildən güc alması imkanları olduqca kiçilmişdir. Müvafiq qurumlardan kənarında isə xarici təsirlər o qədər də ciddi deyildir. Hər hansı islahat tədbiri və normativlərin dəyişilməsi isə büdcə təxsisatlarının yenidən baxılmasına gətirir. Bu isə çox ciddi məsuliyyət tələb edən mürəkkəb işdir. Göründüyü kimi indiki reallıqlar istehsal artımını maraqlı etməyən, konservatizmi yaşadan elementlərlə zəngindir. Təcrübi məlum reallıqlara istinadən tərəqqinin cilovlanmayan mübarizəsində mühafizəkarlıq, ehkamçı təzahürlər obyektiv qanunların məntiqinə müvafiq sarsılacaq, inkişaf yeni pilləyə yüksələcəkdir.

İtalyan filosofu C.Vikonun və görkəmli rus iqtisadçı alimi N.D.Kondratyevin uzun dalğalar nəzəriyyəsinə, bu kimi inkişaf haqqında təlimlərə, inkarı inkar qanununun mahiyyətinə vardiqda, yeni mərhələnin labüdlüyünün özü inkarsız olur. İnkişafın mahiyyətinə əsaslanaraq, bir tsikldə başlanğıj nöqtə tezis-birinci inkar, antitezis-ikinci inkar, sinte- üçüncü inkar kimi qəbul edilsə, yaqınlıq belə bir nəticə verir ki, köhnə istismar sahələrində hasilatı həyata keçirən komplekslərində inkişaf

antitezislə sintez aralığındadır. Məqsəd isə bu dövriyyəni məqbul çevrədə qapatmaqdan ibarətdir.

Biz son 10 il ərzində neftqazçıxarmada görülən islahat işlərinin reklamasiya etmək fikrindən uzağıq. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, bu islahat tədbirləri elmi məntiqə əsaslanmadan fundamental, sistemli olmamış, müəyyən məqamlarda anturac, şirma xüsusiyyətini büruzə vermişdir. Bu baxış ona əsaslanır ki, atılan addımlar, görülən tədbirlər köklü dəyişikliklərə gətirməmişdir. Hər hansı bir dəyişiklik «iş yerlərini və işçiləri ixtisar etmədən» aparılmalıdır vəzifəsinə əsaslanmışdır. Sabit işçi kütləsinin saxlanması üçün bu istiqamət isə müəyyən sahələrdə «ölü canlar»ı stimullaşdırmışdır. Bazarın prinsipləri işçi kütləsinin istehsalın proporsiyalarına sərt mütənasiblikləri şərtləndirir. İstehsalat birliyində izafi işçi sayı tələblərdən 4-5 dəfə yüksəkdir. İşçi sayını mülayimləşdirmək hesabına məvaciblərin 5-6 dəfə yüksəltmək mümkündür. İlk islahat mərhələsi üçün kompleksdə orta əmək haqqını 1,5-2 milyon manata qədər yüksəltmək ehtimalı böyükdür. 2001-ci il respublika prezidentinin sərəncamlarına görə, neft sektorunda bir çox xidmət-servis təşkilatlarında özəlləşmə reallığa çevrilmişdir. Neftqazçıxarmada ixtisarlər MM-nin təsisatında da gizli və açıq müşahidə olunmuşdur. Belə təzahürlər daha qabarıq «Muradxan»lı mədənlərini istismar edən «Remko» şirkətinin apardığı islahatlarda özünü göstərir. «Ballastdan» qurtulmaq üçün işçilərə müəyyən miqdarda əlavə müavinətlər verməklə, şirkət onların işdən getməsinə nail olmuşdur. İxtisassız işçilər ilk növbədə belə təkliflərə razılığını vermişlər. Lakin sonda istehsalat uğursuzluğu ilə üzləşən yeni təsisat, ləğvinə qərar vermişdir. Əlbəttə, bu üsul təqdir edilmir. Fikrimizcə ixtisar aparmanın özünün iqtisadi əsası və sosial təminatı olmalıdır. Məlumdur ki, bazar müstəvisinə keçidin ötən 10 il ərzində köhnə istismar komplekslərində «seleksiya» və «təbii seçmə» ilə işçi sayını kifayət qədər azaltmaq imkanları olmuşdur.

Fontan üsullu istismarın bitdiyi mexaniki istismarın sərtləşdiyi indiki məqamda işçi qüvvəsinin səyləri daha yüksək qiymətləndirilməlidir. Burada ixtisaslı işçinin daha çox səmərə gətirən kadrların məvacibinin artırılması da mühüm şərtədir. Əlbəttə, işçi sayının azalması, müəyyən intensivliyin saxlanılmasına çağırış edir. Belə vəziyyət isə səmərəliliyin artırılması ilə kompensasiya edilməlidir. Məlum həqiqətdir ki, intensivlik səviyyəsindən asılı olaraq iqtisadi səmərə xərclərlə məhsul arasındakı fərqdə təyinatını tapır. İslahatlar prosesində bu iqtisadi gerçəklik də nəzərdə qaydılmalıdır. Burada böyük fransız iqtisadçısı C.B.Seyin «təklif özü tələb doğurur» qanunu diqqəti cəlb edir. Bu qanuna əsaslanaraq qətiyyətlə qalıq neftini çıxarmağa səfərbər olmalıyıq. Neft təklifi isə hələ ki, həmişə tələblidir.

İslahat prosesi müxtəlif ekzogen və endogen təsirlərdən təjrid olunmamışdır. Məhz buna görə də, islahat proqramı müxtəlif mühafizə indikatorları ilə təjhid edilməlidir. Neft prosesinin hər üç mühüm sferasına-ışləmə, istismar və neftin hazırlanmasına deformasiya sirayət etmişdir. İstehsal xərcləri aspektində hər üç sfera xərc tutumunda ciddi fərq dəyişkənliklərinə uğramışdır. Yataqların işləmə sistemi buradakı quyuların düzümü, onların miqdar sayı və digər standartlar mənəvi eroziyaya uğramışdır. Bütün bunların isə qeyd olunduğu kimi, yalnız geniş islahat işləri ilə həllini tapmaq mümkündür.

Apardığımız təhlil işini yekunlaşdıraraq quruda neftqazçıxarma kompleksində reabilitasiya prosesinin aparılmasını, istehsal artımını və səmərəliliyini, təminatını, konkret olaraq bir neçə müddədə qruplaşdırmaq mümkündür. Eyniyyət və fərq ayrılığına baxmayaraq, bu təsnifat olduqca ümumdür. Fikrimizcə, quruda neftqazçıxarma kompleksində islahatların yeni mərhələsində reabilitasiya prosesinin aparılmasını, istehsal artımını və səmərəliliyin təminatını konkret olaraq aşağıdakı strateji prioritetləri əhatə etməlidir.

I İnformasiya təminatı

- ➔ ehtiyatların bir daha dəqiqləşməsi;
- ➔ bütün vəsaitlərin, əmlakın, bitməmiş istehsalın, borcların və digər aktivlərin geniş inventarizasiyası;
- ➔ beynəlxalq bazardakı meylləri, dünya neft industriyası, aparıcı şirkətlərinin təcrübəsi, durumu və ümumi inkişaf ssenarisinin öyrənilməsi.

II Normativ-hüquqi baza

- real bazar prinsiplərinə müvafiq hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- dəyişkənliyə, maneəverliyə, davamlı inkişafa qarantlar verən müvafiq status və səlahiyyətlərin əldə edilməsi və təminatı.

III Normativlərin təyinatı

- iqtisadi-texniki və insani resursların qiymətləndirilməsi və yerləşdirilməsi;
- istehsal gücünün müəyyən edilməsi;
- yaxın və uzunmüddətli perspektiv üçün hasilat tempinin təyinatı;
- istehsal faktorlarının, maya dəyəri komponentlərinin, müvafiq məsrəf elementlərinin proporsiyalarının, norma və normativlərinin standartlaşdırılması;
- ayrı-ayrı yataqlar üzrə neft və qazın istehsal xərclərinin optimal elastik diapazonda təyinatı və diferensiasiyası

IV Texnoloji modernizasiya

- texnoloji yeniləşmə, çevik amortizasiya siyasətinin aparılması;
- qazma strategiyasının müəyyənəşdirilməsi;
- neft istehsalını böyük dövriyyədə təmin edən yeni infrastrukturun formalaşdırılması;
- istehsal prosesinin innovasiyon nailiyyətlər kontekstində rekonstruksiyası;

V Menəjment strategiyası

- struktur islahatları;
- yeni idarəetmə şəbəkəsinin formalaşdırılması;
- əməyin rəşional təşkili, personalının vəzifə və öhdəliklərinin qəti müəyyənəşdirilməsi, intizam sisteminin möhkəmləndirilməsi və erqonomik təminat;
- istehsalın prosesinin monitorinqi, daxili audit və çevik nəzarət sisteminin təşkili.

VI Maliyyə dayanıqlılığı

- investisiya strategiyasının işlənməsi;
- xarici bazarlara birbaşa çıxışın lisenziyalaşdırılması;
- ödənişqabiliyyətinin artırılması və möhkəmləndirilməsi, hesablaşmalarda akkreditiv sisteminə keçid;
- ödəməmələri təriddən mexanizmlərin işlənməsi, vaxtı keçmiş borcların restrukturizasiyası;
- vergi tətilləri və vergi imtiyazlarının əldə edilməsi;
- səmərəli uçot siyasəti;
- fondyaratma sisteminə keçid, yığım, istehlak və ehtiyat fondların təşkili.

VII İnteqrasiya və sosial səmərəlilik

- səhmdar əməkdaşlığın tətbiqi və genişləndirilməsi;
- biznesin inkişafı və kommersiyalaşma;
- marginal strukturlarda milli sahibkarların cəlb edilməsi ilə pilot müəssisələrinin təşkili, lisenziya-konsessiya sisteminin tətbiqi,
- səmərəli servis xidmətinin təşkili;
- sosial təminatların yüksəldilməsi;
- ekoloji intizamın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi.

Qlobal axın, inteqrasiyon proseslər, insan cəmiyyətinin tərəqqisi, empirik nailiyyətlər dəyişikliklərin avanqardında gedərək islahatların səhv düzümünü daim korrektə edəcək və təkmilləşməyə məruz qoyacaqdır. Bazar iqtisadiyyatı öz möhtəşəm tələbini ən ucqar istehsal münasibətlərinə yetirəcəkdir. İslahatların sürəti dəyişdirici axını, keçid zamanının ömür gödəkliyini təmin edəcəyi istinasız reallıqdır. Amalların gerçəkləşməsi səy və iradəmizin islahat meylinə köklənməsindən keçir.

V FƏSİL

SAHƏDƏ STRUKTUR İSLAHATLARI VƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ PROBLEMLƏRİ

5.1. Tarixi ekskurs: quruda neftqazçıxarma kompleksinin müasir strukturunun təşəkkül səlnaməsi

İnkişaf tarixində çox nəsil dəyişikliklərinə uğramış quruda neftqazçıxarma kompleksini təcəssüm etdirən təşkilatın özünün də təbəllüdatlara olduqca böyük ehtiyacı vardır. Bir cəhəti qeyd etməliyik ki, təkcə Sovetlər İttifaqı zamanı quruda hasiledici kompleks uzun müddət «Azneft» adı ilə yaddaşlara hopmuş nəhəng istehsal qurumu kimi, çoxlu struktur islahatlarına məruz qalmışdır. Azneftkombinat, Azərneftkomitə, Azneft, adları ilə müxtəlif dövrlərdə həm yerli və həm də mərkəzi icra orqanlarına-SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyi, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfat Şurası, Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti, Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası, Azərbaycan Neft Sənayesi Nazirliyi və sair bu kimi təbəçilik məqamlarında çoxsaylı struktur formalarda çıxış etmişdir. İndi böyük kapital və torpaqtutumlu kompleksin bazar prinsipləri əsasında optimal strukturunun müəyyən edilməsi məqamı yetişmiş və bu proses bəlkə bir qədər də gecikmişdir.

Uzun illər özünün ayrıca emal zavodlarına, magistral nəqletmə sistemlərinə malik olan müvafiq istehsal kompleksinin yeni əsasda təşkilatlanması, konsolidasiyası olduqca vacibdir. Neftlə bağlı amallarının fərqi baxmayaraq islahat prosesinə yönələn baxış bucaqlarının bir məxrəc altında birləşməsi bütün zaman hədlərini aşmışdır. Hadisələrin statistik və dinamik inkişafından çıxış edərək kvazi-mini profilaktik tədbirlərdən ayırmaqla, daha ölçülü-biçimli, unifikasiya edilmiş, milli mənafeələrə uyğun gələn sistemli, geniş islahatlar prosesinin aparılmasına səfərbər olunmalıyıq.

Struktur dəyişiklikləri məşğulluğun da strukturunda analoji meyli stimullaşdırır. İstənilən struktur islahatları iş yerlərinin də düzümünə yeni ştrixlər gətirir. Radikal dəyişikliklər isə çox vaxt struktur böhranı ilə nəticələnir, deqradasiya proseslərinə yol açır. Lakin düşünülmüş, elmi əsaslandırılmış struktur transformasiyası effektiv təşkilatlanmanı formalaşdırır. Fikrimizcə yeni yaradılacaq qurumun strukturu aşağıdakı tələblərin reallaşmasını təmin etməlidir:

- ❖ elmi-texniki siyasətinin əsas istiqamətlərini, strateji inkişafı təmin edən prioritet vəzifələri;
- ❖ iqtisadi artımın və istehsal səmərəliliyinin yeni texnologiyalar əsasında yüksəlişini;
- ❖ istehsalın yeni sektorlarının inkişaf etdirilməsini;
- ❖ idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini;
- ❖ maliyyə dayanaqlığının möhkəmləndirilməsini.

Struktur islahatlarının geniş miqyaslı aparılmasına bir çox hadisələr öz təsirini göstərir. Bazarın avtonom fəaliyyətini təşkil edə bilməməyimiz, təsərrüfat subyektlərini nisbi qiymətlər və mənfəətin maksimallaşmasından doğan qərarlarla idarə edilməsi transformasiya imkanlarımıza təsir etmişdir. Nə qədər ki, bazar iqtisadiyyatı tam gücü ilə cəmiyyətimizdə öz möhkəm yerini tapmamışdır, keçid dövrü yaşayacaq və bütün mənfəi proseslər bizə postkeçid iqtisadiyyatına girişimizə qarşı əngələ çevriləcəkdir.

Neftqazçıxarma sənayesində istehsalın səmərəli təşkilində struktur islahatlarına rəğmən hasilatın rentabelliyi, 1 ton neftin hansı ölçülü istehsal faktorlarına müqabilliyi də təyin edilməlidir. İstehsal xərclərinin rasionallığı müvəffəq əmək bölgüsündən də asılılığı diqqətdən yayınmamalıdır. Təcrübədən məlumdur ki, irimiqyaslı istehsal komplekslərində səmərəliliyin artırılması faktorlarının şəbəkəsi olduqca genişdir. Bu baxımdan maliyyə resurslarının yetərliyi möhkəm intizamlı idarəetmə və nəzarətin vəhdətində onu daha da mütəşəkkil edir. Dayanaqlı təşkilatlanma strukturu qeyd etdiyimiz kimi möhkəm əsasda səhmdar əməkdaşlığa istinad edir. Özünün üstün cəhətləri ilə fərqli xüsusiyyətə malik səhmdar sistemin leytmotivini onun

demokratikliyi səciyyələndirir. Mühüm operativ qərarların tez qəbulunda rəhbərliyin müstəqilliyi, səhmdarların məhdud məsuliyyət ilə cəmiyyətlərinin öhdəliklərinə müştərək cavabdehliyi səhmdar təşkilata xas olan cəhətlərdəndir. Empirik tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, irimiqyaslı təşkilatların səmərəli fəaliyyəti struktur mükəmməlliyindən, mütəşəkkil təşkilatçılıqdan xeyli asılıdır. Ən uğurlu biznes forması belə özünün mütləq müsbət keyfiyyəti ilə yanaşı mənfi çalılardan da azad deyildir. Lakin bazar quruluşlu təşkilatlarda struktur mütəşəkkilliyi istehsal münasibətlərinə daha çox uyğunluğu ilə fərqlənir. Miqyaslı təşkilatın resurs bazası yetərli olduqda buradakı səmərəliliyi artırmaq üçün maliyyə qaynağının, potensial investorun cəlb edilməsi xüsusi reklamlar tələb etmir. Məlumdur ki, mütərəqqi texnoloji yeniliklərin daşıyıcıları nisbətən böyük təşkilatlardır. Bu baxımdan belə təşkilatlarda səmərəliliyi artırmaq üçün mütərəqqi texnologiyalara əsaslanan investisiyaların cəlb edilməsi problematik deyildir.

Milli neft-qaz kompleksinin köhnə yataqları əhatə edən strukturu planlı təsərrüfat sistemindən miras qalmışdır. Yeni iqtisadi sistemə keçidin 10 ili ötsə də burada əsaslı struktur dəyişiklikləri aparılmışdır. Təsərrüfat subyektlərinin məzmunu, quruluşu, istehsalat birliklərində mərkəzi aparatın forması, ittifaqda mövcud olmuş strukturdan o qədər də, köklü fərqlərə malik deyildir. Bazar təcrübəsi göstərir ki, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq neft-qaz hasilatını təmin edən heç bir müasir şirkətdə müvafiq qurumlar mövcud deyildir.

Biz köhnə istismar sahələrində restruktizasiya, struktur islahatları təhlil etmədə burada mövcud olan birliklərin keçid zamanında rəsmi statuslarına, onların nizamnamə hüquqlarına nəzər yetirməyimizə ehtiyac vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, Sovetlər İttifaqının zamanı vahid qurum halında formalaşan bu komplekslərdə tarixi gerçəkliklərə müvafiq müntəzəm struktur islahatları aparılmışdır. Şübhəsiz ki, belə islahatlar rəsmi nizamnamə dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmuşdur. «Azneft» İB-də yeni istehsal artımını təmin etmək üçün 1980-ci illərin sonunda özünümaliyyətləşdirmə və tam təsərrüfat hesabına keçidə qərar verilmiş və beləliklə də, islahatlara müvafiq olaraq 1988-ci ildə burada yeni nizamnamə təsdiq edilmişdir. Təsərrüfat hesabı prinsipləri ilə özünüidarətməyə əsaslanan, 34 struktur bölməni əhatə edən təşkilat neft-qaz hasilatı ilə yanaşı, həm də onun yenidən istehsalı, kəşfiyyat-axtarış işləri, ayrı-ayrı maşın və avadanlıq növləri, xalq təsərrüfatı istehlakı malları istehsalı və əhaliyə pullu xidmətlər daxildir. Mərkəzi demokratizmə əsaslanan idarəetmə sistemi müstəqil özəlliklərlə baş direktoru seçki əsasında beşillik müddətdə rəhbərliyə gətirir. Əlbəttə rəhbərliyin məsuliyyət sferasının genişliyi, öhdəliklər, hüquq və səlahiyyətlər nizamnamə əsasları, onun işdən azad olunmasını o, qədər də problemlə etmir.

Müstəqilliyə qovuşduqdan sonra «Azneft» İB kimi dənizdəki müvafiq qurumun da ölkə qanunlarına uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər görülmüşdür. Öncə bu qurumlar vahid struktur halında birləşsələr də, 1994-cü ildən ayrılaraq ayrıca istehsal birlikləri kimi fəaliyyətə başlamışlar. Yeni təşkil edilən İB-lər Sovetlər İttifaqında mövcud olmuş adlanışları itirmiş, müvafiq olaraq quru və dəniz istehsalat komplekslərinə çevrilmişlər. YEN-in yaradılması ilə əlaqədar daxili strukturların yeni amalqamasiyası prosesi aparılır, neftayırma və neftqazçıxarma birliklərinin qovuşdurulması strateji xətti kimi nəzərdən keçirilir. Daha çox QNQCİB-nin qeyri-rentabelli fəaliyyəti üzərində qurulan debatlar onun iflas təşkilat kimi, dramatik kontekstdə «olum və ölüm» məsələsini həllinə yönəlmişdir. Bizim üçün doğma olan bu təşkilatın 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi, yenidən başqa bir təşkilatın içində «əridilməsi» və ya mobil olmayan çox kiçik hissələrə parçalanması yolverilməzdir. Azərbaycan neftinin beşiyi «Azneft» təşkilatının hələ ən azı bir əsr yaşamağa tam maddi və mənəvi haqqı vardır. Birləşən təşkilatların yeni aktivlərinin əvvəlkindən yüksək olacağı təqdirdə bu birləşmələrin sineqerik effekti yaxşı nəticəliyi ilə fərqlənəcəyi belə sual altındadır. Hər bir birləşmənin iqtisadi, elmi məntiqlə əsaslanan fundamenti olmalıdır.

Ötən əsrin 90-cı illərində neftin dünya bazarındakı qiymət böhranı bir çox ənənəvi lider neft kompaniyalarının birləşməsinə səbəb oldu. Müvafiq birləşmələrə son dərəcə düşünüüb, proqramlaşdırılmış strategiya və taktika hakim kəsildi. Digər tərəfdən bu birləşmələri də təkcə

qiymət fəsadları ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Göründüyü kimi, neftin qiyməti tezliklə yenidən artaraq məjrasından çıxdı. Bu isə əks proseslərlə kampaniyaların ayrılması ilə müşayiət olunmadı. Yüksək xərc tələbli yeni ərazilərin mənimsənilməsində aparıcı mövqedə çıxış edən nəhəng neft TMK-larının birləşməsində qeyd olunduğu kimi, daha uzunmüddətli elmi-iqtisadi əsaslandırılmış strateji planlar durur. Təcrübi reallıq belədir ki, tarixən hər bir birləşmədə strateji məntiqli kommersiya əsasları olmuşdur. Bununla belə, müvafiq birləşmələrlə yanaşı şirkətlər alyansı da inkişaf dövrünü yaşamışdır.

Şirkətlər alyansı üç tarixi mərhələni əhatə edir:

○ köhnə ittifaqlar-tarixi ənənəyə əsaslanır.

○ ikinci dalğalı alyanslar-daha mütəşəkkil biznesə və idarəetmə mexanizmlərinə əsaslanır.

○ şəbəkəli alyanslar-partnyorların sayı, ərazi müxtəlifliyi texnoloji həlqənin mürəkkəbliyi ilə fərqlənir və daha mükəmməl menecer hazırlığı tələb edir.

Hər üç alyans növü zamanəmizdə paralel inkişaf tapsa da daha çox strateji alyanslar adlanan ikinci və üçüncü növ alyanslar mütərəqqi hesab edilir.

QNQCİB-də 28.01.94-cü ildə ARDNŞ-nin əmri əsasında 10.02.94 tarixində yeni nizamnamə qəbul edilmişdir. ARDNŞ nizamnaməsi isə bu qeydiyyatdan xeyli sonra 1994-cü ilin 5 aprelində qəbul etmişdir. «Azneft» İB-nin mövcud olmuş nizamnaməsində səmərəlilik xüsusi olaraq istiqamətləndirilmənin daha çox, fəaliyyətin minimal xərclər hesabına təmin olunması üstün götürülmüşdür. Bir cəhəti də vurğulanmalıdır ki, nizamnaməsinə görə QNQCİB-də özünün inkişafını uzunmüddətli proqnozları rəhbər tutaraq planlaşdırır. Digər məqam isə ondan ibarətdir ki, yeni nizamnamə nisbəti geniş yazılmış və səmərəlilik məsuliyyətləri ilə xeyli zənginləşdirilmişdir. ARDNŞ-nin prezidenti tərəfindən təyinat alan baş direktor nizamnamədə qəti qeyd olunduğu kimi, tək idarəçilik prinsipi əsasında işin düzgün təşkili üçün ARDNŞ-nin və əmək kollektivinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Şərh olunan bu nizamnamə fraqmentləri hüquq və vəzifələrin qanuni təsbitini işıqlandırır. Lakin onun keyfiyyətli və hüquqi standartlı tərtibatı isə başqa bir mövzunun söhbətidir. Nizamnamədəkindən fərqli olaraq İB-də idarəetmədə köhnə meyarlara əsaslanan plan təsərrüfat ovqatlı forma mövcuddur. Uzun müddət rotasiya olunmayan idarəetmə aparatı özünün sistemaltı məmur lobbisini və mühafizəkar direktorlar korpusunu yaratmışdır. Belə vəziyyət isə özü-özlüyündə idarəetməni və struktur islahatlarının təkmilləşməsini o qədər də sürətli etmir. Xüsusi bir cəhəti isə onunla izah edilir ki, demokratik azad bazar prinsiplərini təcəssüm etdirən bazar strukturlu mexanizmlər nizamnamədə təsdiqini almamış və bu keyfiyyət özü də bazar islahatlarının aparılmasında maraqları gödəltmişdir.

5.2. Köhnə istismar sahələrində struktur islahatlarının aparılmasının zəruriliyi

Tarixin möhtəşəm istehsal planları epoxası sona çatmışdır. Keçid iqtisadiyyatının Polşa bənzərli MDB variantı özünün radikal müqəddəm- «şok terapiyası» mərhələsini də arxada qoymuşdur. Şərqi Avropanın postsosialist sistemi ölkələri artıq keçid dövrünü tamamlayaraq Avropa Şurası, NATO və digər beynəlxalq strukturlara inteqrasiya olunmuş, daha çeviklər isə Avropa Birliyinin qapıları astanasında qərar tutmuşlar. Bu ölkələr fərqli islahat strategiyası qəbul etmiş və uğurla liderliyi ələ almışlar.

Sovet çoxkollektivlilik ənənələri əsasında formalaşan respublikanın sənaye kompleksləri özünün miqyaslılığı ilə fərqlənmişlər. Böyük ölkədə hər hansı bir istehsal qurumu üçün 500-1000 nəfərlik işçi heyəti orta standart kimi qəbul edilmişdir. İndi bazar prinsiplərinə keçiddə belə çoxşaxəlilik mürəkkəb komplekslərin birbaşa özəl əllərə verilməsini xeyli çətinliklərə məruz qoyur. Mürəkkəblilik müsbət aspektdə «parçala, hökm sür» prinsipini də bəzən uğursuz edir. Bununla belə, oxşar istehsal sahələrini parçalayıb müstəqil rəqabət konturlu təşkilatlara çevrilməsi imkanları da hələ ki, tükənməmişdir. Postindustrial cəmiyyətin məziyyətlərindən biri

də istehsal komplekslərinin orta və kiçik həcmdə olaraq təşkilinə istinad edir. İndi real bazar ölkələrində bu təbii prinsipdən çıxış edərək nəhəng zavod və fabriklər tikintisinə təşəbbüs olunmur.

Keçid iqtisadiyyatını tamamlayan cəhətlərdən biri də iqtisadiyyatın lokomotivi olan yeni mobil sistemlərin formalaşması olacaqdır. Müəssisələrin inteqrasiyası müasir korporativ tipli strukturların yaranmasına xidmət edir. İqtisadi araşdırmada struktur nəzəriyyəsi önəmli yer tutur. Problemin tədqiqində Nobel mükafatı laureatları L.Kontoroviç, S.Kuznes, V.Lenontyev, J.Smiqler və T.Xovelmonun xidmətləri böyük olmuşdur. Təşkilati problemlərin həlli ilk növbədə ardıcıl struktur islahatlarında, quruluşun rəşional dəyişikliklərində ehtiva olunur. Struktur islahatları müasir məqamda milli iqtisadiyyatımızın daha çox neft sektorunda vacib iqtisadi elementə çevrilir. Sahənin iqtisadiyyatdakı xüsusi mövqeyi burada islahatların daha erkən və əsaslı şəkildə aparılmasını şərtləndirir.

İqtisadi modellər arasında MAK-KİNSİ «7S» modeli təşkilatın inkişafı və strukturunu baxımından əhəmiyyətli dir. Təşkilatın inkişafı və yenidən qurulması modeli kimi ingilis S hərfi ilə başlanan 7 söz faktor-strategiya, səriştə, ümumi dəyərlər, struktur, sistem, kadr və stildə əks olunur. Bu mühüm mahiyyət komponentləri bizim araşdırmalar və təhlil üçün də mühümdür. Tədqiqatımızda bu keyfiyyət göstəricilərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Struktur islahatlarını nəzərdən keçirərkən inkişaf ssenarisinin qeyd olunan üç istiqamətdə reallaşması ilə qarşılaşma ehtimalı vardır:

- ✚ köhnə strukturların dövlətin tam sərəncamında qalaraq qapalı fəaliyyəti;
- ✚ özəl bazar formalı səhmləşmə sisteminə keçid;
- ✚ şaquli inteqrasiya olunan strukturun formalaşması.

İnkişaf imkanlarının ilk variantda diqqətə çəkilən məhdudluğu və perspektivsizliyi haqqında mülahizələr tədqiqat işində əksini tapmışdır. Digər variantların isə substansiyasında tam bazar prinsiplərinə cavab verən yeni tipli qurumların formalaşması prosesi durur. *Konqlomerat* istiqamətli şaquli inteqrasiya olunan strukturun həyati fəaliyyəti öncə səhmləşmə sisteminin formalaşmasından, onun dayanıqlığından, daha çox özəl xarakterli elastikliyindən asılı olacaqdır. Belə reallıqlar kontekstində ilkin olaraq *alomerant* strukturun yaradılması daha məqbul hesab olunur. Köhnə istismar sahələrini əhatə edən qurumların böyük xalq təsərrüfatı və sosial əhəmiyyəti rəhbər tutularaq yeni strukturun formalaşması fikrimizcə səhmdar əsasda dövlət və özəl qurumların birgə fəaliyyəti müqabilində yaradılmalıdır. İlk öncə köhnə istismar sahələrində hasilatı həyata keçirən qurumlara baxış və yanaşma təyinatını tapmalıdır. Qapalı recimdə işləyən bu kompleksin yalnız bir hasiledici təşkilat kimi, yoxsa rəqabət qabiliyyətli, restruktizasiya və diversifikasiyaya uğramış, çox məhsul assortimentli bir qurum kimi fəaliyyət qurmasına üstünlük veriləcəkdir.

«Azneft» İB-nin mərkəzi aparatının və NQÇİ-lərin idarə heyətinin strukturunda köhnə sistemdən miras qalan elementlər yetərincədir. Bir dolğunluq da vardır ki, keçid iqtisadiyyatının şəbəkəsi qarışıq və keçici olduğu kimi də öz strukturlarında heç bir iqtisadi sistemi tamlıqla ifadə etmir. Belə reallıq ayrı-ayrı rəhbərləri, istehsal kapitanlarını elmi əsaslara söykənməyi idarəetmədə improvizasiyalara meydan açır. Korporativ maraqları ifadə edən mühafizəkar stili möhkəmləndirən qanuni cildini almayan çinovnik formalaşdırılmasını qaynaqlandırır. Bu mövcudat isə yeniləşməni inkar etməklə hakimiyyətin saxlanmasını, köhnə sistemin qorunması şərtliliyinə xidmət edir. İstehsalat birliyində keçmiş ittifaqın özəlliklərini nişan verən şöbələrin fəaliyyət göstərməsi ilə yanaşı elələri də yaradılır və modifikasiya olunur ki, onların səmərəsi haqqında mülahizə yürütmək özü belə çətinlik törədir. Bazar kursunu bayraq edən məmləkətin ən strateji obyektlərinin fəaliyyəti bazar elementlər ilə, ələlxüsus da rəqabəti genişləndirən təminatlardan kənar qala bilməz. Real bazar ölkələri də bazar elementləri müasir məqamda, hətta müdafiə sənayesində, ordu quruculuğunda da sezilməkdədir. Dövlətin tam sərəncamında qalan kompleksdə idarəetmədə disparitetlərin geniş yer alması ikili standartlılıq-xarici sərmayədarlara

geniş səlahiyyət verməklə ənənəvi idarələrin statuslarının məhdudlaşdırılması nə qədər milli mənafeələrə, səmərəli inkişafa uyğun ola bilər? Bütün bunlar isə göstərir ki, institusional mühafizəkarlıq, dilentantizm yaşayır, strateji inkişaf konsensual xarakter daşımır və bazar tarazlığına nail olunmamışdır.

Yüksəlişin təminatı ilə struktur dəyişikliklərində, müvafiq olan bazar təsisatlı struktur islahatlarından keçir. Möhkəm bazar rejiminə çıxış daha dərin, elmi əsaslandırılmış islahatlar prosesinə təşəbbüs tələb edir. Bu gerçəklikləri ifadə edərək bizim fikrimizcə, neft-qaz sektorunda struktur islahatlarını konkret olaraq aşağıdakı formada təsnifləşdirmək olar:

- bazar təsisatlarında formalaşan struktur vahidli neftqazçıxarma istehsal qurumlarının təşəkkülü;
- qazma işlərini həyata keçirən vahid qazma işləri kompleksinin yaradılması;
- ixtisaslaşmış xidmət sahələrinin mərkəzləşdirilmiş struktur bölmələri kimi əlahiddə fəaliyyətinin təyinatı;
- inteqrasiyon proseslərə, əlverişli investisiyon mühitə, istehsal maneəçiliyinin artırılmasına təminat verən zəruri, qabaqcıl bazar seqmentli strukturun təşkili;
- servis təşkilatlarının özəlləşdirilməsi;
- yaradılan struktura uyğun çevik idarəetmə aparatının təşkili;
- vergi və qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi.

5.3. İstehsalın geniş restrukturizasiyası

Müəssisənin restrukturizasiyası iqtisadi səmərəni və bazar rəqabətinin yüksəldilməsi istiqamətində geniş dairəli tədbirlər sistemidir. Milli real sektorun aparıcı sahəsi neftqazçıxarmanın mahiyyətcə bazara dərin adaptasiyası da restrukturizasiyada əksini tapır. Keçid iqtisadiyyatı restrukturizasiyanı iki istiqamətdə-mikroiqtisadi səviyyədə fərdi müəssisələr kontekstində və iqtisadiyyatın ümumi sisteminin dəyişikliklərinin nəticəsi formasında aparır. Hər iki istiqamət fundamental investisiyalar müqabilində reallığa çevrilir. Bununla belə, restrukturizasiyanın çoxşaxəli metodları daha çox təşkilati və maliyyə elementlərini cəm edən qruplar üzrə ümumiləşir.

Restukturizasiya prosesində bankların rolu da nəzərə alınmalıdır. Bir çox ölkələrin təcrübəsi bankların bu prosədə o, qədər də səmərəli çıxış etmədiyini göstərmişdir. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı nəzərdə tutulan geniş prosədə bankların fəal müdaxiləsini çıxılmaz edir. Təşkilatın restrukturizasiyası müəssisənin və onun bölmələrinin ölçülərinin rəqabətli bazar mühitinin tələblərinə müvafiq istiqamətdə uyğunlaşdırılan kompleks tədbirləri, maliyyə restrukturizasiyası isə müəssisə balansının təmizlənməsi, bazar tələblərinə müvafiq aktivlərin bölümünü əhatə edir. Bu baxımdan QNQÇİB-də geniş istehsal restrukturizasiyası hər iki qrup elementlərini eyni zamanda nəzərə almalıdır. Komandalı sistemdən fərqli olaraq restrukturizasiya sətir strukturları deyil, hərəkətli, elastik yönümlü kapitalın kombinasiyalı, çarpazlaşan qurumun düzülüşündə ifadə olunmalı, bazar kapitalı vasitəsilə təkrar bölgüyə və inkişafa məruz qalmalıdır.

QNQÇİB-də səmərəli fəaliyyəti ləngidən səbəblərdən biri də struktur zəifliyi və artan struktur böhranıdır. Təşkilatın yenidən qurulmasında yeni strukturun təşkilində müxtəlif variantlar nəzərdən keçirilə bilər. Müəssisələrin bazar iqtisadiyyatı tələblərinə adaptasiyası uzun və mürəkkəb məsələdir. Keçid iqtisadiyyatında məsələnin həlli də aşağıdakı əsas istiqamətlərdə nəzərdən keçirilir:

- ✚ ənənəvi dövlət müəssisələrini idarəetmə və mülkiyyət funksiyalarının bölgüsü əsasında SC-lərə və digər bu kimi ictimai, korporativ təşkilatlara çevrilməsi (*qısa müddətdə*);
- ✚ müəssisələrin özəlləşdirilməsi (*orta müddətdə*);
- ✚ vətəndaşların kapitalı, qeyri-dövlət təşkilatlarının vəsaitləri əsasında müəssisələrin təşkili (*uzun müddətdə*).

QNQÇİB-də aparılacaq restrukturizasiyanın nəticəsi kimi *Holdinq* tipli təşkilati strukturun

formalaşması da nəzərdə tutula bilər. Holding vahid strukturun birləşməsi, müəssisələrin səhmlər paketinə nəzarəti həyata keçirən idarəetməni təmin edən təşkilat formasıdır. Belə təşkilatın səciyyəvi xüsusiyyəti onun çoxamilli, kompleksli təsisat olunmasıdır. Bu da özünü istehsal, kapital resurslarının fasiləsiz davamlı təminatı, irimiqyaslı differensial istehsalın yaranması, müxtəlif investisiya proqramlarının, yeni texniki həllin axtarışı və tətbiqinə oriyentasiyalı olduğunda göstərir.

Holding dövləti və qeyri-dövləti sistem əsasında yarana bilər. Lakin bizim müasir təsərrüfat ukladı üçün neft sektorunda ilk mərhələdə, şübhəsiz ki, dövlətə məxsus formada yaradılması məqsədəuyğundur. Qeyd etməliyik ki, Rusiyada dövlətin iştirak etdiyi yüzdən çox holding təşkilatı vardır.

Üstünlükləri:

- ➔ avtonomiya, desentralizasiya, törəmə təşkilatlarda idarəetmənin qeyri-mərkəzliliyi;
- ➔ üfüqi və şaquli inteqrasiya üçün şərait təminatçılığı;
- ➔ diversifikasiya strukturlara malik törəmə təşkilatların holding çərçivəsində birləşdirilməsi;
- ➔ ixtisaslı kadrlar hesabına səmərəli fəaliyyətin təşkili;
- ➔ Nazirlikdən fərqli olaraq nəzarət mükəmməlliyinin nəzarət monitorinqində təminatı;
- ➔ menecer idarəetməsinin tətbiqi;
- ➔ səmərəli məşğulluq;
- ➔ qeyri-səmərəli obyektlərin mütəmadi restruksiyası.

Holding təşkilatı təcrübəyə istinadən dövlət və ya özəl quruluşdan asılı olmayaraq, həm də təşkilatı nöqtəyi-nəzərdən zəif forma hesab edilir. Burada kadr seçimində, menecer təyinatında mövqe, siyasi məqsədlər, professionalizmin arxaya çəkilməsi, müəssisənin mülkiyyətçisi ilə menecer arasında yeni bürokratik mühiti qaynaqlandırılması da istisna deyildir. Lakin nəzəri cəhətlərə baxdıqda üstünlüklər yetərincədir. Əsas cəhət isə praktiki nəticələr və onu həyata keçirən məqsədlərdən asılıdır.

Fikrimizə, QNQCİB-də konsern formasında bazar tələblərinə uyğun qurumun təşkil edilməsi indiki konyuktur özəlliklərə, perspektivə, inkişafa daha çox cavab verərdi. Onun isə müxtəlif formaları ola bilər. *Konsern* müstəqil müəssisə və təşkilatların birliyi olub, ümumi iştirakçılıq sistemi ilə maliyyə resurslarını və istehsalı reallaşdıraraq, iştirakçı tərəfləri «şaquli» və ya «üfiqi» formada birləşdirir. Şaquli birlik istehsal prosesini rəhbərlik xarakterlə bağlılıqda olan müəssisələr, üfiqi birlik isə qarşılıqlı əlaqəli olmayan müxtəlif sahələrin, təşkilatların birləşməsidir. Konsern həm də öz növbəsində hüquqi şəxs olmaqla, səhmdar cəmiyyət holding, şaquli və üfiqi inteqrasiya olunan qurumlara bölünür. Rusiyada iri neftqazçıxarma təşkilatları sahəvi, regional əsasda yenidən birləşərək daha da iri senergerik formada təsis olunmuşlar. Bu isə onları dünya neft biznesinə imkan verən şaquli inteqrasiya olunan formada iş birliyi qurmağa sövq edir.

QNQCİB-ni *şaquli inteqrasiya olunan təşkilatına* da çevirmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, qurudakı yataqlar sovetləşmə dövründə vahid qurum-«Azneft»də birləşərək çox möhtəşəm iqtisadi gücə malik olmuşlar. Xaricə çıxış müstəqilliyi, nümayəndələr, emal zavodları, nəql, kommunikasiya azadlığı sonradan məhdudlaşdırılaraq, mərkəzi plan sistemə uyğunlaşdırılmışdır. Bir həlqədə olan bir çox müəssisələr İB-dən müstəqillik qazanaraq, korporativlik strukturunu zəiflətmişlər. SSRİ dövləti dağılıqda sadalanan qurumlar, o cümlədən, Azərbaycan ərazisində neft-qaz sənayesində istehsalı təmin edən regional təşkilatlar da ittifaqdan mərkəzi idarəetmədə müstəqillik qazanmışlar. Bir çox belə tipik əlahiddə profilli müəssisələr müəyyən müddət heç bir Nazirliyə tabe olmadan, ayrıca sahəvi təşkilat kimi fəaliyyət göstərmişlər. Sonrakı mərhələdə hakimiyyət orqanları neft ixtisaslı təşkilatları yenidən mərkəzi qurumlar formasında birləşdirmişlər. Belə birləşmələri isə qeyd olunduğu kimi o, qədər də məqbul hesab etmək olmazdı. Quruda və dənizdə fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma təşkilatlarının struktur möhkəmliyi, onların istehsal çevikliyinə yüksəldilməsi olduqca prinsipial, geniş təhlil obyektinə olan məsələdi.

Restruktizasiya prosesində nəqləmə sistemi, köhnə emal zavodları ilə münasibətlərə də, bazar əsaslı nəfəs gətirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu baxımdan biz ənənəvi emal zavodlarının İB-yə tabe etdirilməsini əsla tələq etməyirik. Dünyada az-çox analoqu olan belə emal müəssisələrinin tam gücü ilə işləməsini bir neçə belə istehsalat birliyi təmin edə bilər. Böyük Xəzər neftinin emalı üçün bu zavodların ayrıca fəaliyyət göstərmələri daha səmərəlidir. Onlar bununla yanaşı, həm də əvvəlki kimi köhnə yataqlarda istismarı həyata keçirən istehsal kompleksləri üçün də məhsul emal etmək imkanındadırlar. Beynəlxalq praktikada tez qurulan, investisiyaların ödənilməsini tez təmin edən mini emal zavodları daha çox inkişaf tapmışdır. Maraqlı sövdələşmələr, naqd ödənişlər sifarişçilərin belə komplekslərə daha çox meyilli edir. Perspektivi nəzərə alaraq müstəqilliyin təminatçısı kimi İB-yə məxsus emal zavodları və son məhsula qədər dövrüyyəni təmin edən strukturların, məxsusi servis təşkilatların yardımı bazar prinsiplərinə rəğmən daha əhəmiyyətlidir. Məhz bu reallıqdan çıxış edərək MDB məkanında, daha çox isə Rusiyada, neftqazçıxarma nəhəngləri şaquli inteqrasiya olunan, digər mənada kəşfiyyatdan son istehlakçıya-benzindoldurma məntəqəsinə qədər dövrülüyünü əhatə edən təşkilatda birləşmişlər. QNQCİB-nin yeni strukturunda bütün bu keyfiyyətləri önə çəkən SC formalı qrupun təsisatı da faydalıdır. İstiqamət alan inkişaf trayektoriyası, formalaşan iqtisadi ənənələrə adaptasiya geij-tez belə yönümlü tərəqqi yolunu labüd edəcəkdir.

5.4. Qazma prosesinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillərin təhlili

Bel və kərki ilə qazılan quyulardan müasir avtomatlaşdırılmış texnologiyalara əsaslanan üsullara qədər qazma prosesinin çoxminillik tarixində Azərbaycanın yetərli payı vardır. Heç şübhəsiz ki, bu gerçəklik onun bestselləri sayılan neft-qaz resursları ilə bağlıdır. Bununla belə, ümumi qazma prosesinin özünün də tərəqqisi daha çox neft amilinə istinad edir. Su hasilatı ilə intensiv xarakter alan, iki əsr əvvəl isə duz axtarışlarında yerin daha dərin qatlarını əhatə edən əməliyyatlar neftli laya düşdükdən sonra sənaye üsullu qazma erasının başlanğıcına zəmin yaratdı. Okeanın hər iki sahilində eyni vaxtda neft hasilatına sürət verən mexaniki qazma təşəkkül tapdı. Hasilatda dərinlik nasoslarının tətbiqinə başlandı. İlk dərinlik nasosu da ABŞ-dan 15 il öncə 1876-cı ildə Bakı mədənlərində sınaqdan çıxdı. Texniki-texnoloji proses kimi qazma praktiki keyfiyyətini aşaraq elmi-nəzəri məzmun aldı. Bu elmin formalaşmasında və tərəqqisində Azərbaycanın alim və mütəxəssislərinin payı az olmamışdır. Müasir mərhələdə qazma sahəsində nəzəri-təcrübi tədqiqat işlərinin genişlənməsi daha vüsətli xarakter almışdır. Bununla yanaşı, onun strukturun texnoloji təkmilləşməsində növbəti əsaslı dəyişikliklər baş verir.

Milli neft-qaz sənayesində qazma işlərinin intensivləşən ilk mərhələsi respublika ərazisində məhsuldar, iri yataqların tətbiqində axtarış, geoloji-kəşfiyyat prosesinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. XIX yüz illiyin sonunda sahənin dinamikası statistik uçotda öz əksini tapmağa başlamışdır. Bu ərəfədə artıq Azərbaycanda qazma yüz min metrlik parametrləri aşmış, bütün Rusiya üzrə ümumi həcm $\frac{2}{3}$ hissəsini təşkil etmişdir. Sovetləşmə dövründə isə qazma statistikasının palitrası genişlənərək, onun göstəricilər düzümü istismar və kəşfiyyat qazması kimi təsnifatda, yeni məzmununda formalaşmışdır.

Neft sənayesi tarixində baş verən kataklizmlər, tənəzzüllü meyllər qazma dinamikasında da əks olunmuşdur. Bununla belə, onun XX əsr tarixinin 80 ilindən çoxuna yüksələn dinamizm xasdır. 1952-ci ildə respublikada qazmanın həcmi rekord səviyyəyə 1665 min metrə qalxmışdır. Bu zaman kəsiyin ümumi qazmada kəşfiyyat qazmasının payının və həmçinin ümumi dərinliyinin artması, onun iqtisadiyyatında yüksəliş templərini ifadə etmişdir. Axtarış, geoloji-kəşfiyyatın 1940-50-ci illərdə dənizə, onun dərin qatlarına yan alması qazma işində ETT-nin, texnoloji təkmiləşdirmənin inkişaf perspektivi ilə əlaqədə mümkün olmuşdur. Sürətlənən proseslər respublikada qazma avadanlıqları, neft maşınqayırma sənayesinin təşəkkülünə rəvac vermiş, onun texniki-texnoloji təchizatına əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri gətirmişdir. Çox çətin, mürəkkəb inkişaf yolu qət edən qazma prosesi əl əməyinə əsaslanan primitiv istehsal üsullu

müstəvidən müasir texniki bazaya malik çevik bir sahəyə keçid etmişdir. Müasir mərhələdə qazma dəniz şelfini aşaraq okeanın dərinləşən qatlarına doğru irəliləməkdədir. Açıq dənizdə qazma işləri isə zona mürəkkəbliyi ilə fərqlənərək hidrotexniki və üzən qazma qurğularına müvafiq profilli gəmilərə, müasir texnoloji yaranışlara ehtiyac və tələbat əsasında formalaşır. Dərin qazma innovasiya ilə yanaşı, həm də mühəndis sərəştəsi, ixtisaslı işçi əməyi, qiymətli kimyəvi reagentlər, yeni keyfiyyətli yuyucu məhsullar tələb edir.

Hazırda respublikamızda 5-6 min dərinlikli quyuların qazılması adi reallığa çevrilmiş, qazma prosesi daha dərin qatlara qədəm qoymuşdur. Məlum olduğu kimi, sovet texnologiyalarına əsaslanan üzən qazma qurğuları belə dərinlikləri fəth edə bilməmişdir. Respublikamıza yön alan, müasir texnologiyalarda ifadə tapan investisiyalar dənizdəki qazma qurğularının mütərəqqi standartlara cavab verən modifikasiyasını təmin etmişdir. Şelf adı ilə kodlaşdırılan köhnə qazma qurğuları yeni adlanışda və tərtibatda «Dədə Qorqud», «İstiqlal», «Qurtuluş» kimi modern dərin qazma qurğularına çevrilmişlər. Daha çevik və imkanlı «İstiqlal» qazma qurğusu 200 milyon ABŞ dolları və 1200 mütəxəssis əməyi hesabına bərpa edilərək, dənizin 700 metrliyində, 7600 metr dərinlikdə quyu qazılmasını reallaşdırır.

Müasir dəniz qazma qurğularının nomenklatur təsnifatı genişdir. Buraya daha mütərəqqi və intişar tapmış standartlı

FPS üzən istismar sistemi;

FPSS yarım daldırılmış istismar sistemi;

TLP dartılan dayaqlı platforma.

FPSO neft hasilatı, saxlama və məhsuldarlığı yüksəltmə qurğusu və digərləri də daxildir.

Şübhəsiz ki, Xəzərin yeni zəngin karbohidrogen yataqları respublikanın neft-qaz sənayesinə, o cümlədən, qazma prosesinin inkişafına mütərəqqi dəyişikliklər gətirir. Qazma texnologiyasının, qurğuların modernləşdirilməsinə qoyulan sərmayələr dənizin perspektivli yataqlarında tətbiqini nəzərdə tutur. Xüsusi marginallığı ilə fərqlənən köhnə istismar sahələrində isə qazma texnologiyası əvvəlki standartlarda qalmaqda davam edir. Bu da heç şübhəsiz ki, ümumi qazma prosesi üçün vəsait çatışmamazlığı ilə yanaşı, həm də texnoloji çətinliklər törədir. Qazma dövriyyəsinə əks etdirən iqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, köhnə dəniz və quru yataqlarında qazma prosesi son dərəcə depressiv meyllidir. Əvvəlki onilliklərə nisbətən qazmanın texniki-iqtisadi göstəriciləri 10 dəfələrlə aşağı düşmüşdür.

Aşağıdakı cəvəllərdə son on il ərzində QNQCİB-də qazmanı xarakterizə edən göstəricilər verilib.

Cədvəl 11

1991-2001-ci illərdə qırda neftqazçıxarma sənayesinin qazma üzrə iqtisadi göstəriciləri

<i>İllər</i>	<i>Ümumi qazma (min metrlə)</i>	<i>Özündən əvvəlki ilə nisbətən %-lə (+ -)</i>	<i>İstismar qazması (min metrlə)</i>	<i>Özündən əvvəlki ilə nisbətən %-lə (+ -)</i>	<i>Kəşfiyyat qazması (min metrlə)</i>	<i>Özündən əvvəlki ilə nisbətən %-lə (+ -)</i>
1991	237306	-18,5	215036	-11,9	22270	-52,8
1992	254778	+7,4	234937	+9,6	19841	-10,9
1993	225278	-11,6	215804	-8,3	9474	-52,3
1994	116739	-48,2	113940	-47,3	2799	-70,5
1995	38886	-66,7	38218	-66,5	668	-76,1
1996	52811	+35,8	50432	+32,6	2379	+356,1
1997	69041	+30,7	65565	+30,0	3476	+46,1
1998	52445	-24,0	50296	-23,3	2149	-38,2
1999	23589	-55,0	23119	-54	470	-78,1
2000	40231	+70,5	38594	+66,9	1637	+348,3

2001	30200	-25,0	28336	-26,6	1864	+13,9
Cəmi (10 il ərzində)	1141304	enmə 7,9 dəfə	1074277	enmə 7,6 dəfə	67027	enmə 11,9 dəfə

Cədvəl 12

1991-2001-ci illərdə tikintisi başa çatan quyuların dinamikası

<i>İllər</i>	<i>Cəmi tikilən quyular</i>	<i>O cümlədən, istismar quyuları</i>	<i>Kəşfiyyat quyuları</i>
1991	112	105	7
1992	126	117	9
1993	112	106	6
1994	64	63	1
1995	25	25	-
1996	33	31	2
1997	42	40	2
1998	33	33	-
1999	22	22	-
2000	25	24	1
2001	32	31	1
Cəmi (10 il ərzində)	626	597	29

Qazma prosesinin yuxarıdakı Cədvəllərdə əks olunan regressiyası göstərir ki, son 10 il ərzində ümumi qazma həcmi 7,9 dəfə azalmaya məruz qalmışdır. Kəşfiyyat qazmasında bu göstərici daha acınacaqlı mənzərədən nişan verir. Artıq neçə ildir ki, kəşfiyyat qazması ildə bir qazılan quyunun timsalında xarakterizə olunur. 1995-2001-ci illər ərzində qazmanın kommalyativ həcmi stabil qazma illəri olan 1970-1980-ci illərlə hər bir il üzrə ayrılıqda müqayisədə yenə də kiçik ölçülü göstəricidir. 1991-2001-ci illərdə kəşfiyyat qazmasının ümumi həcmi təkcə 1980-ci ildəki müvafiq göstəricidən iki dəfə kiçikdir.

Cədvəllərdə diqqətə çəkilən göstəricilər açıq-aşkar quru sahələrinə qazmanın tənəzzülə uğradığını işıqlandırır. Qeyd olunduğu kimi, qazmasız heç bir istehsal artımına nail olmaq mümkün deyildir. Yatağın elmi istismar quruluşuna görə, mütəmadi olaraq geoloqların təyin etdiyi bucaqlarda müvafiq quyular qazılmalıdır. Qazma işlərinin sürətli inkişafı qədər neft hasilatından gözlənilməz gəlirləri stimullaşdıran digər mənbə tapmaq çətindir. Bu gerçəkliklər fonunda qazma işinin əhəmiyyətinə rəğmən bir tezis formaldırmağa cəhd edək. «Qazma prosesi aparılmayan yataqdan hasilat artımı gözlənilməz».

QNQÇİB-də qazmanın gedişi üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi 2001-ci ildə də müsbət xüsüsü olmamışdır. Nəzərdə tutulan 84200 metr qazma planı 35,8% yerinə yetirilmişdir. İstismar və kəşfiyyat üzrə qazma planı müvafiq olaraq 36,7% və 26,6% həcmində tamamlanmışdır. Qİİ-ləri arasında yalnız Qalmaz DQE istismar qazması üzrə verilən tapşırığı yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur. 2001-ci ildə QNQÇİB-də qazma sürəti nəzərdə tutulmuş 526 m/dəzgah ay əvəzinə 177 m/dəzgah ay olmuşdur. Ümumilikdə son 10 il ərzində olduğu kimi, 2001-ci ildə də kompleksdə qazma prosesini səciyyələndirən bütün digər texniki-iqtisadi göstəricilər məlum səbəblər üzündə qeyri-qənaətbəxş olmuşdur.

Artan quyu sayı neft-qaz sənayesinin dövrü inkişafını tamamlamasa da onun miqyaslılığı xoş bir təəssüratı səciyyələndirir. Tikintisi başa çatan quyular isə öz növbəsində ahəngdar, normal yüksəlişi şərtləndirir. Beynəlxalq miqyasda statistikaya görə, II cahan savaşından sonra qazılan quyuların 65%-nin tikintisi başa çatmışdır. Bu göstərici 1960-cı illərdə 57%-ə ensə də, 1970-ci illərdən başlayaraq yenidən yüksələrək 70%-i aşmışdır. Müəyyən sabitlikdən sonra 1990-cı illərdə bu rəqəm neft qiymətlərinin sərt dəyişikliklərinə rəğmən daha çox 77%-ə

qalxmışdır. Bu dinamikanı təhlilçilər yetərli dərəcədə neftin qiyməti ilə bağlayırlar. Qeyd olunur ki, əgər sənaye daha yaxşı texnologiyaları yaratmaq və bilikləri müntəzəm təkmilləşdirmək iqtidarından çıxarsa, tikintisi başa çatan quyuların da sayı azalmaya meyl edər. Bu göstəricilər göstərir ki, hər hansı qazma layihəsi tam sona çatmaq imkanında olmur. Digər tərəfdən, hər qazılan quyuda tapılan neft-qaz heç də onun istismar quyusuna çevriləcəyini əsaslandırmır. Burada təyinedici faktor iqtisadidir. Əgər qazılan quyunun neft-qaz verməsi kommersiya baxımından səmərəliliyinin təsdiqini alarsa, onun istismarı da reallaşacaqdır. Əks halda belə quyunu uğursuz adlandıracaqlar. Üçölçülü seysmik göstəricilərin təhlilinin üfiqi və maili qazmaya uzlaşdırılması ümumi qazma riskinin mülayimləşdirilməsinə yardım edir. Bu isə öz növbəsində xeyli dərəcədə axtarış-kəşfiyyat quyularının tikintisinin başa çatması faizini artırır. Praktiki olaraq bu göstərici 1990-cı illərdə 25%-dən 45%-ə yüksəlmişdir.

Respublikamızda müstəqillik bərpa edildikdən sonra köhnə istismar sahələrində qazmada müvəffəqiyyətlər əldə olunmamış və o, hər il enməyə məruz qalmışdır. Şübhəsiz ki, bu azalma ittifaqın dağılması ərəfəsindən kəskinləşmişdir. Bununla belə, yeni iqtisadi sistemə keçidin ilk illərində aparılan qeyri-adekvat texniki-iqtisadi siyasət də prosesə öz təsirini göstərmişdir. Neft-qaz sərəvətlərinin hasilatında kəşfiyyat qazmasının templəri daha sürətli enməyə məruz qalmışdır. Qazma işinin həcmnin azalmasına rəğmən ixtisaslı qazmaçı kollektivlərini itirməmək məqsədi ilə onları geoloji məlumatlara uyğun olaraq köhnə və ləğv edilmiş quyular da sınaq işlərinə və eyni zamanda müəyyən istismar kəmərlərinə ehtiyacla əlaqədar istismara yararsız quyulardan boruların çıxarılmasına cəlb etmişlər.

Qazmanın mövcud problemlərini yalnız maliyyə məsələləri ilə əlaqələndirmək səhv olardı. Bizim qənaətimizcə böhranlı vəziyyətə münasibət və qayğı aspektində dəyərləndirmək daha düzgündür. Bir tərəfdən vəsait çatışmamazlığı və ya lay təzyiqini artırmaq xüsusiyyətli strategiya, digər tərəfdən isə ikinci dərəcəli sahələrə daha çox xərclərin yönəldilməsi, məsrəflərin qeyri-qənaətbəxş bölgüsü daha çox qazmaya təsir edir. Belə ki, təkəcə sosial tikintidə hər il artan maliyyə vəsaitlərini qazma işinə tətbiq etmək daha çox faydalılıq gətirirdi. Bunun şərhə çox sadə və aydındır. Qazmaya məsrəf edilən vəsait hasilat artımına təsir edərək mənfəəti yüksəltmiş olar. Bu da öz növbəsində təkrar investisiya şəklində sosial sahəni və tikintini daha geniş həcmdə stimullaşdırır.

Qazma prosesi bir çox texniki-iqtisadi göstəricilər və amillər-iqlim şəraiti, dərinlik miqyası, suxurların bərkliyi, istehsal fondlarından, işçi qüvvəsindən rasional istifadə və digər spesifik şərtlərlə xarakterizə olunur. Müasir qazmanı dərin qatlara nüfuz edən texniki-texnoloji üstün təchizatlı, ritmik recimli sistemlər formalaşdırır. Artan quyu dərinliyi əmək tutumunun normativ həddini, qeyri-məhsuldar vaxt sərfini, eyni zamanda əks istiqamətdə kommersiya sürətinin templərində azalma meyillərini yüksəldir və fondverimi göstəricisinə əhəmiyyətli təsir edir. Dərinlik bu amillərə istinadən, yüksək kapitaltutumu hesabına qət edilir. Qazma prosesi neftqazçıxarma sənayesinin əsas tərkib hissəsi kimi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində həlledici mövqe tutur. Kapital və əmək tutumu ilə fərqlənən qazma prosesi istehsalın bütün tərəfləri ilə qanunauyğun tərzdə, sıx kompleks qarşılıqlı əlaqəlilik münasibətlərində ərsəyə yetir. Bu spesifik cəhətlərin obyektiv qiymətləndirilməsi metodoloji toplumda tədqiqini və tətbiqini tapmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, köhnə istismar sahələrində qazma prosesinin səmərəli təşkili iqtisadi artımın təminatında çox mühüm yer tutur.

5.5. Qazma sektorunun modernizasiya problemi

Neftqazçıxarmanın inkişafında mühüm proseslərə təsiredici aspektlərindən, çətin və mürəkkəb istiqamətlərindən biri qazma işlərinin ahəngdar aparılması, buraya əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılması ilə bağlıdır. Qazma işlərinin dinamikası ilə neft-qaz istehsalı arasında simbioz birlik də bu məntiqdən irəli gəlir. Qazma işlərinin keyfiyyətini, sürət tempinin yüksəldilməsi, müvafiq potensialdan səmərəli istifadə bu gün də həllini gözləyən prioritet

sahələrdəndir. Məsələnin həlli, həm də neft sənayesinin ümdə problemləri ilə sıx təmasda, qarşılıqlı əlaqədə, çözülməlidir.

QNQCİB-də vurğulandığı kimi qazma prosesi son dərəcə səngimişdir. Vəsait çatışmamazlığı, texnoloji gerilik hasilatın stabil saxlanılmasında qazma işi ilə deyil, digər texniki-profilaktik tədbirlərlə aparılmadadır. Lakin başlıca tədbirdən kənar nə qədər ikinci və üçüncü dərəcəli tədbirlərə əl atılsa da səmərə miqyası qazmanın məhsuldarlığı qədər olmayacaqdır. Hasilat artımı neft istismar edən dünyanın 95 neft ölkəsində də eyni məntiqlə əldə edilir.

Aşağıdakı Cədvəldə 1996-2001-ci illərdə quruda neftqazçıxarma kompleksində qazmadan istismara verilən quyu sayı və onlardan alınan neft hasilatı verilmişdir.

Cədvəl 13

1996-2001-ci illərdə QNQCİB-yə qazmadan istismara verilən quyu sayı və onlardan alınan neftin kəmiyyət miqdarı

İllər	Plan		Fakt	
	Quyu sayı	Hasil edilən neft (ton)	Quyu sayı	Hasil edilən neft (ton)
1996	66	49534	36	10637
1997	61	62265	43	24894
1998	65	63945	37	20277
1999	54	52498	30	12872
2000	41	26250	31	10266
2001	45	33420	33	29872

Cədvələ istinadən müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, azalan quyu sayı və ondan alınan hasilat payı əvvəlki 10 ilə nisbətə 5-6 və bəzən də 7-8 dəfə geri qalır. Bununla belə, qazanın neftin hasilat miqdarına təsir gücü aşkar görünür.

Faktiki materialların təhlili göstərir ki, istehsal fondlarının digər elementlərinin fiziki aşınma səviyyəsi, mənəvi köhnəliliyi yüksək hədlidir. Böyük fondtutumlu sahədə ƏİF-lərin aktiv hissəsi belə konservasiya vəziyyətindədir. Maliyyə-təchizat, texnoloji problemlər, qazma strategiyasının qəti müəyyən edilməməsi neftqazçıxarma müəssisələrində qazmaya olan marağı səngimişdir. Xüsusən qeyd olunduğu kimi, quru sahələrində qazma hesabına artım əvəzinə daha çox köhnə quyuların bərpaasına meyl güclənir.

Hasilatın azalması qazmada əksini tapdığından onlar arasındakı enmə tempinin fərqi də müxtəlif olmuşdur. Köhnə dəniz yataqlarında sabitliyin xeyli müddət davamlılığı buradakı qazma prosesində azalan templərin quru sahələrindəki enmə prosesinə nisbətə üstün etmişdir. İndi komulyativ toplumda dəniz və quruda 125 qazma qurğusundan 80-i fəaliyyət göstərir ki, bu da yüksək göstərici deyildir. Dəniz istismar sahələrində quruya nisbətə qazma templəri enməyə daha az məruz qalsa da, ötən mərhələlərlə müqayisədə onu optimal dəyərləndirmək olmaz. Belə ki, 1990-cı ildə burada qazma 224 min metrədən azalaraq 1996-cı ildə 65 min metrə enmişdir. Kəşfiyyat qazmasında isə müvafiq olaraq dəyişkənlik 41 mindən 39 minə meyl etmişdir. Tikintisi başa çatan quyu həcmi ilə nəzərdən keçirilən müddət ərzində 2 dəfə azalmışdır. Qazma prosesinin, avadanlıq və qurğularının saxlanılmasında, istismarında müəyyən təsərrüfatsızlığın aradan qaldırılması dövlət mənafeələrini, ciddi mülkiyyətçiliyi ifadə edən möhkəm nəzarət təminatlı geniş inventarizasiya prosesinin aparılmasını zəruri edir. Məhz belə strateji yanaşma potensial imkanların natural və dəyər ölçüsündə dəqiq və aşkar texniki-iqtisadi gücünü müəyyənləşdirməyə zəmin olar.

Köhnə dəniz yataqlarının istismarına cəlb edilmiş Qazma İşləri İdarələrinin NQCİ-lərə müvafiqliyi də quru sahələrinə nisbətə özünü qoruyub saxlamışdır. Son on il ərzində QNQCİB-də bir neçə Qİİ və ya bu profilli idarə ləğv edilmişdir. İndi burada fəaliyyət göstərən 7 müvafiq təşkilatın səmərəli fəaliyyətini əks etdirən heç bir texniki-iqtisadi göstərici haqqında pozitiv fikir yürüdülmə bilməz. Son 3-4 il ərzində hər il orta hesabla 0,14 milyon ton sənaye əhəmiyyətli neft ehtiyatını nəzərdə tutan axtarış kəşfiyyat işləri üzrə qazma planının $\frac{1}{3}$ hissəsini yerinə yetirmək

belə çətinlik törədir. Maddi-texniki təchizat problemləri, yüksək hədli qeyri-məhsuldar vaxtın yarından çox hissəsi boş dayanmalarla müşayiət olunur. Statistik faktlar göstərir ki, uzun müddət quru sahələrində 8-10 qazma təşkilatı müvafiq olaraq 8-10 milyon ton neft hasilatını təmin etmişdir. İndi 1,5 milyon ton neft hasilatında QNQCİB-də izafi işçi potensialının saxlanması qeyri-səmərəlilik aspekti aydın görünür. Qazma sektorunda 5 minə qədər işçi heyəti çalışır ki, bu da bütün işçi kütləsinin 18%-i təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, qazma prosesi son kritik fazaya dayanma vəziyyətinə çatmışdır. Burada isə xeyli passiv işçi heyətinin saxlanması nə qədər iqtisadi əhəmiyyətli ola bilər. Məşğulluq problemi, sosial təminat mülahizələri isə rəhbər tutularaq kompleksin qeyri-bazaryönümlü statusunu möhkəmləndirir, artıq səmərəsiz işçi heyətinin qalmasına rəvac verir.

Neftçixarmanın bazar prinsipləri, bu sahədə liderlərin təcrübəsi göstərir ki, qazma işlərini reallaşdıran təşkilatlar hasilatçı qurumların strukturlarına daxil olmadan, müstəqil özəl statuslarda fəaliyyət göstərirlər. Sovetlər İttifaqının süqutu ərəfəsində genişlənən kooperativ hərəkətində Azərbaycanda neft-qaz sənayesində bu xüsusda qazma təşkilatları mövcud olmuşdur. Onların dağılan iqtisadi münasibətlər, tənəzzüllü siyasi quruluşlar şəbəkəsində səmərəli fəaliyyəti diskutiv məzmunlu olsa da, məqsədimiz eksperimentin tarixi reallığa çevrildiyini əks etdirməklə bağlıdır. Yaxın perspektiv üçün köhnə yataqlarda strateji geniş özəlləşdirmə nəzərdə tutulmasa da, dövlət əldə sıx saxlamağa meyl etdiyi bu sahədə əsaslı struktur islahatlarını aparmağa daha qərarlı olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı prinsipləri, konyuktur özəlliklər belə islahatların aparılmasını şərtləndirir. Konservativ baxışlar və meyllər global axın qarşısında mülayimləşməyə, adaptasiyaya məhkumdur. İndi 7 Qİİ-nin 2 perefirik və ya vahid mərkəzi təşkilat halında birləşməsi singerik planda pozitiv nəticələr verə bilər. Şübhəsiz ki, hər bir yeni yaranışda əks nəticələrin, neqativ meyllərin təzahürü də istisna deyil. Belə vəziyyəti, onun miqyaslılığını təcrübə göstərir. Lakin bu deqratitiv prosesin indidən qarşısının alınmaması yaxın müddətdə bizi qazma potensialının aktiv və çevik hissəsindən də məhrum edə bilər. Bu layihənin konturları isə keyfiyyət və kəmiyyət aspektinə əsaslanan inventarizasiyadan, dəqiq informasiya təminatında elmi əsaslandırılmış strategiyadan qaynaqlana bilər. Köhnə istismar sahələrində qazma işinin yığılaşdırılması təkcə singerik layihədə əksini tapmır. Burada modernləşmə, reinciinq prosesi mühəndis və geoloji fəallığın artırılması, iqtisadi əsaslandırmanı, məxsusi hesablamaları həyata keçirən fəaliyyətin gücləndirilməsi, əmək motivasiyasının mütərəqqi formalarının tətbiqi və ümumilikdə, iqtisadi-texnoloji işin səmərəliliyini artıran fəallıq əksini tapmalıdır. Bununla belə, digər iqtisadi alətlərdən istifadəyə də yol verilməlidir. Qazma işinin iqtisadi aspektlərini tədqiq edən professor M.C. Atakişiyev bu sahədə uçot işinin əhəmiyyətini vurğulayaraq onun düzgün qurulması, potensialın dəqiqləşdirilməsi üçün yenidən qiymətləndirmə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir¹⁴. Stabilliyin saxlanması üçün neftveriminin müasir metodları, texniki vasitələr və texnologiyalarla yanaşı, həm də effektiv qazma strategiyası formalaşdırmaq, onu uğurla reallaşdırmaq gərəkdir. Burada ilk öncə qazma parkı yeniləşməli, güclü mühərrikli qazma qurğuları, yeni yüksək istehsalı qazma baltaları alınmalıdır. Ümumiyyətlə, qazma işi tammiqyaslı modernizasiya olunmalıdır.

Neft-qaz yataqlarının işlənməsi prosesində məlum olduğu kimi, qazma prosesi ən çox əməkütumlu sahə kimi fərqlənir. Qazma briqadalarının aldığı məvəciblər hasilatçılarla müqayisədə rəqabət üstünlüyünə malikdir. Bu gün tənəzzüllü meyllər müvafiq briqadaların sosial vəziyyətində ciddi əks olunur. Uzunmüddətli boşdayanmalar qazmaçı əməyinin qiymət reytinginə təsir edir. Belə bir şəraitdə əmək potensialından daha optimal istifadə, əməyin təşkilində elmlilik diqqət mərkəzində dayanmalı, onun səmərəli bölgüsü də təminatını tapılmalıdır. Qazma prosesində fond, əmək potensialı, intellektual əməkdən, xərclər dövriyyəindən amortizasion fondan rəasional istifadə, innavasion-texniki nailiyyətlər əsasında

¹⁴ M.C. Atakişiyev «Qazmada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri ». Bakı. Elm. 1998, səh. 88.

inkışafın yüksəldilməsi, kəşfiyyat qazmasının artırılması mühüm çağdaş məsələdir.

Qazmanın keyfiyyətli gedişi həm də səmərəli idarəetmə prosesində iqtisadi işin bacarıqlı təhlilindən, maliyyə möhkəmliyi və çevikliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. İdarəetmədə inzibati metodlardan iqtisadi üsulların geniş tətbiqinə keçidi qazma prosesinin səmərəsini də yüksəldəcəkdir. Daha çox nəticəlilik quyu tikintisinin keyfiyyətli və nəzərdə tutulan müddətdə təhvilinin ön plana çəkilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar isə qazma prosesini əhatə edən silsilədə elmiyin, təşkilatçılığın yüksək tələbləri əsasında işlənmiş strategiya ilə reallaşa bilər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yeni texnologiyaların-üfqi qazma, neftverimi artımının metodları üçölçülü seysmiklik, aktiv energetik qənaətin intensiv tətbiqi nisbətən bahalı karbohidrogenlərin işlənməsində xərclərin 2-3 dəfə azalmasına kömək edir. Neft kampaniyaları müasir qazmada yerin təkinin quruluşunu, layın dəqiq təsvirini verən geofiziki və kompyuter modelləşməsi üsullarından istifadə edirlər. Bu metodlar yüksək nəticəli olmaqla yanaşı qazma prosesinin özündən də xeyli azzərəlidir.

Biz köhnə yataqlarda qazma prosesinə təsir edən amilləri təhlil edərkən yaranmış böhranlı vəziyyətin substansiyasında daha çox maliyyə kasadlığının dayandığını yəqin etmiş olarıq. Lakin bununla belə, onu doğuran ümumi və lokal səbəbləri kənara qoymur və qətiyyətlə qeyd edirik ki, məhz maliyyə faktoru qazmanın səngiməsində bütün digər amilləri üstələyir. Transformasiya mərhələsində yaşayan respublikada yeni iqtisadi münasibətlər quruculuğu vüsət alsada köhnə istehsal vərdisləri, iqtisadi fəaliyyətə stereotip baxışlar dərin psixoloji hal kimi özünü göstərməkdədir. Daim mərkəzdən maliyyə-təchizat təminatı almağa alışmış idarəçilər keçmişin səxavət ovqatından qurtulmadan indiki özünütəminat, rəqabətli istehsal, bazar mühitində manevr etmək səriştəsi qazana bilməzlər. Bu fakt ona dəlalət edir ki, daxili imkanları səfərbər edərək təsərrüfat üsulu ilə müəyyən ölçüdə qazmanın ahəngdarlığının saxlanılması yalnız direktiv əsasında mümkündür. Köhnə yataqlarda istismarı davam etdirən istehsalat komplekslərinin qazma potensialı əsas verir ki, yaxın müddət üçün mövcud qüvvədən indiki hasilata müvafiq qazma işləri aparmaq o qədər də çətin deyildir. Fikrimizcə aşağıdakı əsas üç istiqamətin sintezində işlərin görülməsi perspektiv reallığı şərtləndirər. Belə addımı yaxın müddət üçün taktiki gediş kimi də qiymətləndirmək olar.

- ➔ inventarizasiya aparmaqla qazma potensialını dəqiq müəyyən etmək;
- ➔ yaxın müddətli istehsal perspektivinə müvafiq təyin edilmiş potensial əsasında yeni mobil qazma strukturunun formalaşdırılması;
- ➔ mövcud istehsal gücü və ənənəvi mümkün qazma xərcləri vəhdətində potensialın səfərbərliyi və tətbiqi.

Şübhəsiz ki, uzaq perspektiv üçün qazma strategiyası daha ciddi səylər, dəqiq layihələr əlverişli investisiyon təminat tələb edir. Biz belə hesab edirik ki, köhnə yataqların istismarında yeni qazma mərhələsini daha çox özəl əsasında, təşkilatlanmış müstəqil partnyor qurumlar reallaşdıracaqlar. Bu görüşün həm bazar iqtisadiyyatının təbiətindən doğan faktor, həm də yeni qazma potensialının formalaşdırılmasının kommersiya perspektivliliyi kimi zərurətlərə əsaslanır. Belə strategiya köhnə istismar sahələrinin reabilitasiya proqramının tərkib hissəsi zəminində formalaşa bilər. Strateji planlaşdırmaya müvafiq olaraq ilk əvvəl geoloji hesablamalara, kəşfiyyat perspektivinə və ayrı-ayrı yataqların işlənməsi plan-qrafikinə uyğun olaraq ümumi qazma tələbatını müəyyən etmək, müvafiq maliyyə menecmenti aparmaq ehtiyacları vardır. Problemin nəzəri aspektini sadə görünüşü arxasında heç şübhəsiz ki, dəqiq hesablanan iqtisadi-riyazi modellərin, alqoritmlərin hazırlanması prosesi də durur. Qazma prosesinin uzunmüddətli strateji planlaşdırılmasında layihələrin dövrü tətbiqi, mərhələli reallaşması da nəzərdən keçirilə bilər. Fərqliliyi o qədər də təsiredici olmasada, belə gerçəkliyi konyuktur məqamlarla da uzlaşdırmaq lazımdır. Köhnə istismar sahələrinin marcinallıqdan nisbətən marginal vəziyyətə gətirilməsi elmi əsaslandırılmış qazma strategiyasının formalaşdırılması, onun tətbiqi mexanizmlərinin ardıcıl və təşkilati reallaşdırılmasından asılı olacaqdır.

5.6. Təşkilati səhmləşmə və yeni struktur model

Səhmdar Cəmiyyət öz səhmləri müqabilində məsuliyyəti nəzərdə tutan geniş əməkdaşlıq formasıdır. Onun ilk təzahürü İngiltərədə 400 il öncə düz 1600-cü ildə görünmüşdür. Böyük tarixi yol keçən səhmləşmə prosesi postsovet məkanında iqtisadi yeniləşmədə ən geniş yayılan və əhəmiyyəti ilə seçilən struktur forması olmuşdur. Səhmlərin ölçüləri və sayı hesabında səhmdarların bərabərhüquqlu təşkilatı kimi SC-nin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ qiymətli kağızların SC-də sahibləri öz əmanətlərinə tam sahibdirlər;
- ❖ əmanətçilər müəssisənin işində iştirak edərək müəyyən mükafatlara, təltiflərə köklənə bilərlər. *(Bu zaman müəssisənin idarə edilməsində aktiv iştirak o, qədər də zəruri deyildir);*
- ❖ ayrı-ayrı fərdlər risk bölgüsü imkanlarına malikdirlər.

Bununla belə, SC imkan verir ki, onun iştirakçılarının maraqları baxımından resursların daha səmərəli istifadə edilsin. SC dünya praktikasında bazar təsisatlı iri müəssisənin əsas təşkilat forması kimi çıxış edir. O, özəl mülkiyyətin birliyi əsasında iqtisadiyyatın təşkilində mühüm iqtisadi mexanizmdir. SC-nin əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

- ❖ aksioner kapitalın bərabər bölgüsü əsasında hərəkət;
- ❖ cəmiyyətə ödənişlər əsasında onun öhdəliklərinin iştirakçılar tərəfindən məhdud məsuliyyəti;
- ❖ səhm buraxılışı ilə əlavə investisiyalar cəlb etmək imkanı;
- ❖ əmək kollektivinin SC-nin səhmlərinin alınması ilə onun mülkiyyətçi olması imkanları;
- ❖ özünün konturagentlərinin cəlb edilməsi ilə müştərək maraqları ifadə edən nəticələrlə bir SC digər SC-nin qiymətli kağızlarını almaqla qarşılıqlı marağı ifadə edən şəbəkə yaradır;
- ❖ hər şey seçilməyə məruz qalır.

Təşkilatın səhmləşməsi, hətta onun sonrakı mərhələdə bu əsasda özəlləşdirilməsi səmərəli bazara adaptasiyada heç də sonuncu şərt deyildir. Bu istiqamətdə müasir idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, təşkilati maliyyə istehsal restruktizasiyasının aparılması, qabaqcıl texnologiyalarda ifadə tapan milli daxili mülkiyyətçilərin–insayder və xarici investorların autsayderlərin cəlb edilməsi, mütərəqqi layihələrin tətbiqi, kapital axını və dövriyyəliyini təmin edən yeni qurumların, strukturların təsisatı da zəruridir.

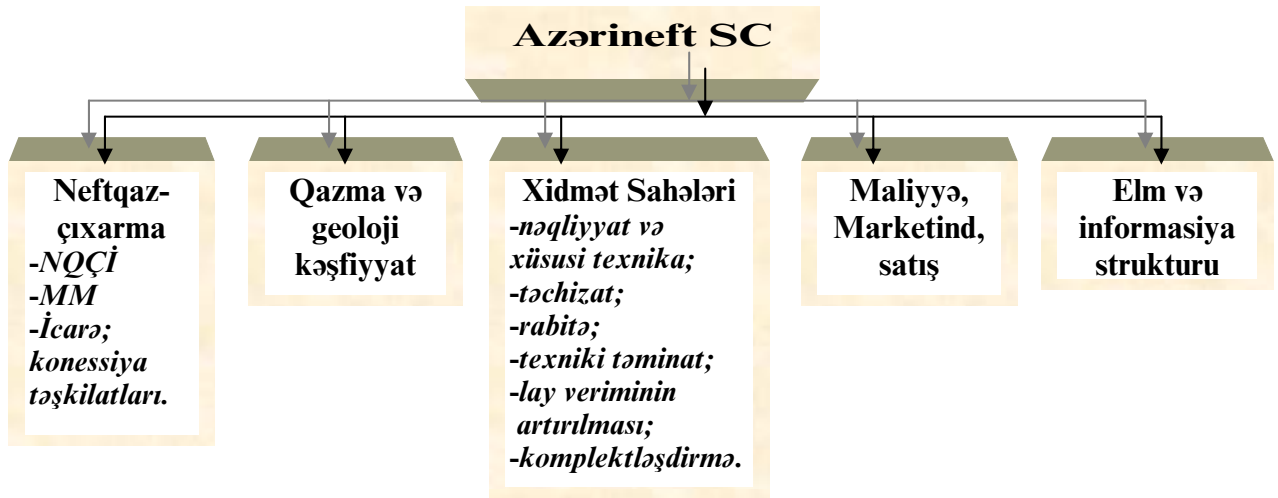
Keçid iqtisadiyyatında dövlət sektorunun sərhədləri daha çox hərəkətliliyi ilə seçilir. Qüvvətlənən korporatizasiya və özəlləşmə özünü maliyyələşdirən dövlət və özəl qarşılıqlı təşkilatlar formasında durur. QNQCİB strukturu öncə bu formaya salına bilər. Fikrimizcə bu istiqamət aşağıdakı mərhələləri əhatə edəcəkdir:

- ✚ ilkin mərhələ-SC çevrilməsi - tam dövləti əsasda (3-5 il);
- ✚ yaxın orta müddət-qismən özəlləşdirmə (5-7 il);
- ✚ orta və uzun müddət-tam özəlləşdirmə (10-15 ildən sonra).

İri təşkilatın səmərəli fəaliyyəti müasir şəraitdə mülkiyyətçi instinktində deyil, idarəetmə peşəkarlığından asılıdır. Keçid ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, səhmləşən müəssisədə dövlət 25-30% səhm paketini saxlamaqla cəmiyyətin idarəedilməsində mümkün imkanlarını saxlamış olur. Əlbəttə ki, dövlət iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən həlledici amil kimi, müəyyən strateji əhəmiyyətli sahələri tam yüzfaizli nəzarətində də saxlaya bilər.

QNQCİB-də ilkin olaraq yeni yaranmış struktur fikrimizcə bazar sektorlu olmaqla 5 sütunlu formanı əhatə etməlidir. Aşağıdakı sxemdə QNQCİB-nin səhmdar cəmiyyətə çevriləcəyi təqdir prioretet strukturların qruplaşması verilmişdir:

**Quruda neftqazçıxarma kompleksində korporativ
səhmdar struktur variantı**

Quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatların geniş miqyaslı aparılmasında investisiya məhdudiyyətdən çox konservativ və solçu təmayüllü kontingentin təsir amili daha nüfuzəddici gücə malikdir. Hadisələrə belə yanaşma özlüyündə təkə islahat prosesini deyil, həm də yeni münasibətlərin, səhmdar əməkdaşlığın genişlənməsi və tətbiqini ləngidir. Bizim fikrimizcə QNQCİB-də struktur islahatlarının dərinləşməsi və restruktizasiya prinsipinin genişləndirilməsini məhdudlaşdıran subyektiv faktorları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

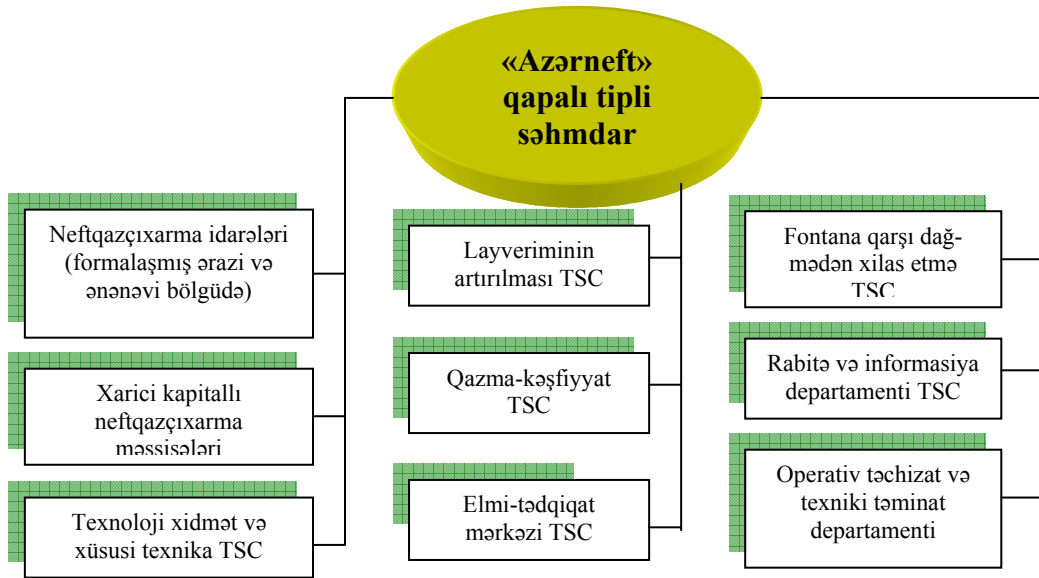
- ➔ quruda yataqlar tükənmişdir. ƏİF-lər və texnologiya mənəvi və fiziki aşınmışdır;
- ➔ nəhəng yataqların aşkarlanması imkanları məhduddur;
- ➔ sahənin bazarda dominantlığı sona yetmişdir;
- ➔ investisiya tələb risklidir;
- ➔ xarici kapitallı müştərək müəsisələrdə işin qurulması reallaşmışdır.

Nəzərə çəkilən faktorlar formalaşan konyuktur vəziyyət üçün kompaniya xüsusu görünür. Perspektiv və qalıq ehtiyatlarına istinad edərək problemin geniş elmi təhlili sadalananlara inkar qamçısı vurur. Qurmaq fiziki və mənəvi baxımdan bütün parametrlərdə dağıdacağı üstələyir. Sökmək asan, yaratmaq çətin, tənqid ucuz, düşünülüb əsaslandırılmış əməli iş mürəkkəb. Bir daha fikrimizcə hədəf QNQCİB-də strateji yönümlü islahatlar təşəkkül tapmalı, kompleksdə bazar orientasiyalı yeni struktur formalaşmalıdır.

Aşağıda Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyini səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi senarisində struktur düzümünün işlənmiş mümkün variantlarından biri təqdim olunur.

**Quruda Neftqazıxarma İstehsalat Birliyinin
səhmdar cəmiyyəyə çevrilməsi ssenarisində struktur variantı**

- Qeyd: 1.Qazma-kəşfiyyat idarələrinin sonrakı inkişaf və konyuktur meyllərə istinadən özəlləşməsi nəzərdən keçirilə bilər.
2.Operativ təchizat və texniki təminat departamenti-mərkəzi texniki təminat, operativ yardım və digər cari-problemlərin həllinə səfərbərlik üçün nəzərdə tutulur.
3.Rabitə idarəsinin bazasında rabitə xidməti ilə yanaşı, elektron vasitəli mühüm informasiya mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutulur.

Respublika prezidentinin YEK-in müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında 22.03.2001-ci il tarixli sərəncamı QNQCİB-də özəlləşmə ilə əlaqədar struktur dəyişikliyi labüd etmişdir. Arada müəyyən zaman boşluğu yaransa da bu strateji xətt nəhayət ki, həllini tapmışdır. Müəllifin 1998-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycanın quruda neftqazıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri» adlı monoqrafiyasında QNQCİB-də özəlləşdirməni labüdlüyü əsaslandırılmış və özəlləşdirməyə çıxarılacaq müəssisələrin konkret siyahısı da təqdim edilmişdir. Mövcud sərəncamla siyahı arasında cüzi fərqlər vardır. Belə ki, müəllif mənzil-kommunal kontorunun, hərbişdirilmiş mühafizə idarəsinin, Dalma Qurğularının Təmiri və Kirayəsi üzrə Eksperimental Müəssisənin, texnoloji və xüsusi texnika parkından başqa nəqliyyat sexlərinin, sonrakı mərhələdə Qazma İşləri İdarələrinin də özəlləşdirilməsinin nəzərdən keçirilməsi, boru təmiri bazalarının isə ərazi bölgüsü üzrə NQCİ-lərin tərkibinə verilməsi tövsiyə edilmişdir. Keçən bir neçə il ərzində reallıqlar yeniləmiş, konruktur vəziyyət dəyişmişdir. Buna görə də, bütün təhlilin yekunu kimi biz QNQCİB-nin səmərəli fəaliyyətində ilk variant olmaqla, səhmdar cəmiyyət formalı konsern tipinə üstünlük veririk. Bu strategiyanın əhəmiyyəti artıq vurğulanmışdır.

VI FƏSİL

İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ VƏ MÜTƏRƏQQİ MENECEMENT TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQ PROBLEMLƏRİ

6.1. İstehsalın idarə olunması: nəzəri çərçivələr və metodoloji analiz

İdarəetmə prosesi möhkəm bilik, səriştə, xüsusi təcrübə və bacarıq tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Bu mürəkkəblilik və çətinlik miqyas artımında daha çox analitik təfəkkür və gərginlik tələb edir. Böyük istehsal komplekslərinin meydana gəlməsi yeni idarəetmə prinsiplərinin formalaşmasını şərtləndirmiş, elmi-texniki imkanlar, mükəmməl informatik təminat onu daha uzaq məsafədən yerinə yetirilməsinə şərait yaratmışdır. Mikroprosessorlarla, internet-texnologiyalarla əhatə olunuduğumuz çağdaş zamanda məsafədən nəzarət və idarəetmə nisbi sadə və təminatlı olmuşdur. Sənaye istehsalının yaranması idarəetmə prosesinə ciddi stimula verərək, ayrıca bir elmin təşəkkülünə gətirmişdir.

A.Smitdən başlamış ən yeni iqtisadi məktəb nəzəriyyəçiləri idarəetmə prosesinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, onu iqtisadi texnologiyaları reallaşdıran sistem kimi qiymətləndirmişlər. Bununla belə, idarəetmə empirik əsasda ayrı-ayrı sahibkarların biznes işində özünün çoxşaxəliyini də göstərmişdir. Yeni maşınlı, mexaniki sistemlər istehsal tsiklinin bütün mərhələsində əhəmiyyətli idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini qaynaqlandırmışdır.

ABŞ mühəndisi Frank Qilbert əmək və idarəetmə elmində, xüsusən də, əməyin fizioloji və psixoloji təşkili sayəsində geniş nəzəri və eksperimental iş görmüşdür. Onun hesablaşmalarına görə, insanlar əmək prosesində çox kiçik mikrohərəkətlər edirlər. Belə mikrohərəkətləri alim 17 sayda təyin edərək onu öz familinin əksinə olaraq «Treblinq» adlandırmış, bununla da əməyin mikroelementlər üzrə normallaşdırılmasının əsasını qoymuşdur. F.Qilbert, F.Teylor kimi əməyin xronometrini tətbiq etmiş, onun xüsusi kinoçəkilişli kamera ilə müşahidəsinin monitorinqini aparmışdır.

Yüz il öncə məşhur ABŞ mühəndisi Federik Teylor (1856-1915) istehsal əməliyyatlarının normallaşdırılması sahəsində dəqiq monitorinq sistemi yaratmaqla, əməyin təşkili və istehsalın idarə edilməsi sahəsində mühüm inqilabi dəyişiklik etmişdir. Teylorun sınaqları, müşahidələri onun adı ilə bağlı nəzəriyyəni formalaşdırmışdır. Kapitalist istehsal üsuluna nifrət timsalında ideologiyalarını quran kommunistlər Teylorun idarəetmə prinsiplərindən faydalanaraq, çox geniş aspektdə, anonim olaraq ondan yararlanmışlar. Bununla belə, teylorizm klassikliyi saxlamaqla bərabər, bazar ölkələrində inkişafını tapmış, məhsuldar qüvvələrin, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə təkamül etmişdir. F.Teylor tarixdə həm də elmi menecmentin atası kimi də daxil olmuşdur.

Bir neçə onillik nəhəng metallurci kombinatın rəhbəri işləmiş fransalı dağ mühəndisi Anri Fayol (1861-1925) müəssisənin təşkili və idarəetmə sahəsində əldə etdiyi təcrübəsini «Ümumi və sənaye idarəetməsi» kitabında əks etdirmişdir. A.Fayola görə, idarəetmə 5 qaydanı-əvvəlcədən görmək, təşkil etmək, sərəncam vermək, razılaşdırmaq və nəzarət etməkdə ifadə tapır. Fayol nəzəriyyəsi teylorizmlə müqayisədə oricinallığı ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur. Mühüm fərqlilik isə onun təklif etdiyi təşkilatın daha çox ierarxik və azfunksionallığı ilə bağlıdır. İnsan faktoruna, onun davranışına, bacarığına, psixologiyasına və sosioloji aspektlərə daha çox istinad etmək faylorizmi ayıran cəhətlərdəndir. Faylorun fikrincə, hər hansı iri müəssisədə müxtəlif funksiya və qaydalar *texniki, kommersiya, maliyyə, təhlükəsizlik təminatı, mühasibat, müdiriyyət təsnifatlı 6* kateqoriyada ehtiva olunur. Bütün bu mühüm kateqoriyalar müvafiq funksiyaları yerinə yetirən şəxslərin bacarıqlarına uyğun olmalıdır. Belə bölgü ilə A.Fayol idarəetmənin səmərəli aparılmasını elmi əsaslandırmışdır. Bütün bu əlamətlərlə yanaşı

rəhbərin nüfuzu, əmr etmək, dəqiq ierarxiya, nəzarət və nəticələrin mərkəzləşməsi, intizam ədalətlik, sabitlik, təşəbbüskarlıq, məsuliyyət kimi digər prinsiplərə də riayət olunması səmərəli idarəetməni şərtləndirir.

ABŞ avtomobil sənayesinin atası adını qazanmış tətbiqi menecmentin banilərindən biri Henri Ford (1863-1947) özünün «Mənim həyatım, mənim nailiyyətlərim», «Bu gün və sabah» əsərlərində «Fordizm» adlanan yeni bir nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur. Məğzi kütləvi fasiləsiz istehsalın təşkilindən ibarət olan nəzəriyyə istehsalın unifikasiyası, konveyerli quraşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq kiçik istehsal xərclərinə rəğmən böyük əmək məhsuldarlığını əhatə edirdi. İntensiv əməyi mexanikləşdirmə, onu hər cür mükafatlandırma, industriyanın yüksək ixtisaslı generallarla təminatı fordizmin əsas idarəetmə meyarlarındadır. Öz sələfləri kimi Ford da elmi biliklərin istehsalın təşkili və idarəetmədə geniş tətbiqinin qarçılarından olmuşdur.

Texnoloji, sosial, ekoloji təsirlərin gücləndiyi yeni mərhələdə idarəetmə daha sistemli elmi məzmun almışdır. ABŞ sosioloqu Piter Draker (1909) XX əsrin industrial sosiologiyasının əsas nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanınır. Alimin fikrincə, menecerin söyləri maraqlandırıcı sistemin, əməyin səmərəli motivasiyasının formalaşması və təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir. İdarəetmədə situasiyon yanaşmanın əsaslarını formalaşdıran P.Draker, düzgün idarəetmə qərarlarının verilməsində mövcud vəziyyətin təhlilinə arxalanmasını tövsiyə etmişdir. O, situasiya nəzəriyyəsinə ümumiləşdirici konsepsiya kimi baxaraq bunu idarəetmə təfəkkürünün əsas prinsipinə çevrilməsini qeyd etmişdir. Müasir mərhələ də bazar prinsiplərini rəhbər tutaraq Devid Korten, Piter Senv, Minsberq Henri, Omaye Keniti və digərləri idarəetmənin empirik və nəzəri nailiyyətlərlə zənginləşdirərək, onun səmərəliliyinin artırılmasının yeni aspektlərini təklif etmişdir.

İdarəetmə bir elm kimi empirik topluma malik olaraq böyük inkişaf yolu keçmişdir. İdarəetmə qərarlarında riyazi və statistik metodları, o cümlədən, digər fənlərin geniş tətbiqi ilə fərqlənən menecment ayrıca elm kimi II Dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır.

İngilis mənşəli mürəkkəb söz kimi, menecment istehsal və insanları idarəetmə üsul və fənni kimi, şərh olunur. Bazar iqtisadiyatı terminologiyasında menecment istilahının menecer-idarəçi, idarə edən, baş idarəçi-top menecer kimi, paronimi geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, müasir dünyada idarəetmə elmi sadəcə menecmentdə adlanır. Belə fikir hakim kəsilmişdir ki, müasir menecment inqilabi mərhələyə daxil olmuşdur və onun paradiqması dəyişikliyə məhkumdur. Menecment, planlaşdırma, təşkilatçılıq, liderlik və nəzarət vasitəsilə məqsədlərə nail olmanı ehtiva edir.

Səmərəli fəaliyyətin prinsip və metodlarını öyrənən prakselogiya elminin idarəetmədə tətbiqindən faydalanmaq mühümdür. İnsanların birgə, fərdi və kollektiv fəaliyyətinin, hərəkətinin motivasiyası, qərarların qəbul edilməsi onun tədqiqat predmetini təşkil edir. Bu sıradan idarəetmədə elektron sistemlərin, mikroprosessorların, müasir texniki vasitələrin tətbiqi, proseloci nəzəri nailiyyətlərdən istifadə səmərəlilik və çağdaşlıq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Bazar şəraitində müəssisənin idarə edilməsi mürəkkəb və prioritet məsələ kimi fərqlənir. Bazar iqtisadiyatı idarəetməyə özünün tarixi təcrübəsindən əldə etdiyi nailiyyətlərə və prinsiplərə riayət etməsini şərtləndirir. Prinsip idarəetmədə tərənnüm olunan ideyanın əsas qaydasıdır. Buna əyani misal olaraq Yapon firmalarında təcrübləndirilən əsas prinsiplərdən biri «əşyaları yaratmazdan əvvəl kadrları yaratmaq lazımdır» devizini göstərmək olar.

Müxtəlif bazar seqmentlərinin, müvafiq iqtisadi alətlərin tətbiqi ilə yanaşı, idarəetmənin öncül prinsiplərindən faydalanmaq paralel istiqamətdə inkişafını tapmalıdır. İdarəetmədə təhlil prinsipi qərarın verilməsində son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir. Hadisələrin dinamik qanunauyğunluğu, yəni səbəb və nəticənin eyni mənalılığı və zəruri, təsadüfi əlamətlərin dialektik vəhdətində dayanan eynimənalılığın pozulması-statistik qanunauyğunluq təhlil işində nəzərə alınan əsas cəhətlərdəndir. Birinci prinsip əsasən sistemin başlanğıc vəziyyətini bilməklə sonrakı inkişafı dəqiq söyləmək məmkün olsa da, ikincidə müəyyən ehtimallar ortaya çıxır və

burada imkan və gerçəkliklərin real-konkret, formal, mücərrəd bucaqlarının da nəzərdən keçirilməsi şərtləndirilir.

İdarəetmə nəzəriyyəsində dekompozisiya metodu-başqa sözlə, sistemin sadələşdirilməsi geniş təhlil obyektini kimi diqqəti cəlb edir. Dekompozisiyanın köməyi ilə sistem tərkib və sistemaltı hissələrə, məqsəd və məqsədaltı tapşırıqlara və digər törəmə qruplara bölünərək bir-birindən asılı olmadan həll edilir. Sonradan onlar arasında rəhbərlik, əlaqə aparılır. Bu sistemli təhlilin ikinci fazasında daha mühümdür. Burada sistemin elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyi müəyyən edilir.

Təcrübə göstərir ki, optimal qərarvermənin universal qaydası mövcud deyil. Bununla belə, müasir menecmentdə qərar vermədə uğurlu sonluqlar yaradan həll sistemləri təşəkkül tapır və tətbiq edilir. Qəbul olunacaq qərar alternativləri və addımları məhdud olduqda iqtisadi texnoloji alət kimi, *həll ağacı* sxemindən istifadə olunur. Həll ağacı çox addımlı qərar qəbulu prosesinin optimallaşdırılmasının mütərəqqi forması kimi, struktur problemlərinin həlli təhlilində daha çox sınıdır.

Rəhbərin gücü ağıllı və alternativ qərar qəbul etmək xassəsində səmərəsinə çatır. Bu operativ məqam yaxın müddət üçün yetərli olsa da, geniş perspektivdə böyük təhlil və kollektiv düşüncə tələblidir. Rəhbərlik etmək böyük bir sənətdir. Mürəkkəb texniki texnoloji proseslər şəraitində sosial nəzarətin gücləndiyi, demokratik prinsiplərin bərqərar olduğu çağdaş şəraitdə rəhbərin davranışı idarəetmənin səmərəliyində əks olunur. Məşhur ABŞ alimi Deyl Karneqi özünün bestsellerə çevrilmiş trilogiyasında idarəetmənin psixoloji, fəlsəfi, təcrübə və tətbiqi cəhətlərinin təhlilini apararaq rəhbər olmağın 9 mühüm prinsipini önə çəkmişdir. Sadə görünsə də alimin «Elə edin ki, digərləri fərəhlə sizin təklifinizi yerinə yetirsin».¹⁵ fikri rəhbər haqqında əmək motivasiyasına rəğmən daha çox təkrarlanan nümunələrdəndir.

Rəhbərin funksiyası informasiya toplanmasında, perspektiv səmərəli proqnozlaşdırma və planlaşdırmada əksini tapır. Bu isə biz harada qərar tutmuşuq, harada qərar tutmaq istəyindəyik və məqsədli yerə necə getmək olar kimi, bir çox sualları əhatə edir. Bu suallar cavablandıqca hərəkət trayektoriyasında növbəti taktiki gedişlər ortaya çıxacaqdır. İşçilərin vəzifələrinin və preroqativlərin müəyyən edilməsi, idarəetmə alqoritmləri-idarəetmə qərarlarının işlənməsi, informasiya mübadiləsi, planların formalaşması qaydalarının dəqiq təyinatı prosesdə həlli vacib olan istiqamətlərdəndir.

Menecmentin empirik tədqiqatları təşkilati rəhbərlərin kateqorik təsnifatını formalaşdırmışdır. Tipoloji baxımdan, təşkilati liderlərin xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi bizim tədqiqat prosesi üçün də mühüm ola bilər. Neftqazçıxarma kompleksinin iyearxik strukturu bir növ hərbi hissəni xatırladır. Burada ilk qrup briqada formasında özünü göstərir. Sahəvi, yardımçı və əsas strukturlu bölmələrə ayrılmaqla mərkəzi aparata qədər müxtəlif qruplar üzrə təsnifləşir. Hər bir bölməni isə müvafiq olaraq rəhbərlər idarə edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı rəhbərləri qeyd olunduğu kimi, mənajer adlandırır. Mərkəzi planla iqtisadiyyatın kədarli təcrübəsi ilə sübut olunur ki, müasir özəl sahibkarlıq təşəbbüsləri, torpaq, əmək və kapital «təşkilati dahisiz» nəyi isə dəyişməyə tam qabil deyil. İdarəetmədə menecer strategiyası öz mühümlüyünün təsdiqini almışdır. İndi qeyd olunduğu kimi, briqadirləri menecerlər əvəz edir. Menecer, top menecer öz məharətini istehsalın səmərəli təşkilində yeni ideyaların, innovasiyaların tətbiqində, işgüzarlıq və səriştəsində, daha ümumilikdə isə istehsalın məqsədmüvafiq nəticəliyində göstərir. Liderlik menecerin işçiləri məqsədə doğru motivasiyaya cəlb etməkdə əksini tapır. Motivasiya insanın daxili və xaricində mövcud qüvvələrin ahənglikdə müəyyən hərəkətlərlə entuziazm və qətiyyətlə işin yerinə yetirməsidir.

Hazırda fəaliyyət göstərən NQÇİ-lərdə orta hesabla müxtəlif instansiyaları təmsil edən 150-170 sayda belə menecer vardır. Əlbəttə nə qədər ümumi əmək motivasiyası olsa da, kiçikli,

¹⁵ Д.Карнеги «Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей» Екатеринбург . ООО-Литур. 2000. səh.204

böyük rəhbərlərin istehsal kapitanları kimi, səriştəsi, xarakterik psixoloji cəhətləri əməyin səmərəli təşkili və gedişində özünü göstərir. Bu baxımdan kadr hazırlığında, menecer seleksiyasında nəzəri və praktiki müstəvidə artıq elmi məzmun almış rəhbər xarakterlərinin tipologiyasına diqqət yetirməyin də aktuallığı artır:

Transsaksiyon rəhbərlər:-şçilərə tapşırıqları izah etmək, mükafatlandırma, sosial tələbləri ödəmək qayğısı transsaksiyon rəhbərə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Əməksevərlik, təmkinlilik, açıqdüşüncəli səmərəli fəaliyyətlə iftixaretmə, qaydalara, normativlərə nöqsansız riayət, təşkilat qarşısında borcu fədakarlıqla yerinə yetirmək transsaksiyon rəhbərin xarakter arsenalını təşkil edən elementlərdəndir.

Xraizmatik liderlər:-imkanları transsaksiyon rəhbərlərdən üstün olan bu tip liderlər işçiləri adi səviyyədən çox daha intensiv əməklə yüksəltmək bacarığına malikdirlər. Xraizmatik liderliyin mənbəyini əsas üç prinsip təşkil edir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- işçilərə gələcək görünüşün dəqiq bölgüsünü vermək;
- kollektivin müdafiə etdiyi korporativ dəyərlər yaratmaq;
- işçilərlə qarşılıqlı etibarını təlim etmək.

Tereza ana, Martin Lüter Kinqlə yanaşı Adolf Hitler də xraizmatik liderlər kateqoriyasına aid edilir. Xraizmatik liderlik sovet cəmiyyətində də, xüsusən təsərrüfat rəhbərlərinin partiya funksionerlərinin simasında da intişar tapmışdır.

Transformasiya olunan liderlər:-menecerlər və təşkilat rəhbərləri istehsal funksiyalarını yerinə yetirməklə məşğul olsalar da, bəzən bu iki işin bir əldə cəmlənməsinə zərurətlər yaradır. Bu tələbləri transformasiya olunan liderlər yerinə yetirirlər. Bir növ xraizmatik liderləri xatırlasalar da əsasən strateji dəyişikliklər zamanı rəhbərliyə cəlb edirlər.

İnteraktiv lider:-konsensus şəraitində işləməyə meylli olan interaktiv rəhbərlər əsasən qadınları əhatə edir.

Servis rəhbərlər: -ideya məqsədləri ilə yanaşı, daha çox öz işçilərinin tələblərini ödəməyə sərf etməklə fərqlənirlər.

İdarəetmədə sahəvi-peşəkar və obyektlər üzrə struktur-mühit funksiyalarını fərqləndirirlər. Peşəkar-sahəvi funksiya əməyin professional bölgüsü əsasında personalın fəaliyyətinin idarəetmə sistemi kimi plan-iqtisad, uçot-statistik, kommertiya, mühəndis-texnoloji, analitik hesablama, operativ istehsal, kadr və sairə ehtiva edir. Struktur-mühit funksiyasına isə rəhbər və mütəxəssislərin qrupları üzrə öhdəliklərinin bölgüsü daxildir. Müəssisə və təşkilatlarda, adətən, hər iki sistem tətbiq edilir.

Genişlənən təsərrüfatlarda rəhbərlə yanaşı müavin institutları da tətbiq edilir. Adətən, müavinlər istehsal, maliyyə-kommertiya, mühəndis-texniki kadr və personal məişəti üzrə yaradılır. Neft-qaz sənayesində də formalaşmış vəzifə bölgüsünə görə, müavinlər ümumi sahəvi istiqamətlərə tənzim və nəzarəti həyata keçirirlər. *İstehsal üzrə müavin* əsas istehsal səxlərinə, plan, istehsal, dispetçer və nəqliyyat şöbələrinə rəhbərlik edir. *Kommertiya maliyyə məsələləri üzrə müavin* plan, marketinq, satış, maddi-texniki təminat, maliyyə, mühasibat, əmək haqqına, *mühəndis, texniki məsələlər üzrə müavin* texniki nəzarət, layihə-konstruksiya, texnoloji nəzarət, energetika, mexanika şöbələrinə nəzarət edir.

Böyük Xəzər neftini ilk hasilat işini həyata keçirən ABƏŞ-in idarəetmə strukturu departamentləşmiş menecer sistemi formasında qurulmuşdur. Burada baş operatorlardan tutmuş son kiçik pilləyə qədər konsorsium forumunun iradəsini gerçəkləşdirən hər bir təsərrüfat sahəsi iqtisadi-texnoloji aspektdə menjer nəzarətinə alınmışdır. Lakin bu strukturun da son dərəcə mükəmməlliyi mübahisəlidir. Korporativ maraqlar çox pilləli və bəzən də qabaqcadan bürokratik bəyərələr qoyan mürəkkəb bir idarəetmə sistemini formalaşdırmışdır. Çox istiqamətli bölgüyə əsaslanan vitse-prezident institutu kurasıya prosesini tənzimləməsinə xidmət etsə də konsensuslu optimal qərar verməni bir qədər qeyri-mülayim edir.

Təşkilatın rəhbəri həmişə konservativ namizədləri, fəhlə liderləri isə əmək haqqını artıran yardımlar, məşğulluğu saxlayan rəisləri dəstəkləyir. Rəhbərin iş qayəsini nihilist, obyektiv qanunlarla hesablaşmayan utilitar meyllərdən uzaqolma təşkil edir. Vəzifə icraatında, kadr yerləşməsində və yetişdirilməsində rotosiya prinsipini rəhbər tutulmalı milli psixologiyada kök salmış nepotizm rudimenti təcrid olunmalıdır.

İdarəetmənin nəzəri və praktiki prinsiplərinin çevrəsi daha genişdir. Neft-qaz sənayesinin də məxsusi istehsalı əsasən bu prinsiplər üzərində qurulur. Bununla belə, ümumi cəhətlərlə yanaşı spesifik sənaye xüsusu aspektlərdə neft-qaz sənayesinə hakimdir. Belə yaranışlar neft-qaz sektorunda, eləcə də milli neftqazçıxarma kompleksində həm klassik və həm də progressiv formada təzahür edir. Bununla belə, genişlənən və dərinləşən bazar iqtisadiyyatı yeni mütərəqqi idarəetmə prinsiplərinin tətbiqini gündəmə gətirir.

6.2. Kompleksin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi

Bazar tələblərini əxz etmədən, toplanan təcrübədən bəhrələnmədən müvəffəq idarəetmə şəbəkəsi yaratmaq mümkün deyildir. İndi neft sənayesində idarəetmə mühafizəkarlığının saxladığı məqamda onun yeni prinsip və metodlarla zənginləşdirmək sevdası da sürət alır. Təqdirəlayiq haldır ki, neft-qaz sənayesində idarəetmə sisteminin yaxşılaşdırılmasının tədqiqi elə bu strukturlarda fəaliyyət göstərən rəhbər və mütəxəssislərin tədqiqatlarında daha çox əksini tapır.

Həyatın metamorfozları bizim səyləri, düşüncə və potensialımızı daim təkmilləşməyə kökləyir. İstehsalın artımı da bu keyfiyyətlərlə səciyyələnərək mütəmadi yeniləşmədə əks olunur. Yeni formanın davamlılığı müəyyən ideyalar sisteminin, müvafiq daxili ideologiyanın iqtisadi münasibətlərlə harmonik təmasda, rəvan inkişafında ifadəsini tapır. Dünya neft biznesinin Şərq qütübündə nə qədər avtoritizm olsa da, sahəvi idarəetmə sistemi valyuntarist meyllərdən kənar, mütərəqqi standartlar üzərində bərqərar olmuşdur. İdeoloji sistemin güclü olmasına baxmayaraq, inteqrasiyon əlaqələr qlobal üstünlükləri müdafiə edir.

İdarəetmə sisteminin təkmilləşməsi onun bazar quruluşu tərtibatında institusional formaların tətbiqini labüd edir. Empirik institusional tədqiqatlar idarəetməni keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradaraq onun yeni yaranışlarla zənginləşməsi prosesində mühüm rol oynayır. Bazar mühitində iqtisadiyyatda, o cümlədən, neft sənayesində qarşıya çıxan yeni məsələlərin həlli səmərəli idarəetmə sisteminin əsasında formalaşır. Neftqazçıxarma sənayesində idarəetmənin bazar prinsiplərinə keçidi istehsal münasibətlərində dərin kök salmış plan-komanda sisteminin, inzibati amirlik metodlarının iqtisadi yanaşma ilə əvəzlənməsini, ictimai psixoloji mühitin, sosial durumun yaxşılaşmasını diktə edir. Səmərəli idarəetmə elmi-texniki nailiyyətlərdən dolğun və müstəqil istifadənin sinxron asılılığında keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır.

Mükəmməl idarəetmə sisteminin təşkili kadr seçimi, onların ixtisasının artırılması, attestasiyası, digər səriştə və bacarığı, peşəkarlıq və məsuliyyəti təmin edən kateqoriyalarla təjhiz olunmasından faydalanır. Həqiqi professional prosesi hiss edir. Düşüncəni üstələyən bacarıq və vərdislərə mütəmadi yiyələnir. Edilən nöqsanlar nəticəsində peşəkar daha da peşəkarlaşır, diletant isə bir qədər ehtiyatlı olur. Reallıq belədir ki, dərin bilik olmadan heç bir işdə böyük müvəffəqiyyətə ümid etmək olmaz. İqtisad diletantları kimi seçilə bir sıra təsərrüfat rəhbərləri bu baxımdan «bazar» treninqindən keçərək attestasiya olunmalıdır. Vəzifələrin hüquq, cavabdehlik məsuliyyəti ilə təlimatlandırılması-personifikasiyası inkişafa uyğun olaraq yeniləşməlidir.

İslahatların idarəetmə manifesti real bazar ölkələrinin inkişaf təcrübəsinin Azərbaycan gerçəklikləri sintezində innovasiyon dəyərlərdən dolğun istifadədə əksini tapmalıdır. İndustrial sistemlərin sınıanmış müvəffəq idarəetmə şəbəkəsinin keyfiyyətindən, səmərəli idarəetməni təmin edən optimal miqyaslar biznesindən bəhrələnərək islahatlar prosesinin bu mühüm

istiqlamətini uğurlu məcraya gətirmək mümkün olacaqdır. Komfortlu iş yeri, insan-maşın sisteminin genişləndirilməsi, əlverişli ergonomik mühit, kompyuterləşmənin təminatı, texniki və istehsalat estetikasının bəslənməsi yeni idarəetmə alqoritmlərinin tətbiqi, istehsal prosesinin səmərəliliyini artıracaqdır.

Bazar şəraitində idarəetmədə iqtisadi metodlardan istifadənin genişləndirilməsi vacib şərtidir. Kollektivləri, ayrı-ayrı fərdləri iqtisadi stimullaşdırma ilə maraqlı etmək, onların bacarıqlılığını, əməkverimini daha da artırır. Məhdud resurslar müqabilində məhsuldarlığın artması əlavə əmək sərfi nəticəsində əldə oluna bilər. İnsan solumunun tərəqqisi əmək sərfini stimullaşdırır. İstehsal xərclərinin digər komponentərini sıxışdıraraq əmtələri keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradır və məhsulu daha çox əmək məsrəflisi edir. Bu da öz növbəsində insanın artan istehlak tələblərinin daha yaxşı ödənilməsinə zəmin yaradır. Belə məhsulların istehsalı isə daha çox iqtisadi stimullaşdırmanın yüksək olduğu təşkilatlarda baş verir.

İnzibatçılığın böyük miqyas aldığı keçmiş ittifaqda da iqtisadi stimullaşdırmada geniş tətbiq edilirdi. Mükafatlandırma ayrı-ayrı fərdlərə deyil, ümumi olaraq daha çox kollektivlərə istiqamətləndirilirdi. Belə vəziyyət isə paritetlərin pozulması, təşəbbüskarlıq azalmasına rəvac verirdi. Əlbəttə, intellektuallar nisbi də olsa fərdi mükafatlandırmadan bəhrələnilirdilər. Stimullaşdırmanın fərdi yönümlü məhdudluğu zehni əməyin son dərəcə böyük axtarışına zəmin yaratmırdı. Mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi qanunların tələbləri öz inikasını idarəetmənin iqtisadi metodları vasitəsilə gerçəkləşdirir. Göstərişlərə əsaslanan təşkilati metodlardan fərqli olaraq iqtisadi ünsürlü idarəetmə isə iqtisadi metodlar, iqtisadi qanunların təbiətinə uyğun onların istehsal münasibətlərində reallaşmasını və maddi maraqları daha dolğun əks etdirir.

Ümumi fəaliyyəti nizamlayan əlahiddə fəaliyyət kimi idarəetmə mürəkkəb, çoxşaxəli bir prosesdir. Onun iqtisadi istehsal prosesinə müvafiq təşkilati apriori və fəvqəltəcrübə deyil, elmi və təcrübəli biliklərin sistemli vəhdətində formalaşır. Struktur mükəmməlliyi, dəqiq səlahiyyət, vəzifə bölgüsü, cavabdehlik kredosu və başlıca olaraq intizam məsuliyyəti mürəkkəb situasiyalarda belə idarəetməni müvəffəq edir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə idarəetmə prosesi sosial tələblərin, ictimaiyyətin artan təsir effekti nəticəsində yeni yaranışlarla zənginləşir, daha çevik və aşkar məzmun alır. Belə yaranışlardan biri də yaşadığımız zəmanədə «Pablik rileyşnz» ilə bağlıdır.

PR təşkilatın iqtisadi müvəffəqliyinin təminat vasitəsi kimi, çıxış edir. Sosial və psixoloji menajmentin məxsusi forması olan «Pablik rileyşnz» (*Public relations*) ingilis dilindən tərcümədə «ictimai əlaqələr», «ictimai münasibətlər», «kütlə üçün hekayət» kimi, mənaları ifadələndirir. PR-in yaranışı və inkişafı cəmiyyət qanunları, ictimai ənənə və tələblərlə şərtlənmişdir. ABŞ-da geniş intişar tapan demokratik prinsiplər və vətəndaş cəmiyyətinin yetkinliyi PR-nin yaranış zərurətini diqtə etmişdir. PR industriyası Qərbdə də ləyaqətli inkişaf yolu keçmişdir.

Firma ilə cəmiyyət arasında idarə edilən kommunikasiya prosesi kimi, PR ictimaiyyətə sosial lüzumlu, təbliğət xarakterli olmayaraq özünün fəlsəfi qayəsi, kommersiya və digər məqsədləri informasiya edir. Burada başlıca şərtlərdən biri də ictimaiyyətlə əlaqələrdə milli mentalitet elementlərinə müvafiq olan əlaqələr sistemini yaratmaqdan ibarətdir.

Sahibkar və firmanın personalı anlayır ki, ətraf dünya ilə yalnız mehriban münasibətlər şəraitində kommersiya məqsədlərinin maksimal reallaşması mümkündür. Mütəşəkkil PR sahibkara firmanı görməyə dəqiq görünüşlü pəncərə açmaq imkanı yaradır, ictimai ovqatın dəyişməsinə vaxtında ona bəyan edir.

«Pablik rileyşnz» aşağıdakı on əsas istiqaməti ehtiva edir:

- ➔ ictimai rəy;
- ➔ ictimai münasibətlər;
- ➔ hökumət əlaqələri;
- ➔ ictimai həyat;
- ➔ sənaye əlaqələri;
- ➔ maliyyə münasibətləri;

- beynəlxalq əlaqələr;
- istehlakçılarla münasibətlər;
- tədqiqat və statistika;
- kütləvi informasiya vasitələri.

Bazar münasibətləri şəraitində təşkilatın iqtisadi müvəffəqliyin başlıca və təyinedici faktoru kimi, PR firmanın imicinin yüksəldilməsinə və idarəetmə prosesinə ən geniş mənada yardım etmək imkanlıdır. «Pablik rileyşnz»in əsas prinsiplərini aşağıdakı tezlərdə ifadə olunur:

- özün haqqında yalnız və yalnız həqiqəti söyləmək (*bununla belə, heç kəs bütün həqiqətlərin söylənməsini təkid etmir*);
- kütləviləşdirilən informasiyanın, kütləviləşdirilməyən informasiyadan ayrılması;
- həqiqətlə bağlı «bəndləri» tapmaq və bu həqiqətləri bacarıqla hesablamaq və gerçəkləşdirmək;
- yaxşı PR gözə çarpan, qıcıqlandırıcı və usandırıcı olmamalıdır;
- KİV-lərinə informasiyaların verilməsində maraqlar və stil ciddi nəzarətə götürülməlidir.

PR çoxtərəfli və çoxölçülüdür. Onun məqsədlərini sadə kiçik formatda vermək mümkün deyildir. Onun başlıca məqsədini açıqlandığı kimi cəmiyyətdə firmanın müvəffəq situasiyasını formalaşdırmaq təşkil edir.

İmicli xarici neft kompaniyaları PR-ə yüksək önəm verirlər. Kompaniyalar anlayırlar ki, bazar iqtisadiyyatının aparıcı mövqedə dayandığı müasir dünyada onun köməyi olmadan reyting toplamaq müşkül və mümkünəz işdir. Reyting və imic yüksəlişi isə birbaşa artan kommərsiya effekti deməkdir. QNQÇİB-də bazar münasibətləri tərəqqi etdikcə burada da PR təsisatlı idarəetmə strategiyasına keçid labüd olacaqdır.

Müasir idarəetmənin metodoloji əsasları bazar nəzəriyyəsinə istinad edir. Məhz formalaşan bazar mexanizmlərindən peşəkarcasına istifadə bacarığı ümumi toplumda idarəetmə çətinliklərinin dəf olunmasına zəmin olur. Neftqazçıxarmada müasir idarəetmənin səmərəli təşkil bazar prinsiplərindən qaynaqlanaraq fikrimizcə ilk növbədə islahatlara müvafiq optimal strukturun müəyyən edilməsi ilə harmoniyada olmalıdır. Bu harmoniklik isə aşağıdakılarda ehtiva olunur:

- çoxpilləliyin azaldılması;
- istehsal strukturuna müvafiq idarəedici personalın və mərkəzi aparatın təyinatı;
- mükəmməl informasiya təminatı şəbəkəsinin formalaşdırılması;
- mütərəqqi səriştə və metodların təşkilatın bütün bölmələri üzrə tətbiqi, vahid intizam sistemi;
- təşəbbüsçürlüğün, fərdi ustalığın, yüksək əməkveriminin mükafatlandırılması;
- məşğulluğu mülayimləşdirən əmək haqqı sisteminin tətbiqi;
- optimal səlahiyyət və adekvat vəzifə bölgüsü;
- test üsullu dövrü attestasiya;
- qabaqcıl təcrübənin genişləndirilməsi;
- fərdi və kollektiv stimullaşdırma üçün əlavə göstəricilərinin müəyyən olunması;
- strateji və taktiki planların işlənməsi;
- texnoloji yeniləşmənin kadr seçiminin yaxşılaşdırılması, təlimin müntəzəm aparılması və treninq strategiyası.

Tarix göstərdi ki, bəşəri məqsədlərə nail olmada təşkilatın rolu, onun struktur effektivliyi nə qədər yüksəkdir. Təsərrüfatlaşan obyektə çoxşaxəli təşkilati strukturlar xasdır. Beynəlxalq təcrübəyə müvafiq departamentləşmədə törəmə istehsal qurumlarını əhatə edən *xətti*, yaxud *iyerarxik*, aparıcı şöbələr prinsipində xüsusiləşən *funksional* və nəhəng təşkilatlara xas menecer idarəetməsinə əsaslanan *diviziyon*, xarici təsirlərə, yeniləşməyə meyli ilə fərqlənən *adaptiv*-yaxud *üzvü* strukturlar təsnifatı vardır. Digər bir təsnifatda adi şöbə bölgüsü - *funksional ənənəvi coğrafi* və *məhsul buraxılışı üzrə qruplaşmış diviziyon* və bunların vəhdətini əks etdirən *matrissə* strukturu ilə yanaşı *komandalı*-xüsusi tapşırıqları koordinasiya edən və daha çox beynəlxalq

əlaqələrdə əhəmiyyətli olan *broker* tənzimli şəbəkəli strukturlar da mövcuddur. Hər bir struktur özünəməxsus təşkilata müvafiqdir və burada müsbət və mənfi cəhətlər mümkün və yetərli ola bilər. Kiçik müəssisələrə xətti quruluş istisna olmaqla, bütün digər təşkilatlarda bu strukturların heç biri xalis şəkildə idarəetmə mexanizmə çevrilmir. Bununla belə, əksər müəssisələr qarışıq idarəetməni həyata keçirirlər. QNQCİB-də isə bu qarışıq xətti-funksional idarəetmə formasına əsaslanır. Lakin burada tətbiq edilən forma bazaryönümlü mütərəqqi elementlərlə əhatəli deyildir. Daha çox qərargah strukturlu, komandalı təmayül üstünlük təşkil edir. Bununla belə, kompleksin idarə edilməsində sadalanan digər struktur tiplərinin elementlərini də rast gəlir. Fikrimizcə, kompleksdə rəşional idarəetmə strukturun təşkilati aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- funksional yararlılığın təminatı;
- informativlik;
- operativlik;
- rabitəlilik;
- idarəetmə xərclərinin optimallığı.

Ağıllı məqsədləri, amalları təqib edən optimal idarəetmə obyektiv həqiqi, tam informasiyaya arxalanır. Belə informasiyasız səmərəli idarəetmə müşkül məsələdi. İqtisadi informasiya düşündürən informasiya kimi, insan şüurunda emal olunaraq iqtisadi sferaya xərclənir. O, iqtisadi maraqlar və tələblərlə şərtlənərək istehsalın təşkilati prosesində dövr edir. Çağdaş zamanda iqtisadiyyatda informasiya olduqca nəhəng çəkiyə malik olaraq öncül mövqeyə çıxmışdır. O, müəyyən mənada resursları əvəz edir, yeni texnologiyaların əhəmiyyətini artırır, ənənəvi xammal növlərinə və digər bu kimi komponentlərə tələbi azaldır. İnformasiyanın mütəmadi, tez əldə edilməsi, informasiya birinciliyi və ya ilk məlumat effekti operativliyi şərtləndirən xüsusiyyətdir. İlk məlumat effekti obyektiv həqiqətin tamamilə kənar və ya nisbi həqiqət donlu ola bilər. Nə qədər fundamental faktlara əsaslanan, şəksiz həqiqət olsa da, ustalığ və peşəkarlıqla hazırlansa da, informasiya alternativ təhlil süzğəcindən keçdikdən sonra qərar mexanizminin məhsulu ola bilər. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, elə mürəkkəb hadisələr vardır ki, onların mütləq həqiqətinin isbatı uzun bir elmi təcrübə dövrü və ya mistik olmasa da qiyamətə qədər haqqını tapmamış qalır. Pikant görünən bir reallıq da ondan ibarətdir ki, istənilən həqiqət təhrifə məruz qalmaqla və ya başqa müstəviyə keçməklə nizamını itirmiş olacaqdır. Hər amilin davranışı bütünlükdə tam bir sistemin taleyini həll edir.

İdarəetmə informasiya ilə təşkilatlanmanın qarşılıqlı əlaqəliyi ilə xarakterikdi. İdarəetmə mexanizmində fundamental rol «geriyə əlaqə» prinsipi tutur. Bu prinsipə görə, informasiya və idarəetmə subyekt-mənbə ilə obyekt-qəbuledici, istənilən münasibətdə yerdəyişməyə məruz qalırlar. Təşkilatın rəhbəri idarəetmə subyekt kimi tabeçiliyində olanlardan informasiyalar aldıqda həm də idarəetmə obyekt kimi çıxış edir, eyni zamanda bölmə rəhbəri də direktorlardan informasiya aldıqda icra prosesində idarəetmə subyektə çevrilir. Beləliklə, idarəetmə obyekt və subyekt ikili funksiyaları yerinə yetirir. Harada bu prinsip pozulur və ya mövcud deyil, idarəetmənin mahiyyət və nəticəliyi də təhrif olunur. İdarəetmə strukturunun əsas məqsədini idarəetmə qərarlarının hasili və icrası təşkil edir. Burada isə əsas yeri maksimum variantlardan məqsədləri daha dolğun və tam yerinə yetirməsini təmin edən optimallıq prinsipini tutur. İnteraktiv rəhbər bütün komandanın işində qarşılıqlı anlaşma və konsensusa nail olma ilə fərqlənir. Prosesdə menecerin kommunaktiv səriştəsi də müvəffəq fəaliyyəti şərtləndirir. Sadəcə ünsiyyət anlamını verən kommunikasiya prosesi iki və daha çox adamın informasiya yaratmasını və mübadiləsini əks etdirir.

İqtisadi müqavillərdə assimetrik informasiyanın (işlə əlaqədar bir qrupun lazımi informasiyaya malikliyi digərinin isə maliksizliyi situasiyası) istisnası şəraitində ABŞ iqtisadçısı müasir neoklassik məktəbin təmsilçisi, Nobel mükafatçısı Ronald Kouzun 1960-cı ildə irəli sürdüyü, sonradan isə Kouz teoremi adını almış tezisi ətraf mühitlə bağlı problemlər dövlətin iştirakı olmadan mülkiyyətçilər arasında səmərəli həllini tapar.

Operativ idarəetmədə də informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Bu baxımdan DNQÇİB-də 10 il öncə başlanan indi daha sürətlə tədqiqini tapan müəssisələrin istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması konsepsiyası hazırlanmışdır. QNQCİB-də də idarəetmə sahəsində müəyyən əməli işlər davam edir. Lakin təşkilatın maliyyə və iqtisadi manevrliyinin zəifliyi idarəetmə sisteminin mükəmməliyini artıran silsilə tədbirlərin və islahatların geniş miqyasda aparılmasında ləngidici təsirini göstərir.

6.3. İqtisadi tədbirlərin və metodların genişləndirilməsi

Köhnə istismar sahələrindəki hasilat dinamikasına nəzər yetirdikdə, dənizdə böyük istismar başlanana qədər quruda artan templər, hərtərəfli yüksəliş müşahidə olunduğu diqqəti cəlb edir. Dənizdə isə sürətli inkişaf 1950-1970-ci illəri əhatə etmişdir. Hər iki İB-də hasilat həcmının yüksəlişi onların şəbəkə miqyasını xeyli genişləndirmişdir. İndi isə bu komplekslərin daha da genişlənməsini şərtləndirən amillər tükənmişdir. İstehsalın genişlənməsi iqtisadi təlimin nəzəri və praktiki əsaslarına görə, *miqyas effekti* ilə müşayiət olunur. Miqyaslılıq özü isə müsbət və mənfəi çalarlara malikdir. Genişlənmə istehsal yeni prosesləri, müxtəlif amilləri hərəkətə gətirərək istehsal xərclərinin azalmasına təkan verir, əməyin ixtisaslaşmasını artırır, bu da öz növbəsində iş vaxtı itkilərini minimumlaşdırır.

Son illərdə köhnə istismar sahələrində problematik cəhətlərdən biri də vaxt itkisinin, boşdayanmaların artması ilə bağlıdır. Ənənəvi olaraq ötmüş müddətin yekunları, növbəti ilin vəzifələri əks etdirən müvafiq əmrlərdə mal material təminatı, maliyyə qıtlığına əsaslanaraq vaxt itkilərinin, boşdayanmaların səbəbi də önə çəkilir. Vaxt itkisi və boşdayanmaları maddi təminatla əlaqələndirmək doğru görünsə də, müvafiq təminatın özünün zəifliyi, onu doğuran səbəblər təhlilə məruz qalmır. İstehsal faktorlarının, resursların qeyri-məqbul bölgüsü, idarəçilikdə mövcud nöqsanlar, digər obyektiv amillər maddi təminatın pisləşməsinə qaynaqlandırır. Bizim qeyd etdiyimiz miqyas effekti də burada öz əhəmiyyətini büruzə verir. Kapitaldan qeyri-rasional istifadə, vəzifə və öhdəliklərin qəti müəyyən olunmaması təchizatın, təminatın konyuktur perspektivə bağlanması burada əksini tapır. İstehsal potensialı ilə həcmi arasında uyğunsuzluq müəyyən sahələrdə maşın və avadanlıqlardan tam gücü ilə istifadə etməyə imkanlar yaratmır.

Böyük təşkilatın əlavə-ikinci dərəcəli məhsul buraxmaq imkanı da vardır. Bu aspektdə köhnə istismar sahələrində hasilatı həyata keçirən komplekslərin potensialı yetərlidir. Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində enməyə məruz qalan istehsalı əlavə daxili imkanlar hesabına stimullaşdırmaq üçün «əhaliyə pullu xidmət» subsektorunun genişlənməsinə qərar verildilər. Özünü maliyyələşdirmə tam təsərrüfat sistemində bu addım əhəmiyyətini göstərməyə başladı. Lakin zəifləyən nəzarət, tənzimləyici mexanizmlərin olmaması belə yaranışdan səmərəli istifadə etməni yüksəldə bilməzdi. Bu işin təşkilində çoxlu qüsurlar meydana çıxdı. Texnoloji nəqliyyat idarələrində avtobuslara pullu xidmət üçün plan tətbiq edərək qəbzlər paylandı. Avtotəmir postlarında çilingərlərə tapşırıqlar, öhdəliklər verildi və digər pullu xidmət sahələri yaradıldı. Yeni sistem qeyri-mükəmməl olduğundan işlək davamlılığı təmin edə bilmədi. Müəyyən işbazlar isə bu gerçəklikdən faydalanmağa üz tutdular. İndi istehsalat birliyində pullu xidmətlər ölçü şəbəkəsini itirsə də, müəyyən miqdarda qalmaqda davam edir. Bununla belə, prosesin güclənməsi, ondan səmərəli istifadə potensialını artırmaq zərurəti, mümkün avtonom iş yerlərində əhaliyə pullu xidmət göstərərək ixtisar olunan işçi sayını, məşğulluq problemini həll etmək imkanları vardır. Belə sahələri öncə icarə əsasda ayrı-ayrı kollektiv üzvlərinə verməklə bu obyektlərdən aktiv istifadəyə nail olmaq və mülayim sosial əsaslarla izafi işçi kütləsindən qurtulmaq mümkündür. Digər tərəfdən, daxili səmərəsini itirmiş maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin lizinq əsasda kirayəsinin təşkilindən faydalanmaq olar. Bütün bunları təzyiq planlı hökmlə reallaşdırılması səmərəli deyildir. Konyuktur təzahür harada bunu mümkün edirsə, orada da təhlil və hesablamalara əsaslanaraq qərar vermək olar. Belə strategiya passiv hərəkətli və hərəkətsiz əmlakdan səmərəli istifadəni təmin etməyə, istehsal xərclərinin

azalmasına yardımçı olar. Potensialın istehsal həcminə uyğunlaşdırılmasına nail olma istehsalın texniki təminatının yüksəlməsini artırır.

İstehsal miqyasının genişlənməsinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı onun mənfi çalarlarına da diqqət zəruridir. Lakin öncə bir fərqi ayırd etmək ehtiyacı vardı. Bizim tədqiqat obyektimizi ifadə edən kompleks böyük yaşa malikdir. İndi burada təşkilatın nisbi genişlənməsi prosesi sistemli, xaos formada baş verir. Qeyd edək ki, Sovetlər İttifaqı zamanı mərkəz köhnə istismar sahələrini əhatə edən istehsal birliklərində ümumi işçi personalını rəhbər işçilər, xidmətedici heyəti və onların saxlanması üçün müvafiq xərcləri qəti minimum həcmində, xüsusi ayrılmış təxsisatlar əsasında formalaşdırmışdır. İndiki məqamda istehsalın azalması müqabilində rəhbər işçi heyətinin orta əşalonda artımı, onların xidmətedici maşın, əlahiddə köməkçi və katibələrlə təminatı ötən müddətlərə nisbətə bir neçə dəfə yüksəlmişdir. Belə dəyişiklikliyi müsbət hal, komfortun iş şəraitinin yüksəlişi, müstəqilliyin bəhrəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Lakin bu təmayül istehsal artımının, əmək məhsuldarlığının və ya digər məqbul mənbələr hesabına səmərəlilik faktoruna istinad etməlidir. Orta səviyyəli rəhbər işçi əməyin təşkili və şəraiti prinsiplərinə uyğun olmadan ayrıca otaqla təchiz edilərək, tabeçi heyətindən, kollektivdən uzaq düşməsi idarəetmənin səmərəliliyinə nöqsan gətirir. Təmaslar partnyorluğa deyil, yenə də direktiv sərəncamçılığa əsaslanır. Bu isə istər-istəməz karyerist ovqatlı mühit yaradır. Müsəbiqə, seçki və ya professionalıq bacarığı ilə deyil, proteksiya sahəsində əldə edilmiş post sahiblərinin təkəbbür və lovgalığı səmərəli iş birliyi qurmaqda səmərə verməyəcəkdir. Keçid iqtisadiyyatı kimi, öz postlarının da kövrək keçiciliyini bilənlər təşəbbüskarlıq, əzmkarlıq nümayiş etdirməyəcəklər. Burada miqyas effektinin də təsir aspekti vardır. Belə vəziyyəti səmərəli nəzarət sisteminin qeyri-mütəşəkkilliyi, əməliyyatların zəif koordinasiyası ilə əsaslandırmaq da olar. Kiçik təşkilatlarda sadə şəbəkə vahid rəhbərin simasında mükəmməl nəzarət və bölgünü həyata keçirməyə imkan verir. Fərqli olaraq böyük təşkilatlarda isə belə müvəffəq idarəetmənin təşkili gərgin səylər tələb edərək mərkəzlə istehsal prosesinin əlaqələndirilməsində çoxlu problemləri ortaya çıxarır. Bu da istər-istəməz çoxpilləli vəzifə bölgüsünə gətirir. Səlahiyyətlərin iyerarxiya nərdivanında sistemli, səmərəli bölgüsünə müəyyən bürokratik maneələr yaradır.

Azərbaycan neft sənayesində həmişə yüksək səviyyəli kadrları ilə fərqlənmişdir. Bununla belə, ittifaqın böyük neft arenasına kütləvi axın olmamışdır. Akademik A.X.Mirzəcanzadə «Azərbaycan neft konsepsiyasının etyüdləri» əsərində¹⁶ SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin təşkilində idarəetmə aparatına Azərbaycanlıların dövətdən imtina etməsini, ermənilərin böyük həvəslə bu sistemdə cəmləşməsini qeyd etmişdir. Böyük alim kadr məsələsinə ciddiylə yanaşaraq hələ 1985-ci ildə qeyd edirdi: «Neft və qaz yataqlarının sualıtı istismarı mürəkkəb və az öyrənilmiş olduğundan gələcəkdə onun geniş tətbiqi şübhəsiz qarşıya yeni problemlər qoyacaqdır. Bu problemləri həll etmək üçün ilk növbədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, mürəkkəb texnoloji prosesləri yüksək səviyyədə idarəetməyə imkan verən avtomat sistemlərin yaradılması zəruridir».¹⁷

Sovet recimi Azərbaycan mədənlərində nəzarəti tam həyata keçirdikdən sonra sahədə iqtisadi işin təşkilinə və onun yenidən qurulmasında səylərini artırdı. Milliləşdirilmənin ilk illərində sərbəst təsərrüfat hesablı mədən və qazma təşkilatlarının yaradılması, burada plan tapşırıqları və hesablamalarının tətbiqi texniki normallaşdırmanın tətbiqi reallaşdı. Geologiya və iqtisad elminin inkişafı planlaşdırmada geniş diversifikasiya ilə nəticələndi. 1930-cu illərin sonunda neft-qaz sənayesi mümkün iqtisadi göstəricilərlə təminatını tapdı. Beşillik planlar əsasında qərarlaşan neft sənayesi artıq 1950-ci illərdən əsaslandırılmış göstəricilər sistemi plan, forma və göstəriciləri metodikasını ilə tam təchiz edildi. Texniki iqtisadi planlaşdırma «təxsənayemaliyyə» adlanan sənəd əsasında müvafiq istehsal planlarına uyğun bütün istehsal ritmini əhatə edən məzmununu aldı. 1965-ci ildən başlanan yeni iqtisadi siyasət neft sənayesində

¹⁶ A.X.Мирзаджанзаде., Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана». Баку: 1994. səh. 6.

¹⁷ AA.X.Mirzəcanzadə., F.Ə.Şixəliyev «İxtisasa giriş». Bakı. «Maarif». 1985. səh.115.

də təsərrüfat islahatları ilə xarakterik oldu. 1976-1985-ci illərdə neft sənayesinin inkişaf şərtlərinin dəyişikliyi isə sahədə iqtisadi işin əsaslı təkmilləşməsinə zərurətə çevirdi. Mövcud proseslər planlaşdırmanın və iqtisadi mexanizmin təkmilləşməsi ilə müşayiət olundu. Burada başlıca vəzifə neft ehtiyatlarının hazırlanması çətinliklərinin artması, yataqların işlənməsi və istismarının yaxşılaşdırılması, elmi-texniki nailiyyətlərdən geniş, material, maliyyə, əmək resurslarından qənaətli istifadə və neft istehsalının yekun nəticəliyinin artırılmasını nəzərdə tuturdu. Sonrakı mərhələdə köklü dəyişikliklər tələb edən neft sənayesi daha ciddi mühəndis və iqtisadi hesablamalarla təmin olunması, hasilatın reallaşmasının davamlı və ümidli təminatını şərtləndirdi. 1980-ci ildə neft-qaz hasil edən birliyin xammal bazasının vəziyyəti və yataqların işlənməsinin texnoloji göstəricilərini əhatə edən istehsal pasportu yaradıldı. Sahəvi pasport uzunmüddətli planlaşdırma üçün təsbit olunmuş norma və normativlərin texniki iqtisadi göstəricilərin resurs təminatına və digər istehsal mexanizmlərini əhatə edirdi. Burada xüsusi olaraq xammal bazasının vəziyyəti ilkin və qalığı ehtiyatları və gələcək istismar templəri əks olunurdu. Müvafiq pasportlar elmi tədqiqat institutlarında tam elmi əsaslandırılmış və təsdiqini almışdır. Bütün bu proseslər neft-qaz sənayesində iqtisadi işin sabitliyinə və plan intizamının yüksəldilməsinə təkan verdi. Neftqazçıxarmada təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi bir çox metodiki sənədlərin reallaşması ilə ifadə olunurdu. Bunlar uzunmüddətli planların tərtibatında rəhbər və metodiki sənədlərin kompleksini, mühəndis və iqtisad hesablamalarını, texnoloji layihələri sistemləşdirən tənzimləyici və neftin hasilatını təsərrüfat meyarları ilə uyğunlaşdıran sənədlər, əməyin təşkili, təhlükəsizlik sistemi, təsərrüfat münasibətlərinin digər aspektlərini əhatə edir.

Bir daha qeyd olunmalıdır ki, idarəetmənin bazar rəlsələrinə salınması iqtisadi metodoloji aspektləri ehtiva edir. Direktivlik isə iqtisadi rıçağı manipulyasiyasına effektlər gətirir. Göründüyü kimi, səmərəli idarəetmə təhlil olunan seqmentlərlə yanaşı toplumda həm də, direktivliklə iqtisadi tənzim mexanizminin sintezini tələb edir. Məhz belə sibiözluq şəraitində səmərəlilik hədəf seçilən nöqtəyə yüksəlir.

6.4. Neftqazçıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi

Təsərrüfat həyatının öyrənilməsi və onun mühüm proseslərinin tənzimlənməsində nəzəri və tətbiqi iqtisad elmi ön mövqedə durur. Təsərrüfat fəaliyyətini çox vaxt sadəcə olaraq iqtisadiyyat adlandırırlar. İqtisad elminin tərkib hissələrindən mühümü kimi, bizim tədqiqat obyektinin nəzəri və təcrübə əsaslarının təməlinə dayanan müəssisənin iqtisadiyyatı elmi tədqiq edir. Makro və mikroiqtisadiyyatla sıx təmasda intişar tapan müəssisənin iqtisadiyyatı müstəqil təlim olaraq ayrıca predmetə malik yetkin bir elm sahəsidir. Müəssisənin iqtisadiyyatı elmi təlimi də bütün tətbiqi iqtisadi elmlərə xas olan müvafiq tədqiqat metodlarından geniş istifadədə tərəqqi edir. İqtisadi nəzəriyyə terminologiyasında təsərrüfat subyektləri çox vaxt iqtisadi agentlər də adlanırlar. Fərdi xüsusiyyəti fəaliyyətlərində müstəqil qərar verməklə xarakterik olan təsərrüfat subyektləri - müəssisələr özəl, korporativ, dövlət təsisatları, ev təsərrüfatı və qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarətdir.

Hər bir müəssisə öz-özlüyündə mövcud olmayıb, iqtisadiyyatla istehsal faktorları əsasında bazarla bağlıdır. Xalq təsərrüfatında baş verən istənilən təbəddülatlar, demoqrafik addımlar, struktur yenidənqurması, texniki tərəqqi müəssisənin vəziyyətinin dəyişkənliyində əks olunur. Sahibkarlıq, hüquqi, coğrafi, institusional mühit, iqtisadi, siyasi situasiya, ekoloji vəziyyət müəssisə fəaliyyətinə təsir edən faktorlar siyahısını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə başlıca təsərrüfatlaşan vahid kimi çıxış edir. Müəssisənin tam sərbəstliyi, onun üzərində instansiyaların olmaması, yuxarı təşkilat nəzarətindən təcridliyi ilə həllini tapsa da, digər tərəfdən o, həmişə bazardan onun sərt qanunlarından asılı olacaqdır.

Müəssisənin strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əsaslandırان və qiymətləndirən təhlil, müxtəlif amillərin formalaşması şərtlərinə istinadən faktorial analitik şəkildə aparılır.

Bunlar müəssisə strukturunun kompleksliliyi, onun struktur bütövlüyünü təyin edən ümumi daxili amillər, sahəvi xüsusişmə, differensasiya dərəcəsi, elmi-texniki inkişaf, regional və digər faktorları əhatə edir. Bununla belə, istehsalın təşkilini əhatə edən komponentlər daxili faktorlar qismində də özünü göstərir. Müəssisənin fəaliyyəti istehsal prosesi ilə xarakterizə olunur. Əsas üç *amil-əmək vəsaitləri, əmək predmeti, əməyin* özünü ehtiva edən istehsal prosesi ayrı-ayrı əmək proseslərinin cəmi kimi mal-material qiymətlərinin hazır məhsula çevrilməsidir.

Bazar şəraitində müəssisə daha çox şəxsi mənafeərdən çıxış edir. Bu isə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün mühüm amil hesab edilir. Sərbəstlik əldə edərək müəssisə fəaliyyətinin həyata keçirməyin məsuliyyətini də öz üzərinə götürmüş olur. Burada ən mühüm xarakterik cəhət onun təsərrüfat riski ilə daim müşayiət olunmasındadır. Bazar iqtisadiyyatı müəssisələrdən keyfiyyətli rəqabət üstünlüklü, geniş çeşidli məhsul tələbində bulunur. Təsərrüfat riskində başlıca an güman edilən xərclərlə nəticələrin uzlaşması aspektidir. Bu sırada qiymətlərin ölçülərinin xərcləri üstələməsi müəssisənin səmərəli fəaliyyətini təmin etməlidir. Özlüyündə isə bu çoxzəhmətli, müxtəlif kombinasiyaların tətbiqində yer alan yeni texnoloji həllin əldə edilməsi, maya dəyərinin aşağı salınması ilə bağlı bir məsələdir. Bununla belə, bazarın xüsusiyyəti onunla işləmək bacarığı da səmərəli müəssisə fəaliyyətində mühümdür.

Bazar sosial orqanizm olmaqla maddi nemətlərin istehsalçı və istehlakçısı arasında tələb və təklifə uyğun əlaqəsinin təminatçısı, nemətlərin formalaşdırılmasında önəmli vasitədir. Bazara daxil olanlar isə onun xüsusiyyətindən tələb və təklif, elastiklik, qiymət müvazinəti və sairə əlaqə qurmağı bacarmalıdırlar. Səmərəli fəaliyyətdə olan müəssisə təkcə maddi potensialı ilə deyil, qeyri-material elementləri ilə də fərqlənməlidir. Firmanın reputasiyası-qudvil, daimi müştərilər dairəsi, ticari markası, personalın ixtisas dərəcəsi, istehsal üsulu, nou-xau, müəlliflik hüquqları səmərəli təşkilatın fəaliyyət atributlarıdır. Müəssisənin real pul kapitalı, nizamnamə fondu, onun məhsul və pul dövrəliliyi də səmərəli fəaliyyəti şərtləndirən cəhətlərdəndir.

Neft-qaz hasilatı ixracat xüsusiyyətli sahə kimi özünün maliyyə bazası əsasında fəaliyyət göstərmək qabiliyyətindədir. Müəssisələr struktur-mülkiyyət, istehsal, həcm və digər iqtisadi-texniki parametrlərə görə, təsnifata məruz qalır. Kapital mənsubiyyəti və müvafiq olaraq onun üzərində nəzarət müəssisələri milli, xarici və müştərək-qarışıq təsnifata bölür. İndi neft sənayesində qeyd edildiyi kimi, milli qurumlarla yanaşı müştərək profilli, elmi terminologiyada çoxmilli adlanan müəssisələr də fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, tam xarici kapitalla işləyən müəssisələr yoxdur.

Azərbaycan müasir neft təsərrüfatı formal olaraq üç ümumiləşmiş müəssisə tipi formasında fəaliyyət göstərir.

- istehsalat birlikləri;
- xarici kapitalın müştərək müəssisələr;
- konsorsium.

Bizim tədqiqat obyektini olan Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi klassik sovet iqtisadiyyatında olduğu struktur formada fəaliyyətini davam etdirir. Onun təsərrüfat sisteminin aparıcı təşkilatlarını Neft Qazçıxarma İdarələri-NQÇİ-lər təşkil edirlər. İkinci eşalonda ön mövqeydə Qazma İşləri İdarələri- İİ-ləri dayanır. Sonrakı yerləri istehsal həcmi parametrlərinə və gərəklilik sferasındakı əhəmiyyətinə görə, müxtəlif profilli nəqliyyat, tikinti, xidmət və digər yardımçı təşkilatlar bölüşürlər. Bununla belə, QNQCİB-nin strukturuna istehsal genişliyinə və təsərrüfat həcminə görə, heç də NQCİ və Qİİ-lərdən geri qalmayan çoxminli kollektivli tikinti birlikləri də daxil olmuşdur. 2001-ci ildə digər yardımçı qurumlarla birlikdə yol inşasını və sosial-istehsal tikintisini təmin edən iki müvafiq istehsalat birliyi QNQCİB-nin tərkibindən çıxarılaraq özəlləşdirilmə məqsədi ilə İİN-nin sərəncamına verilmişdir. Lakin analoji profilli qurumlar DNQCİB-də fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Neftqazıxarma müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti rəşional təşkilati istehsal və idarə strukturu ilə də bağılıdır. İstehsal strukturu əməyin istehsal sahələri arasında sahəvi bölgüsünü ifadə edir və o, özünün dinamikliyi ilə fərqlənir. NQÇİ-nin istehsal strukturu çoxşaxəlidir. Min və bəzən bir neçə min işçi heyətini əhatə edən bu idarələrin müasir strukturuna əsasən neftqazıxarma mədənləri, istismar, elektrik avadanlıqları təmiri və prokatı, quyuların əsaslı və yeraltı təmiri, elmi-tədqiqat və istehsalat işləri, istehsalın avtomatlaşdırılması, neftin və texniki suyun kompleks hazırlanması, xüsusi texnika, qazın yığılması, hazırlanması sexləri daxildir. Bundan başqa, NQÇİ-lərin əsas strukturunu sosial və xidmətedici digər təsisatlar-məktəbəqədər uşaq müəssisələri, körpələr evi, yataqxanalar, gecə sanatoriyları, tibbi məntəqələri, mənzil-kommunal, yardımçı təsərrüfatlar və sair qurumlar tamamlayır. Texnoloji nəqliyyat kontorları müəyyən konyuktur mülahizələrlə ayrıca, həm də NQÇİ daxilində fəaliyyət göstəririlər.

Böyük ərazi və torpaqtutumlu NQÇİ-lər respublika inzibati bölgüsündə bir və bəzən bir neçə rayonun ərazisini əhatə edir. Burada yerləşən yaşayış məntəqələri böyük qəsəbə və şəhərlərin kommunikasiya xətləri, mədəni-məişət və digər sosial obyektləri, NQÇİ-lərin kapitalı hesabına stimullaşdırılır. Məlumdur ki, NQÇİ-lər mikrocoğrafi rayonlaşmış ərazilər üzrə fəaliyyət göstəririlər. Belə vəziyyət hasilatın regional təmərküzləşməsi ilə yanaşı şəhərsalma və aqlomerasiya effekti ilə müşayiət olunur. Neft ətraf ərazidə sənaye kaskadının təşəkkülündə dominat rolunu oynayır və digər servis, xidmət sahələrinin yaranmasına təkən verir.

Şübhəsiz ki, NQÇİ-lər bazaryönümlü müasir təsərrüfat subyektini ifadə etmir. Ehtiyatların azalması, erkən potensialın zəifləməsi onların fəaliyyətində əks olunur. 20-30 il əvvəl mövcud olan qüdrətdən anaxranizm təəssüratları qalmışdır. Uzun müddət müşahidə edilən enmə prosesləri neft strateqlərini 1980-ci illərdə sineqerik planlar işləyib hazırlanmasına sövq etmişdir. Bir neçə NQÇİ-lər birləşmiş və bir neçə il fəaliyyət göstərmiş və nəticədə onların vahid tam altında müştərək həyati sineqerik nəticələr verməmişdir. Yenidən ayrılan NQÇİ-lər əvvəllər mövcud olmuş bir çox strukturlarını da itirmişlər. Hazırda bu NQÇİ-lərdə iqtisadi və istehsal potensialı 20 il öncə ilə müqayisədə üç dəfə aşağıdır.

Bazar iqtisadiyyatı ilə yanaşı, yaşadığımız sivilizasiyon mərhələnin postindustrial özəlliği də əski sovetlər sisteminə mənsub nəhəng istehsalat komplekslərinin köhnə meqa çərçivəli ampulada fəaliyyətini təqdir etmir. Pereferiya rəhbərlərinin iri istehsalat komplekslərini yaşatmaqla, klassik məşğulluğu qorumağa səfərbər olunmuş cəhdləri bütün postsosialist məkanında «domino prinsipi»nə uyğun şəkildə aşaraq səmərəsini itirir. Nəhəng təşkilatlar bazar qanunlarının hakim olduğu zonada ənənəvi hökmran statusunu qorumağa müvəffəq deyildir. Ona görə də, böyük komplekslər gerçək mütləq olaraq restruktizasiya və diversifikasiyaya uğramaya məruzdurlar.

Nəhəng komplekslərin yerində yeni məzmunlu gənc müəssisələr yaranır və inkişaf edir. «Fil» təcəssümlü köhnə plan təsərrüfatlı istehsal subyektlərini, «qaplan» missalı gənç firmalar əvəzləyir. Bununla belə, Rusiyada fillərin dəf edilməsi o, qədər də məqsədəuyğun hesab edilmir. Coğrafi-iqtisadi nəhəng potensiallı ölkədə fillərin yaşaması üçün resurslar qıt deyildir. Miqyashlıq amili Rusiyada hələ ki, bu transformasiyanı kəskin problematik etmir. Belə keçid isə daha çox yığcam imkanlı məmləkətlər üçün etibarlı sayılır. Lakin yeni attraktor Rusiyada da geq-tez nəhəng müəssisələrin timsalında restruktizasiya və diversifikasiyaya proseslərini labüd edəcəkdir.

Müəssisənin gəncliyi sürətli istehsal və iqtisadi artım üçün məqbuldur. Lakin bu heç də başlıca determinant deyildir. Burada ən mühüm şərt sovet irsindən qurtulmadır. Məhz irsilik faktorunun bazar şəraitində qalması NQÇİ-lərin yeni sistemə transformasiyasını ləngidən başlıca dererminat kimi, çıxış edir.

QNQÇİB-də yeni iqtisadi sistemə keçiddə NQÇİ-lərlə paralellik təşkil edən əsasən xarici kapitala əsaslanan bazar subyektli müştərək müəssisələr də artıq neçə illərdir ki, fəaliyyət göstərir. Lakin bu müəssisələrin real bazar subyektliliyi praktiki gerçək müstəvidə bir qədər

mübahisəlidir. QNQÇİB sistemində MM-lərə verilən xüsusi status milli müəssisələrin diskriminasiyasına gətirir və qeyd olunduğu kimi, heç bir iqtisadi möcüzə ilə müşayiət olunmur.

1870-ci ildə Qərbi Pensilvaniyada Jon Rokfeller neft industriyası tarixində kəşfiyyatı həyata keçirən ilk müştərək müəssisəni təşkil etməklə birgə əməkdaşlığa əsaslanan korporativ idarəçiliyin təməlini qoydu. Sonrakı mərhələdə MM-lər neft iqtisadiyyatının digər bölmələrinin də əhatə edərək daha geniş miqyas aldı. Xarici kapitallı müştərək müəssisələrin hasilatın pay bölgüsü və sadə payçılıq əsaslı iki sistemaltında müvafiq formaları mövcuddur. Müasir mərhələdə iri istehsalat təşkilatları elmi-texniki tərəqqini, texnoloji yeniləşməni həyata keçirməkdə müştərək fəaliyyətdən bir vasitə kimi istifadə edirlər. Belə əməkdaşlıq orta müddətləri əhatə etməklə çox da geniş parametrlidir. Qeyd olunduğu kimi, müəssisələr forma etibarilə beynəlxalq təcrübədə yetərli dərəcədə müxtəlifdirlər. Neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar şəraitində normal işləməsinin təminatında da bu müxtəlifliyə istinad etmək olar.

Quruda fəaliyyət göstərən ilk MM-də xarici tərəfi kiçik tacirlər-debitantlar, kvazi qurumlar təmsil edirdisə, indi neft profilli TMK-ların iştirakı ilə yeni tipli MM-lər yaradılmışdır. İlk təşkil edilən MM-lərdə xarici investorlar köhnə istismar sahələrində hasilatın yüksəlməsinə sərmayə qoyuluşunda passivlik nümayiş etdirməklə fərqlənir, kompanyon tərəflə strateji yönümdə iş birliyi qurmada ləng meyl göstərirdilər. Yaranmış MM-lər arasında ümumi oxşarlıq, bənzərlik sezilir. Fəaliyyət hesablarının statistikasına nəzər yetirdikdə, onların fəaliyyətinin joşğun və yüksək məhsul verimliliyi diqqəti cəlb etmir. Burada gizli bir apatiya-süslük daha çox sezilir. MM strategiyasına keçid təqdir olunan addım olsa da, onların fəaliyyətlərinin təsis müqavilələrinə uyğun icra mexanizmləri, burada çalışan işçilərin xüsusi sosial təminatlılığı yüksəkdə dayanmır. Köhnə ictimai dəyərlərin dağılması yeni səmərəli sistemin təşkil edilməməsi-anomiyaya təzahürü gənc sektorlar olan MM-lərdə yer alan cəhətlərlə zəngindir. Respublikada bazar iqtisadiyyatı formalaşmaqda davam etsə də, mərkəzi planlı sistemdən qurtulmada hələ çox işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Son ötmüş 10 il ərzində Quruda neftqazçıxarma kompleksində qeyd olunduğu kimi, 8 MM yaradılmışdır. Onlardan ilki «Azərpetoyl» Sovetlər İttifaqı vaxtı təsis edilmişdir. Məlum səbəblər üzündən «Azərpetoyl» MM bir qədər sonra 1992-ci ilin mart ayından tam fəaliyyətə başlamışdır. Kəlaməddin və Mişovdağ yataqlarının istismarını nəzərdə tutan «Azərpetoyl»un fəaliyyəti 40 illik müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu (*paylar bərabər-50% həcmindədir*). 2000-ci ildə «Azərpetoyl» MM ABŞ-la Azərbaycan arasında müqaviləyə görə, yenidən təşkil edilərək əməliyyat şirkətinə çevrilmişdir. Əsas səhmlər paketi ABŞ-a məxsusdur. İndi MM «Qarasu» ƏŞ adlanır.

İkinci MM «Anşad-Petrol» keçmiş «Neftçalanef» NQÇİ-nin bazası əsasında yaradılmış, «Neftçala» və «Xıllı» yataqlarını əhatə etməklə 1 mart 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsidir. (*Paylar 51%-ARDNŞ, 49%-Türkiyənin «Atıl Doğan Petrol» şirkəti*).

Üçüncü MM «Azgerneft» 1994-cü ilin noyabrında «Balaxanineft» NQÇİ-nin 7-ci neftqazçıxarma mədəni bazasında təşkil edilmişdir. (*Paylar ARDNŞ-40%, Almaniyanın «Qrunvald İnterneşnl» LTD-60%, 25 illik müddətində*).

Dördüncü xüsusi statuslu MM «Prodakşin şerrinq» prinsipinə əsaslanan BMB OYL İNK-Azərbaycan-ABŞ müştərək müəssisəsi 1994-cü ildə yaradılmışdır. Müştərək müəssisənin fəaliyyət zonası sahəsi 909,5 kv.km olan «Qaradağ», «Umbakı» və «Korgöz» yataqları olmuşdur. Qeyri səmərəli fəaliyyəti müəssisənin 2000-ci ildə bağlanması ilə nəticələnmişdir.

Beşinci MM 1997-ci ilin sentyabrında «Şirvanneft» NQÇİ-nin bazası əsasında yaradılmış Böyük Britaniya «İnterneyşnl Treyder» firması-Azərbaycan məhdud məsuliyyətli müştərək müəssisəsidir və «Şirvan OYL MMM» adlanır.

Altıncı Kürsəngi-Qarabağlı yatağı üzrə Salyanneft NQÇİ-nin bazasında yaradılmış «Salyan Oyl» MM-dir. (*Paylar ARDNŞ 50%, ABŞ Hess Delta 20%, Frontera 30%*). Müqavilə 15.12.98 tarixində imzalanmış və Milli Məclis tərəfindən 22.04.99 tarixində retifikasiya edilmişdir.

«Muradxanlı» yataqlarının istismarını nəzərdə tutan yeddinci MM Britaniyanın «Remko» şirkəti ilə bağlanmış neft müqaviləsi əsasında təşkil edilən «Muradxanlı» Ko müştərək müəssisəsidir. «Muradxanlı», «Cəfərli» və «Zərdab» neft yataqlarının daxil olduğu blokun reabilitasiyası, kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatının pay bölgüsü haqqında ARDNŞ ilə Ramko Enerji (*Muradxanlı*) Limited, (*Ramko*) və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti (ONS) arasında saziş 21.06.1998-ci ildə imzalanmışdır (*Paylar hərəyə 50%*). Qazmada uğursuzluqlarla əlaqədar olaraq Muradxanlı Ko 2001-ci ildən fəaliyyətini tam dayandırmış, müəssisə yenidən QNQÇİB-nin sərəncamına Muradxanlı İriləşmiş Mədəni kimi daxil olmuşdur.

Qobustan MM «Cənubi-Qərbi Qobustan» blokuna daxil olan («*Şıxzərgərli*», «*Şeytanud*», «*Bürgüt*», «*Donquzduq*», «*Nardaran*», «*İlxıçı*», «*Qərbi Hacıvəli*», «*Sundi*», «*Şərqi-Hacıvəli*», «*Turağay*», «*Kənizədağ*», «*Qərbi-Duvannı*», «*Duvannı*», «*Solaxay*» və «*Daşgil*» yataqları) üç sahənin kəşfiyyatı və işlənilməsinə əhatə edir. Müqavilə 02.06.98-ci ildə imzalanıb. Tərəflər ARDNŞ ilə Komonvels Qobustan limited («*Komonvels*»), Yunion Texas Qobustan Limited («*Yunion Texas*») və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti (ONS) (Paylar ARDNŞ 20%, Yunion Texas 40%, Komonvels 40%) Milli Məclis 13.12.98-ci il tarixdə müqaviləni ratifikasiya etmişir. Qobustan MM hələli tam olaraq fəaliyyətə başlamamışdır.

Hazırda rəsmi olaraq 6 mövcud MM-dən 5-i fəaliyyətini davam etdirir. Göründüyü kimi, xarici sərmayədarlar buraya geniş miqyaslı investisiya qoyulmasında ehtiyatlılıq nümayiş etdirirlər. BMV Oyl İNK və «Muradxanlı» Ko bağlanması buna bir qədər əyani misaldır.

MM-lərin müqavilə özəlliklərində olduqca eksklüziv mədələr vardır. Burada offaşor vergiqoyma, mübahisələrin Avropa məhkəmələrində baxılması və çoxlu konsperativ olan elementlər nəzərə çarpır. Müqavilələrə şamil edilən fiskal tələblər respublika vergi məəcəlləsinin müvafiq maddələrindən də yüksəkdə dayanır. Ümumilikdə götürdükdə onların statusları ana yasa səviyyəsi qədər yüksəkdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, müştərək müəssisələrin yaradılmasında tələsikliyə, perspektivlərin düzgün müəyyən olunmamasına, xarici tərəfin üstünlüyünə daha çox yer verilmişdir. Belə ki, neft-qaz hasilatının sutkalıq norması aşağı həcmdə planlaşdırılmış, dəqiq nəzarət sistemi nəzərdə tutulmamışdır. Daha sonra bu müəssisələrin yerləşdiyi ərazidə əvvəlki neftqazçıxarma təşkilatına mənsub olan əsas vəsaitlərin çox hissəsi balansə verilməmişdir. Bu müəssisələr yaradılan zaman xarici investorların hesabına neft-qaz hasilatının artırılması əsas prioritet kimi, nəzərdə tutulsa da, hələlik belə tərəqqiyə real nail olunmamışdır.

Bazarda müəssisə quruculuğunun təsərrüfat yoldaşlılığı və cəmiyyəti, şəxslərin kapitalının birləşməsi, tam etibara əsaslanan komandit yoldaşlıq, məhdud məsuliyyətli, əlavə məsuliyyətli müəssisələr və digər səhmdar cəmiyyət formaları nəzərdən keçirilə bilər. İqtisadi-coğrafi, texniki mühit isə yüksək maneəvirli müəssisə seçimini şərtləndirir. Dünya təcrübəsində neftqazçıxarmada qeyd olunduğu kimi daha çox rast gəlinən səhmdar cəmiyyətidir. Səhmdar əməkdaşlıq milli neftqazçıxarma sənayesi üçün də etibarlı forma kimi qəbul edilə bilər. QNQÇİB-də ilk mərhələdə bu baxımdan milli sahibkar kapitalına əsaslanan səhmdar cəmiyyətin konyuktura üçün gələn açıq və ya qapalı formasının seçilməsi məqsədə müvafiqdir. Belə yanaşma prioritetlik səhmdar cəmiyyətin əsasən neftçi kollektivlərinin bazası əsasında formalaşmasına verilməlidir. Bu xətt iqtisadi artımla yanaşı, eyni zamanda məşğulluq baxımından da effektivlik gətirərək həmin kollektivlərin uzun müddət NQÇİ-lərdə sahibliyini təmin etmiş olar. Sonrakı mərhələdə daha açıq tipli quruluş da nəzərdən keçirilə bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər neftqazçıxarma sənayesi ayrı-ayrı şəxslərin, sahibkarların, SC-lərin sərəncamında olmuşdur. Onların idarə edilməsi də yaxşı təəssürlərlə zəngindir. Şübhəsiz ki, belə fəaliyyət neftin fontanlarının yüksəlməsi zəmanəsinə təsadüf etmişdir. İndi isə mənzərə xeyli dəyişmişdir. Yenidən mədənləri ilkin sahiblərinə qaytarmaq-reversiyaya baş vurmaq məqbul sayıla bilməz. İllər çox ötmüşdür. Bununla belə, yeni milli neft sahibkarlarının formalaşdırılması da virtual məsələ olmamalıdır.

Müəssisənin ilk əlaməti kimi onun müstəqilliyi çıxış edir. Lakin məlumdur ki, neftqazçıxarmada müəssisələr, xüsusən NQÇİ-lər istehsalat birliyinin struktur vahidləri olmaqla

dar hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərir. Quruda neftqazçıxarmada müəssisə strategiyasında bir tərəfdən MM-ə «fövqəladə» səlahiyyətlər verilir, digər tərəfdən NQÇİ-nin mövcud ənənəvi hüquqları məhdudlaşdırılır. Törəmə təşkilatların hüquqi statusları arasında divergensiya yaranır, disbalans dərinləşir.

NQÇİ-lərdə fikrimizcə istehsalın təşkilində aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutula bilər:

- xüsusişmə;
- paralellik;
- proporsionallıq;
- fasiləsizlik;
- ritmilik;
- texniki yeniləşmə.

Milli neft sənayesində müvafiq istehsal qurumları səhmdar formalı olmasalar da, perspektivdə onların sərbəstləşməsi istisna deyildir. Belə perspektivdə yeni istehsal və strukturu münasibətlərin üfqi sitemlə müqavilə əsasında qurulması və özəlləşdirilməsi ilə müəyyən etmək olar.

Neft sənayesinin Rusiya sistemində islahat strategiyasında ilk illərdə müştərək müəssisə prinsipi yüksəkdə olmuşdur. Sonralar müəyyən qism sektorlarda qiymətli kağızlar bazarında satılmaqla səhmlər buraxılışı orontasiyası da gerçəkləşdirilmişdir. Federasiyaya mənsub «Tatneft»də isə neftqazçıxarma sənayesində artıq 1994-cü ildən başlayaraq səhmləşmə prosesi həyata keçirilmişdir. Lakin seçimə məruz qalan bu yol çox çətin, fond bircalarının tənəzzülü (1997), Rusiyada daxili iqtisadi böhran (1998), xam neftin qiymətinin dünya bazarında kəskin enişi (1999) zamanları çərçivəsində müvafiq ağırlıqlarla müşayiət olunmuşdur. Dövlətdən asılı olmayan, xarijdən birbaşa investisiyalar almaq imkanı əldə etmiş şirkət defolt vəziyyətinə düşmüşdür. Kreditorlar isə qarşılıqlı anlaşma əldə edərək borcların resturiktizasiyasına razılıq vermişlər. İndi əvvəllər yaradılmış müştərək müəssisələrin mütləq əksəriyyəti yeni tipli struktur və mülkiyyət formasına keçmişdir. Demək olar ki, həmin müəssisələrin əksəriyyəti səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş və daha dərinləşən islahatlar prosesini yaşamaqdadırlar.

Rusiya neft sənayesində qanunvericiliyə yüksək önəm verir. Ölkədə 2000-ci ildən müvəqqəti olsa da, kiçik və orta neft hasilatçıları üçün eksport kvotalarını müəyyən edən metodik təlimat qüvvədədir. Rusiyanın neft sənayesində 110 kiçik və orta həcmli neftqazçıxarma müəssisəsi, o cümlədən, 45 xarici kapitalı təşkilat fəaliyyət göstərir. ABŞ-da isə kiçik neft hasilatçıları 2000-dən çoxdur və onların 40%-i neft hasil edir. Kanadada da kiçik neft çıxaranlar hasilatın 30%-i təmin edirlər. Zaman kiçik biznesə işləyir. Kiçik hasilatçılar özlərinin həyat qabiliyyətliliyini təsdiq etmişlər. Bununla belə, onlar o, qədər də rentabelli yerlərə sahib deyillər. Yatağın yalnız bir fraqmentinə sahibliyi təmin etməklə bu kvazi hasilatçılar geniş daxili potensial imkanlıdırlar.

Azərbaycan neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar subyektinə çevrilməsində bir çox amillər çıxış edir. Məhdud sahəvi qanunvericilik, izafi işsizlik, səmərəsiz əmlak, köhnə texnoloji proses və bir qədər də keçid iqtisadiyyatına xas olan ziddiyyətli iqtisadi münasibətlər bu çətinlikləri daha da artırır. Lakin mövcud problematik təzahürlər heç də neftqazçıxarma müəssisələrinin bazar relslərinə çıxışını qapamır. Yeni təşkilatlanma üçün miqyaslı resurs ehtiyatı vardır. Potensialın səfərbər olunaraq hərəkətə gətirilməsi isə vurğulandığı kimi, casəratli proqmatik addımlarla bağlıdır.

II HİSSƏ OPTİMAL MƏSRƏFLƏR

VII FƏSİL İSTEHSAL XƏRCLƏRİ VƏ MAYA DƏYƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

7.1. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal xərclərinin mahiyyəti və strukturu

İqtisadiyyat bir elm kimi məhdud ehtiyatların faydalı əmtəələr istehsalında və onların insanlar arasında bölgüsündə ictimaiyyətin mümkün həcmdə istifadəsini predmet seçmişdir. Onun iki spesifik ideyanı əhatə edən- *«əmtələrin miqdarı məhduddur»* və *«cəmiyyət əldə olunan resursları səmərəli istifadə etməlidir»* və yaxud da *«resurslar məhduddur, tələblər intəhasız»* xüsusiyyəti istehsal xərclərinin təhlili baxımından istiqamətverici faydaya malikdir.

İstehsalat xərcləri təsnifat baxımından ayrı-ayrı ölkələrdə və sahəvi spektrdə müxtəlif fərqli xüsusiyyətlərə malik olsalar da, əsas konturlarda oxşar cəhətlər, ümumiliklər yetərincədir. İstehsal xərcləri və ya məhsulun maya dəyərini komponentlərini müəyyən edən qaydalar hər bir dövlətin fiksəl siyasətində əksini tapır. Qərarlaşdırılan təsnifat, miqdar və limitlər daxili iqtisadiyyatda məhsulun istehsal xərclərini müəyyənləşdirən əsas normativ sənəd kimi qəbul olunur. Praktika ilə yanaşı, istehsal xərclərinin mahiyyəti, quruluşu, ölçü miqdarı nəzəri-elmi əsasları məzmunu da malikdir. Yeni iqtisadi gerçəkliklər dinamik vəhdətdə istehsal xərclərinin praktiki və nəzəri cəhətlərini təkmilləşdirilməkdədir. İstehsal xərcləri iqtisadi səmərəliliyin mühüm hissəsini təşkil edir. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə onun nəzəri aspektləri nisbətən fərqli şərh edilir. Qərbdə ekonomiks, MDB məkanında isə ənənəvi iqtisadiyyat adlanan iqtisadi-nəzəri təlim mənbələri istehsal xərclərini özünəməxsusluğu ilə təqdim edir. Xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, istehsal xərcləri istehsalın ayrılmaz hissəsini təşkil edərək onun səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Yaşadığımız dünyanın məhdud resurslar təyinatı bizi daim istehsal xərcləri ilə səmərəli davranmağa kökləyir. İstənilən əmtəənin istehsalı müvafiq xərclər tələb edir. Bu xərclərin ayrı-ayrılıqda hər birinin qiyməti və dəyəri vardır. Məramı mənfəəti əldə etmək olan müəssisələr son dərəcə sərt və incəliklə istehsal xərclərinə ciddi nəzarəti həyata keçirirlər.

İstehsal vasitələri, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, istehsalın, məhsul satışının və təsərrüfatın qənaətli təşkili nəticə etibarlı ilə maya dəyəri göstəricisində əks olur. Maya dəyəri həm də dəyərin xüsusiləşmiş bir hissəsi kimi əmtəənin dəyəri ilə xərclər arasındakı qırılmaz əlaqəni təyin edir. Lakin bununla belə, bu iki dəyər arasında müəyyən fərqlər də vardır. Belə ki, dəyər ictimai əmək məsrəfi, maya dəyəri ilə müəssisənin pul məsrəfi ilə ölçülür. Hər bir məhsulun maya dəyəri müəyyən strukturda ehtiva olunaraq müxtəlif növ xərclərin nisbəti ilə səciyyələnir. Ümumi olaraq müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nailiyyətlərini və nöqsanlarını ifadə edən məhsulun maya dəyəri mühüm keyfiyyət göstəricilərinə aid edilir. Maya dəyərini səviyyəsi həcm, məhsulun keyfiyyəti, iş vaxtının istifadəsi, xammal materiallar, avadanlıq, əmək haqqı fondunun məsrəfi və digərlərlə əlaqədardır. Onun aşağı salınması mənfəətin və rentabelliğin artırılması ilə müşayiət olunur. Bu xüsusiyyətdən çıxış edərək maya dəyərini aşağı salınmasına nail olmada onun tərkibi, strukturu və dinamik faktorlarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətlidir. Maya dəyəri məhsul dəyərini hissəsi olmaqla onun müəssisəyə hansı qiymətə başa gəlməsində ehtiva olunur. Müəssisədə səmərəliyin artırılmasını şərtləndirən mühüm amil məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasıdır. Buraya yeni texnologiyaların tətbiqi, yanacaq, enerji və xammala qənaət, əmək məhsuldarlığının artırılması, boş dayanmalar və zay məhsulun azaldılması, ƏİF-lərdən istifadənin yaxşılaşdırılması, məhsul satışı ilə bağlı xərclərin ixtisarı, idarəetmə xərclərinin nizamlanması, istehsal proqramının struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi və sair aiddir. Maya dəyəri həm də istehsalın həcmi və reallaşdırılması artımında şərti daimi xərclərin azaldılması ilə də mümkündür.

Maya dəyəri ümumi olmaqla, həm də məhsul vahidi qismində fərdi xarakter daşıyır. Aqreqativ təzahürdə istehsal xərcləri orta maya dəyərində də əks olunur. Bununla belə, maya dəyəri istehsal və tam olmaqla təsnifata məruz qalır. Məhsul istehsalının ilk mərhələsindən başlayaraq tam hazır məhsulun şəhadətinə qədər proses istehsal maya dəyərini ifadə edir. Tam maya dəyəri isə istehsal xərclərinə məhsulun reallaşmasının xərclərini əlavə etməklə hesablanır.

Sahəvi müstəvidə maya dəyərini strukturunu daimi kəmiyyət olaraq qalır və istehsalın üzvi quruluşu nə qədər yüksəkdirsə, istehsal olunmuş istehsal vasitələrinin dəyərini xüsusi çəkisi də bir o qədər çox olur. Maya dəyərini strukturunu və dəyişkənlik perspektivini bilməklə, onu azaltmaq yollarının təyinatı asanlaşır. Maya dəyərini aşağı salınmasının istər ayrıca bir müəssisə üçün, istərsə də bütün iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Maddiləşmiş və canlı əmək məsrəfinin azaldılması, məhsul kütləsinin artması deməkdir. Maya dəyərini aşağı salınması məhsulu ucuzlaşdırmağa, əsaslı vəsait qoyuluşunu genişləndirməyə kömək edir.

Nəzəri təsnifatdan fərqli olaraq istehsal xərclərinin maddələr üzrə kalkulyasiyası praktikada müəyyən cüzi fərqli tipli qruplaşdırmada əksini tapır. Bizim məkanda, müasir statistika nisbi geniş çərçivədə xərclərə aşağıdakı təsnifatı verir:

- xammal və materiallar;
- əmək haqqı;
- sosial ayırmalara ödəmələr;
- maşın və avadanlıqların istismarı və saxlanması xərcləri;
- ümumtəsərrüfat xərcləri;
- zay məhsul itkiləri;
- ümumi istehsal xərcləri;
- kommersiya xərcləri.

Bu təsnifat konyuktur vəziyyətə uyğun olaraq digər istehsal xərcləri ilə də zənginləşdirilə bilər. Neftqazçıxarmada da istehsal xərclərinin bölgüsü statistik-direktiv təsnifatdan o qədər də fərqli deyildir. Bununla belə bazar iqtisadiyyatının neft-qaz sənayesində təşəkkül tapan öncül prinsipləri bizim iqtisadi məkanda da gerçək təzahürünə qovuşduqca onun təsnifat bölgüsü də daha uğurlu dəyişikliyə məruz qalacaqdır.

Avroatlantik təhsil sistemində iqtisadi nəzəriyyə kursunda tədris edilən «Ekonomiks» təliminin müəllifləri nəzəri planda istehsal xərclərini mahiyyətə alternativ məzmununda da çıxış etməsini diqqətə gətirilər. Bu baxımdan iqtisadiyyatda xərclər əmtəə və xidmətlərin alternativ istehsal imkanlarından imtina etməsi ilə bağlılıqda təzahür edir. Bununla belə, «Ekonomiks» müəllifləri xərclərə daha tutarlı rəng verərək qeyd edirlər ki, «iqtisadi xərclər-elə bir ödənişdir ki, firma onu etməyə borcludur və yaxud elə gəlirlərdir ki, firma resurslarla podratçıları təmin etməlidir ki, bu resursları alternativ istifadə variantlarından kənarlaşdırsın»¹⁸. Bu ödənişlər açıq, gizli və ya şərti reallaşmış ola bilər. Bizim apardığımız ümumi təhlil üçün açıq və bağlı xərclər əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu anlayışların mənasına varaq.

Açıq xərclər müəssisənin özündə olmayan podratçıların təmin etdikləri resurslara görə ödənişlərdir (*xidmət, mal-material, yanacaq-nəqliyyat enerjisi və sair.*).

Gizli xərclər elə xərclərdir ki, onlar ya müəssisənin özünə məxsus, ya da digər tərəfdən cəlb edilmişdir. Bu xərclərin məğzi ondan ibarətdir ki, o mühasibat hesabatında uçota alınmır və nəzəri mahiyyət daşıyır. Bu baxımdan alınan mühasibat mənfəəti mühasibat balansına daxil edilmir. Buraya sahibkar istedadı, əməyi və onun vəsaitlərinin dəyərini qiymətləndirilməyən hissəsi aiddir. Sahibkarın öz biliyini digər müəssisədə tətbiq etməklə daha fərqli və dəyərli qazanj götürmək imkanı var. O, həm də özünəməxsus olan əsas vəsaitləri icarəyə verməklə renta əldə edə bilər ya icarəyə almaqla daha çox pul ödəyər. Lakin bu vəsaitləri o, istehsal xərclərinə uçot-qalıq dəyəri ilə daxil edir. Bazar iqtisadiyyatının Rusiya tədris sistemində isə alternativ xərcləri firmanın mülkiyyəti olaraq istifadə edilən xərclərə aid edirlər¹⁹. «Ekonomiks»ə paralel

¹⁸ «Экономикс». К.Р.Макконнелл., С.Л.Брю. М: Инфра-М. 1999.

¹⁹ «Экономика». Под редакцией А.С.Булатова. М: Юристь. 2000.

nəzəriyyə müəllifləri Nobel laureatı P.E.Samuelson və V.D.Nordxaus məşhur «Ekonomika»²⁰ kitabında məsələni oxşar və fərqli rakusda şərhini verərək qeyd edirlər ki, xərclər özünün dəyişkənliyini qısa və uzunmüddətli mərhələdə bürüzə verir. Qısamüddətli mərhələ qeyd olunmuş gücdə olduğu halda, uzunmüddətli mərhələ güclərin dəyişilən mərhələsindən keçir.

Alternativ xərclərin bariz bir nümunəsini neftlə də bağlamaq olar. Torpaqtutumu ərəzilərdə enerji fermaları təşkil etmək və ya kənd təsərrüfatının, sənayenin digər sahələrini inkişaf etdirmək, yaxud da Xəzərin timsalında nəre balığı yetişdirmək, balıqçılıq, dənizçilik biznesini çiçəkləndirmək, yoxsa daha çox risk və kapital tələb edən neft əldə etmək faydalıdır? Yaşadığımız aləmdə bir şeyin məhdudluğu bizi digərinin seçimi qarşısında qoyur. Bu baxımdan alternativ xərclər bizim əmtəə və xidmətlərdən etiraz etdiyimiz xərclərin qiymətidir və bu qiymət əmtəə və xidmətlərin o dəyəri ilə simvolikdir ki, biz onlardan səmərəli istifadəyə müvəffəq olmamışıq. Əgər bazar düzgün fəaliyyət göstərsə, onda bazar qiymətləri alternativ xərclərə bərabərdir. İqtisadi xərclər mütləq özündə alternativ xərcləri ifadə edir. Çünki resursları müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar.

Xərclərin təhlili *ümumi (TS)*, *daimi (FC)*, *dəyişən (VC)*, *əlavə (MC)*, *orta xərclər* bölgüsünə də məruz qalır. Ümumi xərclər daimi və dəyişən xərclərə bölünür. Daimi xərclər əlavə dövr etməyən xərclər kimi, xüsusilə əsas istehsal fondlarını, vəsaitlərini borclar üzrə faizləri, şərtlənmiş dayanaqlı əmək haqqını əhatə edir. Daimi xərclər təsərrüfat qərarlarından asılı olmadığı halda dəyişən xərclər məsrəflərdən ibarət olur. Bu da məhsul buraxılışının həcmi artıran əmək və mal materiallarda əks olunur. Əlavə xərclər ümumi xərcləri artırır və əlavə məhsul yaradır. Nəzəri və praktiki müstəvidə *orta ümumi xərclər (AS)* *daimi azalan orta xərclər (AFC)* ilə *orta dəyişən xərclərin (AVC)* ümumi məbləğinə bərabər tutulur.

ARDNŞ-nin istehsalat birliklərində hasil edilən neft və qazın maya dəyərində daxil edilən xərc komponentləri o qədər də ciddi dəyişikliklərə uğramamışdır. Buraya keçmiş ittifaqdan miras qalmış məhsul maya dəyərində hesablanması üzrə təlimat müəyyən dəyişikliklərə təcümə edilərək tətbiqini davam etdirməkdədir. İndi QNQÇİB-də məhsul maya dəyəri üzrə xərclərin təhlilində dəyişən və daimi xərclər təsnifatı o qədər də fərqlənməmişdir. Aşağıdakı xərclər yenə də dəyişən xərclər kimi qalır:

- enerji xərcləri;
- layveriminin artırılması xərcləri;
- neftin texniki hazırlanmış xərcləri;
- geoloji-kəşfiyyat ayırmaları;
- mədən vergisi.

Digər xərclər isə daimi xərclərə aid edilir

İstehsal xərclərini *istehsal faktorları* da adlandırırlar. Klassiklik baxımından istehsal faktorları əmək, kapital, torpaq və təbii resursları əhatə etsə də müasir iqtisadçılar buraya sahibkarlıq bacarığını və hətta təsərrüfat həyatı üçün lazımı biliyi də daxil edirlər. Texnoloji prosesdən asılı olaraq xərclər *əsas və köməkçi* xərclərə bölünür. Xərclər digər təsnifatda²¹ qeyd etdiklərimizdən fərqli olaraq *birbaşa* və *əlavə* xərclərə bölünür. Birbaşa xərclər Qərb variantında olan dəyişən xərcləri, əlavə xərclər isə əmtəə istehsalı ilə birbaşa bağlı olmayan xərcləri (*inzibati aparatın saxlanması, icarə, amortizasiya kredit üçün faizlər və sair*) mənalandırır.

Xərclər bölgüsündə bazar sövdələşmələrini həyata keçirən xərclər-transaksion xərclərdən də istifadə olunur. Bu xərclər istehsalla əlaqədar olmayan xərclərdir. ABŞ iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Duqlas Nort transaksion xərclərin təhlilini, aparən onun nəzəri əsasların tədqiq edən elmi-analitik əsərləri ilə məşhurdur. Traksaksion xərclərə informasiya axtarma, müqavilə bağlamaq üçün danışıq aparmaq, standartın və keyfiyyətin təminatı, müqavilə şərtlərinin pozulması və ya alimin təbirincə, opportunist özünüaparma ilə əlaqədar xərclər aid edilir. Transaksion xərclər öz-özlüyündə iki hissədə koordinasiya olunaraq spesifik və mülkiyyət

²⁰ «Экономика». П.Э.Самуэлсон., В.Д.Нордхаус. М: «Вильямс». 2000.

²¹ «Экономика». Под редакцией А.С.Булатова. М: Юристь. 2000.

müdafəsi xərclərinə ayrılır. Bundan başqa, loqistik adlanan xərclər də vardır ki, onlar da material təminatı ilə əlaqədar xərcləri əhatə edir. Bütün bu xərclər əlavə xərclər kimi təsnifatda yer alır.

QNQÇİB-də neftin maya dəyərini, istehsal xərclərini təhlil edərkən mövcud reallıqlarla yanaşı müəmmalar, paradokslarla əhatə olunan keçid iqtisadiyyatında istehsal xərcləri ilə bağlı xüsusi bir hal *riqidlik* də nəzərə alınmalıdır. Riqidlik latınca (*rigidus*) hərfi tərcümədə bərklik, möhkəmlik kimi mənə daşsa da, o iqtisadi sistemin, əmtəə və xidmətlərin yüksək dayanıqlıqlı istehsal xərcləri ilə xarakterik olan vəziyyətidir. Müxtəlif elm sahələrində onun tətbiq mahiyyəti də fərqlidir. Koqnitiv, effektiv və motivasiyalı təsnifatda yeni situasiya tələblərinə, proqram dəyişikliklərinə hazırsızlıq kimi mahiyyət daşıyan riqidlik, tam üst-üstə düşməsə də çox zaman konservatizmlə də paralel anlaşılır. Müasir iqtisad elmində də riqidlik spesifik məzmununda dövrüyyə çıxır. Riqidlik iqtisadi düşərgədə digər mənada istehsal xərclərinin qiymət dəyişməsinə verdiyi reaksiyasıdır. O, monetar amillərin təsiri ilə yaranan qısamüddətli mərhələdə qiymətlərin qeyri-elastikliyinə də fərqli xüsusiyyətə malikdir. Burada qeyd olunan yüksək dayanıqlı xərclər o, xərclərdir ki, onların ayrı-ayrı məsrəf elementlərini və ümumi strukturunu endogen təsirlər vasitəsilə kiçicik azaldılması mümkün deyildir. Milli neftqazçıxarma kompleksi də riqidliyin yüksək olması ilə müşayiət olunan sahələrdəndir. Burada riqidlik:

- texnoloji strukturun köhnəliyi;
- aşağı səviyyəli səmərəlilik;
- texnoloji yeniləşmə imkanlarının məhdudluğu;
- rəqabət zəifliyi;
- konservatizm;
- izafi inhisarçılıq;
- qeyri-müvafiq məşğulluqda əksini tapır.

Bundan başqa, ümumi kontekstdə tranksaksiyon xərclərin qeyri-adekvatlılığı xarici faktorlar bazarın şaquli infrastrukturunun inkişaf etməməsi (*daxildir: rabitə, nəqliyyatsaxlama, institutlar-bank, birca, sığorta*), resursların mobil zəifliyi-informasiya kasadlığı, aşağı innovasiyon aktivlik, mövcud monitor siyasət riqidliyi artıran amillərdəndir.

Riqid iqtisadiyyatında qiymətlərin dəyişməsi belə istehsal həcmnin və buraxılışının azalmasına gətirirsə də istehsal xərclərinin artımını məhdudlaşdırma bilməz. Rusiyada da istehsal xərcləri yüksəkdir, lakin xeyli fərqləri də vardır. Burada istehsal xərclərinin yüksək olması vergi sisteminin qeyri-təkmilliyi, kriminal cəmiyyət, korrupsiyalaşmış məmur kontingenti, izafi inhisarlaşma, hətta coğrafi mövqeyi ilə də xarakterizə edilir. Coğrafi məkan məsələsi isə digər ölkələrə nisbətə buradakı xərclərin 2-3 dəfə bahalı olması, ümumi artımı isə institusional sistemin dağılması ilə izah olunur.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal xərclərinin effektivlik probleminə çoxaspektlilik, mürəkkəblilik və həll variantlarında müxtəliflik nəzərdə keçirdiyimiz empirik və nəzəri reallıqları qavramadan və təhlil etmədən səmərəli nəticəliyi aşmaz. Bu baxımdan «bahalı» xərclər dəryasına qərq olmuş kompleksdə istehsal xərclərinin təhlili, neftin maya dəyərini aşağı salınması probleminin mülayimləşdirilməsi, optimallaşdırılması mühüm strateji məsələ olaraq qalır.

7.2. İstehsal komponentlərinin və xərc maddələrinin normallaşdırılması

İstehsal xərcləri normativ kalkulyasiyada həllini tamamlayır. Əlavə xərc məsrəfinə yol verməmək üçün müxtəlif norma və normativlərdən, sahəvi standartlardan istifadə olunur. Belə ki, dövrüyyə vəsaitlərinin optimal ölçüsü məhz istehsal ehtiyatlarının qəbul olunmuş normalar əsasında tətbiqini tapır. Cari xərclərin işlənməsi və nəzarəti xərclər smetasının yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu daxili sənəd əsasında xərclərin səviyyəsi və dinamikası, onun struktur bölmələr üzrə həddi və özünütəminat səviyyəsi həllini tapır.

Pul, avanslaşmış istehsal döviyyə fondları və tədavül fondlarını ehtiva edən döviyyə vəsaitləri istehsal və təkrar istehsalın təminatında əhəmiyyətini nümayiş etdirir. İstehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərclərini birləşdirən döviyyə vəsaitlərinin elementi-döviyyə istehsal fondlarının içərsində məhsulun maya dəyərini əsasən formalaşdırın istehsal ehtiyatlarının normallaşdırılması proseduru iqtisadi səmərəliliyin mühüm komponenti hesab edilir. İstehsal ehtiyatları təsnifatı isə özlüyündə çox geniş diapazonludur. Xammal, əsas və yardımçı materiallar, yanacaq, alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirilmiş məmulatlar, tara və tara materialları, cari təmirin ehtiyat hissələri, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar istehsal ehtiyatlarının iqtisadi kateqoriyada ifadə edən çeşid elementləridir. Normal sənaye strukturunda bu iqtisadi göstəricilərin konfigurasiyası təkrar istehsal sferasında istehsal ehtiyatları 25%-lik mövqeydə dayanır. Materialtutumlu və o cümlədən, yanacaq sənayesində bu nisbət xeyli genişdir. Planlaşdırma nöqtəyi nəzərdən döviyyə vəsaitləri normallaşan və normallaşmayan qruplaşmada ifadəsini tapır. İqtisadi əsaslandırılaraq təyin olunmuş ehtiyatlar norması və normativləri dayanaqlı və fasiləsiz istehsala təminat verərək normallaşan döviyyə vəsaitləri silsiləsini xarakterizə edir. Buraya adətən istehsal döviyyə fondları və hazır məhsul da qatılır. Tədavül fondları isə normallaşdırılmayan döviyyə vəsaitlərinə şamil edilir. Nəzəri düzümdə istehsalın maliyyə planlaşdırılmasında hesablanan mərhələnin əvvəl və sona təyin edilmiş normativ fərqləri, məxsusi döviyyə vəsaitlərinin normativ artımı və enişi nəzərə alınır.

Müəssisənin xüsusi döviyyə vəsaitləri normallaşma prosesində təyinatı döviyyə vəsaitlərinin normativi ilə müəyyən olunur. Ehtiyaclar maliyyə planının tərtibində əksini tapır. Normallaşdırılan döviyyə vəsaitləri pul ifadəsində xarakterizə olunur. Normativin həddi daimi səciyyə daşımır. Norma mümkün son sərhəd ölçünü, normativ isə nisbi göstərici kimi mütləq ölçünü deyil, əmsal və faizləri ifadə edir. Norma və normativlərin keyfiyyətinin əsaslandırılması, onların işlənmə metodlarından asılıdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- analitik hesablama;
- təcrübi;
- hesabat-statistik;
- kombinasiya.

Hesablama analitik metod, layihə-konstruktor, texnoloji və digər texniki istehsalat sənədləşməsini elementlər üzrə hesablanmasını gerçəkləşdirir. Bu normallaşdırma metodu məhsul yaradılması və ayrıca texnoloji əməliyyatların həyata keçirilməsində lazımi əmək və material xərclərinin obyektiv norma və normativlərinin təyin edilməsi üçündür.

Təcrübi metod müşahidə, ölçü, təcrübə, tədqiqat əsasında yaradılan normaları əhatə edir. Bu metod hesablama analitik metodla normativlərin təyinatı zamanı yaranmış çətinliklərdə istifadə olunur.

Hesabat statistik metod normallaşma kimi statistik, mühasibat və operativ istehsalat hesabatlarının əsasında keçmiş dövrlərin faktiki əmək və material hesabatları əsasında müəyyən olunur. Bu metod təcrübi metod kimi müəyyən nöqsanlara malikdir.

Kombinasiyalı metod-əvvəl sadalanan metodların eyni zamanda tətbiqi ilə şərtlidir.

Döviyyə vəsaitlərinin əlahiddə normativ elementi planlaşdırmada aşağıdakı düstur üzrə hesablanır.

$$N = \frac{D}{M} \cdot N_e$$

N-xüsusi vəsaitlərin normativi;

D-təsbit edilmiş mərhələdə müvafiq elementin döviyyəsi;

M-mərhələnin davamlılığı;

N_e-döviyyə vəsaitinin müvafiq elementinin ehtiyat norması.

Bununla belə, kommulyativ normativ xüsusi normativlərin toplanması yolu ilə təyin edilir

və pul formasında ifadəsini tapır.

Əsas material, xammal, alınmış yarımfabrikatları üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi bir orta günlük ehtiyac norması əsasında hesablanır. Dövriyyə vəsaitlərinin eynicinsli materialların qrupları *cari, sığorta, nəqliyyat, texnoloji və hazırlanan* ehtiyatlar üzrə təsnif edilir. Cari əsas, cari ehtiyatın 50%-i miqdarında sığorta, istehlakçıdan uzaq məntəqələrdə sənəd dövriyyəsi ilə yük dövriyyəsinin uzlaşması kontekstində nəqliyyat, material və xammalın zəruri emalı nəzərdə tutulan şəraitdə texnoloji, qəbul, çeşidləmə, qablaşdırma posedurları ilə əlaqədar hazırlanmış ehtiyatlar normallaşdırılır.

Material istehsal ehtiyatları dövriyyə aktivlərinin daha likvid maddələrindəndir. Bu maddənin təhlili səmərəli maliyyə menecmentində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Material istehsal ehtiyatları hesabatda maya dəyəri və bazar qiyməti ilə dəyərləndirilir. Qəbul olunmuş standarta uyğun olaraq bazar qiymətləndirilməsində alış xərclərini ifadə edən maya dəyəri qəbul olunur. Bu xərclər əmtəələrin qiymət meyindən asılı olaraq dəyişir. Böyük miqdarlı ehtiyatlarda əmtəələrin faktiki maya dəyərinin təyinatı çətinlik törədir. Bu bəzi əmtəələrin emal, digərlərinin isə anbarlarda olması ilə bağlıdır. Problemin həllində istisnalar tətbiq edilir. Bunun üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

- ➔ hər bir məhsul vahidinin alış maya dəyəri ilə;
- ➔ orta maya dəyəri ilə;
- ➔ vaxt üzrə ilkin alınmış maya dəyəri-FİFO (*first-in-first-out, FIFO*);
- ➔ vaxta görə sonuncu maya dəyərinə görə-LİFO (*last-in-first-out, LIFO*).

FİFO-ya görə ehtiyatların qiymətləndirilməsi aşağıdakı düstür vasitəsi ilə aparılır.

$$P=H+P-K$$

R-məsrəf olunmuş materialların dəyəri;

N-mərhələnin əvvəlinə olan material qalığı;

P-mərhələ müddətində daxil olmuş materialların dəyəri;

K-materialların mərhələnin sonuna qalığı.

FİFO-dan fərqli olaraq LİFO metodunda maya dəyərində istehsala zaman etibarlı ilə sonda daxil olan ehtiyatlar öncə qiymətləndirilir. Müəyyən sahibkar təbəqə LİFO metoduna skeptik yanaşırlar. Bu da bir tərəfdən yüksələn mənfəət mülahizələri ilə arqumentləşdirilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normaallaşdırılması ümumi hərj maddələrinin kvotalaşdırılmasının əksər mühüm hissəsini təşkil edir. Xərc maddələri əmək haqqının optimal təyinatı əsas vəsaitlərin amortizasiyası recimi və digər xərclərin normalarından aslı olur. Bütün bu komponentlər istehsal məhsulunun bizim tədqiqat obyektində isə neftin maya dəyərinin təyinatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində məhsulun maya dəyəri praktiki olaraq prioritet olmasa da məsələyə iqtisadçılar saygılı yanaşma nümayiş etdirirlər. Plan təsərrüfatının öncül səciyyəvililiyi çox zaman iqtisadi primatı arxacərgəyə yuvarlaqlandırır. Planlaşdırmada xərc komponentləri deyil, təchizat normativləri əsas götürülür.

Tədqiqat prosesində istehsal xərclərinin normallaşdırılması probleminin qabardılması da praktiki reallıqlardan irəli gəlir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində bazar münasibətləri dərinləşdikcə rentabellik primatı kəmiyyət-həcm primatını üstələyəcəkdir. Öndə təşkilatı daha çox kommersion maraqları əhatə edəcək hər bir istehsal komponentinin kvota və limitləri normallaşdırma süzgecindən təkrar-təkrar keçiriləcəkdir.

7.3. Xərclərin genetik təhlili

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişaf dövrünün əksər hissəsinin Moskva tərəfindən idarə edilən, onun qanunları ilə sistemləşən, sabitlik və tərəqqi tapan mühitdə formalaşması məlumdur. Nəhəng dövlətin müvafiq sahəyə nəzarət edən mərkəzi icra hakimiyyət orqanı bütün ittifaqın neft-qaz sənayesi, o cümlədən, Azərbaycan üçün də müvafiq normativ-hüquqi aktlar, standartlar, texniki-iqtisadi göstəricilər işləyib hazırlamışdır. Sovet neft sənayesinin ilkin çağlarında neftqazçıxarmanın coğrafi yerləşməsi əsas cənub-qərb hissədə əhatə olunmuşdur. Ötən əsrin ortalarına qədər bu düzüm demək olar ki, ənənəvi ərazi bölgüsünü qoruyub saxlamışdır. II Cahan savaşı sona yetdikdən sonra yüksələn tələblər fonunda yeni iri neft rayonlarının təzahürü, neft-qaz resurslarının ölkənin ixracat potensialında artan qüdrəti bu sahədə işlərin daha ciddi, elmi professional məjrəyə düşməsinə geniş imkanlar açmışdır. Artıq 1950-ci illərdə ittifaqda neft-qaz hasil edən 22 İB fəaliyyət göstərirdi. 1960-cı illərdə ehtiyat və hasilat nisbətlərinə baxmayaraq Moldova, Ermənistan, Baltik respublikaları istisna olmaqla bütün müttəfiq respublikalarda neft-qaz hasilatı intişar tapmışdı.

Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsinin elmi təşkilini Ümumittifaq Neft-Qaz Sənayesi Elmi Tədqiqat İnstitutu reallaşdıraraq, müvafiq İB-lər üzrə dinamikani əks etdirən nəşrlər buraxırdı. İnstitutun tərtib etdiyi dövrü statistik məlumat kitabçalarında neft-qaz sənayesini əhatə edən dəyərli faktiki məlumatlar geniş təhlil işinin aparılması üçün xeyli effektiv idi. Mövcud məlumatlara nəzər yetirdikdə belə bir aydınlıq diqqətə gəlir ki, ittifaqın tarixi ərzində xam neftin maya dəyəri digər təbii mineral yanacaq növlərindən hətta daş kömürdən də yüksək olmuşdur. Ölkədə neft hasil edən İB-lərin texniki-iqtisadi göstəricilərinin dinamikasına nəzər yetirdikdə, belə hal müşahidə edilir ki, yeni neft rayonlarının kəşfi ərəfəsində «Azneft» İB-də istehsal xərcləri artımla müşayiət olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu hal respublikanın quru yataqlarının yaş müddəti, burada aparılan qeyri-elmi, ekstensiv istismar metodlarının nəticələri ilə də əlaqələndirilsə də, digər iqtisadi amillər də yaddan çıxarılmamalıdır. Kəşf olunmuş yeni yataqların mənimsənilməsi isə təcrübəyə istinad edilərək, daha səmərəli formada layihələşdirilmiş və həyata keçirilmişdir. Bu amili yeganə hesab etməsək də, 1965-1990-cı illərdə «Azneft» İB-də istehsal xərclərini müasirləri və müttəfiqləri olan digər istehsal təşkilatlarından yüksək olması faktiki gerçəklikdir. Diqqətə gətirilən illər ərzində «Azneft» İB hasilat göstəricisinə görə, yaxşı mövqedə dayanmasına baxmayaraq, 1 ton neftin maya dəyəri, əmək məhsuldarlığı, fondtutumu, fondverimi mənfəət, rentabellik göstəricilərinə görə autsayderlər qrupunda, ayrı-ayrı elementlər üzrə isə sonuncu yerdə qərar tutmuşdur. Hətta orta əmək haqqı göstəricisi bu İB-də ən aşağı olmuşdur. Qeyd edilənlərin daha dərin genetik təhlilini aparmaq üçün 1970-ci ildə ittifaqın neft hasilatını həyata keçirən 8 İB-lərdə müvafiq göstəriciləri əks etdirən aşağıdakı Cədvəl təqdim edilmişdir. Təqdim olunan Cədvəldə İB-lərin köhnəliyi, məhsuldarlığı, daha çətin iqlim şəraitində fəaliyyət göstərməsi seçimə məruz qalmışdır.

Cədvəl 14

1970-ci ildə SSRİ-də 8 neft-qaz hasil edən istehsalat birliklərində əsas iqtisadi göstəricilər

Istehsalat birlikləri	Hasilata başladığı tarix (il)	İşçilərin sayı (nəfər)	Hasilat (min ton)	1 ton neftin maya dəyəri (rub-qəp)	Orta əmək haqqı (rub)	Rentabellik %	Əmək məhsuldarlığı (ton)	Fond tutumu %	Fond verimi %
<i>SSRİ</i>	1872	584605	352574	4-28	150,3	27,9	3552	63,7	523,9
<i>Azneft</i>	1872	50302	7287	18-56	133,3	3,5	420	42,4	123,2
<i>Xəzərdənizneft</i>	1950	26293	12900	6-52	169,8	11,8	2695	76,5	319,0
<i>Qroznineft</i>	1872	18185	20274	2-84	130,2	62,6	5446	63,2	881,7
<i>Krasnodarneft</i>	1872	19503	5323	7-39	126,2	16,7	1877	73,3	2530
<i>Tümenneftqaz</i>	1964	28292	31416	3-63	260,9	52,13	9613	118,3	818,9

Tatneft	1945	45782	100351	2-70	138,2	34,6	6718	86,3	840,5
Manqışlaqneft	1965	8067	10429	4-20	216,4	41,5	7443	95,2	822,9
Saxalınneft	1929	19503	2472	16-61	262,6	6,7	1201	60,7	189,5

Cədvəldən görüldüyü kimi, «Azneft» İB-də maya dəyəri, rentabellik, fondverimi, fondtutumu ittifaq göstəricilərinə nisbətə xeyli kiçik və bəzi göstəricilər hətta mürəkkəb istehsal şəraitində fəaliyyət göstərən Uzaq Şərqdəki «Saxalınneft»dən də aşağıdır. Bu prizmadan «Xəzərdənizneftqaz» İB-nin də vəziyyəti yaxşı formada görünür. Məhsulun maya dəyərində digər bir faktı isə tərtib edilmiş Cədvəldən sual doğurucu məzmununda görmək mümkündür. Əcəba, necə olur ki, bizimlə neft hasilatının təminatına eyni vaxtda başlayan Qroznı və Krasnodar istehsal birliklərində texniki iqtisadi göstəricilər, xüsusən də rentabellik, maya dəyəri Azərbaycanla müqayisədə daha yaxşı mövqedədir. Burada digər bir fakt da ondan ibarətdir ki, Krasnodar və Qroznı İB-lərdə işçi sayı az, hasilat isə «Azneft» İB-dən yüksəkdir. Bunu heç də dağ-mədən şəraiti, geoloji düzüm faktorları, məxsusi texnoloji çətinliklər, respublikadakı məşğulluq amili ilə izah etmək olmaz. Görünür, yaranmış ənənəyə uyğun olaraq burada iş yerləri ixtisarının aparılması məqsədmüvafiq hesab edilməmişdir. Azərbaycanın neftqazçıxarma kompleksində hasilatın rentabelliğini pozan təkcə işçi sayının hasilat miqdarına uyğun gəlməməsi faktoru olmamışdır. Burada amortizasiya xərcləri ümumittifaq göstəricisindən 3-5 dəfə, təmir xərcləri 10 dəfə, layverimini artıran xərclər 2 dəfə, mədən xərcləri 5 dəfə yüksək olmuşdur. Hasilat üzrə istehsalat xərclərinin strukturuna diqqət yetirdikdə görürük ki, «Azneft» İB-də 1970-ci ildə xərclər komponentinin heç bir maddəsi ittifaq göstəricisinə müvafiq deyildir. Bu illərdə nisbətən yaxşı vəziyyətdə olan «Xəzərdənizneftqaz» İB-də istehsal xərcləri ittifaq göstəricilərinə müəyyən qədər yaxınlığı hətta təmir xərcləri üstünlüyü də müşahidə olunur. Qeyd etdiklərimizin daha əyani müqayisəsi aşağıdakı Cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 15

1970-ci ildə «Azneft», «Xəzərdənizneftqaz» istehsalat birliklərində xərclərinin strukturu (ittifaq kontekstində müqayisədə)

Xərc maddələri	SSRİ		Azneft		Xəzərdənizneftqaz	
	Bütün hasilat (min rub.)	1 ton üçün (rub-qəp.)	Bütün hasilat (min rub.)	1 ton üçün (rub-qəp.)	Bütün hasilat (min rub.)	1 ton üçün (rub-qəp.)
Enerji xərcləri	74960	0-20	24590	2-85	4968	0-32
Əmək haqqı və sosial sığortaya ayırmalar	38425	0-10	6227	0-72	2129	0-13
Amortizasiya. quyular üzrə ƏİF-lər	323519	0-86	35779	4-15	22084	1-40
Digər əsas vəsaitlər	15296	0-30	14857	1-72	22145	1-40
Əsas vəsaitlərin cari təmiri, yeraltı quyular avadanlıqları	74473	0-20	20206	2-34	2728	0-17
Yerüstü avadanlıqlar	21217	0-06	2079	0-24	1623	0-10
Layverimini artırılması	16369	0-43	6884	0-80	6562	0-42
Neftin demulsiyası	70314	0-19	3151	0-37	1249	0-08
Neftin nəqli və saxlanması	71038	0-19	6303	0-73	2890	0-18
Qazın yığılması və nəqli	36695	0-10	5566	0-64	2110	0-13
Sex xərcləri	90296	0-24	8122	0-94	4600	0-29
Ümummədən xərcləri	135092	0-36	13912	1-61	9536	0-61
Qazma təşkilatlarından alınmış neftin ödəniş xərcləri	12	0-00	-	-	-	-
Neft-qaz hasilatının mədən xərcləri	1215206	3-23	147676	17-11	82624	5-23
Əmtəlik məhsulun mədən xərcləri	1195013	3-22	145057	17-11	81696	5-23
Qeyri-istehsalat xərcləri	396662	1-07	12292	1-45	20176	1-29
O cümlədən, geoloji-kəşfiyyətə ayırmalar	357970	0-97	9742	1-15	17953	1-15

Əmtəlik məhsulun tam maya dəyəri plan üzrə	1584501	4-33	156065	19-00	100510	6-57
Faktiki	1591675	4-29	157340	18-56	101872	6-52

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanın quru ərazilərində hasilatla dəniz sektorundakı hasilatın xərc sferaları müxtəlifdir. Dənizdə ümumittifaq göstəricilərinə yaxınlıq baxımdan oxşarlıqlar yetərincədir.

Hələ 1960-1970-ci illərdə Xəzərdə, xüsusən də onun Azərbaycan sektorunda iri karbohidrogen yataqlarının mövcudluğu aşkar fakt idi. Texniki-iqtisadi əsaslandırmaya görə, bu yataqların işlənməsi zamanın imkanları çərçivəsində rentabəlsiz hesab edilirdi. Daha ucuz istehsal xərcləri ilə Qərbi Sibirin böyük neft yataqlarının istismarı ölkənin tələblərinə və strateji məqsədlərə müvafiq idi. Artan neft ixracatından daxil olan gəlirlər sosial vəziyyətinin sabitləşməsinə və normallaşmasına, hərbi qüdrətin artırılmasına yönəldilirdi. Respublikada yataqların istismarından əldə edilən gəlir də bu baxımdan böyük proporsiyalarla ittifaq xəzinəsinə daşınırdı. Bu illərdə Azərbaycanın quru sahələrində mövcud yataqlardan ehtiyatların yarısından çoxu artıq hasil edilmişdi. Qalıq ehtiyatlarının çıxarılmasında isə yeni texnoloji yanaşma prinsiplərini, istehsal prosesində köklü dəyişiklikləri şərtləndirən sərt texniki-iqtisadi islahatlar prosesini diqtə edirdi. Burada geniş islahatlar, struktur dəyişiklikləri, elmi-texniki nailiyyətlərin genişləndirilməsinin zəruri tətbiqini hasilat sabitliyi, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi tələbi əvəzləyirdi. Bunun müqabilində «Azneft» İB-də hasilat əvvəlcədən qeyri-rentabelli planlaşdırılır, istehsal xərclərində ehtimal olunan kəsir dotasiya formasında sabitləşmə fondundan kompensasiya edilirdi. Respublikanın özünün xarici bazarlarda müstəqil çıxış imkanları olmadığından mərkəzləşdirilmiş qaydada bizim neftin satışından əldə edilən valyuta gəlirinin konkret miqdarı haqqında məlumatlar da verilmirdi. Şübhəsiz ki, neftin xarici bazarlarda satışı respublika pereqativində olsaydı, yüksək keyfiyyəti ilə seçilən Azərbaycan neftinin hasilatında rentabelli təminat yaradıla bilərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ittifaq tərəfindən planlaşdırılan əsas texniki-iqtisadi göstəricilər respublika tərəfindən yerinə yetirilirdi, hətta cüzi də olsa, məhsulun faktiki maya dəyəri onun plan dəyərindən aşağı olmaqla təmin olunurdu. Belə praktikanı iqtisadi mahiyyətə məqbul hesab etmək olmazdı. Bununla belə, neftin maya dəyəri prosesində İB-dəki münasibət də təsirini göstərirdi. Zənnimizcə, neft işi ilə məşğul olanlar ondan milli mənafeələrə uyğun, daha dolğun istifadə etməyi bacarmalı idi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli mənafe aspektində müvafiq fəallıq və fəaliyyət mövcudluğu nəzərə çarpmışdır. Sonrakı illərdə obyektiv gerçəkliklər, neft işinin daha çox mərkəzi hökumətin idarəçiliyinə keçməsinə zəmin olmuşdur. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, ittifaqın Azərbaycan neftindən doyum mərhələsinə keçdiyi zamanlarda daxilədən neft işinin milli mənafeələrinə uyğun səfərbər edilməsinə imkanlar xeyli artmışdır.

İttifaqın dağılması ərəfəsində yenidənqurma epopeyasında təsərrüfatda yeni iqtisadi mexanizmdə geniş xarakter aldığı məqamlarda neft-qaz istehsal edən istehsalat birliklərinin tam təsərrüfat hesabına keçməsinə qərar verilmişdir. Prosesin fəvqündə insan faktorunu hərtərəfli aktivləşdirmək, inzibati üsullardan, iqtisadi metodlara, geniş demokratik idarəetməyə keçidini reallaşdırmaq dayanırdı. Yeni ideoloji məfkurədən, partiya qərarlarından qaynaqlanan bu ideya «Azneft» İB-ni 1988-ci ildən tam təsərrüfat hesabına və özünü maliyyələşdirməyə rəvac verdi. Belə iqtisadi mexanizmin tətbiqinə baxış ondan irəli gəlir ki, quruda neftqazçıxarma kompleksinə nəzarət edən «Azneft» İB-nin sələfi QNQCİB özünün indiki fəaliyyət mənbəyini məhz bu prinsipin fraqmentlərindən almışdır. Lakin ittifaqın çökməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid fikrimizcə dəyərli məzmunə malik olan bu idarəetmə prinsipinin reallaşmasına imkan verməmişdir. Bununla yanaşı, nəzərdən keçirilən idarəetmə sisteminin əsas cəhətləri, məzmun qayəsi digər formada kompleksdə saxlanmış və indinin özündə də birliyin istehsal prinsipinin aparıcı özəyini təşkil edir.

Özünü maliyyələşdirmə yeni təsərrüfat üsulu istehsalın səmərəliliyinin intensivliyinin artırılmasını, demokratik idarəetmənin təminatını, bununla yanaşı birliyin sosial-iqtisadi

inkışafını nəzərdə tutur. Tam təsərrüfat hesabı prinsipinə özünümaliyyəldəşdirmə, özünütəminat dövlət sifarişlərindən qaynaqlanan fəaliyyətin təzahürüdür. Buna görə də, sistemdə planlaşdırma obyektini nəzarət göstəriciləri ilə möhkəmləndirilir, iqtisadi normativlər və limitlərin məhdudluğundan ifadə olunur. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, yeni təsərrüfat sistemində keçidlə əlaqədar «Azneft» İB-nin sonuncu nizamnaməsi birliyin rəhbərinin də seçim qaydasında vəzifə almasını nəzərdə tutmuşdur. Nə qədər demokratik olsa da, biz bu ideyanı indiki mərhələ üçün təqdirəlayiq hesab etmirik. Şübhəsiz ki, neft-qaz kompleksində səhmləşmə strategiyası reallaşdıqca səhmdarlar özləri üstün bildikləri rəhbəri seçəcəklər. Lakin səhmləşməyə keçid üçün hələ ki, bütün detallar tam hazırlanmamışdır.

1988-ci ildə tam təsərrüfat hesabı tətbiq ediləndə «Azneft» İB-də neft hasilatı 3,7 milyon ton, qaz hasilatı isə 550 milyon kubmetr planlaşdırılmışdır ki, bu da 2000-ci ilin müvafiq göstəricilərindən orta hesabla 2,4 dəfə yüksək, qazma üzrə planlaşdırılma isə müqayisədə 10 dəfələrlə azalan fərq nisbətindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat hesablı sistem fondyaratma prinsipini rəhbər tutaraq əsasən istehsalın inkışafı, sosial inkışaf və maddi mükafatlandırma fondlarında ehtiva olunurdu ki, bu da indiki maliyyə planlaşdırılmasında nəzərdə tutulmamışdır. Geniş borclar şəbəkəsi pul dövriyyəsinə gərginliklər müvafiq fondların tətbiqinə imkan vermir. Bu da öz növbəsində amortizasiya ayırmalarının, mənfəətin sərbəst qalığının istifadəsində proporsional normativ bölgünü təcrid edir. Müvafiq gəlir mənbələrindən istifadə strateji planlarda deyil, operativ tələblərdə təzahür tapır. Məhsulun maya dəyərində xərclərin ayrı-ayrı maddələr üzrə, həm də sahələr üzrə bölgüsü heç bir elmi əsaslandırılmış normativ və limitlərə istinad etmir. İndiki tənzimlənməyən liberal qiymətlər kəhkəşanında istehsal fondları və ehtiyatları üzrə xərclər xeyli yüksəlmiş, əməyin elmi təşkili və normallaşdırılması ənənəsi pozulmuş, uzun müddət orta hesabla maya dəyərinin 14-16%-ni təşkil edən əmək haqqı xərcləri isə 1%-dən az həddə enmiş, təchizat prosesində sertifikatlı əmtəənin deyil, pərakəndə ticarət məhsuluna edilən seçim xərc komponentlərinə yeni standartlar gətirmişdir. İstismarın şəraitinin mürəkkəbləşməsi hasilatda əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təminatın pisləşməsi, əsas mal və materialların respublikaya kənardan gətirilməsinin artımı, rentabelliğin iflas hədliliyi maliyyə imkanları və ödənişqabiliyyətinin məhdudluğu da inkışafa təsir edir. Xarici investisiyalarsız inkışaf mümkün deyildir kimi şüarlar köhnə yataqların istismarında elmə məlum olmayan, heç bir təcrübi faktora, standartla sığınmayan yeni «işgüzarlığı» möhkəmləndirir. Nəzarətin qeyri-qənaətbəxş səviyyəsi, kənar rəsmi tənzimləyicilərin yerli aparatın mövqeyi ilə razılaşma səmimiyyəti, yüksəlişə çıxışın ölkə sərhədlərindən kənardakı investitorlara bağlanması strateqlərin də müvafiq orientasiyaya meylini artırır.

Bizimlə eyni hasilat tarixinə müvafiq olan ABŞ-da vətənpərvər mütəxəssislərin səyi ilə minlərlə istismardan çıxmış azdebitli quyu yenidən fəaliyyətə qaytarılmışdır. Səmərləşdirici təkliflərlə çıxış edən, yeni metodları tətbiq etmək imkanında olan mütəxəssis, mühəndis sayını respublikamızda keyfiyyət və kəmiyyətcə yetərli hesab etmək olar. Təşəbbüsləri qədərincə qiymətləndirmək, müvafiq proqramlar əsasında daxili imkanların, yerli mütəxəssislərin potensialını bir daha araşdırmaqla cəsarətli qərarlar verilməlidir.

Tarixi gerçəklik elə formalaşmışdır ki, vətənimizdə təşəkkül tapan neft-qaz hasilatı sənaye xarakteri aldığı məqamlarda Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti kimi müstəqil statusa malik olmamışdır. ADR dövləti istisna olmaqla ikiəsrlik tarix ərzində onun neft-qaz sənayesi imperiya tərəfindən idarəçiliyə məruz qalmışdır. Neft daha çox əhəmiyyət kəsb etdikcə, ona olan maraq bütün digər iqtisadi parametrlərə üstün gələrək mühüm strateji məzmun almışdır. Azərbaycan neftinin XX əsrin əvvəllərində dünya bazarına meydan oxuması, Sovetlər İttifaqının iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi, Qızıl Ordunun qələbələrinin təmin edilməsi məlum tarixi reallıqdır. Şübhəsiz ki, sonrakı inkışaf mərhələsində qüdrətli dövlətin tələbləri artmış, onun iqtisadiyyatı daha irimiqyaslı neft-qaz resurslarına ehtiyacda bulunmuşdur. Sürətlənən axtarış-kəşfiyyat işləri ittifaqın şərqində nəhəng perspektivli yataqların aşkarlanmasını təmin etmişdir. Əsas diqqət və güclü kapital qoyuluşları da bu yeni yataqların mənimsənilməsinə yönəlmişdir.

Bu prosesi tamamilə təbii hesab etmək olar. Məhz bu ərafədə Azərbaycanın istismarda olan yataqlarında ehtiyatların yarıdan çoxu çıxarılmış, fontan üsullu hasilat arxada qalmışdır. Sulaşan, enerjisi tükənən laylarda hasilat isə əlavə xərclər tələb etməkdə idi. İlbəil enməyə məruz qalan hasilat bir tərəfdən 50 min işçini əhatə edən kompleksin məşğulluq vəziyyətində əks olunur, digər tərəfdən istismar xərclərini artırır. Mərkəzi hökumətdə yaxşı dərk olunurdu ki, Azərbaycanın qurudakı neft sənayesində irimiqyaslı kapital qoyuluşlarının yönəldilməsinin perspektivi azdır. Ucuz maya dəyərli, geniş potensial imkanlı Volqaboyunun, Sibirin ehtiyatları müqabilində Azərbaycanın neft-qaz resurslarının ölçüləri kiçik və cüzi görünürdü. İttifaq hökuməti hasilatın enmə tendensiyasını mülayimləşdirmək, neftin maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaq, məşğulluğa xələl gətirməmək, neftçilərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq mövqeyini saxlamaqda idi. Bu illərdə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin Azərbaycan Respublikasında neft-qaz hasilatının sabitləşdirmək haqqında çoxsaylı direktivlərinə qərar və təlimatlarına nəzər yetirdikdə bir həqiqəti anlamaq olur ki, milli neft sənayesiz daim mərkəzi hökumətin xüsusi diqqət və nəzarətində olmuşdur. Ona görə də, Moskvanın Azərbaycanın neft-qaz sənayesində son dərəcə laqeyd münasibət göstərməsini əsaslandırmaq mümkün deyildir. Fakt isə ondan ibarətdir ki, digər neft-qaz rayonlarında nəhəng yataqların kəşfi və mənimsənilməsi qüdrətli dövlətin strateji mənafeələrinə tamliqlə cavab verirdi. Bu kontekstdə isə respublikanın neft-qaz sənayesinə münasibəti arxa planda, ikinci dərəcəli münasibət kimi qiymətləndirmək olar. Mərkəzi hökumət Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan neft-qaz sənayesində tənəzzüllü meylləri, məşğulluğu, iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişafa yönəltməklə kompensasiya edirdi. Artıq 1960-1970-ci illərdə Azərbaycanın sənaye quruluşunda neft-qaz sənayesi əlahiddə mövqeyini itirmiş, iqtisadiyyat diversifikasiyaya uğramış geniş assortimentli məhsullar istehsal edən çeşidli sahələrə bölünmüşdü. Neft-qaz sənayesinin idarə edilməsi isə daha çox milli kadrların sərəncamına keçmişdir. Respublika hökuməti bu illərdə ittifaq qarşısında neft-qaz sənayesi ilə bağlı olmayan sahələr üzrə öhdəliklər götürməyə, raportlar verməyə meylli idi. Partiya-təsərrüfat orqanlarında illərcə formalaşmış kadr potensialını, obrazlı deyildə neftçi şinelindən çıxmış rəhbər işçiləri digər ixtisas sahələrinin mütəxəssisləri əvəz edirdi. Məhz yerli hökumət strukturlarında vətənpərvər neftçi mütəxəssislərin azalması neft təşkilatları ilə hökumət orqanları arasında operativ əlaqələrin zəifləməsinə rəvac verirdi. Bu zamanlarda neftçilər arasında belə bir fikir formalaşmışdı: «Mərkəzi Komitədə bizim adamımız, neftçi-katib olmadığından bizim problemlər həllini tapmayacaqdır». Qeyd etdiklərimizə istinadən belə nəticə əldə edilir ki, Azərbaycanın neft-qaz sənayesində mövcud tənəzzüllü meylləri son qətiyyətlə ittifaq hökumətinin laqeyd münasibətlərində aramaq ədalətsizlik olardı. Azərbaycan neftinin tarixi ilə dərinədən məşğul olanlar müvafiq istiqamətdə geniş tədqiqat, araşdırma aparmaqla neft-qaz sənayesində laqeyd münasibətin mərkəzdən və ya yerli hökumətdən gəldiyini yəqin ki, daha elmi əsaslarla aydınlaşdıracaqlar. İttifaq Neft Nazirliyinin Azərbaycanla bağlı idarəetmə sənədləri ilə tanışlıq müəyyən etmişdir ki, iqtisadi transformasiyanın bütün mərhələlərində respublikanın neft-qaz sənayesinin dirçəlişinə münasibət əsasən müsbət meylli aspektdə olmuşdur.

7.4. İstehsal xərclərinə təsərrüfatın səmərəli təşkilinin təsir effekti

Köhnə yataqlarda sabitliyin saxlanılması totalitar sistemdə olduğu kimi, yenə də plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə səfərbərliklə fərqlənir. Rentabellik göstəricilərini nəzərə alınmadan, nəyin bahasına olursa-olsun plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ön nöqtədə dayanır. Mühafizəkarlıq meylləri, sahədə əsaslı islahatlara cəhd və niyyətlərin zəifliyi öz mənfi təsirini göstərməkdədir. Şübhəsiz ki, hasilatı bu sayaq sabit saxlamaq istehsal xərclərinin böyük artımı hesabına başa gəlir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal xərclərinin təhlilində mühüm təsərrüfat əməliyyatları olan quyuların yeraltı və əsaslı təmirlərinin səmərəli təşkili xüsusi qayğı recimi

tələb edir. Təmirlərin mövcud normativlərə uyğun olaraq keyfiyyətli aparılması iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Quyuların strukturu yaş və digər istismar kateqoriyaları burada öz təsirini göstərdiyindən problemin həllində heç də bütün neftqazçıxarma müəssisələri üçün ümumi olan xərclər smetası təşkil etmək zərurətləri yoxdur. İstehsalı təhlil etdiyimiz başqa sahələrində olduğu kimi, yeraltı və əsaslı təmir sferasında da artım meyilləri özünü göstərir. Amortizasiyon müddətinin təbii bitməsi ilə yanaşı fikrimizcə ümumi təsərrüfat quruculuğu tendensiyasından irəli gələn faktorlar burada daha çox özünü biruzə verir.

Aşağıda QNQCİB-nin aparıcı neftqazçıxarma müəssisələrində 1999-2000-ci illəri əhatə edən quyuların yeraltı və əsaslı təmirini iqtisadi açıqlandıran Cədvəllər verilmişdir.

Cədvəl 16

QNQCİB-də quyuların yeraltı təmir xərcləri
(1999-2000-ci illər)

(min manatla)

NQÇİ-lər	1999-cu il			2000-ci il		
	Xərclər	Təmirin sayı	Təmirin dəyəri	Xərclər	Təmirin sayı	Təmirin dəyəri
<i>Balaxanəneft</i>	6444311	12325	522,9	8097030	12764	634,4
<i>Ə.Əmirov adına</i>	2084504	4180	498,7	2490849	4568	545,3
<i>Bibiheybətneft</i>	7340745	8621	851,5	7506736	9038	830,6
<i>Binəqədineft</i>	4473305	6225	718,6	6054360	7107	851,9
<i>Suraxanəneft</i>	3202741	6031	531,0	5066834	6782	747,1
<i>H.Z.Tağıyev adına</i>	3610313	1927	1873,5	4818631	1872	2574,1
<i>Siyəzənneft</i>	3824516	6825	560,4	5088797	6903	737,2
<i>Cəmi NQÇİ-lər</i>	30980435	46134	671,5	39123237	49034	797,9

Cədvəl 17

QNQCİB-də quyuların əsaslı təmir xərcləri
(1999-2000-ci illər)

(min manatla)

NQÇİ-lər	1999-cu il			2000-ci il		
	Xərclər	Təmirin sayı	Təmirin dəyəri	Xərclər	Təmirin sayı	Təmirin dəyəri
<i>Balaxanəneft</i>	3558865	310	11480,2	4699050	255	18427,6
<i>Ə.Əmirov adına</i>	3265307	156	20931,5	4527078	150	30180,5
<i>Bibiheybətneft</i>	4205369	326	12899,9	5612274	277	20260,9
<i>Binəqədineft</i>	3425692	113	30315,9	2294476	152	15095,2
<i>Suraxanəneft</i>	5656644	141	40118,0	7557918	121	62462,1
<i>H.Z.Tağıyev adına</i>	5009519	154	32529,3	7275665	155	46939,8
<i>Siyəzənneft</i>	421767	52	8110,9	528161	41	12882,0
<i>Cəmi NQÇİ-lər</i>	25543163	1257	20401,9	32494622	1151	28231,6

Cədvəl № 16 və 17-dən aydın görünür ki, quyuların yeraltı və əsaslı təmir xərclər artmaya meyillidir. İqtisadi dissonans yaradan fakt isə təmir sayının artmadığı halda onun dəyərinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Bu göstərici əsaslı təmirdə bütün QNQCİB-yə aiddir. Ümumiyyətlə, əsaslı təmir xərclərinin dəyər artımı diqqətə çəkilən iki il ərzində olduqca dərin fərqlidir. Yeraltı təmirin əsaslı təmirdən mahiyyət fərqinə baxmayaraq müəyən NQÇİ-lərdə burada da heyrət gətirəcək məqamlar çoxdur. Müqayisə edilən illər ərzində manatın sabitliyinin qorunduğu və dayanaqlı olduğu şəraitdə, inflyasiya faizinin nəzərə çarpmadığı məqamda H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-də yeraltı təmir miqdarının 55 say azalmasına baxmayaraq, təmir xərclərinin 33,6% artması diqqəti cəlb edir. Əsaslı təmirdə isə belə hal Binəqədineft NQÇİ istisna edilməklə hamıya şamil olunur. Əlbəttə, geniş təhlil üçün bu meydanda aramalı çeşidli faktlar tapmaq

mümkündür. Lakin klassik bir məsələdə deyildiyi «bütün yollar Romaya aparır» timsalında burada da aparıcı faktor institusional təblüdat, strateji xətt və təcrübələndirilən iqtisadi anlamla bağlıdır.

Neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin azaldılmasında hasilatın təmin edilməsi üsulları da əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, köhnə istismar sahəsi adlandırılan quruda neftqazçıxarma kompleksində ucuz fontan üsullu hasilat əksər artıq tarixə qovuşmuşdur. İstehsalatda ikinci-üçüncü hasilat üsullarının tətbiq sektoru genişlənməmişdir.

Aşağıda QNQCİB-də hasil edilən neftin istismar usullarına görə, maya dəyərini xarakterizə edən Cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 18

QNQCİB-də müxtəlif istismar üsulları ilə çıxarılan neftin maya dəyəri
(2000-ci il, manatla)

NQCİ-lər	ŞDN	EDN (EDDN)	Kompressor	Fontan
<i>Balaxanineft NQCİ</i>	346095	321419	*	148084
<i>Ə.Əmirov adına NQCİ</i>	536327	375907	*	202074
<i>Bibiheybətneft NQCİ</i>	374205	303753	1085214	*
<i>Binəqədineft NQCİ</i>	491663	402623	996492	187601
<i>Suraxanineft NQCİ</i>	599089	450474	746567	327737
<i>H.Z.Tağıyev adına NQCİ</i>	762371	290670	558848	*
<i>Siyəzəneft NQCİ</i>	582381	782825	*	*
QNQCİB - cəmi	471673	365283	715682	211584

Qeyd: * müvafiq üsullu hasilat aparılmır.

Cədvələ diqqət yetirdikdə görürük ki, burada ən bahalı hasilat kompressor təsərrüfatı üzrədir. Bu da həmən təsərrüfatın daha çox material və enerji tutumluluğu və bir qədər də qeyri-modern olması ilə əlaqələndirilir. Bibiheybətneft və H.Z.Tağıyev adına NQCİ-lərdə, hətta 1980-ci illərdə quraşdırılan müasir kompressor stansiyaları da qeyri səmərəli işləyərək yüksək xərc aparır. Burada hasil edilən neftin maya dəyəri artıq xeyli müddətdir ki, mövcud universal xərcləri aşır. Sual doğuracaq fakt ondan ibarətdir ki, belə olan təqdirdə kompressor üsullu hasilat texnologiyasından imtina etmək daha faydalı olmazdı? Zahiri görünən bu özəllik heç də o, qədər də texniki məsələ deyildir. Burada geoloji faktor öndə gedir. Daha çox Buzovna, Bibiheybət, Binəqədi və Suraxanı mədənlərində enerji gücü tükənən laylardan neftin çıxarılması, prosesin ləngidilməsi quyuların qumlaşmasına rəvac verir. Sərəncamda olan digər üsullarla isə bu texniki baryeri aşmaq mümkün deyildir. Lakin buna baxmayaraq, neftçıxaranlar kompressor quyularında hasilatın maya dəyərini aşağı salacaq praktiki, taktiki tədbirləri həmişə alternativdə saxlamalıdır.

Çıxarma üsulları ilə istehsal xərclərini təhlil edərkən yaddan çıxarmaq olmaz ki, məhz əsas energetik təsərrüfat mədənlərini əhatə edir. Elə bir quyu yoxdur ki, elektrik şəbəkəsindən qida almasın. Müasir hasilat məhz energetik təsərrüfatın yedəyində gedərək məhsul verir. Bu sahənin xüsusi önəm daşması elektrik enerjisinin neftqazçıxarmada tətbiq edildiyi erkən vaxtlardan belə onun stukturunda baş energetik şöbəsinin, xüsusi əlahiddə sexlərin və mədənlərdə analoji xidmət təsərrüfatlarının yaradılması ilə müşayiət olunmuşdur. Yeni iqtisadi münasibətlərin quruculuq illərində bu təsərrüfat daha çox acılar yaşamışdır. Böyük İttifaq illərində heç zaman enerji verimi dayandırılmayan mədənlər indiki müəyyən elektrik qıtlığı vaxtında müvafiq təyinatlı enerjisi alınmasının fasiləsizlik recimini də dadmışlar.

1 ton neft hasilatının QNQCİB-də 1997-ci ildə 204,7; 1998-ci ildə 204,0; 1999-cu ildə 196,8; 2000-ci ildə 193,2 kvt, 2001-ci ildə 179.5 kvt düşür.

Aşağıda QNQCİB-də son 15 il ərzində elektrik enerjisi kəmiyyətinin neft-qazın istehsal həcmi ilə praktiki mütənasibliyini əks etdirən Cədvəl verilmişdir.

**1986-2001-ci illərdə QNQCİB üzrə elektrik enerjisi ilə
neft-qaz hasilatının dinamikası arasında əlaqə**

<i>İllər</i>	İstifadə olunan elektrik enerjisi (min kv/saat)	Neft hasilatı (min tonla)	Qaz hasilatı (1000 m ³)
1986	1206124	3902	653,6
1987	1154172	3734	610,4
1988	1101531	3416	573,7
1989	1036140	3023	512,5
1990	910509	2582	400,4
1991	859664	2249	287,7
1992	797336	2009	238,3
1993	765550	1983	238,1
1994	638939	1790	235,2
1995	525120	1624	236,7
1996	519064	1575	239,0
1997	460978	1563	254,5
1998	488166	1555	251,3
1999	432197	1526	243,0
2000	426041	1510	231,2
2001	414720	1596	241,5

Təqdim edilən Cədvəldən təhlil üçün götrülən nümunələr sırasında hasil edilən neft və qazın bərabər ümumi toplumda beşillik mərhələdə elektrik enerjisinin məsrəfinə nisbəti maraqlıdır. Belə bir hesablamaları aparmaq üçün tərtib etdiyimiz aşağıdakı müvafiq düsturdan istifadə olunur:

$$E_m = \frac{E}{N + G}$$

- E_m** elektrik enerjisinin məsrəf əmsalı;
E istifadə olunan elektrik enerjisi;
N neft hasilatı;
G qaz hasilatı.

Müvafiq rəqəmləri dusturda ifadə etməklə 1986-cı ildə bu göstərici-əmsalın 246,8, 1991-ci ildə 338,9, 1996-cı ildə 286,1, 2001-ci ildə 225,7 təşkil etməsi nəzərə çarpır. Göründüyü kimi, son 10 ildə bu proporsiya dərinləşmişdir. Fakt onu göstərir ki, elektrik enerjisi təsərrüfatında qənaətcilik recimi, normativ və limit strategiyası qeyri-qənaətbəxş təşkil edilmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal xərclərinin aşağı salınmasında təsərrüfatın təşkili prinsipi xüsusi önəm daşıyır. Hazırda yataqların köhnəliyini önə çıxartmaqla investisiya tələbini önə çəkmək iqtisadi düşüncədə o, qədər də məqbul sayılmır. Təsərrüfat rəhbəri hər hansı bir istehsal probleminin həllini yalnız döviyyə vəsaitinin qıtlığında axtarırsa, bəs onda onun şəxsi keyfiyyəti nə ilə fərqlənir? Belə olan təqdirdə onun funksiyalarının yerinə yetirilməsi briqadirlərə də həvalə oluna bilər. Biz heç də kapital faktorunun istehsal artımında əhəmiyyətini azaltmırıq. Anlaşıqlı qəbul edilən bu gerçəklik heç də bütün problematik məsələlərin açarı deyildir. Təhlilinə cəhd etdiyimiz xərclər probleminə yuxarıda göstərilən Cədvəllər ona işarə edir ki, məsələnin qəlizləşməsində optimal təsərrüfatçılığın əhəmiyyəti və təsir effekti

danılmazdır. Təmirlərin keyfiyyətli təşkili, enerji resurslarına qənaət, istehsalın səmərəli təşkili istehsal və iqtisadi artıma təsir edən müsbət faktorlar sırasındadır.

7.5. Neftqazçıxarmada məhsul vahidinin maya dəyərini aşağı salınması problemləri

Məhsulun maya dəyəri onun istehsalına çəkilən xərclər iqtisadiyyatda səmərəliliyin ən mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Hər hansı istehsal xidməti prosesi son iqtisadi keyfiyyətini məhsulun maya dəyərini optimal olmasında əks etdirir. Neft-qaz sənayesində də istehsal xərcləri mühüm bir kateqoriya kimi uzun yol keçərək, həmişə əsas diqqət mərkəzində durmuş, istehsalatçılar, nəzəriyyəçilər, iqtisadçılar və elm adamlarının axtarış əzmkarlığının nümayiş etdirdiyi meydanlardan biri olmuşdur. Məhsulun maya dəyərini azaldılmasında çox tədbirlər nəzərdə tutula bilər. «Neft hasilatının maya dəyərini azaldılması məsələsi çoxplanlıdır. Onun bütövlükdə həll istiqamətləri arasında ən mühümü isə mövcud resurslardan qənaətli və rəşional istifadə etmə təşkil edir»²².

İstehsal xərcləri neft-qaz sənayesindəki ötən tarixi ərzində müvafiq təbəllüdatlara uğramışdır. Elmi-texniki tərəqqi, texnoloji nailiyyətlərin onun strukturunun dəyişkənliklərə məruz qalmasında xidmətlərini yetərli hesab etmək olar. Məlumdur ki, yüngül sənaye sahələri xammaltutumlu, kömür sənayesi əməktutumu olduğu kimi neftqazçıxarmada daha çox yüksək fondutumu ilə fərqlənir. Burada istehsal xərclərinin yüksək hissəsini amortizasiya ayırmaları təşkil edir. Amortizasiya ayırmaları ilə yanaşı, material, əmək, pul resurslarına qənaət, itkilərin azaldılması, məhsulun istehsalı və satışı şərtləri neftqazçıxarma kompleksində də maya dəyərini aşağı salınmasında əksini tapır. Sahə quruluşunun müxtəlifliyi hər bir sektorda maya dəyərini azaldılmasının vasitə və yollarının fərqli təsnifatı ilə xarakterikdir. Lakin bununla belə, istehsal xərclərinin aşağı salınmasında ümumi sayılan reallıqlar mövcuddur. Bunları formalaşmış bölgüyə istinadən müəyyən dərəcədə qruplaşdırmaq mümkündür:

- əmək məhsuldarlığının və əmək vasitələrindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- material, enerji resurslarına qənaət;
- məhsulun keyfiyyətinin və istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması tədbirlərinin gücləndirilməsi;
- istehsal və transaksion xərclərinin azaldılması.

Maya dəyərini neftqazçıxarmada aşağı salınması ilk növbədə material, enerji resurslarında, normativ fondlardan səmərəli istifadə də əksini tapır. İstehsal ehtiyatlarının məsrəf normaları bu işdə əsas təşkilati rol oynayır. Bu normalar isə heç şübhəsiz ki, elmi hesablamalar əsasında ərsəyə gəlir. Məhsuldarlığın artması özünü canlı əmək məsrəfinin azaldılmasında göstərir və əmək haqqı vasitəsi ilə maya dəyərini səviyyəsinə təsir edir. Əmək məhsuldarlığının artması əmək haqqının artmasından sürətlə gedir. Proses məntiqlə belə də olmalıdır, əks təqdirdə bu amil hesabına maya dəyəri aşağı düşməz. Əmək vasitələrindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi öz növbəsində amortizasiya payının azaldılmasıyla əlaqədardır. Maşın və mexanizmlərin boşdayanma hallarının, əsaslı təmir müddətinin qısaldılması, növbəlilik əmsalının, avadanlıqlardan istifadənin səmərəsinin yüksəldilməsi, istehlak edilmiş istehsal vasitələrini bərpa edilməsinə yönəlmiş müəssisənin çəkdiyi xərclərin azalmasında ifadəsini tapır.

Hazırda respublikada neft-qaz hasilatını təmin edən İB-lərdə istehsal xərclərinə təsir edən ən mühüm amil işçi sayının hasilat miqdarına uyğun gəlməməsidir. Neft-qaz hasil edən hər iki birlikdə son 10 il ərzində ənənə prosesləri baş versə də, işçi sayının azalmasında dəyişkənlik olmamışdır. İndi hər iki İB-də 28 minə qədər işçi heyəti çalışır (2001-ci ildə bu İB-lərdə

²² Г.А.Сафаров. «Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобычи и методы их решения». Баку. Элм. 1997. səh.233.

özəlləşdirməyə açıq elan edilən xidmət təşkilatları da daxil olmaqla). İşçi sayı təqribən eyni olan bu iki təşkilatda hasilatda köklü fərqlər mövcuddur. Belə ki, DNQÇİB-də neft hasilatı 7,5 milyon ton, qaz hasilatı 5,5 milyard kubmetr QNQÇİB-də isə neft hasilatı 5 dəfə az, 1,5 milyon ton, qaz hasilatı isə 23 dəfə az, 240 milyon kubmetrdir.

DNQÇİB-də orta işçi sayı üzrə adambaşına düşən neft 267,9 ton, qaz 178,6 min kubmetr, quruda isə müvafiq olaraq 55,4 ton, 8,6 min kubmetrdir. ARDNŞ-də bu disbalans dənizdəki ucuz hasilatla kompensasiya edilərək qiymətdə differensasiyalaşdırılır. Yaxın gələcəkdə neftin hasilat miqdarı ilə işçi sayının müvafiqliyi təmin edilməzsə, qurudakı neftqazçıxarma kompleksi bütünlüklə rentabəlsiz vəziyyətə gəlib çıxacağı ehtimalı artacaqdır. Lakin 2001-ci ilin yazında QNQÇİB-də əksər və qismən də DNQÇİB-də xidmət təşkilatların özəlləşməyə açıq elan edilməsi bu balansın xeyli mülayimləşməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, müvafiq olaraq QNQÇİB-nin aparıcı neftqazçıxarma müəssisələrində adambaşına düşən neft və qaz üzrə hasilat bölgüsü aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 20

QNQÇİB-nin struktur təşkilatlarında işçilərin faktiki sayı müqayisədə

(01.01.1999. və 01.01.2001)

NQÇİ-lər	Cəmi		Qulluqçular		Fəhlələr		MTİ, rəhbərlər	
	1999	2001	1999	2001	1999	2001	1999	2001
<i>Balaxanıneft</i>	2002	2014	23	22	1464	1474	322	320
<i>Ə.Əmirov adına</i>	1220	1296	19	27	864	932	337	193
<i>Bibiheybətneft</i>	1323	1254	16	16	948	907	359	179
<i>Binəqədineft</i>	1571	1514	23	23	1147	1130	401	203
<i>H.Z.Tağıyev adına</i>	1442	1426	29	29	1090	1105	323	161
<i>Siyəzəneft</i>	1792	1706	16	16	1462	1397	314	180

Cəvəl 20-də işçi sayı ilə, əlavə 1-7-də müvafiq NQÇİ-lərdə neft-qaz hasilatı göstəricilərinə müqayisədə diqqət yetirdikdə qeyri-adekvatlıq açıq aşkar görünür. Burada fərqləndirmə predmeti üçün vizul görünən məqam onunla bağlıdır ki, nəzərdən keçirilən dövrdə hasilatın aşağı düşməsi fonunda müəyyən NQÇİ-lərdə ümumi işçi artımı müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən əlaqədar orqanlar sosial tarazlığın qorunması məqsədilə iş yerlərinin və işçi sayının əvvəlki miqdarda saxlanmasını müdafiə etməkdədirlər. Bunlar azmış kimi işçi heyətinin daxili strukturunda da deformasiya yaranmışdır. Belə ki, son 10 il ərzində sosial və xidmətedici sahənin, xüsusən də tikinti-təmir sferasında iş yerlərinin sayı artmışdır. Yaranmış qeyri-adekvatlığa isə qeyd etdiyimiz kimi, strateji proqramsızlıq, hasilatda intensiv tendensiyanın davamlılığı səbəb olmuşdur. Bu cəhət isə mütəmmadi vurğuladığımız inzibati aspektin iqtisadi aspektlə müqayisədə prioritetliyini bir daha nümayiş etdirir. Bazar iqtisadiyyatı çevrəsində bu meyl zərərli hesab olunandır. İşçi sayını İB-lər müqayisəsindən fərqli olaraq 1990-cı illərin hiperinflasiyasından başlanan əmək haqqının xüsusi çəksinin ümumi xərclərdə normativinin azalması ilə əlaqədardır. 10-15 il öncə bu sayılı işçinin əmək haqqı xərcləri indikindən elə 10-15 dəfə yüksək olmuşdur. Bu gerçəklik isə ona dəlalət edir ki, digər xərcləri normallaşdırmaqla işçi sayını azaltmadan onun ödəniş haqqını artırmaq mümkündür. Lakin bu yol da artıq aktuallığını itirmişdir. Doğrusu işçi sayının istehsala müvafiqliyinin təminatı və istehsal xərclərində əməklə bağlı məsrəflərin artırılaraq ənənəvi məntiqi həddə yüksəldilməsində müqabildir.

Hazırda kompleksdə NQÇİ-lərin müəyyən hissəsi mühüm iqtisadi göstəricilər nöqtəyindən nəzərdən qeyri-rentabelli işləyir. Dənizdəki köhnə yataqlarında bu gedişdə perspektivi ürəkaçan deyildir. Belə vəziyyət onunla izah edilir ki, ənənəvi olaraq Azərbaycanın neft-qaz sənayesində əmək məhsuldarlığı, əsas diqqət mərkəzində olmamışdır. Sürəkli biganəlik, yeni iqtisadi sistemə keçiddə də özünü büruzə vermişdir. Qeyd olunduğu kimi neftin maya dəyəri QNQÇİB və DNQÇİB-də kəskin fərqlərə malikdir. Bu fərq hər il dərinləşməkdədir. 1999-cu ildə QNQÇİB-də xam neftin orta illik maya dəyəri 1 ton neft üzrə 403,9 min manat olmuşdur.

<i>Əmtəlik məhsulun tam maya dəyəri</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Neft (min ton)</i>	2249	2009	1983	1790	1624	1575	1563	1577	1526	1511	1596
<i>Qaz (milyon m³)</i>	287,7	238,3	238,1	235,2	236,7	239,0	254,5	251,3	243,0	231,3	242

Cədvəl 22

QNQÇİB-də 1999-2001ci illərdə xərc maddələri üzrə neft və qazın maya dəyəri

(manatla)

Xərc maddələri	1999	2000	2001
	cəmi xərclər	cəmi xərclər	cəmi xərclər
<i>Enerji xərcləri</i>	44995493	41097268	40613458
<i>Əmək haqqı</i>	3634271	4568922	4909401
<i>Sosial ayırmalar</i>	1804541	1678041	1644001
<i>Amortizasiya</i>	49098886	29458199	23520635
<i>Layveriminin artırılması</i>	9450723	8697515	8081896
<i>Neftin texniki hazırlan-ması</i>	61404483	4715706	4793060
<i>Neftin nəqli və saxlanması</i>	26816008	24369822	28450228
<i>Ümumxərclər</i>	29917936	26153938	21730433
<i>Ümummədən xərcləri</i>	38995971	3638474	40222471
<i>Geoloji kəşfiyyat</i>	2019748	8251570	-
<i>Avadanlıqların saxlanması</i>	184227643	200737614	207582905
<i>Mədən vergisi</i>	43062430	47722586	45953350
<i>Sair xərclər</i>	26586266	25584693	30401806
o, cümlədən			
<i>Sabitləşmə fondu</i>	-	-	-
<i>Torpaq vergisi</i>	26586266	25579693	30401806
<i>Əmlakın məjburi sığorta-laşması</i>	-	5000	-
<i>Ümumi məhsulun maya dəyəri</i>	466750399	459417348	457903644
<i>İstehsal daxili dövriyyə (öz eh-tiyatları üçün neft və qaz)</i>	-31678561	-35383924	-38904907
<i>Bitməmiş istehsal</i>	777993	790348	9152659
<i>Əmtəlik məhsulun tam maya dəyəri</i>	434293905	424823772	409846078
<i>Neft (min ton)</i>	1526	1511	1596
<i>Qaz (milyon kub metr)</i>	243,0	232	242

Təqdim edilən Cədvəllərdən vurğulanan görüntü aydın sezilir. Ümumiyyətlə, ötən 10 ilin xərc konfigurasiyası mozaik bir mənşərə yaradır. Təhlil obyektini illüstrativ qrafik təsəvvürdə 1990-cı illərin sonunda zirvə nöqtəyə yetişir. Buna baxmayaraq ötən əsrin son ilinin göstəriciləri on il öncədəkindən yenə də xeyli geri qalır. Yenə də qeyd olunduğu kimi, sabit inflyasiya şəraitində xərclər artmaya meyl edir. Səbəb isə yenə də səmərəlilik aspekti ilə bağlıdır.

Neft sənayesində istehsal xərclərinin hesablanması üçün uçot strategiyası da az əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində ölkəmizin uçot sistemində istehsal xərclərinin azaldılmasını təmin edən üsullara üstünlük verilməlidir. Azərbaycan Respublikasında «Mühasibat uçotu haqqında» qanuna əsasən ehtiyatlar orta maya dəyəri üzrə qiymətləndirilir. Bu da materialların alınması vaxtlarında təcüm olunur. Vaxta görə, birinci alınanların maya dəyəri FIFO üzrə ehtiyatların qiymətləndirilməsi material resurslarını tədarük ardıcılığı ilə istifadə edilməsinə əsaslanır. Belə ki, istehsalda birinci daxil olmuş resurslar ayın əvvəlinə olan dəyərlərinin qalığı nəzərə alınmaqla, vaxta görə birinci alınanların maya dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir. Bu metoddan istifadə edən zaman hesabat dövrünün sonuna ehtiyatda (anbarda) olan material resurslarının qiymətləndirilməsi vaxta görə, sonuncu alınanların həqiqi maya dəyəri ilə satılmış məhsulun maya dəyəri isə vaxta görə əvvəl alınanların ilk dəyəri ilə uçota alınır. Vaxta görə sonuncu alınanların LIFO maya dəyəri qeyd olunduğu kimi, FIFO-nun əksinə olan metoddur. Burada istehsalda (satışa) birinci daxil olmuş resurslar vaxta görə ardıcılıqla sonuncu alınanların maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Material ehtiyatlarının

göstərilən metodları beynəlxalq uçotda qəbul edilmişlərdən fərqlənmiş. Buna baxmayaraq bu metodların beynəlxalq uçot üsulları (*dövri və fasiləsiz inventarizasiya üsulları*) baxımından nəzərdən keçirilməsi zəruri hesab edilir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal ehtiyatları, nəzərdən keçirilən texnologiyaları həm mərkəzi və həm də sub təşkilatların uçot siyasətinə uyğun olaraq qurula bilər.

Köhnə istismar sahələrində maya dəyərini və istehsal xərcləri standartının optimal təyinatı mühüm məsələdir və onun həlli olduqca gərgin əmək və axtarış tələb edən bir prosedən keçir. Xam neftin optimal maya dəyərinin təyin edilməsi onun xərc komponentlərinin dəqiq normativinin hazırlanmasının kompleks tədbirləri nəticəsində mümkündür. Bunun üçün isə hər bir xərc maddəsi tərkib hissəsini təşkil edən bütün maddələr üzrə limitlər, normativlər işlənilib hazırlanmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, kompleksdə ötən ilin yekunu və qarşıdakı il üzrə plan tapşırıqlarını əks etdirən mühüm sənəd 1 sayılı əmr hazırlanır ki, burada da əsas və köməkçi materiallara, ehtiyat hissələrinə olan tələbat normativləri əks etdirilir. Bu normativlərdən çıxış idarə xərc maddələrinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan istehsal ehtiyatlarını əsas fondların həcmi və dəyərinə müvafiq amortizasiya ayırmalarını dəqiqləşdirmək, əmək normativləri ilə əmək haqlarını, sosial ayırmaları müəyyənləşdirmək mümkündür.

VIII FƏSİL XAM NEFTİN QIYMƏTİNİN FORMALAŞMASINDA EMPİRİK VƏ METODİK PRİNSİPLƏR

8.1. Qiymət təyinatının nəzəri və tətbiqi metodologiyası

Təşkilatın təsərrüfat siyasətinin müxtəlif iqtisadi mexanizmləri arasında onun iqtisadi fəaliyyətini dolğun əks etdirən qiymət və qiymətqoyma məxsusi olaraq mühüm yer tutur. Çeşidli prosesləri yerinə yetirən bazar informasiyon, vasitəçi, tənzimləyici sanasiya funksiyaları ilə yanaşı, həm də özünün ilkin, daha mühüm istehsalçı və istehlakçının qarşılıqlı təmasından, əmtəə və xidmətlərin tələb və təklifindən irəli gələn qiymətlərin formalaşması vəzifəsini həyata keçirir. İnzibati qərar sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatında qiymətləndirmə mübadilədən öncə deyil, satışın gedişində yaranır. Prosesdə qiymət qoyuluşu xərclərin mübadilə edilən nemətlərin faydalılığında uzlaşması ilə təyinat alır. Əmtəə dəyərinin pul ifadəçisi kimi qiymət istehsal, bölgü, mübadilə və istehlaka ciddi təsirdə bulunaraq tələb və təklif arasında müvazinət mexanizmi rolunda çıxış edir.

Bazar mühitində qiymətin yaranması müəssisə kontekstində mürəkkəb bir proses kimi qarşılıqlı rabitəli mərhələlərdən, bazardakı məlumatların toplanması sisteminin təhlili, müəyyən zaman kəsiyi üçün qiymət siyasətinin əsaslandırılması, qiymətqoyma metodlarının seçimi, qiymətin dəqiq səviyyəsinin təyinatı, güzəşt və əlavələr şəbəkəsinin formalaşması, konyukturadan asılı olaraq müəssisənin qiymət davranışının korrektə edilməsi və sairədən asılıdır. Bununla belə, qiymət prosesinin təhlilində bazarın xassəsi və funksiyaları ilə bağlı cəhətlər nəzərə alınır.

Bazar iqtisadiyyatında qiymətin ən mühüm əlaməti onun dövlətin tənzimləyəci təsirini sərbəstliyindədir. Sərbəst qiymətlər tələb və təklifin fəvqündə dayanaraq dövlət əsarətindən uzaq olmasına baxmayaraq müəyyən recimlərdə dövlət təsirinə məruzqalmanı da sınıya bilər. Sərbəst qiymətlərdən fərqli olaraq tələb edilmiş qiymətlər dövlətin xalis inhisarına bağlıdır.

Təsərrüfat sisteminin komandalı forması *normativ* və *parametrik* qiymətqoymaya üstünlük vermədə fərqlənir. Plan mənfəəti və maya dəyəri normativləri əsasında normativ metod, yeni əmtəənin qiymətləndirilməsində isə xüsusi çəki, aqreqat, bal hesabı formalarını əhatə edən parametrik metoddan istifadə olunur. Ayrı-ayrı hallarda isə *qarışıq normativ-parametrik* formada sınıdır. Bu üsulla qiymət hesablanması zaman və məkan asılılığından, habelə nəqliyyat, pərakəndə və topdansatış xərclərinə rəğmən güzəşt və əlavələrlə zənginləşdirilir.

Hər hansı bir müəssisə bazar şəraitində işləyirsə, özünün qiymət siyasətinə və qiymət strategiyasına malik olmalıdır. Kortəbii şəkildə bazarı fəth etmək mümkün deyil. Aparılan siyasətin özü də bir çox iqtisadi qollarla əhatə olunmalıdır. Mühüm isə tələbin təyinatı və istehsal xərclərinin qiymətləndirilməsi şərti əsasında qiymətqoyma modifikasiyası və qiymətin təyinatında əksini tapır. Mümkün optimal qiymət siyasəti istehsal xərclərinin strukturu və səviyyəsinin təhlili ilə müşayiət olunur. Məhsul vahidinin orta xərclərinin qiymətləndirilməsi onun bazar qiymətlərinə uyğun planlaşdırılan məhsul istehsalı ilə uyğunlaşdırılması da mühüm şərt hesab edilir. İstehsal xərcləri məlum olduğu kimi, qiymətin aşağı həddini, tələbin ödəniş qabiliyyətliliyi isə son yüksək həddi formalaşdırır. Onlar arasındakı fərq qiymət təyinatını sərtləşdirir. Bununla belə, istehsal xərcləri müəssisənin qiymətləndirilməsi sahəsində, rəqabət mübarizəsində imkanları təyin edir. Qiymət bu həddən aşağı enə bilməz, əks təqdirdə istehsal iqtisadi mənasını və rentabellik aspektini itirmiş olur.

Qiymət siyasətində məqsədlər *uzunmüddətli* və *qısamüddətli* mərhələlərdə nəzərdə tutulur. Qiymət siyasətində uzunmüddətli mərhələdə satışın təminatı, mənfəətin maksimallaşdırılması, mövcud bazarın saxlanması prioritet vəzifə kimi qarşıda durur. Qısamüddətli mərhələdə bu strategiya mövcud qiymət liderliyinin saxlanması, potensial rəqabətin məhdudlaşdırılması, bazarın sabitliyi, imicin qorunması qiymətə, tələbə təsir edən amillərin mühafizəsini nəzərdə tutur.

Dünya təsərrüfatının qiymət sferasındakı mühüm meydanlarından biri də neft bazarıdır. Energetik resursların iqtisadiyyatın bütün guşələrindəki, «despotizm»i digər karbohidrogenli enerjidaşıyıcı analoqları kimi, xam neftin də qiymət problemini daim aktual edir. Uzaq bilinməyən keçmişdə olduğu kimi, müasir zamanda da dünyanın iqtisadi inkişaf ssenarisinə, eləcə də yaxın və orta perspektiv mərhələdə də neft qədər təsir gücünə malik olası iqtisadi-energetik faktor alternativini görünməyəcəkdir. Bu baxımdan dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı subyektləri, xüsusən iqtisadi artım stasionarlığında və dayanaqlı stabil iqtisadi konyukturada olan real bazar ölkələri, onları təqib edən öz milli iqtisadi inkişaf proqramlarını beynəlxalq bazardakı neft qiymətinin meylinə müvafiq çətir altında qurmağa məhkumdurlar. Neftin qiymət faktoru isə qlobal səviyyəli olduğundan mühüm təsir gücünü və qüdrətini davamlı nümayiş etdirəcəkdir.

Neftin təsir sferasında qiyməti formalaşdıran amillər sırasında ümumi olan tələb və təkliflə yanaşı ehtiyatların həcmi, OPEK-in qiymət siyasəti, qazmanın miqyası, alternativ enerji mənbələrinin imkanları, təbii şərait və fors-macör vəziyyəti də nəzərə alınır. Neft məhsullarının qiymət dinamikliyi də neftin ümumi qiymətinə əsaslı təsir edən amillərdən sayılır. İqtisadi qanunauyğunluqlarla yanaşı, OPEK-in siyasəti hələ ki, fundamental faktları qabaqlayır.

1950-ci illərin sonunda ABŞ-ın dünya neft industriyasında 85 illik liderliyi sona yetəndə Sovetlər İttifaqının dünya neft bazarında aparıcılıq iddia və imkanlarının qarşısının alınmasına yönələn OPEK təşkilatının yaranması gündəmə gətirildi. Təşkilatın səmərəli fəaliyyəti Sovetlər İttifaqının bazara diqtə etməsinin, möhkəmlənməsinin qarşısını aldı. Sonradan möhtəşəm dövlətin özünün energetik siyasətdə buraxdığı səhvlər onun dünya neft bazarındakı mövqeyinin itirilməsinə, növbəti mərhələdə isə ölkənin dağılması ilə nəticələndi. İndi dünyanın yeni düzümlü üç möhtəşəm neft hasilat zonalarından biri Qərbi Sibirə tam, Xəzər hövzəsi regiona qismən, Saxalin və Artikanın simasında daha potensiallı imkanlara malikliyi Sovetlər İttifaqının əsas sələfi Rusiyanın yenidən dünya neft bazarında «əsas səhm» payını əldə etməsi şansına görüntü verir.

Bazarla işləmək, bazarı öyrənmək, marketinqini aparmaq qiymətin müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq neft ticarəti qiymətdoymada neft çalarları ilə fərqlənən sahələrdəndir. Burada da çeşidli qiymət növləri xüsusi olaraq ən geniş intişar tapmış *arayıq, faktiki, ticari, birca, təklif edilən, hesablanmış* qiymətdoyma formaları mövcuddur. Xarici ticarətdə neft kontraktlar, kommersiya sövdələşməsi predmetinə çevrildikdə preskurant və standartlara müvafiq olaraq onun qiymətlərində də müxtəlif düzəlişlər edilə bilər. Bütün əmtəələr kimi neft də, texniki xüsusiyyətləri ilə istehlakçı nəzərinə tuş gəlir. Xam neft sıxlığı, tərkibindəki kükürd, parafin, su və digər mexaniki qatışıqların miqdarı ilə keyfiyyət donu alır. Nümunəvi keyfiyyətli neft sertifikat göstəriciləri ilə seçimə məruz qalır. Əmtəənin texniki vəziyyəti haqqında «Nyuş-Reliz» neftin də iqtisadi parametrlərini, assortimentinin təsdiqini verir.

Neftin iqtisadi əlamətləri ilə yanaşı vurğulandığı kimi, onun diskont meyilli əmtəə olması da diqqətdən yayınmamalıdır. Qiymətin müəyyən edilməsində istehsal xərclərinə tamliqlə istinad edilməsi də səmərəli deyildir. Burada əsas meyar istehlak tələbindən qaynaqlanmalıdır. Nisbətən böyük xərclər istehlakçının alıcılıq imkanını azaldır və istehsalı stimullaşdırır. Kiçik qiymətlər isə istehlakı stimullaşdırmaqla istehsala məhdudluq gətirir. Bu mənada qiymətlər bazar mexanizminin nazimçarxı funksiyasını yerinə yetirir. Neftin qiymətinin artımı həm də, fiskal yanaşmadan, müxtəlif vergilərdən asılıdır. Bu baxımdan industrial sistemlər qurmuş ölkələrdə neftin vergi münasibətləri son dərəcə diqqətə çəkilir.

Tanınmış maliyyəçi, məşhur «birca oyunçusu», «Refleksivlik» nəzəriyyəsinin banisi Corc Sorus özünün «Maliyyənin əlkimyası» əsərində neftin qiymətinin sabitləşdirilməsi neft istehsalçıları və istehlakçılarının borclar probleminin həlli məqsədilə OPEK əvəzində yeni bir qurumun yaradılmasını təklif edir. Yeni təşkilat,

OPEK-in əsas funksiyaları-qiymətlərin təsbiti, kvotaların təyinatı ilə yanaşı, bufer ehtiyatının yaradılmasını da nəzərdə tutur. J.Sorusun sxeminə görə istehsal və istehlak kvotaları yaradılmalı və bu kvotaların cəmi cari istehlak tələbindən çox olmalı, artıq hissə isə bufer ehtiyatına çevrilməlidir. Bufer ehtiyatı isə xüsusi fond kimi ayrıca saxlanmalıdır. Əlbəttə, neftin yerin təkini tərk etdikdən sonra nəqdi saxlanması çətin və çoxlu xərc tələb edən prosesdir. Onun yerin altında saxlanması daha səmərəlidir. Digər tərəfdən, təklif olunan sxemə görə, bufer nefti əslində kağız nefti olaraq qalacaqdır. İstehsal və istehlak tələbləri fərqi rəğmən tədiyyə ödənişləri birbaşa ölkələrə deyil, BVF-un qapalı-deponent hesablarına köçürülməlidir.

Köhnə yataqları əhatə edən istehsalat komplekslərində müstəqil qiymət strategiyası üçün labüd variant *bazarda liderləri təqib edən* qiymət siyasəti əlverişli ola bilər. Bu vəziyyətdə bazardakı qiyməti güman edilən baş rəqib təyin edir. Neftin qiyməti isə yerli və xarici bazarlarda müxtəlif olduğundan qiymət təyinatı da həmin vəziyyətdən asılı olacaqdır. Bu səbəblərlə də qiymət təyinatında elə orta xətt götürülməlidir ki, o, həm daxili bazarda, həm də xarici bazarda kəskin qiymət meylinə maneə vermək imkanında qalsın. Məhz buna görə də, strateji planda daxili və xarici bazarda satılan məhsulun proporsiyası qəti müəyyən olunmalıdır. Daxili bazarda qiyməti dövlət öz fiksəl tələblərinə uyğun təyin etdiyindən, xərclərlə qiymət arasında mənfəət fərqi də istehsalçıların səmərəli fəaliyyətinə rəğmən optimal müəyyən edilməlidir.

8.2. Dünya neft bazarında qiymət meylləri

Xam neftin qiymət meyli, dünya təsərrüfatında siyasi-iqtisadi proseslərə geniş təsiretmə gücünə malikdir. Bu baxımdan onun nizamlanması və proqnozlaşdırılması elmi-tədqiqat obyektini kimi aktual səviyyəyə daşıyır. Son 30 ildə isə bu aktualıq artaraq siyasi orbitdə daha çox dövr edən keyfiyyət almışdır.

1973-cü il ərəb embarqosu ilə başlanan neft qiymətinin yeni tarixi bir çox olaylardan keçərək dünya iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri olduğunu nümayiş etdirmişdir. Hadisənin qorxunc təsərrüfatı dünya neft sənayesinin inkişaf ssenarisini əsaslı götür-qoy etmədən yeni axtarış və kəşfiyyata sürət vermişdir. Bu illər ərzində ardıcıl olaraq neftin qiyməti 1979-cu il İran inqılabı, 1990-cı il Körfəz müharibəsi və 1998-ci ildə Şərqi-Asiyadakı böhranla ciddi təsirlərə məruz qalmışdır. Eyni zamanda bu mərhələdə-1988-cı ildə OPEK-in bazarı neftlə yüklənməsi ilə qiymələrin barrel ölçüdə 10 dollardan aşağı düşməsi də böyük siyasi-iqtisadi gərginliklər yaratmış, dərin böhranlı vəziyyətdə olan Sovetlər İttifaqının çökməsinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdur.

Bütün enerji mənbələri müqabilində neft hamıdan mühüm və daha çox problematik olmuş, onun strateji xarakteri, coğrafi bölgədə və böhranlarda əsas rol oynamışdır. Neft və digər təbii ehtiyatlar həm də Sovetlər İttifaqının mövcudluğu tarixində ABŞ və Qərblə yeganə rəqib əlaqəsi olmuşdur. Neftin diplomatik qüvvəsi də tarixi sınaqlardan çıxmışdır. Yaponiyanın Hitlerlə müttəfiq olmasına baxmayaraq, ABŞ prezidenti T.Ruzvelt uzun müddət bu ölkəyə embarqo qoyulmasını uzadaraq, hesab etmişdir ki, nefti diplomatik alət kimi istifadə etmək silah tətiyindən xeyli yaxşıdır. Soyuq müharibənin tarixi məqamları müxtəlif hadisələrlə bağlansa da, tarixçilər bunu daha çox İran böhranı adlanan Şərqlə Qərb arasındakı çəkişmədən başlanğıq gətirmişdir. Bu baxımdan Sovetlər İttifaqının II Dünya Müharibəsində İranın Cənubi Azərbaycan bölgəsindən qoşunlarının çıxarılması təzyiqi də müəyyən mənada neft amili, onun qiymət məsələsi ilə də bağlanılır. Sovetlər İttifaqının dağılmasında ABŞ prezidenti R.Reyqanın neft kartından istifadəsi də siyasətdə qəbul edilən tarixi faktdır

Yaxın keçmişdə 1999-2000-ci illər əhatəsində qiymətlərin davamlı enişi XX ərin son ilinin ortalarından başlayaraq müqayisəsiz dərəcədə artmağa meyl göstərdi. Bu ərəfədə OPEK təkrar-təkrar özünün baş məcilisinə toplaşaraq qiymət yüksəlişini müzakirə etdi. 2000-ci il neft böhranı da dünya iqtisadiyyatına bir titrəyiş gətirdi. Onun törətdiyi fəsadlar bir çox ölkələrin təsərrüfatlarında mənfi əks olundu. Hətta ABŞ kimi super dövlət Körfəz müharibəsində olduğu məcburiyyətində qaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da həcmi 507 milyon barrel olan strateji enerji fondu vardır və qanunvericiliyə görə böhranlı anlarda iki ay müddətində 30 milyon barrel neft daxili bazara çəxarıla bilər. B.Klinton administrasiyası da bu hüquqdan istifadə etmişdir.

2001-ci ilin son rübü də neftin qiymət enişinin yeni mərhələsinə çevrildi. Yeni enmə tendensiyası ekspert qiymətləndirilməsində 2001-ci il 11 sentyabrda ABŞ-da baş verən bənzərsiz terror əməliyyatları ilə daha çox uzlaşdırılır. Çox uzaq olmayan bu tarixin mənzərəsinin canlandırılması onunla izah edilir ki, biz tərəddüdü və ziddiyyətli olan son neft böhranının çıxış qapılarını hələ tərk etməmişik. Toplanmış təcrübə baxımından neftin qiymətinin dinamikliyinin statistik nəticələrinə müvafiq ekstrapolyativ metod əsasında tədqiqi gələcəkdə də oxşar meylin labüdlüyünün qaçılmazlığını bəyan edir.

Bazarın vəziyyətini mühüm göstərici-dövlət və kommertiya ehtiyatlarının səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Dünya bazarında qiymət konyukturasını fundamental tədqiq edən 1970-ci illərdə Avroatlantik məkanda təşkil olunmuş Beynəlxalq Energetika Agentliyinin tövsiyələrinə görə, neftin qiymət meylindən yayınmaq üçün hər bir ölkə üç aylıq ehtiyat bazası təşkil etməlidir. Yaponiyada isə bu 180 gün hesabında edilir.

Empirik tədqiqatlar, vizual müşahidələrin təhlili göstərir ki, neft bazarı özünün yeni mərhələyə keçid tarixini yaşayır. Aparıcı neft təşkilatlarının mütəmadi mütəxəssis hesablamaları vurğuladığımız son 30 il ərzində qiymət meylini 15-20 dollar orta səviyyədə olduğunu yəqin etmişdir. Güman etmək olar ki, yaxın 15-20 il ərzində də qiymətin bu orta səviyyədən aşağı enməsi müşkül olan məsələdir. Fikrimizcə bu proqnoz üç mümkün reallığa və perspektivə əsaslanır:

- ehtiyatlar məhduddur;
- alternativ enerji mənbələrinin mənimsənilməsi imkanları yetərli deyildir;
- tələblər yüksələn xətlə inkişaf edir

Planetin neftə və neft məhsullarına təlbi hesablamalara əsasən hər il 3% artımla tərəqqi edir. Neftin qiyməti sferasında XX əsrin son məqamlarının təcrübəsi qədəm qoyduğumuz əsrin ilk onillikləri üçün bu sahədə daha çox dinamizmin müşahidə olunması ovqatının verir. Dünya arenasında siyasi qüvvələr balansının qeyri-dayanaqlığı, iqtisadi, ekoloji kataklizmlərin yüksəlişi belə proqnozu bir daha reallığa yaxın edir. Gerçəklik daha çox nəhəng neft istehlakçısı ABŞ-ı rahatsız etməkdədir. Energetik balansının 60%-dən çoxunun neft və qazın payına və bu resurslarının yarısının idxal məhsuluna istinad edildiyi ölkənin narahatçılığı əsaslıdır.

Planetin neft və neft məhsulları üzrə baş istehlakçısı rolunda çıxış edən ABŞ hər il 833 milyon ton neft qəbul etməklə dünya neft bazarının 25%-inin əsas alıcısına çevrilmişdir. Bu bütövlükdə keçmiş SSRİ ölkələrinin birlikdə istehlak etdikləri neftin həcmindən beş dəfə artıqdır. ABŞ bununla belə dünya benzinin 42%-ni, reaktiv və dizel yanacağıının 30%-indən çoxundan istifadə edir. Bütün bu sərvətlərin 15-17%-i Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən alınır. Beləliklə, amerikalılar hər il 30 milyard dollar həcmində regiona kapital axıdırlar. ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin İnformasion Analitik Təşkilatı (EIA) bu strateji çətin perspektivdən çıxış edərək, neft bazarındakı proqnozların daha dərin təhlilini aparır. İnternet səhifələrində də təşkilatın problemlə ciddi yanaşmasının sezmək mümkündür. EIA ekspertləri neft bazarında hadisələrin inkişafına üç istiqamətdə baxırlar: yüksək qiymət səviyyəsi 1 barel-28, orta-22, aşağı-15 dollar. İnflyasion proseslərlə əlaqədar qiymətlərin müvafiq olaraq 42, 36 və 30 dollara qalxması da ehtimal edilə bilər. Bütün bu olacaqlar 2020-ci il əhatəli mərhələni nəzərdə tutur. Mərhələnin sonunda dünya neftinə olan tələb sutkalıq 108-120 milyon barrel arası tərəddüdü proqnozlaşdırılır. Bu mərhələdə Fars körfəzi ölkələri, xüsusən də Səudiyyə Ərəbistanı və İranın mövqeləri daha etibarlı olacaqdır. Çünki həmin ölkələr istehsalı iki dəfədən çox artırmaq

gücündərlər. Ehtimallar qeyri-OPEK ölkələrinin vəziyyətlərini bu perspektivdə bir qədər təmkinli edir. Balanslaşdırma aspektində yeni neft regionlarından mühümü kimi Xəzər hövzəsi də önə çəkilir.

Neftin qiymətinin inkişaf çoxvariantlıdır. 2003-cü ilin sonundan 2020-ci ilə qədər neftin dünya bazar qiymətinin hər il möhkəm olaraq 0,3% artımı proqnoz edilir. Bu isə faktiki olaraq 2005-ci ildə 1 barrel 20 dollar, 2012-ci ildən sonra isə 27-28 dollara bərabərdir. Energetik İnformasiya Administrasiyası (EIA) isə qiymət tendensiyasına rəğmən 8 mühüm təşkilatın- «Doyçe bank», «Avropa Energetik Agentliyi», «Petroleum Ekonomiks» agentliyi (Böyük Britaniya), «Stendard end Purz» agentliyi (ABŞ), «Qes riserç» institutu (ABŞ), «Ne çural risorsiz» agentliyi (Kanada) analitik məlumatları əsasında fərqli bir proqnoz işləyib hazırlamışdır. 2005-ci ildə orta 20,83 dollar, pik qiymətlər 26,04 dollar, 2010-cu ildə orta 21,37 dollar, pik qiymətlər 26,66 dollar, 2015-ci ildə orta 21,37 dollar, pik qiymətlər 28,23 dollar, 2020-ci ildə orta 22,41 dollar, pik qiymətlər 28,42 dollar. Həmin proqnozlara görə, yaxın ki onilliklər ərzində sutkalıq dünyəvi artım əlavə olaraq 34 milyon barrele-52 milyon barrel arası tərəddüd edəcəkdir. OPEK üçün yaxın onilliklər 1 barrel-25 dollar mütənasibliyi əlverişli sayılır. «OPEK səbəti» qiymət blokuna görə 25 dollar hamını qane edir.

Məlum faktır ki, qiymət dəyişkənliyi dünyanın artımına təsir edir. Orta hesabla «inkişaf etmiş dünya»da hər 5-dollarıq qiymət artımı ÜDM-0,3% azalmasına səbəb olur. «Neftin inflyasiyası» isə nisbətən Fars körfəzi ölkələrində mülayim keçir. Neft bazarında müstəqli istehsalçılar-Rusiya, Meksika, Norveçin rolunun yüksəlməyi ehtimal olunur. Qiymət artımı daha çox Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, Meksika, Nigeriyanı qazanlı edir.

İqtisadi agentlərin yaxud təsərrüfatlaşan subyektin müstəqilliyi əməyin bölgüsü nəticəsində spesifikləşmiş və mübadiləni genişləndirmişdir. Bu da öz növbəsində sahibkarlığa meydan açmışdır.

1985-ci ildə ABŞ-da bir barrel neft 27 dollar olanda 35 min neft quyusu qazılmışdı. Növbəti ildə isə istismar quyuların sayı iki dəfə azalaraq 19 minə, neftin qiyməti isə 14 dollara enmişdir. Prosesin ardınca hər yerdə neft quyularının bağlanması baş vermişdir. Bununla belə, bu qayda əks istiqamətdə də işləyir. Belə ki, 1990-cı Fars körfəzindəki müharibə neft kompaniyalarının aktivliyi müşahidə olunmuşdur. Neftin qiyməti yüksəlmiş və neft maqnatları özlərinin mənfəətini daha da artmasına köklənmişlər.

Şübhə yoxdur ki, neftin qiymət artımı dünyanın iqtisadi artımına təsir etmək iqtidarındadır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən meyllər, qiymət kollapsı əks nəticələri gerçəkləşdirər. Hazırkı məqamda qloballaşan dünya neft bazarı çoxcəhətlilik, elastiklik mexanizmlərini əhatə edən daha çox diferensiallaşmanı təqdir edən tam yenidənqurma vəziyyətindədir. Artıq bazar yeni seqmentlərlə zənginləşmiş, uzunmüddətli müqavilələrdə, nağlı birdəfəlik sport, forvart, fyuçers sövdələşmələrinə keçid müvəffəqiyyət qazanmışdır. Digər mənada sövdələşmələrdə bazar dominantı olmuş real nefti «kağız nefti» əvəz etmədədir. Diskont və forvart qiymətini dəyişməklə riski azalan mexanizmlərin, xüsusən, heycer strategiyasının ticarətdə yeri genişlənmiş və daha da möhkəmlənmişdir. Bazar birjasının faktiki mal dövriyyəsində neft təchizatının 1%-li yer tutmasına baxmayaraq digər malların qiymətlərin təyinatında o, faktiki üstünlüyü ələ almışdır. Gerçək bazar zamanında 24 saatlıq rejimlə çalışan 1978-ci ildə ABŞ-da start götürən və 1980-ci illərdən üç mərkəzdə-Nyu-York-NYMEX, London-IPE, Sinqapur-SIMEX neft birjalarında müvafiq ticarətinin beynəxalq sistemi formalaşmışdır. Müasir texnoloji tərəqqi və kömpyuterləşmənin inkişafı zaman baxımından ardıcıl istiqamətdə Nyu-York birjasında iş tamamlananda Sinqapur. Onun iş günü bitdikdə isə London birjasının açılması imkanını yaratmışdır. Belə gerçəklik neft bazarının fiziki işlənməsindən, maliyyə-müqavilə iş sisteminə keçidə rəvac vermişdir. Lakin həqiqətdə neftin real alışı fiziki baxımından alış məntəqələrində həyata keçirilir. Bu sırada dünyanın müxtəlif yerlərində müəyyən miqdar qlobal-fiziki neft bazarları da fəaliyyət göstərir. Fars körfəzində yerləşən neft bazarı isə dünyəvilik

baxımından son 50 ildə lider sayılır.

Planetin müasir iqtisadi durumunda əsas neft ixracatçı kimi lider mövqeydə Səudiyyə Ərəbistanı dayanır. Qara qızılın ixracatı üzrə ikinci yerdə duran Rusiya dünya neft ehtiyatlarının qeyd olunduğu kimi, 13%-ini və təbii qaz ehtiyatlarının isə 45%-inə sahib olmaqla artan qüdrətini nümayiş etdirir. Ölkədə neft-qaz hasilatının yarısından çoxu ölkə sərhədlərindən kənar bazarlara satışa çıxardılır. Məşhur «Dostluq» kəməri əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrinə neft nəql edir. Tankerlər Avropanın mühüm ticarət limanlarına neft və neft məhsulları daşınmalarını gerçəkləşdirir və arabis Atlantikadan keçərək Amerika səmtinə də yön alırlar. Okeanın o, tayında əsasən Rusiya mazutuna tələblər vardır. Ölkənin nəhəng «Transneft» kampaniyası Sakit okean sahillərinə rus neftin çıxarılması layihələri üzərində çalışır. Aşağıda planetin əsas neft ixracatçıları olan dövlətlərin sutkalıq ixracat potensialını xarakterizə edən cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 23

Dünyanın aparıcı neft ixracatçıları ölkələri

Ölkələr	İxracat (sutkada milyon barrel)
<i>Səudiyyə Ərəbistanı</i>	8,1
<i>Rusiya</i>	4,6
<i>İran</i>	3,66
<i>Norveç</i>	3,2
<i>Venesuela</i>	2,87
<i>İrak</i>	2,2
<i>BƏƏ</i>	2,15
<i>Küveyt</i>	2,06
<i>Nigeriya</i>	1,95
<i>Meksika</i>	1,44
<i>Liviya</i>	1,39
<i>İndoneziya</i>	1,2
<i>Böyük Britaniya</i>	1,15

Tarixə nəzər yetirdikdə göstərir ki, haçansa bazarda neftin qiymətinin ABŞ-ın çox məşhur neft oliqarxı «Standartoyl» müəyyənləşdirildi. Sonradan ABŞ-da bu işi Texas dəmiryolu komitəsi, digər ölkələrdə isə neft inhisarçıları müəyyən etdilər. Bir qədər sonra isə qiymətqoymada hakimiyyət OPEK-in əlinə keçdi. İndi isə belə təyinat hər gün ani olaraq vurğulandığı kimi, aparıcı neft birjalalarının ticarət zalında, açıq bazarda treydlərə alıcıların birbaşa qarşılıqlı təmasında, Yer kürəsinin müxtəlif ərazilərindən kompüter ekranlarına gətirilən üsul və vasitələrlə həll edilir. İPE Avropa üçün brent, Asiyada SİMEX Sinqapur-Dubay, Amerikada isə NYMEX Nyu-York-Qərbi Texas qarşılıqlı marker növünün satışını reallaşdırır. Bununla belə, bu əsas neft markerləri ilə yanaşı digər əhalidə növlər də mövcuddur. Layt markasından olan bizim vətən nefti isə dünya bazarlarına «Yurols» adı Rusiya neft qarşığı toplumunda xüsusi «Azərilayt» adı ilə çıxarılır. İrili-xırdalı olmasına baxmayaraq, fərqli növlər qlobal bazarda neftin qiymətləndirilməsində iştirak etmirlər. Səudiyyə Ərəbistanının bənzərsiz neft nəhəngi «Qafar» yatağından dünya neftinin 7%-nin hasil edilməsinə baxmayaraq, «yüngül ərəb nefti» kimi adlanan bu növün qiymətyaratmada marker nümunəsi titulu yoxdur. Ümumi götürüldükdə dünya bazarında brent markalı neft dominant üstünlüklərə malikdi.

Neft kompaniyalarında liderlərin arxasınca gedərək passiv və özəl maraqları ifadə edərək aktiv qiymət strategiyası reallaşdırılır. Briyaniyada qiymətlər «Neft səbəti» dəyərində müvafiq aparılır. Burada yeddi neft çeşidi kotirovkalarından istifadə olunur.

Neftin qiyməti təhlil edilərkən, neftdən törənən məhsulların da qiymət tendensiyası da diqqət mərkəzində durur. Statistik məlumatlara istinadən demək olar ki, ötən 10 il ərzində neft və neft məhsullarının qiymətində müəyyən enmələr nəzərə çarpsa da, ümumilikdə qiymət

tendesiyasında artım müşahidə olunmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə neft və neft məhsullarının qiymət meylli əks etdirilmişdir.

Cədvəl 24

**Dünya bazarında neftin və neft məhsullarının
1990-2000-ci illər əhatəsində faktiki qiymət meylli**

(ton metrik ölçüdə, ABŞ dolları ilə)

<i>Qiymətlər</i>	1990	1995	1998	1999	2000
<i>Neft</i>	180	129	97	136	212
<i>Avtobenzin</i>	254	167	140	176	296
<i>Dizel yanacağı</i>	213	153	122	151	247
<i>Mazut</i>	99,3	93,5	67,8	95,8	140

Son 10 il ərzində dünya neft istehlakı 1992-cı ildəkindən 10 milyon barel artmışdır. 1990-cı ildə sutkalıq istehlak 66 milyon barel olmaqla, 1980-cı ildən yalnız 3,5 milyon barel çox olmuşdur. Cədvəl 24-dan görüldüyü kimi, xam neft qiymət prizmasında törəmə məhsullar konfigurasiyasında mətin bir mövqedə dayanır. 1990-cı ildə xam neftin qiymətinin benzinə nisbəti 70% idisə, növbəti on il ərzində bu nisbət 71,6% olmaqla cüzi dəyişikliyə uğramışdır. 1990-cı ildə mazutun qiyməti neftin qiymətinin 55%-ni təşkil etmişdisə, 2000-ci ildə bu nisbət mazut nəfinə daha 11% artmışdır. Bu meyl isə onu göstərir ki, neftin enerji istehsalında payı artmaya meyl edir.

Dünya praktikasında daş kömürün qiyməti şərti yanacaq nisbətində neftin 60:-i qədərdir. Başqa cür isə mazutun qiymətinə bərabərdir. Avropada daş kömür və mazutun təbii qaza nisbət qiyməti 60%-dir. Bu qiymət ekvivalentliyi Yaponiyada 40% sıxılmış qaza, ABŞ-da isə eyni miqdarda təbii qaza bərabərdir. 1 ton şərti yanacaq dünya standartlı 7000 k\k qəbul olunur. ABŞ və əksər Avropa ölkələrində energetik tələbat Kk\k ilə ölçülür.

Dünya neft bazarı üçün XX və XXI əsrlərin qovşağı çox coşqun keçmişdir. Son 30 ildə enerji problemləri qeyd olunduğu kimi, ilk dəfə olaraq siyasi diskussiyaların isti mövzusunda çevrilmişdir. 2000-ci ilin sentyabrında ABŞ-da neft son yüksək səviyyəyə 1 barel 37 dollar həddinə qalxmışdır. Qiymət meylləri «itən barellər» mövzusunda da səbəb olmuşdur. EA tərəfindən dünya neft bazarının tələb və təklifinin aylıq qiymətləndirilməsi ilə müəyyən olunmuşdur ki, real tələb və təklifin fərd artımı hesablamada qiymətlərindən fərqlənir. Bununla aydınlaşmışdır ki, neft hasilatının göstəricilərinin uçot sistemi idarə edilməzdir.

Qiymət tendesiyasına ehtiyatların artan dinamikası təsir etdiyi qədər də ehtiyatların tükənməsi faktoru da əks təsir göstərir. Lay təzyiqinin saxlanması xərcləri artır. Energetik sahə mütəxəssislərinin aparıcı neft yataqlarında lay təzyiqinin aşağı düşmə tempini real müəyyən etmək üçün az göstəricilərə malikdirlər. Bu baxımdan tələb təminatı proqnozları qeyri-mükəmməldir. Belə ki, əldə olan məlumatlar göstərir ki, bir çox yataqlarda debitin aşağı düşməsi artıq öz simptomlarını göstərir. Digər tərəfdən qazma qurğularına olan tələb təminatında çətinliklər də quyu fondunun artmasına təsir edir. Lay təzyiqinin saxlanması və qazmanın qarşılıqlı əlaqəsi hasilat templərinin enməsində əks olunur. Digər tərəfdən, mütəxəssis rəyinə görə neft industriyası tanker dobnanmasının tutum yüksəlişində neft emal zavodlarının və nəql xətlərinin çəkilişində ehtiyac vardır.

Böyük Britaniyada XX əsrin əvvəllərində neftin dəniz donanmasında daha səmərəli yanacaq növü olmasına rəğmən, bir sıra gəmilərdə yanacaq kimi onun daş kömürlə əvəzlənməsinə başlamışdı. Britaniyanın II cahan müharibəsi illərində baş naziri olmuş U.Çörçill öncə ölkənin hərbi donanma rəhbəri olanda neftin artan əhəmiyyətini nəzərdən qaçırmamış və krallığın bütün hərbi gəmilərinin neftlə işlənməyə keçidinə qərar vermişdir.

Bir çox müşahidəçilər yaxın zamanlarda neftin qiymətinin aşağı düşəcəyinə daha çox inanırlar. Qiymətlər özlərinin «tarixi norma» həddinə düşəcəyi təqdirdə neft sahəsini ağır maliyyə böhranlı vəziyyət əhatə edəcəkdir. Lakin dünya iqtisadi artımı ilə uzlaşdırılan əsas meyl ona dəlalət edir ki, gözlənilməz böyük siyasi hadisələr məhvərindən çıxmazsa neftin qiyməti ilə bağlı prosesləri mümkün qədər «düzüb qoşmaq» şansı əldən çıxmayacaqdır.

8.3. Milli neft sektorunda qiymətin formalaşması amilləri

Hər bir təşkilat mənfəət əldə etmək baxımından fəaliyyət göstərdiyi bazar və onun xüsusiyyətindən asılıdır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinə mükəmməl və qeyri-mükəmməl rəqabət tipi qarışığı olan inhisarçı və bir neçə nəhəngin çalışdığı oliqopolik formalar xasdır. Azərbaycanda neft sənayesində bazar strukturu inkişafa qədəm qoysa da, meydana hələ ki, bir şirkət ARDNŞ güc sahibi kimi qüdrətini nümayiş etdirir. Bu gerçəkliyi isə hazırkı məqamda qeyri-təkmil-inhisar rəqabəti kimi qiymətləndirmək olar.

Rəqabət kaleydoskopunda onun əks tərəfi kimi çıxış edən monopsoniya, yəni qeyri-təkmil rəqabətdə bir alıcıya qarşı çoxlu satıcının durması və ya başqa ifadədə ancaq bir istehlakçının bazarı forması da mövcuddur. Bu zaman isə qiyməti alıcı qoyur. Onun maraqlı cəhəti isə monopoliya ilə monopsoniyanın eyni vaxtda, eyni məkanda görünməsidir. Ümumiyyətlə, praktiki prizmada xalis monopoliya və xalis monopsoniya uzlaşması nadir hadisədir. Neft bazarı üçün daha bir xüsusiyyət də alternativsiz təchizatın-françayzinq inhisarının olmasıdır. Hər iki tipik forma müəyyən məzmununda bu sırada eksklyuziv hüquqlara malik olan ARDNŞ-in və digər enerji təchizatçılarının simasında hələ ki, qalmaqdadır.

Xəzərdəki neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycanın daxili bazarında rəqabətin digər formalarının inkişafına səbəb olacaq. Ara-sıra özünü nişan verən «kölgə iqtisadiyyatının» rəqabət təsiri zəifləyəcək, onun aradan qalxması gerçəkləşəcəkdir. Əski siyasi kommertiya avantürasının tarixə qovuşduğu indiki məqamda milli bazar daha çox rəqabətin mükəmməl formasına keçəcəkdir.

Azərbaycan nefti ilə bağlı klassik bir reallıq ondan ibarətdir ki, neftin qiyməti iki standartda-daxili və xarici qiymətlərdə əksini tapır. Bu tarixi ənənəvi gerçəkləşmənin obyektiv təzahürləri ilə yanaşı, digər formal tərəfləri də vardır. Emal məhsulunun məhdud assortimenti, köhnə texnologiyalarla əldə edilən aşağı keyfiyyət belə qiymət fərqinə rəvac vermişdir. Analoji reallıq MDB məkanının neft hasilatçısı olan ölkələrində də mövcuddur. Rusiyada daxili qiymətlər, xarici qiymətlərdən xeyli aşağıdır. Burada ikili standartlardan vahid standart keçidin yaxın perspektivdə qeyri-mümkünlüyü ölkə müəssisələrinin iqtisadi aktivliyi və sosial durumla əsaslandırılır. Belə vəziyyət isə müəyyən qədər irimiqyaslı qeyri-ödəncələri də stimullaşdırır. Azərbaycanda buna rəğmən əks hal, daxili bazarda neftin və neft məhsullarının qiymətinin xarici bazarda və dünya qiymətlərinə qeyri-müvafiqliyi, müəyyən konyuktur hallarda isə çox zaman universal qiymətdən də yüksəkliyi müşahidə olunur. Quruda neftqazçıxarma kompleksində isə məhsulun maya dəyəri daxili bazardakı satış qiymətindən də yüksəkdə durur.

Bəllidir ki, neft hasilatının səmərəliliyi maliyyə-nəticələrinə uyğun olaraq daha çox xarici bazara çıxışla bağlıdır. Daxili bazara köklənən məhsul satışında isə səmərəliliyinin təminatı istehsal xərclərinin minimuma endirilməsi ilə nəticəli ola bilər. Azərbaycan nefti dünya bazarda qiymətə təsir etməsə də Xəzərin zəngin karbohidrogen yataqlarından hasil edilən neftin nəzərdə tutulan və ondan çox hissəsi böyük axınla dünya bazarına yol açanda bu təsir özünü göstərə bilər. Təqdim olunan informasiyalara əsasən adi cəbri hesablama bu fikrə aydınlıq verə bilər.

Postsovet məkanında neftin qiymət təyinatı uzun müddət mərkəzi planlı sistemdən asılı olduğu üçün onun müəyyən edilməsi də sərt mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılmışdır. Daha çox

xərclər komponentinə arxalanan belə qiymət hesablanması istehlakçı üçün həqiqi bazar məhsulunun dəyərini ifadə etməmişdir. Tələb və təklifin dayanaqlılığı şəraitində sərt dövləti planlaşdırılmış qiymət yalnız daxili bazar dövrüyyəsində yaşamaq imkanında olmuşdur. Bizim əhatə olunduğumuz keçid iqtisadiyyatı şəraitində qiymət məsələsi böyük nisbətdə hələ ki, dövlətin əlində cəm olduğu üçün onun daxili bazarda tənzimlənməsi prosesi də məxsus idi. İndiki iqtisadi strategiyanın konturlarında isə neftin qiymətinin liberal zolağa keçidi məsələsi isə nəzərdən belə keçirilmir.

Azərbaycanın daxili bazarında satışa çıxarılan neft dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərlə reallaşdırılır. Hasiledici müəssisələrin MNKİB-yə neftin ötürülməsini, onlar da öz növbəsində emal müəssisələrinə çatdırılmasını reallaşdıran mütləq texnoloji prosesdə və digər alternativ qurumların olmadığı şəraitdə qiymət dəyişiklikləri də dövlət nəzarətində qalır. Bu texnoloji tsiklin hər bir mərhələsində, neft məhsulları istisna olmaqla, qiymət sərt nəzarətdə qaldığından və daxili bazarda digər alıcısının yaranmadığı şəraitdə xam neftin topdansatış və pərakəndə satış qiymətləri də mövcud deyildir. Bununla yanaşı neftin və neft məhsullarının xaricə satışı nə qədər dövlətin sərəncamında olsa da, onun xarici bazardakı qiymət təyinatında rolu təsirsizdir. Lakin respublikanın özünün bu bazardan asılılıq dərəcəsi xeyli yüksəkdir.

ARDNŞ 2001-ci ildə 3155704 ton neft və neft məhsulları ixraj etmişdir ki, bu həcm valyuta ilə ifadədə 531421270 ABŞ dollarına bərabərdir. İxraj məhsulunun 73%-ni isə xam neft təşkil etmişdir. Əlləttə yüksək emal potensialı ölkədə neft məhsullarının eksportu daha çox faydalılıqla müşayiət olunardı. Fikrimizcə bu realıq heç də neft məhsullarının keyfiyyət ölçüsü və ya bazar alıcısı ilə uzlaşdırılmamalıdır. Onsuz da ölkədə istehsal olunan neft məhsullarının çeşidi və keyfiyyət standartı o, qədər də zəngin deyildir. Burada istehsal edilən avtomobil benzini, aviakerosin, neft koksu, soba yanacağı, texniki butan, industrial yağlar, bitum və motor yağı ixraca yönəlsə də, maraq daha çox dizil yanacağıdır ki, onun da müvafiq standart orontasiyası, yarımfabrikat xüsusiyyəti yenidən təkrar emal üçün imkanlıdır. Ona görə də, ixraj olunan neft məhsullarının yarından çoxunun məhz dizel yanacağına payına düşmüşdür. Neft məhsulların daşınma texnologiyası ilə xam neftin nəqli prosesinin fərqliyi də ixaracatda yeri sezilir. Hazırda dünyada neft məhsullarının boru kəmərləri vasitəsi ilə daşınması layihələri gerçəkləşməyə istiqamət alır. XXI yüzilliyin ilk ilində dünya neft bazarında stabilliyin pozulması Azərbaycan neftini satışında da əks olunmuşdur. Dövlət büdcəsində bir barrel üzrə 22 ABŞ dolları miqdarında mədaxil qiyməti nəzərdə tutulan vətən nefti 22,9-18,8 dollar arası qiymətdə satılmışdır. Yeni ilin büdcəsində isə bu qiymət 19 dollar məbləğində planlaşdırılmışdır. Göründüyü kimi, böyük neft dövrüyyəsinə qoşulan respublikanın iqtisadi inkişaf ssenarisi də bu meydandakı hadisələrin düzüm və hərəkətindən neftin bazardakı qiymət meyliyindən çox-çox aslıdır.

Azərbaycan Respublikasında neftin qiymətinin müəyyən edilməsi, tənzimlənməsində kompleks tədbirlər nəzərdən keçirilə bilər. Bizim fikrimizcə respublikada neftin qiymətinin optimal tənzimlənməsi aşağıdakı bazar təsisatlarının formalaşdırılması ilə səmərəli ola bilər:

- neft birjası;
- forvart, fyuçerts əməliyyatlı regional ticarət bazarının formalaşdırılması;
- dövlət neft-qaz o cümlədən, neft məhsulları üzrə ehtiyat fondunun yaradılması.

Quru sahələrinə nisbətdə dənizdə neftin maya dəyəri 3-4 dəfə aşağı fərqliliyi müqabilində və ondan da ucuz neftə sahib milli neft sektorunun beynəlxalq konsorsium tərəfləri bir vaxtdan sonra müəyyən miqdar nefti daxili bazara da çıxaracaqlar. Eyni zamanda tranzit nefti, kommersion baxımından xam neft idxalı da daxili bazarda rəqabət yarada bilər. Belə vəziyyətdə daxili bazarda qiymətlərin nisbətən liberallaşması meyli vüsət alacaqdır. Bu perspektivi nəzərə alaraq quruda neft hasilatçıları daha çox xarici bazarla işləməyə üstünlük verməlidirlər. Zərərsizlik nöqtəsilə yetişmiş qurudakı neft kompleksində neftin bazar satış balansını ən azı 50:50 nisbətindən çıxış etməlidir. Bu fikir onunla izah edilir ki, quruda fəaliyyət göstərən kompleksdə bazar yönümlü struktur quruculuğu, nağdı dövrüyyə vəsaitli taktiki hərəkətlər, yeni modern sitemin təşkilini daxili bazara göklənmiş qiymətlərlə qaynaqlandırmaq olmaz. Hökmən və

hökmən kompleksin xarici bazara çıxış mandati olmalı, onun dünya bazarına inteqrasiyası təmin edilməlidir. Burada isə o, qədərdə bir başa çıxışdan söhbət getmir. Təsbit edilmiş kvotalar həcmində dövlət özü bu nefti bazara çıxarmaqla QNQCİB-yi ilə hesablaşa bilər.

Faktiki materialların təhlili göstərir ki, kompleksdə əsaslı dəyişikliklərin aparılması maliyyə problemləri ilə bağlıdır. Bu problemləri isə qeyd olunduğu kimi, neftin xarici bazara çıxarılan kvota həcmələri müəyyən edə bilər. Daxili bazarda 20%-lik mövqə qurudakı neft kompleksi üçün Azərbaycan miqyasında indiki tələblər baxımından o, qədər də yüksək deyildir. Neftin orta müddət üzrə dünya bazarında qiymətinin 120-150 dollar civarında götürsək, illik 1,5 milyon ton neftin xaricə satışından 180-225 milyon dollar gəlir əldə etmək mümkündür. Yarı miqyasda isə bu 100 milyon ABŞ dolları deməkdir. 20%-lik rentabellik şərtində bu bənzərsiz valyuta mənfəəti, yetkin investisiya mənbəyidir. Təbii ki, qiymət təyinatı istehsal xərclərini tamamilə ödəməli və nəzərdə tutulan mənfəəti təmin etməlidir. Bu baxımdan qiymət təyinatı üç formada nəzərdən keçirilə bilər:

- *minimal hədd*—qiymət və istehsal xərcləri bərabərdir;
- *orta hədd*—mülayim;
- *maksimal hədd*—qiymət son ödənişqabiliyyətli tələbə bərabərdir.

Şübhəsiz ki, maksimal hədd istehlakçı üçün ən əlverişlisidir. Lakin bazar konyukturası bu imkanları heç də bizim istəyimizcə reallaşdırmır. Bu baxımdan *diferensiallaşan orta hədd strategiyası* daha məqsədəuyğun və daha çox mühafizəlidir. Optimal qiymətin müəyyən edilməsi metodikası əmtənin maya dəyəri və nəzərdə tutulan artırılmış qiymət cəmində əksini tapır. Artırılmış qiyməti müəssisənin strateji planlarına müvafiq olaraq tərtib olunmuş bazis plan əsasında formalaşdırmaq mümkündür.

İmici təşkilat qiymət siyasətində bazar meyllərini, xarici faktorları, coğrafi mövqeyi, əmtə assortimentini, tələb intensivliyini nəzərə alaraq qiymətlərin modifikasiyası sistemini yaradır. Bununla belə, qiymət siyasətində qeyd etdiyimiz kimi rəqabət şəraiti və mühitinin olması da mühümdür. Əlbəttə QNQCİB-nin İmici təşkilata çevrilməsi real bazar strukturlu formanın əxz edilməsindən sonrakı mərhələyə düşəcəkdir. Lakin «firavan»lığın nə zaman baş verəcəyindən əsl olmadan xarici bazara çıxış nostalgiyasına son qoyulmalıdır.

Apardığımız təhlil göstərir ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası dərinləşdikcə, daxili təsərrüfat əlaqələri bazaryönümlü məzmun aldıqca xam neftin qiymətinin müəyyən edilməsində nəzərdən keçirilən praktiki və metodiki prinsiplərdə həllini tapacaqdır. Onun tənzimlənməsi dövlətin nəzarətindən tam çıxmasa da liberal xarakter alacaq, köhnə yataqlarda istismarın rentabelli davam etdirilməsində başlıca zəmin olacaqdır. QNQCİB də dünyəvi bazar biçimli statusda daim keyfiyyəti dillərə düşmüş neftini təsərrüfat sahibi kimi, daha çox faydalanma, səmərəli fəaliyyət əldə edəcəkdir.

IX FƏSİL İQTİSADİ STRATEGİYA

9.1. Planlaşdırma və proqnostikanın elmi-empirik etyüdləri

Planauyğunluluq və planlılıq kateqoriyaları Qərb iqtisad elmində yer almamışdır. Lakin Sovet elm sistemində bu məfhum və anlayışlar dominant olmuşdur. Dünya iqtisadi tarixində bənzərsiz iz qoymuş Sovetlər İttifaqının iqtisadiyyatı fundamental olaraq planlı sistemə əsaslanmışdır. Uzunmüddətli strategiyada orta beşillik mərhələdə inkişaf tapan planlı iqtisadiyyat daha çox ideoloji aspektləri ehtiva edərək, daxili rəqabət sisteminin qeyri-mütəşəkkilliyi və qapalı recimli təsərrüfatçılıqdan iflasa uğramışdır. Lakin tənqid hədəfli mərkəzi planlı sistemin də olduqca məqbul sayılan cəhətləri az olmamışdır. Fikrimiz əsla total planlı iqtisadiyyatı təşviq etməyə köklənməmişdir. Fakt ondan ibarətdir ki, böyük bir epoxal mərhələni əhatə edən sistem elmtutumlu mürəkkəb quruluşlu sahələrdə lider mövqeyə çxmiş, təhsil, maarifçilik sahəsində, sosial təminatda mülayim ovqatlı şəraiti yaradıb hifz etmişdir.

Avtarkiya orontasiyalı, iqtisadiyyatın özünəqapılma şəraitində idarəetməyə üstünlük verən, geniş inteqrasiya, xarici iqtisadi əlaqələrdən ehtiyat edən, planlarla nizamlanan möhtəşəm sistem bu və ya digər səbəblərdən dağılmışdır. İndi onun əvəzində bazar prinsiplərini rəhbər tutaraq mütərəqqi, bazaryönümlü qarışıq iqtisadiyyata keçidə üstünlük verilmişdir. Faktiki olaraq postsovet məkanının iqtisadiyyatı totalitarizmdən qurtulmuş, lakin praktiki müstəvidə bazara transformasiyada tərəddüdü ovqatlı yeni obraz formalaşmışdır. Bu isə heç şübhəsiz ki, ənənəvi recimdən qurtulmanın təbii bəşəri aspektləri ilə bağlıdır. Gerçəkdə bazar münasibətlərinin dərinləşdiyi zaman və məkanda, keçid mərhələsini yaşadığımız məqamda strateji uzunmüddətli planlar əsasında iqtisadi konsepsiya hələlik tam əldə edə olunmamışdır.

Keçid iqtisadiyyatını yaşayan və digər üçüncü ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadi səhnədə planlı təsərrüfatı yeni ampulalı oyunçu, baş təsisçinin iqtisadi-siyasi maraqları əsasında fəaliyyətləndirilən BVF əvəzləmişdir. Təcrübi reallıq belədir ki, BVF-nin prinsipləri bu sayaq ölkələrdə nə dərin mərkəzləşməni və nə də yetərli özəlləşdirməni ifadə edir. Korporativ mənafeələrini ifadə edərək iqtisadi strategiya və investisiya boşluğuna rəğmən supervalyuta kursu ilə kreditlər gətirməklə bütün iqtisadiyyatın idarə olunmasını özəl resseptləri ilə zənginləşdirmədə «qlobal maliyyə fondu»nun məramları çox da sirli deyildir. İfadə etdiyimiz gerçəkliklərin mühüm nəticəsi ondan ibarətdir ki, bazar romantizmini bitirərək sxolostik, epiqonçu, immitasiyon meyillərdən empirik təhlilə əsaslanan, elmi məntiqə və dəqiqləşdirilmiş proqnozlara sığınan strategiyaya, yeni strateji planlaşdırmaya keçidə təminat verilməlidir.

Planlaşdırma təşkilatı ierarxiyanın zirvəsindən başlanğıc alır. Məqsəd və planlar istənilən cəmiyyətin həyat məramının məğzini təşkil edir. Bu baxımdan təşkilatın can atdığı gələcəyin arzu edilən vəziyyətini məqsəd ifadə edirsə, plan isə həməən məqsədə çatmağın marşrutunu cizgiləndirir. Planın işlənməsi, korrektə olunması, təsərrüfatlaşan obyektin yaxın və uzaq perspektivini yazılışını əks etdirən planlaşdırma texnologiyası aşağıdakıları əhatə edir:

- mühüm məqsədin əsaslandırılması və təyinatı;
- tapşırıqların qoyuluşu, reallaşma göstəricilərinin təyinatı;
- işin həcmi və növü, konkret iş yerləri üzrə bölgüsü və icra müddətinin detallandırılması;
- dəqiq hesablamaların aparılması.

Göründüyü kimi, planlaşdırma texnologiyası olduqca səmərəli və elmi təyinatlı missiyanı hədəf edir. Belə olan təqdirdə onun tənqid hədəfinə çevrilməsi hansı məqsəd daşayır. Şübhəsiz burada köhnə illə təzənin çılğın mübarizəsi də özünü göstərir. Yeninin yaşaması köhnənin tənqidi üzərində qurulmaya məhkumdur. Digər tərəfdən sovet sistemində çox zaman ideoloji müstəvidə planlaşdırmanın fetişləşdirilməsi də az mənfi aspektli təzahürlər yaratmamışdır. Fetişizm isə köhnə sistemin ən məhsuldar rəqiblərindən biri olmuşdur. Bununla belə, köhnə sistemin dəyərli elementləri çağdaş sivilisasiyanın da tərəqqisində geniş istifadə olunmaya layiqdir. Bundan qoxmamaq və çəkinməmək lazımdır. Diqqətə çəkilən ideya heç də bazar kurslu

bizim tədqiqat strategiyası ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Müasir bazar iqtisadiyyatında da planlılıq mövcuddur. Burada planlaşdırma bazar tələblərinə aktiv uyğunlaşma vasitəsi kimi çıxış edir. Bizim bir tərəfdən köhnə direktiv sistemi tənqid, digər tərəfdən liberallaşmanı təqdir etməyimizlə planlaşdırmanın reytingini qaldırmaq arasında dissonans yoxdur. Dəfələrlə vurğulanan bir reallıq ondan ibarətdir ki, ən qatı bazar orientasiyalı ölkələr belə qarışıq iqtisadiyyat adlanan sitemdə fəaliyyət göstərirlər.

Müasir elmi proqnostikanın minillik səlnamə tarixi var. Dünyanın sonu haqqında təlim-dini esxatologiyanın bütün konfessiyalarda, cəmiyyətin inkişaf və geriləməsini utopik cərəyanlarda, fəlsəfi təlimlərdə yer alması proqnostikanın çoxəsirlik tədqiq diapazonunu canlandırır. Bütün bu təlimlərin korrelyasiyon vəhdəti ehtimalın, öncədə körünüşün mümkünlüyünün reallığını orta qoyur.

Peyğəmbərlik missiyasının mühüm xarakterik xüsusiyyəti də gələcəkdən nişan vermək, olacağı əvvəlcədən deməklə bağlıdır. Qərdə Nastardamusun «fal» açmaları, dünyanın, bütün bəşəriyyətin gələcək tarixinin öncədən xəbər verməsi, yaşadığımız dövrdə gerçəkləşən hadisələrin onun çalışmalarında əksini tapması haqqında inajlar geniş yayılmışdır. Lakin Nastardamus proqnozlarının gerçək həyatla nə qədər üst-üstə düşməsi, onun real həyat prosesləri ilə konkret uzlaşması elmi-məntiq baxımdan çox çılpaq görünür. İslam fatalizmdən sonra Qərbdə yaranan bu tipik cərəyanları uğursuz immitasiya kimi, azmaarifli kütləyə hesablanma aktı elm aləmində məlum gerçəklikdir.

Qüdrətli Allahın müqəddəs Qurani Kərimdə buyurulduğu kimi, talehlər və hadisələr düzümü öncədən asimanda lövhi-məhfuz yazılmışdır. İslamda fatalist mövqey mənbəəsini müqəddəs kitabda mütəmmadi vurğulanan lövhi-məhfuzdan alır. Münəjcimin ulduzların düzlüşünə müvafiq yerdəki hadisələri və taleh axıcılığını nişan verməsində bu prinsiplərdən çıxış edir. Böyük Nizami Gəncəvi «İsgəndərnamə» poemasında qüdrətli sərkərdəni hindli həkimlə dioloqunda münəjcimin funksiyasının fəlsəfəsi açıqlanır.

*Dünyada nə varsa-yaman və yaxşı,
Göylərin tağına çəkilib naxşı.
Münəccim rəmlini atdığı zaman,
Taleyin naxşını oxuyur ordan²⁴.*

Müasir elmi təlimlər proqnozlaşdırmada çox uzaq hədəf seçimini tədqir etmir. Ölkə perspektiv planlarını strateji baxımdan əsasən 25-30 il, bəzən real olmayan bir qədər də uzunmüddəti-50 illik çərçivəni nəzərdən keçirirlər. Əyani olaraq qeyd olunmalıdır ki, Rusiya kimi təcrübəli dövlət ölkənin «Energetik strategiya»sının gerçəkləşməsini real olaraq 20 il müddəti üçün nəzərdə tutmuşdur. Əlbəttə daha perspektivli müddətin proqnozunu elmi fantastika ilə, ondan sonrakı görünməzlik isə xəyal karvanına qoşulma ilə uzlaşır. Bütün bunlara baxmayaraq insan yeni axtarış və elmi-texnoloji nailiyyətlərlə proqnoz müddətin real görüntüsünü azaltmağa yönəldilmiş cəhdlərlə uzanmağa səfərbər edir.

Sovetlər İttifaqı 1927-ci ildə beşillik planlar əsasında iqtisadi quruculuq prosesinə qərar verəndə, iqtisadçı alim, perspektiv planlaşdırmanın görkəmli mütəxəssisi V.A.Bazarovun (1874-1939) başçılığı altında nüfuzlu qrup yaradıldı. Gerçəkdə müəlliflər qrupu xalq təsərrüfatının ilk beşillik planı yaradılması ilə yanaşı, iqtisad elmində müvəffəq tapıntılardan birinə də sahib çıxdı. Onların proqnostikada etdikləri kəşf sonradan böyük şöhrət və sayğıya səbəb oldu. Burada aşkarlanmanın məğzini xalq təsərrüfatının istənilən perspektiv planının *direktiv* və *proqnozlaşdırmanın* sintezi, digər mənada onun yerinə yetirilməsində *teoloji* və *genetik elmi əsaslandırma*ya malikliyi ilə bağlılıqda məhsuldarlığı təşkil edir. Müasir elmi interpretasiyada və tətbiq sferasında teleolgiyanı *məqsədli təyinat*, genetik yanaşmanı isə *terəndli yanaşma*

²⁴ Nizami Gəncəvi. «İsgəndərnamə». Bakı. Yazıçı nəşriyyatı. 1982. səh 457.

terminləri əvəz etmişdir. Geniş işıqlandırmada tapılan prinsip mahiyyətcə ondan ibarət idi ki, proqnozlaşdırmada əsas olmayan, əbəs şərtsiz cəhdlər, ehtiyatlı səpkidə tədqiq edilmiş şərtli əməllərlə əvəz edilməlidir. Perspektiv planlaşdırmanın teleoloji təyinatları, onun genetik əsaslandırılmasına varmadan səmərəsiz və genetik tədqiqatlar isə təyinatsız kordur. Xalq Təsərrüfatının planı görünən, real və əsaslandırılmış olmalıdır. Lakonik ifadədə isə bu plan və digər proqramların elmi əsaslandırılmasını artırmaq gərəkliyi kimi şərh edilir.

SSRİ məkanında, total planlaşma zamanında aşkarlanan, ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən bu elmi tapıntı bir neçə onillikdən sonra ABŞ-da Aya uçuş proqramlarının tərtibində yenidən kəşf olundu. Müvafiq sahədə müşahidə olunan tredlər üzrə optimallaşmanın səmərəliliyinin bir neçə dəfə artırılması ilə müşayiət edildi. Sivilizasiyanın yeni mərhələsində ilk əvvəl Qərbdə, sonradan bütün sosialist ölkələri düşərgəsində bu əsasda müxtəlif miqyaslı «texnoloji proqnozlar» mərkəzləri yaradıldı.

Müasir kapitalizmi postindustrial cəmiyyət əvəzləyir. Onun əsas cəhətləri sosiallaşma, humanizasiya, ətraf mühitə diqqət, yüksək ixtisaslı işçilər cəmiyyəti, informasiyon təminatdan ibarətdir. Növbəti mərhələnin isə nədən ibarət olacağı hələ ki geniş tədqiqat mövzuna çevrilməmişdir. Gələcəyin hər hansı bir şəkildə öncədən bilinməsi istənilən orqanizm üçün məhvedici xusulu ola bilər. Bununla belə, «texnoloji proqnozlaşdırma» özünü elmi-texniki tətbiqi məkanda, insan-texnika və onun sistemaltılarının perspektiv inkişaf sferasında uğurla nümayiş etdirməyə müvəffəq oldu. Proqnozlaşdırma sosial sferanın da tədqiqində yer aldı. Lakin sosial proqnozlaşdırma spektrinin genişliyi, həyat hadisələrinin inkişafı üzrə proqnozların verilmə çətinliyi yenə də qarşıda duran çətin problemlərdən olaraq qalır. Sosial məkanda «Edip effekti» daha geniş təzahür edir.

Planlı iqtisadiyyatın prinsiplərinə görə, bütün göstəricilər direktiv və proqnozların sintezinin təşkilini etməlidir. Xruşov dövrünün utopik kommunizm ehkamlarını da SSRİ-də 1967-1970-ci illərdə «texnoloji proqnozlaşdırma» əvəz etmişdir. 1971-ci ildə Baş Nazir N.Kosiginin adı ilə bağlı elmi-texniki əsaslı, texnoloji proqnozlaşdırmaya köklənən yeni reformalar səhnədən sıxışdırılaraq beşillik bölgüdə «kompleks elmi-texniki tərəqqi» proqramı ilə əvəz olundu. 1990-cı ildə köhnə strategiya heç bir yeni yarışla əvəz edilmədən dayandırıldı.

9.2. Strateji planlaşdırma

Klassik sovet iqtisadiyyatının planlı təsərrüfata əsaslanan sistemi öz yerini «görünməz əlin» sərəncamına verir. Plan recimini bazar tənzimli yeni iqtisadi münasibətlər əvəzləyir. Planlı iqtisadiyyatın çökməsi, onun qalıqları üzərində bazar təsisatların formalaşdırılması analoqu olmayan bir prosesdir. Ümumiyyətlə, plan iqtisadiyyatından bazara keçid bəşəri sivilizasiyada nadir hadisələr sırasındadır.

Artıq yeni dövr, postsovet tarixinin də adaptasiya mərhələsi bitmək üzrədir. Sabahın tarixi isə indiki gerçəkliklərdən qaynaqlanır. Ötən müddət ərzində yeni iqtisadi sistemə inteqrasiya dərinləşsə də, hələ ki, dolğun bazar prinsiplərinin geniş diapazonda gerçək tətbiqi hələ də tam reallaşmamış qalır. Məhsuldar bazar seqmentlərinin fəth edilməsi məkanı isə daha çox mikrosəviyyədə, yeni iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi aspektində həllini gözləyir. Bu baxımdan müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfatlaşan subyektin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fəaliyyət prinsiplərinin gerçəkləşməsində iqtisadi strategiyaya və strateji planlaşdırmaya diqqətin artırılması xüsusi zərurətə çevrilir.

Təsərrüfat strategiyası, xarici və daxili amillərdən, dövlətin iqtisadi siyasətindən, rəqabət vəziyyəti, mübarizə sərtliyi və digər bu kimi şərtlərdən asılıdır. Azad bazar, azad rəqabət mühitində istehsalın səmərəliliyi, uzunmüddətli mənfəətin təminatı, maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsi elmi-məntiqi əsaslandırılmış konseptual istiqamətli təsərrüfat strategiyasında formalaşır.

Plan və strategiya ayrı-ayrı anlayışlar olsa da onların qarşılıqlı təmas və oxşar cəhətləri yetərincədir. Bu baxımdan strategiya özü işlənmədə bu günkü qərarlarda gələcəkdə qəbul olunacaq qərarların nəzərə alınması planını ifadə edir. Uzunmüddətli zamanı əhatə etməklə strateji planlaşdırma həm də ümidli istehlakçı tələbini reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında əks olunur. Strateji planlaşdırma üzrə nəzəri tədqiqatların tanınmış müəlliflərindən biri kimi ABŞ alimi Omae Keniti məsələyə daha çox fəlsəfi yanaşması ilə fərqlənir: «Səmərəli strategiya dəqiqləşdirilmiş təhlilin deyil, ağılın xüsusi vəziyyətinin nəticəsidir»²⁵.

Strateji planlaşdırma üç əsas mərhələdən:

- *diagnostika, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və təyinatı;*
- *tədbirlərin-strategiyanın işlənməsi;*
- *reallaşmasında ehtiva olunur.*

Strateji planlaşdırma heç şübhəsiz ki, səmərəliliyi ifadə edən cəhətlərlə zəngindir. İqtisadi səmərəlilik mövcud resurslardan mümkün maksimum nemətlərin alınmasıdır. İstehsalın səmərəliliyi isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- *əmək məhsuldarlığı;*
- *materialtutumu*-məsrəf olunmuş dəyərin resursların istehsal olunmuş məhsul dəyərinə nisbəti;
- *kapitaltutumu*-məsrəf olunmuş kapital dəyərinin istehsal olunmuş məhsulun dəyərinə nisbəti;
- *kapitalverimi*-kapital tutumunun əksi;
- *rentabellik.*

İstehsalın səmərəliliyinin artırılması tədbirləri, sonrakı mərhələdə onun daha da intensivləşməsi elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi, istehsalın texnoloji modernləşməsi, əməyin təşkili, idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və sair müvafiq cəhətlərlə bağlıdır. Bütün bu mühüm xüsusiyyətlər iqtisadi tərəkür və düşüncənin nailiyyətləri, yeni empirik məlumatlarla zənginləşmə və mövcud reallıqlar kontekstində QNQCİB-nin də iqtisadi strategiyasının formalaşmasında əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi strategiyanın mühüm istiqamətləri əsas təsərrüfat missiyası ilə yanaşı, kapitalın təkrar istehsalı, cari maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılması, istehsal xərclərinin minimallaşdırılması, bazarda payın yüksəlişi, innovasiya proqramlarının tətbiqindən keçir. Əlbəttə, bu məhsuldar istiqamətlər ayrı-ayrılıqda da strateji don rolunu oynaya bilər.

Neftçıxarmanın optimal dinamikasının təyinatı hasilat planlaşdırmasında mühüm məsələlərdəndir. Yataqlarının istismarında bu optimalıq daha intensiv, digər tərəfdən isə geoloji, fiziki şərtlərə uyğun stabil hasilat kimi də nəzərdən keçirilir. Neft yataqlarının işlənməsi planında lay enerjisinin güc miqdarı, ehtiyatların miqyası, infrastruktur, coğrafi iqlim şəraiti və digər bu kimi obyektiv və həmçinin müəyyən dərəcədə də subyektiv amillərlə də təhlil edilir²⁶.

Sovetlər İttifaqında ehtiyatların hazırlanması və neft hasilatının planlaşdırılmasının metodoloji və metodik əsaslarının işlənilməsində rus alimləri A.P.Krılov, Y.P.Borisov, M.M.Sattarovun, V.İ.Luzinin xidmətləri böyük olmuşdur. Eyni tərəkür tərzli zamanın tanınmış nümayəndəsi Sovet neft iqtisadçısı L.P.Qucnovskiy neft-qaz sənayesinin uzunmüddətli inkişaf planlarının işlənməsini, daxili mürəkkəb təşkilatı və digər sahələrlə kompleksli əlaqəsi olan sistem kimi görürdü²⁷. Onun fikrincə, sahədə uzunmüddətli planların işlənməsi bir çox spesifik kateqoriya və prinsiplərlə müşayiət olunur. Alimin tədqiqatlarını qiymətləndirərək zamanının tələblərinə uyğun olan ideoloji məqamları istisna etsək, burada indiki şəraitdə də heç də

²⁵ Omae Keniti. «Мир без границ: Власть и стратегия во взаимосвязанной экономике». NY: Harper Collins. Publisoers 1990.

²⁶ В.И.Лузин. «Экономическая эффективность технического прогресса в нефтяной промышленности». М.: Недра. 1982. стр.149.

²⁷ Л.П.Гужновский., С.Е.Казаков. «Планирование добычи нефти и подготовки запасов». М: Наука.1989.

əhəmiyyətini itirməyən dəyərli prinsiplərə rast gəlmək olar. Bu prinsipləri saf-çürük etməklə yeni reallıqlar kontekstində əlavələrlə onu zənginləşdirmək və konkretləşdirmək, müasirləşdirmək də mümkündür.

Neftqazçıxarma funksional yanaşma baxımından iki başlıca sistemaltını, *ehtiyatların hazırlanması* və *neft hasilatının* istiqamətlərini əhatə edir. Hər iki proses səmərəli tətbiqini strateji planlaşdırmada tapır. Burada isə hər bir komponentə məntiqli yanaşma zərurəti meydana çıxır. Bizim fikrimizcə neftqazçıxarmada strateji planlaşdırmada aşağıdakı prinsipal cəhətlər önə çəkilməlidir:

- plan tapşırıqlarının ünvanlığı və direktivliyi;
- elmi əsaslandırılması;
- məqsədyönlülük;
- sistemlilik;
- komplekslik;
- optimallıq və balanslılıq.

Sahəvi təsnifatda isə planlaşdırma fikrimizcə aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir:

- istehsalın planlaşdırılması;
- maliyyə planlaşdırılması;
- mənfəətin planlaşdırılması;
- uçot siyasəti və amortizasiya strategiyası;
- əsas vəsaitlərin təkrar istehsalının planlaşdırılması;
- istehsalın yerləşdirilməsinin planlaşdırılması;
- aktivlərin səmərəli istifadəsi və təkrar istifadəsinin planlaşdırılması;
- əməyin planlaşdırılması;
- rentabelliğin planlaşdırılması;
- elmi-texniki və innovasiyon planlaşdırma;
- idarəetmə və onun təkmilləşdirilməsinin planlaşdırılması.

Strateji planlaşdırmada artan effekt miqyası da nəzərdən keçirilməyə məhkumdur. Belə ki, effektin miqyası istehsal həcmində istifadə edilən bütün faktorların balanslaşdırılmış artımının təsiri nəticəsində yaranır. Məsrəf edilən resursların həcmnin müəyyən miqdar artımı paralel olaraq buraxılışda da eyni miqdar yüksəlişlə müşayiət olunur. Bu isə effekt miqyasının dəyişmədiyinə dəlalət edir. Əgər müvafiq artım buraxılışda dəyişiklik yaradırsa, onda funksional olaraq effektin miqyası da dəyişkənliyə uğrayır. İqtisadi təcrübədən doğan belə bir hal mövcuddur ki, istehsal həcmnin iki dəfə artımı istehsal xərclərinin orta hesabla 20% azalmasını stimullaşdırır. Diqqətə gətirilən bu reallıqlar qeyd olunduğu kimi, strateji planlaşdırmanın struktur komponentlərinin və detalları baxımından istifadə də əhəmiyyətlidir.

Strategiya hazırlananda əvvəl problemin predmeti və strukturu təhlil edilir. Bu neft-qaz sənayesi üçün də eyniyyət təşkil edir. Neftin qiyməti, dünya bazarındakı meyllər nəzərə alınır. Neft-qaz sənayesinin yenidən təşkili fundamentallığı ilə fərqlənir. Burada təkcə sistem dəyişiklikləri deyil, müasir dünyadakı texnoloji, institusional dəyişikliklərin təsiri də nəzərə alınır.

Statistik, normativ, balans və ekspert metodlarını əks etdirən planlaşdırma strateji aspektdə komplekslik, sistemlilik kimi prinsipal əsaslarda qurulan təyinatı ilə seçilir. Optimal planlaşdırma təsərrüfat obyektinin inkişafına köklənən mümkün variantların ən yaxşı seçim imkanının metod və vasitələr məcmusudur. Bu baxımdan planlaşdırma istehsalın həcmi və imkanları sərhəddində aparılmalıdır. İstehsal imkanlarının sərhəddi məhsul buraxılışının maksimal miqdarını müəyyən edən mühüm planlaşdırma atributudur. Mümkün istehsal kompensasiyasında istifadə olunmayan resurslar istehsal imkanlarının sərhəddindən içəri salır.

Sovetlər İttifaqının geniş miqyaslı izafi enerji potensialı, enerjidaşıyıcılarının aşağı qiymətliyi istehlakçılara ucuz əmtəə əldə etmək ovqatını yaratmışdı. Bu da öz növbəsində həm də enerjidaşıyıcılarından israfçı istifadəni qaynaqlandırmışdır. Lakin yeni təsərrüfat quruculuğu qənaətli, iqtisadi dildə daha ekonomik iş birliyini tələb edir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının

prinsipal tələblərini rəhbər tutaraq, istehsalçı tərəflərin maliyyə iqtisadi maraqlarını əhatə etməklə, planlaşdırma qəbul olunmuş limit və normalara əsaslanan müqavilə şərtləri ilə bağlılıqda tərtib edilmədə yüksək effektivlik qazanır. QNQCİB-də istehsal və təsərrüfatın strateji planlaşdırılmasında da bu praktiki dəyərlər önə çəkilərək aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilərək nəzərdən keçirilməlidir:

- istehsal gücü, istehsal imkanlarının sərhəddi;
- satılacaq məhsulun daxili və xarici bazarlara çıxış kvotası;
- reallaşmadan daxil olan pulun dövrəliliyi;
- transsaksiyon və loqistik xərclərin ölçüləri

Planlaşdırmada mühüm cəhət kimi neft iqtisadiyyatının bazar strukturuna malik olması xüsusiyyəti nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, bazar strukturu mükəmməl və qeyri-mükəmməl rəqabəti bərpa edən xüsusiyyətlidir. QNQCİB-in bazara çıxışı indiki Azərbaycan reallıqları şəraitində qeyri-mükəmməl rəqabətdə əks olunur. Bu şərh belədir ki, kompleksdə hasil etdilərən neft məhsulu bazar qiymətlərinə cüzi təsir etmək belə imkanlarından kənardadır. İqtisadiyyatın tərəküzləşməsi göstəricilərinin təhlili ilə müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-mükəmməllik şəraitində xərclərin bazara çıxış maneələri və strateji qarşılıqlı təsir faktorları fəaliyyət göstərir. Digər bir cəhət də xarici effektlər, yəni üçüncü tərəfə xeyir və zərər gətirən fəaliyyət də nəzərə alınmalıdır. Bunun zərər aspekti daha çox ekologiya ilə bağlıdır. Müsbət aspektlər isə daha çox sosial sahəni əhatə edir. Belə ki, kompleksin sərəncamında olan məktəbəqədər uşaq müəssisələri, xəstəxana və sanatoriyalar kommunal təsərrüfatı, kommunikasiya xətləri, avtomobil yolları və digər sosial obyektlər neftçi kollektivlərinin üzvləri olmayanlar tərəfindən də eyni şərtlər müqabilində istifadə olunur. Mədənlər ətrafı və sosial infrastruktur ətrafdakılar üçün əvəzsiz istifadə xarakteri ilə fərqlənir. Xarici itkilər və xarici iqtisadiyyat bir xüsusiyyətdə də özünü göstərir ki, zərər və xeyir heç bir kompensasiyaya məruz qoyulmur. Xarici mühitin təsir faktorlarının təhlili təşkilatın güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Xarici effektlərlə bağlı problemin həllinə iki cür yanaşma var. İqtisadi rifah nəzəriyyəsinin banilərindən biri professor A.Piqu (1877-1959) problemin həllində vergi kontekstində dövlətin rolunda görür. Neoinstitusionolist R.Kouz (1910) isə məsələyə bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi və onun daxil etdiyi transsaksiyon xərclər anlayışı və aləti ilə həllini görür.

Təsərrüfat fəaliyyətində və biznes işində təşkilat bir çox çətinliklərlə üzləşir ki, bunlar da ilk görnüşdə öncə iqtisadi, siyasi, bazar, rəqabət, sosial, beynəlxalq və sair amillərlə əhatə olunur. Quruda neftqazçıxarma istehsalında bazar prinsiplərində əks olunan strateji planlaşdırmada baza göstəriciləri və nəzarət rəqəmləri kimi natural ölçüdə illik istehsal həcmi, məhsul vahidinin maya dəyəri, rentabellik dərəcəsi və onunla bağlı mənfəət nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, dövlətin yaxın müddət üçün məşğulluğun radikal ixtisarını aparmamaq məqsədli planları da diqqətdən yayınmamalıdır. Bütün bu göstəricilər əsasında digər iqtisadi komponentlər-pullu xidmətlər, kəşf olunmuş ehtiyatların artımı, qazma tempi, elmi-texniki tərəqqi və sosial inkişafı təmin edən sair müvafiq göstəricilər sistemi də işlənilib hazırlana bilər. Hasilat həcmi, maya dəyərinin əlverişli parametri qeyd edildiyi kimi, bağlanmış müqavilələrdə əks olunduqda daha əhəmiyyətlidir. Bu planlaşdırmada mənfəətin bölgüsünün normativi əmək haqqı, mal-material qiymətlərinin ehtiyat həcmi və sair müvafiq normativlərin də işlənilib hazırlanmasında mühümdür.

Hasil edilən neft məhsulu məlum olduğu kimi, ümumi və əmtəəlik olmaqla təsnifləşdirilir. Məhz əmtəəlik məhsul nəticə etibarilə maliyyə resursuna çevrilir. Son zamanlar bu göstəricilər arasında fərq normal sabitləşməyə doğru meyl edir. İndi bu fərq 2001-ci ildə-106766 ton təşkil edir. 2000-ci ilə nisbətdə isə göstəricilər təxmini eyniyyət daşıyır. Planlaşdırmada əmtəəlik məhsulun ümumi məhsulda çəkisi texnoloji normativ və standartlara uyğun müəyyən edilir. Müvafiq normativlərin hesablanması minimumlaşdırma strategiyası əhəmiyyətlidir. Daxili

ehtiyatlara sərf edilən hasilat neftinin miqdarının azalması əlavə gəlir və mənfəət deməkdir. Bununla belə, QNQCİB-də istehsal imkanlarının sərhəddi təkcə bu fərqdə deyil, digər adi mümkünlərdə də axtarıla bilər. Bu köhnə quyuların bərpası, laylara texnoloji təsir, optimal qazma və sair natural ölçülü məhsul artımına şərait yaradır.

Bazar segmentlərinin planlaşdırmada tətbiqi biznes planların işlənməsi ilə daha çox bağlıdır. Ənənəvi olaraq biznes planlar kiçik və orta biznesi əhatə edərək, firmadaxili planlaşdırmanın vacib elementi sayılır. Biznes planının rolu bizim iqtisadi məkanda da yüksəlməkdədir. Bu həm də strateji marketinqin yüksəlişi, təsərrüfat fəaliyyətində çoxvariantlılıq, istehsalın sərbəstləşməsi ilə əlaqədardır. Biznes plan zərərsizlik nöqtəsi, təşkilatın xalis dəyərinin, onun likvidliyinin təyinatında da xüsusi əhəmiyyətlidir. İndi Rusiyada da təşkilatların plan-iqtisad şöbələrinin ənənəvi funksiyalarını biznes planlar əsasında işləmə əvəz etmişdir.

Biznes plan orientsiyalı iş reciminə keçid marketoloji tədqiqatlırsız səmərə verməz. Məhz bu baxımdan hər iki iş paralel strukturlar fonunda fəaliyyətləndirilməlidir. Planlaşdırmada marketinqin əhəmiyyəti danılmazdır. Kampaniyanın strategiyasının ümumi elementi olmaqla marketinq bazar mənasını ifadələndirən ingilis mənşəli termin «market»in paronimidir. Marketinq menecmentin yaradıcılıq funksiyası olmaqla firma xaricində yaranan meyllərin, onun istehsal tələblərinə təsir edən amillərin məjmusudur. Bir sənət kimi, marketinq istehlakçıya yüksək tələbli əmtəə və xidmətlərin təklifini verməklə, qiymətin düzgün təyin olunmasını, satış kanalını seçmək və reklamı təşkil etməni gerçəkləşdirir.

Obrazlı deyimdə əgər bazar alıcı və satıcının görüş yeridirsə, marketinqin fəaliyyəti onların görüşünə kömək etməkdən ibarətdir. Konkret bazarın problem və perspektivlərini, tələblərini kompleks öyrənmək, müəssisənin imkanları çərçivəsində əmtəə assortimentini planlaşdırmaq, bazar tələbi ilə müəssisə imkanlarının üst-üstə düşməsi ilə tələbi formalaşdırmaq, satış tədbirlərini və əməliyyatlarını təmin etmək, planlaşdırmaq marketinqin əsas funksiyalarını ehtiva edir.

Marketinq tədqiqatlarında informasiyanın əhəmiyyəti müstəsnaadır. Marketinqdə informasiya sistemi, təşkilatın inteqrasiyasını təmin edən müxtəlif informasiyaların qəbulu işlənməsi və qərar üçün menecerlərə ötrülməsini əhatə edir.

Planlaşdırmada loqistikanın da xüsusi yeri vardır. Material təminatının bütün sferasını-qablaşdırma, hazır məhsul, istehlakçıya çatdırma və sair əhatə edən loqistik təlim, nəqliyyat, təchizat, ehtiyatlara nəzarət informasiyaların işlənməsi sahəsində planlaşdırılmanın tərkib hissəsini təşkil edir. Loqistik xərclər, loqistik zəncir, loqistik əməliyyat, informasiya axını, loqistikanın əsas tədqiqat obyektlərindəndir.

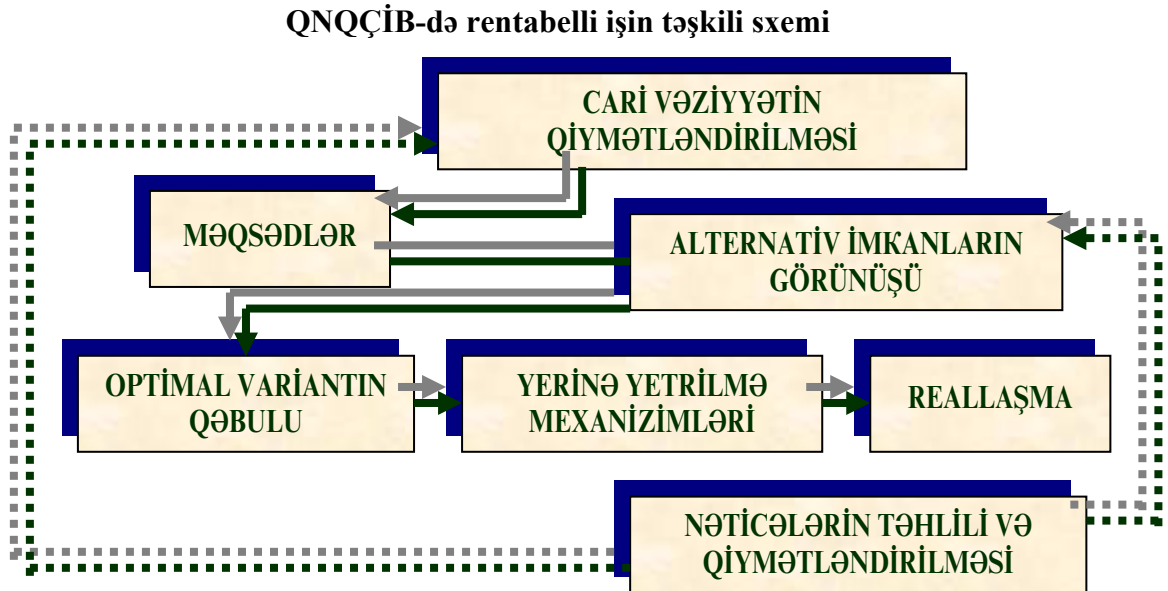
Planlaşdırmada direktiv olmayan tövsiyə xarakterli iqtisadi proqramlı *indikativ planlaşdırma*-plan proqnozdan da məxsusi istifadə oluna bilər. Planlı, biçimli proqramın olmadığı şəraitdə iqtisadi çətinliklər də artır. Sənaye kapitanları məhz iqtisadi çətinliklərin qarşısının alınmasında bacarıq və səriştəsini göstərməlidirlər ki, istehsal müvəffəqiyyətsizliyə, fiaskaya uğramasın.

Müasir mərhələdə qeyri-sabit və qeyri-müəyyən vəziyyətdə strateji idarəetmənin rolu artır. Belə idarəetmə, bir çox məsul vəzifələri önə çəkərək strateji planlaşdırmada əks olunur. Hər bir təşkilatın strateji planlaşdırılması situasion təhlildən mənbəyini alır. İqtisadi fəaliyyətə təsir edən amillər, güclü və zəif cəhətlər, xarici mümkün təhlükələr situasion təhlildə çözümlənir. Neft-qaz sənayesində də daxili büdcə təyinatlı köməkçi və sosial orientsiyalı təsərrüfatlarda az deyildir. Bu baxımdan planlaşdırmada onların büdcə strukturu, xərc müddətləri üzrə planlaşdırılır. Təşkilatın büdcəsinin planlaşdırılması strateji planlaşdırmanın tərkib hissəsini təşkil edir. Məhz büdcənin təyinatı idarəetmənin planlaşdırılmasının təşkilinə zəmin yaradır. Gəlirin mənbəyi, hər bir məqsədin ayrıca xərc komponenti müəyyən edildikdən sonra büdcənin tərtibatı, onun yerinə yetirilməsi qrafiki işlənilib hazırlanmalıdır. Rentabelli işin təşkili bazası konsepsual baxımdan fikrimizcə aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir:

- cari vəziyyətin təyinatı;
- məqsəd;
- alternativ imkanlar;
- optimal variantın təyinatı;
- yerinə yetirilmə mexanizmi.

Bu baxımdan planlaşdırmanı aşağıdakı sxemdə vermək mümkündür.

Sxem №5

9.3. Optimal istismar tempinin müəyyən edilməsi prinsipləri

İndi Yaxın Şərq istisna olmaqla, dünyanın bütün neft regionlarında intensiv hasilat davam etməkdədir. Təbii ki, Xəzərdə karbohidrogen ehtiyatlarının istismarına cəlb edilmiş xarici neft kampaniyaları da investisiyon layihələrə uyğun olaraq yaxın 30 il müddətli fəaliyyətlərini intensiv recimli planlar əsasında quracaqlar. Növbəti texnoloji çətin mərhələdə qalıq ehtiyatlarının çıxarılması bizim üzərimizə düşəcəkdir. Lakin bütün bunlardan əvvəl çağdaş zamanda əksərən sərəncamımızda olan quru sahələrindəki geoloji, perspektiv ehtiyatları və qalıq neftinin çıxarılması strategiyasını işləmək tələb olunur. Ehtiyatların çıxarılma strategiyası isə öz növbəsində optimal istismar tempinin müəyyən edilməsi prinsiplərinin təyinatı ilə vəhdətdə işlənməlidir. Resursların mənimsənilməsi variantları müxtəlif olsa da, hasilatçı ölkələr müasir məqamda bu sahədə hər bir addımın həll mexanizmlərini elmi təhlil süzgəcindən keçirməklə reallaşdırırlar.

Rusiyada indiki templər təməlinə 330-340 milyon illik hasilatla 30-35 il istismar davam edə bilər. Ölkədə 1999-cu il tarixinə 165 min quyu fəaliyyətdədir. Fəaliyyətsiz quyular fəaliyyət fondunun 25%-ini təşkil edir. Yataqların 70-75%-i kiçik sayılır. Ölkədə neft hasilatında sutkalıq orta debit 7,2 tona bərabərdir. Bu isə 1980-ci illərə nisbətə iki dəfə az olan göstəricidir.

Müşahidələr, aparılan təhlil, statistik materiallara istinadən köhnə neft-qaz yataqlarındakı istehsalın tənəzzüllü meyllərinin ölçülərini təsəvvür etmək çətin deyildir. Burada qeyd olunduğu kimi, quyuların, avadanlıq və qurğuların mütləq əksəriyyəti öz istismar müddətlərini dəfələrlə başa vurmuş, ilkin istehsal gücündən, səmərəli fəaliyyətdən xeyli uzaq düşmüşlər. Ehtiyatların tükənməsi texniki-texnoloji gərginliklərə müşayiət olunaraq hasilatda əlavə əmək və kapital

sərfini artırmışdır. İstismar çətinlikləri ilə yanaşı köhnə yataqları əhatə edən kompleksdə direktiv-plan sisteminə xas iqtisadi münasibətlər, idarəetmə və sosial qayğı ilə bağlı faktorlar da böhranlı tendensiyanın əsas fraqmentlərini təşkil edir. Lakin bununla belə, köhnə istismar sahələrinin indiki keçid durumuna ehtiyatlar prizmasından yanaşdıqda nikbin perspektivi görməmək mümkün deyildir. Yeni dəniz yataqlarındakı nəhəng ehtiyatlar belə görünüşün daha aydın təəssüratını yaradır. Bu yataqlarla müqayisədə kəskin mahiyyət fərqliliyinə baxmayaraq köhnə istismar sahələrində də şəffafly gələcəyə stimullar verən əsaslar yetərlidir.

Azərbaycanın XX əsr neft sənayesinin retrospektiv özəllikləri belə bir örnək hasil edir ki, burada çıxarılan yanacaq resurslarının respublikanın iqtisadi inkişafına, onun istehsal potensialına müvafiqliyi həmişə müsbət saldolu olmuşdur. Ayrı-ayrı dövrlərdə hasilat hətta daxili tələbləri bir neçə dəfə üstələmişdir. Məlum faktdır ki, son dərəcə izafi həcmli neft tarixən böyük dövlətin sənaye gücünün artmasına səfərbər edilmiş, onun iqtisadi qüdrətinin yüksəlişində əsas fundamental baza olmuşdur. Layların neftverimi imkanlarının tükənməsinə baxmayaraq ən sadə hesablamalara görə, yalnız köhnə yataqlardakı mövcud qalıq ehtiyatlar XXI yüzilliyin bir neçə onilliyi ərzində Azərbaycanın iqtisadiyyatını normal enerji ilə təmin etməyə qadirdir. Məhz buna görə də, daim xidmətimizdə bulunan, azalan, lakin tükənməyən əski potensial diqqətdən yayınmamalı, anaxronizmə yol vermədən müvafiq resursların mərhələli kontekstdə rəşional istifadə meyarları müəyyən edilməlidir. Bu baxımından köhnə istismar sahələrində, xüsusən quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksində yeni hasilat strategiyasının işlənilməsi zərurətləri daha da artmışdır.

Hasilat strategiyası ilə bağlı problemlər akademik A.X.Mirzəcanzadənin tədqiqatlarında geniş əksini tapır. Ekstensiv və intensiv istismar reciminin təzadlı nəticələrinin yaşantısını dadmış respublikada yeni geosiyasi düzümü, qlobol perspektivi, bazar konyukturası və ekoloji aspektləri nəzərdə tutan böyük hasilatın illik təminat kvotalarının hesablanmasının artan tələblərinə rəğmən alim tərəfindən riyazi model işlənilib hazırlanmışdır. Böyük neft axınına nəzərdə tutan bu alqoritmik hesablama fonunda quruda neftqazçıxarma kompleksini əhatə edən yataqların ehtiyat potensialının da mərhələli konturlarda hasilat normasının hesablanması variantına mövcud təhlil və tədqiqat prosesində təşəbbüs edilmişdir.

Köhnə yataqlarda optimal istismarı təmin edən hasilat strategiyasının işlənməsi fikrimizcə aşağıdakı üç prinsiplial cəhətin nəzərə alınmasını şərtləndirir.

- nəzarət paketinin dövlətin sərəncamında qalması;
- aktiv istismar müddətinin orta perspektivli 50 illik mərhələdə təyinatı;
- universal bazar qiymətlərində ehtiva olunaraq çıxarılan məhsulun əksərən daxili istehlaka yönəldilməsi.

Təsbit olunan prioritetlər fonunda yeni işlək strukturun formalaşması, istehsalın davamlı və dayanaqlı təminatı iqtisadi mühitin modernizasiyası problemini və hasilat strategiyasının reallaşma mexanizmlərini nəzərə almaqla proqnozlaşdırılan aspektdə pozitiv nəticələr əldə etmək mümkündür.

Quru ərazilərindəki qalıq və perspektiv ehtiyatlar ümumi toplumda yetərli potensialın varlığını əsaslandırır. Ən aşağı həddə burada 200 milyon ton çıxarıla bilən karbohidrogen ehtiyatın mövcudluğu bütün parametrlərdə isbatını tapmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, neft istehsalı ilə davamlı məşğul olan bir sıra ölkələrdə ehtiyat potensialı 200 milyon tondan da aşağıdır. Azərbaycanın quru ərazilərindəki ehtiyatların orta perspektiv göstəricisi isə 400-500 milyon ton şərti yanacağa bərabər tutulur. Lakin məlum olduğu kimi, daha nikbin proqnozlarda isə quru ərazilərindəki ehtiyatlar 700-800 milyon ton və hətta 1 milyard ton həcmində dəyərləndirilir. Optimal istismar tempinin təyinatında bu üç ehtiyat toplumunun hər birinə istinad edilməlidir. Bu ehtiyat göstəricilərini orta həddli miqyasda aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

I. Minimal ehtiyatlar 200 milyon ton şərti yanacağa ekvivalent (*165 milyon ton neft, 35 milyard kub metr qaz*).

II. Orta proqnoz ehtiyatlar 400 milyon ton şərti yanacağa ekvivalent (*330 milyon ton neft, 70 milyard kub metr qaz*).

III. Güman edilən maksimal ehtiyatlar 800 milyon ton şərti yanacaqə ekvivalent (660 milyon ton neft, 140 milyard kub metr qaz).

Qeyd: ehtiyatların dinamik xüsusiyyəti nəzərə alınaraq yuvarlaq rəqəmlərə istinad olunmuşdur.

Son 5-6 ildə quru sahələrində tərəddüd edən karbohidrogen hasilatını orta göstəricidə 1,5 milyon ton neft, 250 milyon kub metr təbii qaza bərabər qəbul etsək və bu göstəricilərə əlavə olaraq 40%-li fəaliyyətsiz quyu fondunun məhsulvermə imkanlarını və perspektiv laylardakı proqnoz ehtiyatları qatmaqla hasilatın 2-3 dəfə artırılmasının mümkünliyünü yəqin etmiş olarıq. Orta göstəricidə hər il 4 milyon ton ümumi hasilat tempində istismar müddəti minimal ehtiyatlar şəbəkəsində 50 il, orta proqnoz ehtiyatlarda 100 il, maksimal ehtiyatlarda isə 200 il davam edə bilər. Mövcud potensialı son mümkün imkanlı çevrədə qiymətləndirməklə dünyanın özünün iqtisadi-texnoloji inkişaf ssenarisini, enerjidaşıyıcılar balansında meylləri nəzərə alaraq daha strateji münasib istismar müddəti seçilməlidir.

Sadə hesablamalar belədir ki, zaman baxımdan bir qədər qeyri-real olsa da indiki hasilat templəri ilə quru ərazilərdə istismar növbəti əsrin ilk onilliyinə qədər davam edə bilər. Lakin qeyd etdiyimiz amillərə istinadən bu müddətin iki dəfə qısaldılması, orta səviyyədə 70 il davamiyyəti fikrimizcə daha ümidli səmərəliliklə müşayiət olunur. Ehtimal ki, bu müddət ərzində enerjidaşıyıcılar bazarında neft-qaz resursları özünün dominant üstünlüyünü də nisbətən qoruyub saxlayacaqdır. Optimal müddətin hesablanmasında Azərbaycanın maddi-iqtisadi vəziyyəti onun inkişaf səviyyəsi, yeni transformasiyalara iqtisadi hazırlıq, qalıq ehtiyatların çıxarılmasının texnoloji problemləri, dağ-mədən şəraitinin mürəkkəbliyi və habelə global perspektivlər, integrasiyon meyllər, innovasiyon tərəqqi amilləri də diqqətdən yayınmamalıdır. Burada mühüm olaraq daxili və xarici effektlər faktoru, kompleksin texniki-iqtisadi hazırlıq səviyyəsi və dəyişkənlik diapazonu, investisiya tələbləri, illik və dövrü hasilat müddətlərinin təyinatı, mənfəətin hesablanması, riskin qiymətləndirilməsi də təhlil olunmalıdır. Mövcud tədqiqat prosesində isə hesablanan istismar müddətinin təyinatı bütün sadalanan faktorların korrelyasiya optimal vəhdəti perspektivi nəzərdə tutur. Əlbəttə, istismar müddətinin müəyyən olunmasının alternativ variantları da istisna deyildir. Burada heç də birxətli istiqamətdən və zərgər dəqiqliyli ölçüdə söhbət getmir. Hasilatın müddət bölgüsünün daha konkret təyinatını zamanın özü konyuktur vəziyyətlərlə şərtləndirərək korreksiyasını verəcək, strateji xətdən mümkün yayınmalar isə taktiki gedişlərlə tənzimlənəcəkdir.

Optimal istismar müddətinin təyinatına təşəbbüs edilən bizim təhlil obyektində ehtiyatlar potensialının orta göstəricidə-400 milyon ton şərti yanacaq bərabər götürülməsinə seçim edilmişdir. Diqqətə çəkən neft-qaz ehtiyatları parametridən çıxış edərək bu göstəricini iki dəfə azaltmaqla nəzərdə tutulan minimal ehtiyatları, iki dəfə artırılmaqla isə maksimal ehtiyatların orta istismar müddətini təyin etmiş olarıq. Ehtiyatların 400 milyon şərti yanacaq ölçüsündə heç bir differensasiya aparmadan neft üzrə orta illik hasilat tempi 4,7 milyon ton, təbii qaz üzrə 2 milyard kub metrə müvafiq alınır. Aydın ki, elə ilk ildən bu səviyyəli hasilata nail olmaq mümkün deyildir. Digər tərəfdən hasilatın uzunmüddətli sabit saxlanması da qeyri-real işdir. Belə olan təqdirdə investisiya təminatını nəzərə almaqla dinamik və statistik gerçəkliklərə uyğun olaraq hasilat müddətinin mərhələlərə, müvafiq istehsal templərinə bölmək zərurəti qarşıya çıxır. Bu layihələşmənin investisiya tələbinin müəyyən edilməsində qəbul olunmuş metodlara istinad edərək neftin qiyməti möhkəm və inflyasiyasız, xərclər nisbəti isə böyük parametrlərdə götürülməlidir. Bununla belə, biz konsaltinq, incirinq, marketinq kimi ilkin zəruri işlərin və ümumilikdə layihələşmənin digər komponentləri ilə bağlı vaxt müddətini nəzərə alaraq yüksək investisiya qoyuluşların başlanğıc mərhələsi kimi 01.01.2005-ci il tarixini şərti qəbul edirik. Müvafiq hesablamaların aparılmasını metodik baxımdan aşağıdakı düstur vasitəsi ilə yerinə yetirmək mümkündür:

$$h_k = h_u \cdot M$$

H_k -kommulyativ hasilat

H_i -orta illik hasilat

M -istismar müddəti

Düstur vasitəsi ilə aparılan hesablamalar əsasında quruda neftqazçıxarma kompleksində 2005-2075-ci illər üzrə hasilat tempi və istismar müddətini təyin edən aşağıdakı Cədvəl tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 25

2005-2075-ci illərdə QNQÇİB-də neft-qaz istehsalında hasilat tempinin və istismar müddətinin mərhələli təsnifatda proqnozu (variant)

İllər	Müddət	Neft (mln.ton)			Təbii qaz (1000 m ³)		
		Orta illik artım və eniş (+-)	Orta illik hasilat	Kommul yativ hasilat	Orta illik artım və eniş (+-)	Orta illik hasilat	Kommul yativ hasilat
<i>2005-2020</i>	15	+10%	3,5	52,5	+10-12%	0,8	12000
<i>2020-2040</i>	20	sabit	6	120	sabit	1,4	28000
<i>2040-2060</i>	20	-2%	5	100	-3-4%	1,0	20000
<i>2060-2075</i>	15	-2-3%	3,8	57,5	-5-6%	0,7	10000
Yekun (orta göstərici)	70	-	4,7	330	-	1	70000

Neft üzrə beynəlxalq ekspertlərin rəyinə görə, dünya iqtisadi artımının sabitliyini saxlamaq və global böhranları təcrid etmək məqsədilə yaxın 20 il ərzində neftin orta satış qiyməti 1 barel 25 dollar (*1 ton təxminən 157 dollar*) təbii qazın hər min kub metrinin 80 dollar orta sabit həddə qalması birgə səylərin səfərbərliyi ilə təmin olunacaqdır. Quruda neftqazçıxarma kompleksinin bazaryönümlü səmərəli fəaliyyəti nəticəsində əldə ediləcək 2005-2020-ci illərdə 52,5 milyon ton neft, 12 milyard kub metr qaz hasilatı proqnoz qiymətlərdə 9,2 milyard dollar məbləğində gəlirə bərabərdir. Baza üçün əsas götürülmüş bu rəqəmlərə istinad edərək müvafiq praktiki və nəzəri təlimatlara uyğun olaraq kiçik biznes planının da tərtibi mümkündür. İstehsal templəri və istismar müddəti üzrə daha mütədil planı hazırlanmasını isə geniş strukturlu investisiya layihələri ilə bağlamaq olar. Bu reallıqlardan çıxış edərək sadə metodik hesablamalar əsasında tərtib etdiyimiz biznes plan öz mövcud standartlarından xeyli yığcam olacaqdır.

2005-2020-ci illərdə hasil ediləcək məhsulun kommulyativ həcminə rəğmən 20%-lik rentabellik səviyyəsi və indiki mövcud 28%-lik mənfəət vergisi normasında istehsal xərclərini, mənfəət və xalis mənfəətin parametrlərini müəyyən etmək olar. İstehsal xərcləri və mənfəətin hesablanması üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə etmək təklif olunur:

$$I_x = \frac{G}{R + 100} \cdot 100$$

$$M_u = G - I_x$$

$$M_x = M_u \cdot \frac{100 - M_v}{100}$$

I_x istehsal xərcləri

M_u ümumi mənfəət

M_x xalis mənfəət

M_v mənfəət vergisi
G gəlirlər
R rentabellik (*faizlə*)

Aşağıdakı Cədvəldə müvafiq düsturların köməyi ilə nəzərdə tutulan bazis rəqəmlərə əsasən hesablamalar aparılaraq 2005-2020-ci illərdə quruda neftqazçıxarma kompleksində proqnozlaşdırılan iqtisadi göstəricilərin verilməmişdir.

Cədvəl 26

2005-2020-ci illərdə QNQCİB-də hasilat proqnozunun biznes planı

Hasilat:	Neft	52,5	<i>milyon ton</i>
	Təbii qaz	12,0	<i>milyard kub metr</i>
Gəlirlər:	Cəmi	9202,5	<i>milyon dollar</i>
<i>O cümlədən:</i>	Neft	8242,5	<i>milyon dollar</i>
	Təbii qaz	960,0	<i>milyon dollar</i>
İstehsal xərcləri		7668,75	<i>milyon dollar</i>
Ümumi mənfəət		1533,75	<i>milyon dollar</i>
Xalis mənfəət		1104,3	<i>milyon dollar</i>

İstehsal xərclərində müvafiq olaraq 12-15%-lik amortizasiya ayırmalarının da orta hesabla 1 milyard dollar məbləği həcmi də investisiya mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Məhz bu məbləğdən çıxış edərək sahəyə yönələcək uzunmüddətli kapital qoyuluşlarının həcmi müəyyənləşdirmək olar. Əldə olunacaq 1,1 milyard dollarlıq xalis mənfəətin 70-75%-i investisiya və subsidiyaların qarantı kimi onların qaytarılması amortizasiya fondunda toplanmış vəsaiti ilə növbəti mərhələnin stimullaşdırılmasına yönəlməsi rentabelli dövriyyəni təmin edəcəkdir.

Aparığımız hesablamalar bir daha nikbinlik verir ki, quruda neftqazçıxarma kompleksində böyük kapital qoyuluşlarını kompensasiya edəcək yetərli maliyyə konturları mövcuddur. Daha konkret və rəşional məsrəflər bölgüsündə müvafiq layihənin səmərəliliyini 1,3-1,5 dəfə artırmaq da imkanlıdır. Bununla belə, yaddan çıxarılmamalıdır ki, hər bir riksli layihə mənfəi aspektlərdən-fors-mocor hallarından tamamilə təjrid olunmamışdır. Ümumilikdə isə stabil və dayanıqlı inkişaf çərçivəsində quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsalın səmərəli davamiyyəti üçün əsaslar yetərincədir.

9.4. Rentabelli fəaliyyətin və zərərsizliyintəhlili

Köhnə yataqlarda ehtiyatların tükənməsi, istismarın son mərhələyə yetişməsi sahənin mövcud xarakterik texnoloji və iqtisadi problemlərini xeyli mürəkkəbləşdirmişdir. Artıq bir neçə onilliklərdə ki, qurudakı neftqazçıxarma kompleksi özünün dayanıqlı rentabelliğini, ödənişqabiliyyətliliyini itirmiş, azalan hasilat, izafi məşğulluq, «ödəmələr» problemi, maddi-texniki təchizat çətinlikləri kəskinləşən maliyyə böhranını daha da dərinləşdirmişdir. Bununla belə, bazar təsisatlarına adaptasiyada istehsalat kompleksində aparılan islahat tədbirləri də radikal nəticəliyi ilə fərqlənməmişdir. İndi sahənin sağlamlaşdırılmasını yalnız taktiki planda «inzibati-profilaktik» əməliyyatlarla deyil, istehsalın geniş restruktizasiyası, sanasiyası, diversifikasiya və yeni bazar mexanizmlərini əhatə edən instutisional dəyişikliklər, strateji islahat tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsində səyin artırılması daha aktual səviyyə almışdır. Ölkədə mütəmadi təkmilləşən iqtisadi proseslər, özəlləşdirmə strategiyası, respublika prezidentinin H.Ə.Əliyevin apardığı uğurlu neft siyasəti, quruda neft-qaz kompleksində də islahatların daha da dərinləşməsinə təkan verərək sahədə yeni bazar prinsiplərinin bərqərarlaşmasını labüd edəcəkdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi, öncə qəbul edilən bazar kursu sahəni

keçid iqtisadiyyatına müqabil inkişaf məjrasına yönəlmişdir. Bununla belə, biz kompleksin sovet baxımlı tam təsərrüfat hesabı, özünü maliyyələşdirmə recimli fəaliyyət prinsipini təqdir deyil, onun indiki iqtisadi sistemdə və mərhələdə də istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsinə kömək edəcək məqbul cəhətlərini önə çəkirik.

Təsərrüfatın investisiyon vəsaitlərinin strukturu məlum olduğu kimi, onun maliyyə aktivliyini şərtləndirən mühüm göstəricilərdəndir. Məhz buna görə də, xüsusi vəsaitlər özünümaliyyələşdirmənin klassik forması kimi çıxış edərək digər amillərin fəvqündə dayanır. Sosialist sistemində təsərrüfat hesablı formanın leymativini təşkil edən özünümaliyyələşdirmə bazar iqtisadiyyatı şəraitdə işləyən istehsal subyektləri üçün də prioritet sayılır. Ümumilikdə təsərrüfat ukladı və istehsal münasibətlərinin xarakterindən aslı olmamayaraq özünümaliyyələşdirmə rentabelli fəaliyyəti təminatçısı qismində çıxış edir. Neftqazçıxarma sənayesi üçün də yüksək önəm daşıyan özünümaliyyələşdirmə prinsipi yeni təsərrüfat quruculuğu şəraitində geniş tətbiqini tapmalıdır. Bu baxımdan özünümaliyyələşdirməni qiymətləndirən müvafiq göstəricilərin təhlil və tədqiq edilməsi zəruri şərtlidir. Göstəricilər şəbəkəsində başlıca yeri isə özünümaliyyələşdirmə əmsalı tutur. Özünümaliyyələşdirmə əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$K_{OM} = \frac{X}{B_T + C_B + B_K}$$

K_{om}	özünümaliyyələşdirmə əmsalı
X	xüsusi vəsaitlər
V_T	büdcə təxsisatları
S_V	cəlb edilmiş vəsaitlər
V_K	borc kapitalı

Nəzərə alınsa ki, QNQCİB-də, ümumiyyətlə borc kapitalı yetərli dərəcədə kiçikdir, belə halda qeyri-ödənclərin istisnası şəraitində özünümaliyyələşdirmə əmsalı vahidə yaxın nəticə ilə tamamlanır. Təcrübə göstərir ki, investisiyon xərclərin maliyyələşmə həcminə rəğmən xüsusi investisiya mənbələri 60%-lik həddən yüksək olduqda özünümaliyyələşdirmə mənbəyi etibarlı sayılır. Göründüyü kimi, ödəməmələrin ləğvi aspekti və müvafiq dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu quruda neftqazçıxarma kompleksində ilkin özünümaliyyələşdirməni təmin edəcək əsas faktora çevrilir.

Respublika neft sənayesinin qeyd olunan məxsusi özəllikləri, xüsusən də mövcud sahəvi infrastrukturaya uyğun hasil edilən neftin magistral neft kəməri təşkilatı və oradan da emal zavodlarına verilməsinin ənənəvi texnoloji tsikli QNQCİB-nin satış maneəliyini məhdudlaşdırmış, onun birbaşa bazarlara çıxış imkanlarını müəyyən qədər inhisara almışdır. Mərkəzləşdirilmiş qaydada, dövlətin müəyyən etdiyi kvota əsasında neftin xarici bazarlara çıxarılaraq reallaşdırılması faktiki olaraq İB-ni sərt ödəniş və maliyyə təminatından kənar edir. İqtisadi düşüncədə isə pərakəndə satıcı alıcı tapmamış məhsul istehsalının iqtisadi həlqəsi bitmiş hesab olunmur. Direktiv planlaşdırmada əsasən daxili istehlak tələblərinə uyğun olan qiymət və məhsulun maya dəyəri təyin edilir. Son 4-5 ildə quruda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr istisna edilməklə xam neftin plan qiyməti 450-550 min manat civarında tərəddüd edirsə, faktiki olaraq QNQCİB-də bu qiymət və müvafiq məhsulun maya dəyəri plan göstəricilərini üstəliyyir. Nəzərə alınsa ki, QNQCİB məhsulunu tamlıqla xaricə çıxardaraq satacaq, yaxud da rəqabətli bazar şəraitində fəaliyyət göstərəcək, onda bu qiymətin indiki valyuta kursu ilə (*1 ABŞ dolları-4800 manat*) orta hesabla 90-120 dollara bərabər olduğunu təyin etmiş olarıq. Neftin dünya

bazarında yaxın müddət üçün aşağı mühafizəkar qiyməti 1 barel 18-20 dollar dəyərləndikdə QNQCİB-də istehsal xərcləri aşağı orta qiyməti bu dəyərə uyğun gələ bilər. Bu isə orta hesabla «sıfır mənfəəti»nə bərabər götürülərək QNQCİB-in həm daxili, həm də xarici bazarda rentabelli işləmək potensialını azaldır. Belə situasiya isə göründüyü kimi, son dərəcə müstəsna olaraq istehsal xərclərinin azaldılmasını, istehsalın rentabellik aspektini önə çəkir.

Rentabellik kapitalın, məhsulun və aktivlərin rentabelliyyə bəzülünür. Ümumi rentabellik mənfəətin ƏİF-lərin orta illik dəyəri və normallaşmış istehsal dövriyyə fondlarının cəminə nisbəti ilə ölçülür. Bu göstəricilər də öz-özlüyündə məhsul vahidinin, ƏİF-in orta illik dəyərinə nisbəti-*fondverimi* və ya əksinə *fondtutumu* kimi göstəricilərdə əks olunur. Kapitalın rentabelliyyə xalis mənfəətin xüsusi kapitalla nisbəti kimi təyin edilir.

Hazırkı məqamda quruda neftqazçıxarma kompleksində məhsulun maya dəyərinin onun satış qiymətini üstələməsi konyuktur olaraq mövcud «mənfəət böhranı» bu göstəricini də hesabsız edir. Digər tərəfdən ƏİF-lərin istehsalın həcminə nisbətə yüksək çəkisi rentabelliyyə fond ölçüsündə də təsirini azaldır.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyyənin təyinatı beynəlxalq təcrübədə rentabelliklə yanaşı, digər meyarlarla *xalis cari dəyər*, *səmərəliliyyəin daxili əmsalı*, *kapital qoyuluşunun qaytarma müddəti*, *maksimal pul axını*, *zərərsizlik nöqtəsi* və sair göstəricilərdə qiymətləndirilir və ölçülür. QNQCİB-nin səmərəli fəaliyyətin təhlilində sadalanan göstəricilərdən geniş istifadə perspektivini nəzərə alaraq, daha respektabelli göstəricilər blokunun interpretasiyasını, onun tətbiqi əhəmiyyətinə aşağıdakı rəkusda diqqətə gətirək.

Xalis cari dəyər:

■ investisiyalaşan kapitalın norması kimi, reallaşdırılan kapital qoyuluşlarının məqsədyönlüyünü ifadə edir, zaman faktoru nəzərə alınmaqla fəaliyyət müddətində pulların daxil olması və məsrəfinin fərqi təyin olunur. Qeyd etdiyimiz mövcud istehsal tsikli və maliyyə sistemi respublika miqyasında «ödəməmələr» şəbəkəsi QNQCİB-yə canlı pul daxil olmasını xeyli kəskinləşdirmiş və faktiki olaraq bu göstərici illik 30-40% həddində tərəddüd edir.

Zərərsizlik nöqtəsi və ya norması:

■ gəlir və xərclərin bərabər səviyyəsinə xarakterizə edən göstəricidir. Zərərsizliyyəin təyinatında ən çox təhlil edilən daimi və dəyişən xərc göstəriciləridir. Qeyd etməliyik ki, keçid iqtisadiyyətinin özəllikləri daimi xərclərin dəyişən xərclərə nisbətə mövqeyini azaltmışdır. Zərərsizliyyəin təyinatında bir çox cəbri hesablamalardan konkret olaraq isə düstur və əmsallardan istifadə edilir. Qrafik illüstrasiyada zərərsizlik nöqtəsi satışın həcmi ilə xərclərin daimi və dəyişən təsnifatda kəsişməsində əksini tapır və aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$N = \frac{G}{X_{DJ}}$$

N natural ölçüdə məhsul satışının həcminə müvafiq zərərsizlik norması

G məhsul vahidinin satış qiyməti

X_{DJ} məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər

Mühüm idarəetmə qərarı kimi, müəssisənin istehsal gücü, ona müvafiq məhsul buraxılışı həcmi daha dəqiq isə rentabelliyyəin təyinatı əsaslı dərəcədə zərərsizlik faktoruna istinad edir. Zərərsizlik həcmi faktiki həcmə fərqi təhlil *təhlükəsizlik zonası* yaranır. ADNSETLİ-də QNQCİB-nin timsalında bu göstəricilər üzrə müvafiq təhlil və tədqiq işi aparılmışdır. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, QNQCİB-də məhsul həcmi ilə «zərərsizlik nöqtəsi» həcmi arasındakı fərq «təhlükəsizlik zonası»nı aşaraq mənfəi istiqamətlidir. Analitik metoda istinadən təhlükəsizlik zonası aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$TZ = \frac{R - N}{R}$$

TZ	təhlükəsizlik zonası
N	zərərsizlik nöqtəsi
R	satışdan daxil olmalar

Zərərsizliyin satış həcmi ilə təhlükəsizlik zonası daimi və dəyişən xərclərlə yanaşı, habelə məhsulun qiymət sərhədindən də asılıdır. Burada bir müvafiq praktiki gerçəklik də nəzərə çarpır: hər bir müəssisə daimi xərclərin azalmasına can atır. Optimal variant isə bu cəhətlərdə məhsul vahidinə düşən daimi xərclərin azaldılması, bununla zərərsiz satış həcmi kiçildərək təhlükəsizlik zonasını genişləndirməsidir.

Gəlirlərin xərcləri ödəməsi praktikada əsasən aşağıdakı göstəricilərdə əksini tapır:

- ödəniş məbləği;
- orta ödəniş həcmi;
- ödəniş əmsalı.

Ödəniş məbləği:

- satışdan daxil olmalarla ümumi daimi xərclər fərqi ifadə olunur. Onu həm də, digər hesablamada daimi xərclərlə mənfəətin cəmi kimi də ifadə etmək olar. Ödəniş məbləği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\mathbf{\ddot{O}_m = FC + P_r}$$

$\ddot{O}_m$	ödəniş məbləği
P_r	mənfəət
FC	daimi xərclər

QNQÇİB-də bu göstərici orta həcmdə 70%-ə bərabərdir.

Ödənişin orta həcmi:

- əmtənin qiyməti ilə orta dəyişən xərclərin fərqi ölçülür.

Ödəniş əmsalı:

- ödəniş məbləğinin əmtənin qiymətində pay həcmi əks etdirir.

Kompleksdə bə göstəricilər arasında praktiki olaraq faktiki fərq də o, qədər geniş deyildir.

Qabaqcıl beynəlxalq təcrübədə perspektiv (*proqnoz*) təhlil retrospektiv (*tarixi*) təhlilə nisbətə üstünlüyə malikdir. Bu ondan irəli gəlir ki, standart qərarların faktiki həllinin nəticələrini təhlil etməkdənsə istehsal kapitanları gələcəkdə mənfəət əldə edilməsi variantlarının müzakirəsinə önəm verirlər. Lakin daha dəqiq konturlu planların hazırlanması retrospektiv təhlili də qaçılmaz edir. Səmərəli strateji planlaşdırma hər iki analitik sferanın sintezində məhsuldarlığa yetir. Bu baxımdan QNQÇİB-nin istənilən inkişaf ssenarisinin işlənməsi genetik faktoru önə çıxarır.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə rentabelli fəaliyyət sferasında mənfəət və xərclərin tədqiqinə sistemli yanaşmada *marcinal analizdən* istifadə edilir. Bu sistem üzrə aparılan təhlilin əsasında *marcinal* gəlir durur. *Marcinal* gəlir daimi xərclərdə olan mənfəəti ifadə edir. İstehsal və satış xərclərinin daimi, dəyişən və *marcinal* gəlir kateqoriyasına bölgüsü real bazar ölkələrində geniş tətbiq edilən «*direkt-kostinq*» sisteminə müvafiq göstəricilər arasında

qarşılıqlı əlaqəliyə təsir faktorlarının dəqiq ölçülməsi məqsədi daşıyır. Xərclərin daimi, dəyişən və marjinal gəlir kateqoriyasına təsnifatı, onu marjinal analizi-zərərsiz satış həcmnin böhran piki, təhlükəsizlik zonası hesabat göstəriciləri əsasında mənfəət məbləğini və habelə bu göstəriciləri perspektiv səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Çoxsaylı aprobeşiyalar marjinal analiz metodikası ilə əldə edilmiş nəticələrin həqiqiliyini təsdiq etmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində rentabelli fəaliyyətin və iqtisadi səmərəliliyin determinantları görüldüyü kimi çeşidli düzümdə xarici və daxili faktorlar və habelə müntəzəm təkmilləşən yeni iqtisadi texnologiyalardan, mövcud empirik, analitik və metodik prinsiplərdə ehtiva olunur. Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, kommersional məntiqə rəğmən hər bir istehsal agentii fəaliyyət prosesində çəkdiyi xərclərə müqabil mənfəət əldə etmək məqsədini güdür. Bu praqmatik prinsip mülkiyyət münasibətlərini orientasiyasından asılı olmayaraq neft hasil edənlər üçün də eynəndir. Əgər hasilat xərcləri əmtəənin satış bazar qiymətlərini üstələyərsə, belə fəaliyyət ümumiyyətlə, aparılmır. Daha mülayim və müvafiq xərclər sistemi hazırlanaraq onun maneəsiz ardıcıl yerinə yetirilməsi mümkün olduqda, niyyətlər gerçəkləşdirilir. Satış həcmnin və qiymətinin hesablanmasında daimi və dəyişən xərclər mənfəət üçün zəmin yaratdığı halda istehsal rentabelli, əksinə isə zərərli təyinat alır. Buna görə də, xərclər və gəlirlərin rentabellik aspektində müvafiqliyi problemi, daha dəqiq isə zərərsiz işləmək prinsipi istehsal səmərəliliyi kontekstində aktualıq sırasında birinci yeri tutur.

9.5. Neftqazçıxarmada istehsal leverijinin tətbiqi

Milli neftqazçıxarma sənayesinin bazar müstəvisinə keçid şəraitində maliyyə faktoru daha relyefli konturda çıxış edir. Məhz buna görə də, maliyyə ilə bağlı problemlərin mülayimləşdirilməsi, mənfəətin artırılması, sabit və ritmik istehsalın təminatında iqtisadi səmərəliliyi yüksəldən mühüm amil hesab olunur. Maliyyə analizində mənfəətin yüksəldilməsi məqsədilə müəssisənin aktiv və passivlərinin strukturunun optimallaşdırılması prosesi-*leveric* hesablamalarında əksini tapır. Geniş iqtisadi ampulada çıxış edən leveric anlayışı əsasən təsbit olunmuş və olunmamış gəlirlərdə, qiymətli kağızlara kapital qoyuluşuna, əmtəə ehtiyatlarının kapital məbləğinə, xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbəti kimi çoxməzmunlu mahiyyət daşıyır. Leveric həm də təşkilatın investisiya siyasətinin səmərəliliyinin, maliyyə və istehsal riskinin dərəcəsinə qiymətləndirən iqtisadi metoddur. Praktiki prizmada levericə istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin nisbi dəyişməsinə təsir edən iqtisadi alət kimi də yanaşılır. Çoxnövlü olmasına baxmayaraq, əsasən üç-*istehsal, maliyyə və maliyyə-istehsal* formasında çıxış etsə də bizim tədqiqat obyektində neftqazçıxarmanın sahəvi özəllikləri nəzərə alınmaqla dominantlıq daimi və dəyişən xərclər balansının tənzimlənməsində istifadəsini tapan istehsal levericinin hesablanmasına verilmişdir.

Milli neftqazçıxarmada istehsal levericinin hesablanması və tətbiqi o, qədər də geniş intişar tapmamışdır. Bunun da ilkin səbəblərini neftqazçıxarmanın indiki mərhələdə hələ də yüksək qeyri-bazar sektoru kimi fəaliyyətinin davamlılığında, hazırkı strategiyanın daha çox hasilat-plan tapşırıqlarının reallaşmasına yönəlməsində aramaq lazımdır. Lakin şübhə yoxdur ki, respublikada aparılan iqtisadi islahatlar dərinləşdikcə köhnə istismar sahələrində, o cümlədən, qurudakı kompleksdə geniş kommersioniyalaşma, dolğun bazar təsisatlarına inteqrasiya güclənəcək və bu keçid qaçılmaz olacaqdır. Bu baxımdan analitik çevrədə də, bazar təyinatlı mexanizmlərin geniş tətbiqi istehsalın iqtisadi modifikasiyasını gücləndirəcəkdir. Leveric əmsallı alqoritmlərin milli neft-qaz sənayesində tətbiq və təhlil dövryyəsinə qatılması da istehsal komplekslərinin stabil iqtisadi və maliyyə stasionarlılığının təminatında əhəmiyyətini nümayiş etdirəcəkdir.

Satış və istehsal həcmnin istənilən dəyişikliyi qeyd olunduğu kimi, mənfəətə ciddi təsir edir. Bu asılılıq *leverj effektivində* təcəssüm olunur. Leveric effektivliyi, xüsusən də istehsal və ya əməliyyat levericinin neft-qaz sənayesində tətbiqi xərclərin dinamik meylini, investisiyon fəaliyyətdə maliyyə riskini, iqtisadi səmərəliliyi təyin etmədə və nəzarətdə saxlamada da mühüm

əhəmiyyətlidir. İstehsal leverici daimi xərclərin mənfəətlə və zərərlə dəyişən istehsal həcmində təsir qüvvəsini əks etdirir. Daha dəqiq isə onun faktorial modeli daimi və dəyişən xərclər və mənfəət təşkil edir. Bu amillər arasında münasibət investisiya siyasəti, texniki və texnoloji strategiyadan asılı təmasda təsbit olunur. Təcrübə və nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, daimi xərclərin dəyişən xərclərə üstün münasibətdə olduğu təşkilatlarda istehsal leverici əmsali yüksəkdir. Burada mahiyyət ondan ibarətdir ki, müəyyən istehsal həcmində daimi xərclərin istehsal məsrəflərində xüsusi çəkisi nə qədər çoxdursa, istehsal leverici də o qədər yüksəkdir. Belə reallıq isə öz növbəsində sahibkarlıq riskinin yüksək reytingliyini zəmanətli edir. Yüksək levericlik o, təsərrüfatlara şamil olunur ki, onlar geniş istehsal vəsaitli imkanlara malikdirlər.

İstehsal leverici aşağıdakı düsturlar vasitəsi ilə hesablanır:

$$L = \frac{R - VC}{P_r} \quad \text{və ya} \quad L = \frac{FC - P_r}{P_r}$$

L	istehsal leverici
R	satışdan daxilolmalar
P_r	mənfəət
FC	daimi xərclər
VC	dəyişən xərclər

QNQÇİB-də mənfəətlə dəyişən və daimi xərclərin son illərdə formalaşmış konfigurasiyasını aşağıdakı orta düzümdə səciyyələndirilir

$$FC + VC + P_r = 65 + 25 + 10$$

Faktiki göstəriciləri tətbiq etməklə QNQÇİB-də istehsal leverici 7 əmsalını verir. Əlbəttə, möhkəm pul dövryyəsi, əlverişli və normal istehsal şəraiti, davamlı sosial təminatı və nisbi stabil satış qiymətində bunu yüksək göstərici hesab etmək olar. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, «ödəməmələr sindromu» hakim kəsilən istehsalat kompleksində məhsulun satışının yarısından çoxu birbaşa daxilolmalardan deyil, əvəzləşdirmə, qismən də barter hesabına formalaşır. Bu formalı dövryyənin isə maliyyə nəticəliyi faktiki olaraq mənfəəti istisna edir və geniş ödəməmələr şəbəkəsində zərərlə yekunlaşır. Belə şəraitdə bu göstərici məğzi mahiyyətini itirir. Məhz bu reallıqdan çıxış edərək neftqazçıxarma kompleksində hazırda satışdan daxilolmaların indiki iqtisadi və maliyyə durumuna rəğmən dəqiq proqnozlaşdırılmasının mürəkkəb və çətin olduğu nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda leveric effektivliyinin artırılması məqsədi ilə ödənişqabiliyyətinin yüksəldilməsi, xərclər konfigurasiyasının optimal nisbəti də müəyyən olunmalıdır.

Satışda xərclərin fərqlərinin sıfır mənfəətə uyğun həcmi nəzərdə tutan zərərsizliyin təhlilində ən mühüm hesablama alqoritmi qeyd olunduğu kimi, zərərsizlik nöqtəsinin təyinatı ilə bağlıdır. Zərərsizliyin təhlili və təyinatında levericlə harmonik sistem təşkil edən istehsal və ya əməliyyat alətinin (*rıçak*) səmərəlilik göstəricisi-İAS-dan (*ingiliscə-operating leverage*) təhlil prosesində daha geniş istifadə edilir.

İAS satışdan daxilolmaların dəyişkənliyinin mənfəətə təsirini göstərir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$OL = \frac{\Delta P_r}{\Delta R}$$

OL	İAS
ΔP_r	mənfəətin faizlə dəyişməsi
ΔR	satışdan daxilolmaların faizlə dəyişilməsi

Yüksək İAS şəraiti mənfəət dəyişkənliyinin yüksək riskliliyini göstərən əlamət kimi, qiymətləndirilir. İAS–*A*-ya bərabər olduqda, satışdan daxilolmalar 1% yüksəlişdə mənfəətə *A*% təsir edəcək. Əgər daxilolmalar da *A*-ya bərabədirsə, onda mənfəət sıfır təyinatı alacaqdır.

İAS-a istinadən satışdan daxilolmaların dəyişkənliyinin kompensasiyası müvafiq daimi və dəyişən xərclərin ixtisarı ilə təyin olunur. Diqqətə gətirilən xərclərin faiz bölgüsünə ($FC+VC+P_r=65+25+10$) əsasən QNQCİB-də bu göstərici istehsal levericində olduğu kimi, 7-yə bərabərdir.

Neft biznesində istehsal leverici əmsalı yataqların həcmi, istismar şəraiti və müvafiq konyukturadan asılı olaraq müxtəlif ölçülü ola bilər. Lakin burada mühüm məqbul əlamət daimi xərclər nisbətinin xüsusi çəkisinin yüksəkliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan təqdim olunan metoda istinadən maya dəyəri, rentabellik, mənfəətin planlaşdırılmasında daimi və dəyişən xərclər balansının müəyyənləşdirilməsində ondan müvafiq hesablama alqoritmi kimi istifadə də nəzərdən keçirilə bilər.

Neftqazçıxarmada istehsal levericinin tətbiqi həm də, kompleksin səmərəli fəaliyyətin proqnozlaşdırılmasında metodik iqtisadi alət kimi də mühümdür. Bu metoddan qeyd olunan marginal analiz sistemi ilə təhlilin aparılması da mümkündür. Rəşional xərclər, optimal hasilat həcminə uyğun maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində perspektiv inkişafa zəmin olan istənilən layihələrin iqtisadi əsaslandırılmasında, rentabelli fəaliyyəti, iqtisadi səmərəliliyi yüksəldən amil olaraq leveric effektivliyi daha mütərəqqi texnoloji yüksəlişə təminat verən investisiyaların cəlb edilməsində iqtisadi mexanizm kimi əhəmiyyətini nümayiş etdirəcəkdir. Bununla belə, təsərrüfatın maliyyə dayanıqlığını gücləndirən iqtisadi-metodoloji amillər içərisində istehsal levericliyi effektivliyinin hesablanması tətbiqi iqtisadi səmərəliliyi mühafizə edən, monitorinq sisteminin vacib elementi kimi də təyinatını alacaqdır.

III HİSSƏ FİSKAL ORİENTİRLƏR

X FƏSİL MALİYYƏ MENEJCMENTİ

10.1. Mütərəqqi maliyyə formalarının neftqazçıxarmada tətbiqi

Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırın, səmərəliyə xidmət edən göstəricilər və təsərrüfat dövriyyəsində pul vəsaitlərinin formalaşmasını, istifadəsini, bölgüsünü təcəssüm etdirən iqtisadi münasibətlər sistemidir. İqtisadi fəaliyyətdə maliyyənin əlahiddə rolu vardır. Onun xüsusi cəhəti məxsusi pul formasında çıxış etməsidir. İstehsal dövriyyəsində maliyyə aktları paralel olaraq bütün təsərrüfat əməliyyatlarında əks olunur. Maliyyə məhdud pul vəsaitlərinin zaman və qeyri-müəyyənlik şəraitində bölgüsünü tədqiq edən təlim kimi üç mühüm analitik sütun üzərində dayanır:

- zaman amilini nəzərə almaqla pul vəsaitlərindən istifadənin optimallaşması;
- aktivlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi;
- riskin idarə edilməsi.

Maliyyə ilə bağlı münasibətlər müəssisələrarası, müxtəlif bank-kredit, investisiya institutları, fondlar və digər müvafiq struktur təşkilatlarda ehtiva olunur. Təşkilatın daxilində resursların mövcudluğu, yerləşməsi, istifadəsi *maliyyə dayanaqlığı, balansın likvidliyi* göstəricilərində ifadəsini tapır.

Müəssisələrdə maliyyə əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- bölüşdürücü;
- stimullaşdırıcı;
- nəzarət.

Bölüşdürücü funksiya əsasən pul gəlirlərini, fondları formalaşdırır və onların istifadəsini gerçəkləşdirir. Stimullaşdırıcı funksiya bütün istehsal prosesini hərəkətə gətirən mühüm əlamət kimi çıxış edir. Nəzarət funksiyası mühasibat, statistik, operativ hesabat göstəriciləri və maliyyə təsirləri vasitəsilə reallaşdırılır.

Maliyyə tək cə iqtisadi kateqoriya deyil, həm də istehsal və ticarət fəaliyyətini təsirləndirən güclü bir alətdir. Bu reallıq isə *maliyyə mexanizmi* vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə mexanizmi maliyyə resurslarının planlaşdırılması, stimullaşdırılması istifadəsini əhatə edən maliyyə təsirləri sistemidir. Maliyyə mexanizmi aşağıdakı beş qarşılıqlı elementi ehtiva edir:

- maliyyə metodları (*təsərrüfat prosesinə maliyyə münasibətlərinin təsir üsullarını əhatə edir*);
- maliyyə alətləri (*maliyyə metodlarını hərəkət fəndlərini əhatə edir*);
- hüquqi təminat (*qanunvericilik aktlarını əhatə edir*);
- normativ təminat (*normativ hüquqi aktları əhatə edir*);
- informasiya təminat (*maliyyə, kommersiya, iqtisadi informasiyaları əhatə edir*).

Maliyyə resursları təşkilatın cari və geniş təkrar istehsal xərclərini və habelə maliyyə öhdəlikləri, iqtisadi stimullaşdırmanı nəzərdə tutan sərəncamda olan pul vəsaitləridir. Məhz yetərli və çevik maliyyə resurslarına maliklik bütün istehsal strukturlarında olduğu kimi, neftqazçıxarma kompleksində də həyati əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Maliyyə resursları arasında dayanaqlı passivlər də müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Buraya nizamnamə kapitalı, ehtiyat və digər fondlar, uzunmüddətli borclar, müəssisə dövriyyəsində daim mövcud olan kreditör borcları aiddir. Sonuncuya əmək haqqının hesablaşması və verilməsi üzrə müddət fərqi, büdcədən kənar fondlara ödənişlər, alıcı və təchizatçılara hesablamalar şamil olunur.

Maliyyə resurslarına maliklik heç də «Fərhadın almaz gülüngü» rolunu oynamır. Burada səmərəlilik zərbənin hansı qayaya və hansı gücdə vurulması ilə şərtlənir. Bazar prinsipləri isə

maliyyə sərfinə daha optimal planlılıq aspektində yanaşır. Belə ki, burada maliyyə planları strateji planların bir hissəsini təşkil edir

Müasir şəraitdə müəssisələr maliyyə planının köməyi ilə sərəncamında qalan mənfəətin bölgüsü və xərclənməsini müstəqil həyata keçirirlər. *Maliyyə planının* məqsədi maliyyə resurslarının mümkün həcmnin təyinatı, maliyyə göstəriciləri üzrə ehtiyat və kapitalın proqnozlaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılmasının mühüm cəhəti təsərrüfatlaşan obyektin gəlir və xərclər mərkəzini təyin edən strategiya ilə bağlıdır. *Gəlir mərkəzi* təsərrüfatlaşan subyektə maksimal mənfəət gətirən bölməni əhatə edir. *Xərc mərkəzi* isə az rentabelli qeyri-kommersiya xarakterli, lakin təsərrüfat-ticarət prosesində mühüm rol oynayan bölmədir. Bir çox Qərb firmaları maliyyə planlaşdırılmasında «iyirminin-səksənə» qaydasına üstünlük verirlər. Burada 20% kapital xərci, 80% mənfəət verməlidir. Qalan 80% kapital isə 20% mənfəətə bərabərdir. Bu prinsip köhnə istismar sahələrində maliyyə və mənfəət planlaşmasında rəhbər tutulması, müvafiq mədən komplekslərində ekspremet layihələrin tətbiqində sınaqda da məqbul hesab edilməlidir. Qəbul olunmuş praktikaya görə maliyyə planlaşdırılması, adətən beşillik müddətə müəyyən edilir. Bununla yanaşı perspektiv, cari və operativ planlaşdırma da həyata keçirilir.

Neftqazçıxarma kompleksinin yeni iqtisadi modelinin strukturlandırılması maliyyə amili ilə müəyyən olunacaqdır. Bu baxımdan quruda neftqazçıxarma kompleksində də aparılan istənilən iqtisadi tədbirin səmərəli reallaşması maliyyə və onu səciyyələndirən xarakterik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, onlardan istifadə sərəhsinə malikliyi önə çıxarır. Maliyyə ilə bağlı problemlərin neftqazçıxarma kompleksində həlli, bu iqtisadi kateqoriyanın xarakterik cəhət və əlamətlərini, onun səmərəliliyə, istehsal artımına təsir effekti bilmədən mümkün deyildir.

Bazar mühitə təsərrüfatın bütün sektorlarında olduğu kimi neftqazçıxarmada da maliyyə faktorunu digər texniki-iqtisadi amillərin fəvqünə qaldırır. Burada isə müəssisənin fəaliyyətinin istənilən obrazlı təşkili müvafiq maliyyə qaynağı və mexanizmləri olmadan səmərəsiz bir işdir. Bu baxımdan neftqazçıxarmada istehsalın operativ tənzimlənməsi əksərən gündəlik maliyyə axımına müvafiq qurulur. Kapitallaşan hasilat məhsulu pula çevirərək mədaxil formasını alır. Lakin mədaxil və ya satışdan daxilolmalar məhsul istehsalına sərf edilən xərcin əvəzi, müəyyən pul-maliyyə, ehtiyat fondlarının yaranması mənbəyi olsa da tam olaraq gəliri ifadə etmir. Daxilolmalar faktiki olaraq son yığıda mənfəəti ərsəyə yetirən amilə çevrilir. Maliyyə nəticəliyini ayırd etmək məqsədilə mədaxili, istehsal xərcləri və gəlirlərlə uzlaşdırmaq lazım gəlir. Daxilolmalar maliyyə dəyərini üstələdikdə maliyyə nəticəliyi mənfəət, əksinə isə zərərle şəhadətlənir.

Mənfəət müəssisənin ən mühüm sərvəti, əlavə və ehtiyat enerji qaynağı kimi bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi səmərəni, maliyyə resurslarının, müxtəlif təyinatlı fondların fundamental əsasını təşkil edir. Sərəncamda qalan mənfəətə yığım və istehlak kimi də təyinat vermək olar. Bu baxımdan yığma yönələn pul resursları maliyyə aktivlərini təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, Sovetlər İttifaqı çökdükdən sonra Quruda neftqazçıxarma kompleksində mövcud özünü təminat, özünümaliyyələşdirmə sistemi də dağılmış, mənfəətin bölüşdürülməsində strateji planda fondyاراتma prosesi də sıradan çıxmışdır. İndi müvafiq fondların formalaşdırılması simvolik səviyyəyə daşır və faktiki olaraq banklarda bu yönümdə müvafiq hesab açılmır və fond yığımı prosesi gerçəkləşdirilmir. Digər tərəfdən ödəmələr problemi də fondyاراتma prosesinin qarşısını alan başlıca faktora çevrilmişdir. Bütün bu deformasiyon proseslər isə ümumilikdə maliyyə dayanıqlılığının sarsıtılmasına gətirmişdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında maliyyə faktorunun xüsusi önəm daşması, onun optimallaşdırılmasının, firmanın maliyyə arxitekturasının işlənməsinin yeni texnoloji üslubu kimi, maliyyə mühəndisliyi çıxış edir. Yeni maliyyə təlimi maliyyə mühəndisliyi müvafiq sahədə yeni yanaşma prinsiplərini rəhbər tutaraq mövcud maliyyə problemlərinin həllində texnoloji vasitələr və maliyyə texnologiyalarının, maliyyə istehsal alətlərinin işlənməsi və tətbiqini nəzərdə tutur. Bu təlim maliyyə ilə bağlı bütün həlqədə riyazi-statistik metodları, qayda və ənənələri, hüquqi tərəflər və kodeksləri əhatə edir.

Neftqazçıxarma kompleksində mütərəqqi maliyyə texnologiyalarının tətbiq spektri geniş olsa da, burada əsas prinsip bazar münasibətlərini təbiətindən doğan nağdlılıqla bağlıdır. Tətbiq edilən hər hansı mütərəqqi maliyyə texnologiyaları nəticəlik etibarını ilə fərqlənməlidir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində səmərəli fəaliyyət təsbit olunmuş müqavilə şərtlərinə əsasən akkreditiv formalı, tam ödəniş təminatlı olmalıdır. Məhz ödənişqabiliyyətli konturagentlərlə iqtisadi münasibətlərin qurulması borclar probleminin həllinə xeyli mülayimlik gətirəcəkdir.

10.2. Maliyyə dayanaqlılığının təyin edilməsində menecment texnologiyaları

QNQÇİB-də başlıca maliyyə mənbəyini xam neftin və təbii qazın, müəyyən qədər də xidmət və digər satışdan daxilolmalar təşkil etsə də, xalis dayanaqlı maliyyə aktivləri haqqında mülahizə yürütmək çətinidir. Bu çətinliyi yaradan determinantlar isə maliyyə dövriyyəsində nağdli hesablaşmaların məhdudluğu ilə bağlıdır. Keçid dövrünün mənfə təzahürlərindən olan dövriyyə vəsaitlərinin kasadlığı operativ pul köçürmələrini mümkünə etmişdir.

Neftqazçıxarmada maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemində *ödənişqabiliyyətlilik, likvidlik, aktivlərin səmərəli istifadəsi və mənfəətliliklə* ölçülür. Məhz bu əlaqələr firmanın işgüzar reputasiyası-qudvil, başqa mənada onun bazar qiyməti ilə balans dəyəri fərqi şərtləndirir.

Ödənişqabiliyyətlilik mühüm maliyyə iqtisadi amil kimi daha çox çəkiyə malikdir. O, operativlik, maneərliliyin təminatçısı kimi, çıxış edərək istehsalın fasiləsizliyini, səmərəliliyi, uzun və qısa müddətdə öhdəliklərin reallaşdırılmasını gerçəkləşdirir və maliyyə riski, iflas ehtimallığını ölçüləndirən əlavə kapitalın cəlbəedilməsi imkanlarını səciyyələndirir.

Likvidlik mövcud borcların vaxtında ödənilməsi, balans aktivlərinin pul öhdəliklərinə çevrilməsi bacarığı ilə ölçülür və qısa müddətli borcların, onun dövriyyə aktivləri ilə ödəniş ölçüsünü əks etdirir. Təşkilatın real vəziyyəti ümumi göstəricilər üzrə illik yekunlar-mühasibat balansını əsasında təhlildə qiymətini alır.

Təşkilatın maliyyə dayanaqlılığını və ödənişqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi təhlil və xərclərin məqsədyönlü metodları əsasında həllini tapır. Təhlil metoduna əsasən illik mühasibat sənədləri, qeyri-ödənişliyi xarakterizə edən nəzərdən keçirdiyimiz göstəricilər və digər amillərlə qarşılıqlı uzlaşmada araşdırılır. Xərclərin məqsədyönlü metodu istehsalın kritik həcmnin aşağı satış həddi arasında münasibəti xarakterizə edir. Bu təmas 0-a bərabər mənfəət kimi qəbul edilir. Kritik həcmdən aşağı hasilat zərərli nəticələndirir. Faktiki həcmə kritik həcm fərqi böyüklüyü, rentabellik astanasını, onun maliyyə dayanaqlılığını artıran şərt kimi qəbul olunur.

Neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılmasında müxtəlif maliyyə-kredit institutları, xüsusən də banklar əhəmiyyətli formada iştirak edirlər. Məhz banklar iqtisadiyyatın digər sektorlarında olduğu kimi, neftqazçıxarmada da səmərəli maliyyə menecmentinin təşkilində fəallıq nümayiş etdirir, maliyyə fəaliyyətinin uğurlu tənzimlənməsini və nəzarəti reallaşdırırlar. Faktoring, maliyyə lizinqi, trust əməliyyatları, neftin müstəqil satışı perspektivində isə çevik birca alətləri spot, forvart, fyuçers, oppision sövdələşməsi formalarının da mütərəqqi maliyyə texnologiyaları kimi çıxış edir.

Neft-qaz industriyasında maliyyə hesabatlarının tərtibi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada maliyyə hesabatının IAS tələbləri, aktivlərin dəyərinin, onların istismarı zamanı gələcək iqtisadi səmərəni aşan məbləğlərdə göstərilməməsini şərtləndirir. Özünün və müstəqil qurumların göstəricilərini tədqiq edən əksər neft kompaniyaları gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətini mövcud ehtiyatlar üzrə qiymətləndirirlər. Sonra dəyərin enməsinin təyinatı məqsədi ilə bu qiymətləndirmə xalis kapitallaşmış xərclərin ölçüləri ilə müqayisə olunur.

Neft-qaz hasilatı ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyə hesabatları təsbit olunmuş qaydalara görə aşağıdakı informasiyaları ehtiva edir.

- ➔ fəaliyyət üzrə maliyyə nəticələrini;
- ➔ diskontlaşmış pul vəsaitlərin hərəkəti;

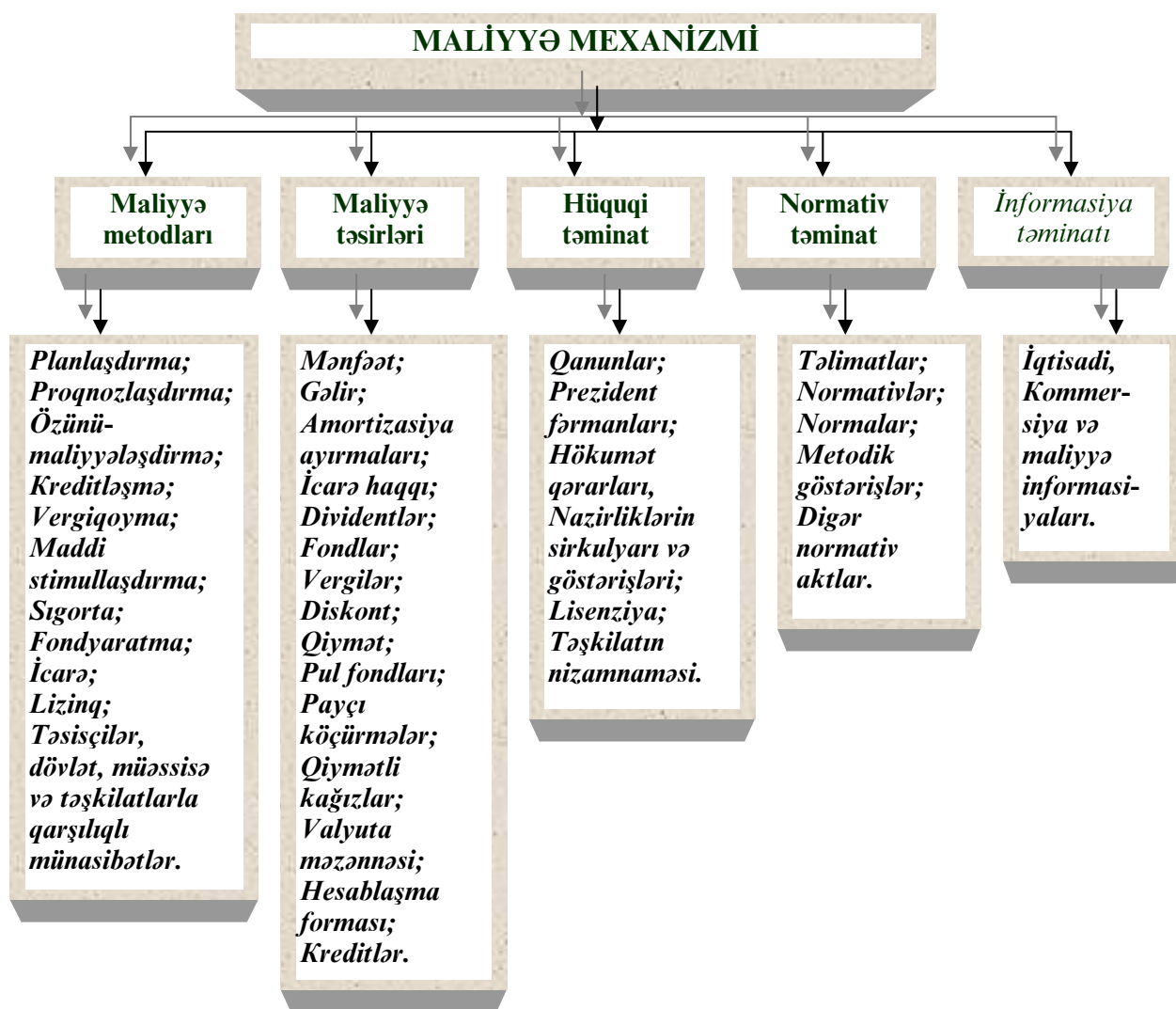
- uçot metodlarından istifadə;
- istehsal aktivləri üzrə kapitallaşmış xərclər və onlarla əlaqədar aşınma və amortizasiya;
- neft-qaz yataqlarının alınması, kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə xərclər;
- ehtiyatlar və onların dinamikliyi aşınma üzrə informasiyalar;

Müəssisələrdə maliyyə işinin təşkili strateji planda müvafiq maliyyə mexanizminin işlənməsini şərtləndir. Maliyyə mexanizmi ümumi olduğu qədər də sahəvi müstəvidə özəllikləri vardır. Neft-qaz hasilatını reallaşdıran İmicli kompaniyalar da maliyyə menecmentində maliyyə mexanizmi qurmaya önəm verirlər. Mühasibat hesabatlarının qiymətləndirilməsi və təhlili maliyyə menenjmentinin əsas bölmələrindən birini əhatə edir. Mühasibatın min illik tarixinə rəğmən gənç elm sahəsi kimi, maliyyə menenjmenti mənfəətin maksimallaşdırılmasını təmin edən prosesləri öyrənir. Maliyyə menecmenti maliyyə analizinə yaxındır. Bu funksiyaları bir qədər Təsərrüfat Fəaliyyətinin Təhlili elmi fənni yerinə yetirir.

Aşağıdakı sxemdə neftqazçıxarma müəssisəsinin mümkün maliyyə mexanizmi əksini tapmışdır.

Sxem 6

QNQÇİB-nin maliyyə mexanizmi

Müəssisənin özünümaliyyələşdirmə imkanlığı normal fəaliyyət üçün zəruri maliyyə resurslarının məqsədyönlü yerləşdirilməsini, səmərəli istifadəsini, ödənişqabiliyyətliliyini və maliyyə dayanıqlılığını xarakterizə edən cəhətlərlə bağlıdır. Maliyyələşdirmə geniş göstəricilər şəbəkəsində səciyyələndirilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- kapitalın strukturu, yerləşməsi və yaranma mənbəyi;
- istifadənin səmərəliliyi və intensivliyi;
- ödənişqabiliyyətlilik və kreditqabiliyyətlilik;
- maliyyə dayanıqlılığı ehtiyatı.

Maliyyə vəziyyəti dayanıqlı, qeyri-dayanaqlı və böhranlı ola bilər. Vaxtında ödənişləri gerçəkləşdirmək bacarığı, öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək yaxşı maliyyə vəziyyətindən xəbər verir. Bazar şəraitində normal fəaliyyəti təmin etmək, iflasdan qurtulmaq, maliyyə işlərini bilmək və idarəetmə bacarığından asılıdır. Bununla belə, maliyyə işinin incəliklərini, kapitalın strukturu, mənbəyi, likvidlik, ödənişqabiliyyətlilik, kreditqabiliyyətlilik, rentabellik astanası, maliyyə dayanıqlılığının ehtiyatlılığı, risk dərəcəsi, səmərəlilik və digər iqtisadi-maliyyə kateqoriyalarını və bu sahənin metodik və analitik cəhətlərini də bilmək zəruridir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili mütləq və nisbi göstəricilər şəbəkəsində təhlil edilir. Maliyyə vəziyyətinin təhlili təkcə müəssisə daxilində deyil, həm də dışardakı maraqlılar tərəfindən də qiymətləndirilir. Bu baxımdan müvafiq təhlil daxili, həm də xarici təhlil bölgüsünə məruz qalır. Maliyyə vəziyyətinin istehsalatda təhlilinin başlıca informasiya mənbəyini formalaşmış qaydaya görə əsasən aşağıdakı sənədlər təşkil edir:

- Mühasibat balansı (*forma 1*);
- Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (*forma 2*);
- Kapitalın hərəkəti haqqında hesabat (*forma 3*)

Bundan başqa mühasibat uçotunun digər hesabatları, balansın maddələrini deşifrələyən, detallaşdıran ilkin, sintetik və analitik göstəricilər də təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilində əksini tapır. Bu təhlil əsasən aşağıdakı istiqamətli funksiyaların gerçəkləşməsinə əhatə edir:

- məhsulun reallaşmasına və mənfəətin əldə edilməsinə sistemli nəzarətin təminatı;
- təsiredici subyektiv və obyektiv faktorlar aşkarlanması;
- istehsal həcmının və mənfəətin artım imkanlarının təyinatı.

Maliyyə vəziyyəti ilə bağlı mühüm əlamətlərdən biri də borclar problemdir. Bu baxımdan borcların təhlilində mənafeləri daha çox debitor borcları əhatə edir. Debitor borclarının mənsəyi, tərkibi, müddəti, dinamikası, öyrənilməsi və araşdırılması, onların tərkibində qeyri-real, şübhəli elementlərin aşkarlanması müvafiq təhlildə əksini tapır. Bu təhlil mühasibat balansının maddələrinə əsasən aparılır.

Maliyyə dayanıqlılığı davamlılıq aspektinə görə, əsasən aşağıdakı düzümdə təsnifləşdirilir:

- maliyyə dayanıqlılığının mütləq vəziyyəti;
- normal dayanıqlılıq;
- qeyri-dayanaqlı maliyyə vəziyyəti;
- böhranlı maliyyə vəziyyəti.

Maliyyə vəziyyətinin təhlilində xüsusi mövqedə maliyyə dayanıqlılığının ehtiyatı və ya təhlükəsizlik zonası tutur. Uyğun təhlil işə istehsal xərclərinin qrupları daimi, dəyişən və marjinal gəlir bölgüsü üzərində aparılır. Bu bölgü rentabellik astanasının təyin edilməsinə imkan verir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$R_A = \frac{X_{DM}}{MG}$$

R_A rentabellik astanası.

X_{DM} satılan məhsulun maya dəyərində daimi xərclərin çəkisi.

MG daxilolmalarda marjinal gəlirin payı.

Rentabellik astanası məlum olduqda maliyyə dayanaqlılığı ehtiyatını da hesablamaq mümkündür.

$$MDE = \frac{E - R_d}{S} \cdot 100$$

MDE maliyyə dayanaqlılığı ehtiyatı;
S satışdan daxilolmalar;

Təqdim edilən hesablama metodikasına əsasən QNQÇİB-də maliyyə dayanaqlılığını əks etdirən bu və ya digər göstəriciləri də təyin etmək mümkündür. Lakin keçid dövrünün iqtisadi özəllikləri, kompleksdə son illərdə sabitləşmiş iqtisadi və idarəetmə durumu müvafiq metodikadan dolğun istifadəni bir qədər passivləşdirir. Bununla belə istehsal, satışın ənənəvi texnoloji prosedurası ödəməmələr şəbəkəsi və bazar iqtisadiyyatının sahədə digər tamamlanmayan reallıqları prosesinin gerçəkləşməsində əhəmiyyətli təsirə malikdir. İqtisadi təhlilə yanaşmada mütərəqqi beynəlxalq standartların, xüsusən də marginal analiz, «direkt-kostinq» sisteminin tətbiq edilməməsi də analitik rəqəsdə səmərəli və davamlı maliyyə dayanıqlılığının təminatında əks olunur. Şübhəsiz belə bir sistemin çox da uzaq olmayan müddətdə ölkəmizin neft sənayesində də təbii gerçəkliyə çevriləcəkdir.

10.3. «Ödəməmələr» probleminin mahiyyəti və təcrid edilməsi mexanizmləri

Neft hasilatının aparıcı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, zəngin təbii sərvətlər, neft-qaz resursları industrial inkişafda mühüm əhəmiyyət daşısa da, heç də həmişə gözlənilən yüksəlişi tam reallaşdırma bilmir. Çağdaş spesifik, coğrafi-regional məzmun, keçid dövrünün tələblərindən irəli gələn reallıqlar sintezində ümumi və əlahiddə problemlər respublika iqtisadiyyatının inkişafında öz nüfuz izini qoymağdadır. Vəsait çatışmamazlığı, investisiyon qıtlılıqla yanaşı, pul dövriyyəsidəki gərginliklər, başlıca olaraq ödəməmələr daha kəskin və problematiktir.

Mövcud problem postsovet ölkələrində də çalar müxtəlifliyi və miqyaslılığı ilə nəzərə çarpır. «Ödəməmələr sindromu» keçid epoxasının mənfəət atributu kimi, iqtisadiyyatı sarsıdan, inkişafı ləngidən başlıca maneəyə çevrilmişdir. Onun genetik tarixinin, anatomik quruluşunun təhlili, belə bir diaqnostikaya əsas verir ki, daha çox total-planlı iqtisadiyyatın neqativ təzahürlərindən olan ödəməmələr, həm də depressiv məqamların virusudur. Yüksək immunitetli klassik bazar ölkələrində də analoji halların baş verməsi qaçılmazdır. Fərq isə miqyaslılıq, şəbəkəlilik parametrlərindədir. Bu terapiyanı müvəqqəti, «ağrıkəsici preparatlarla» deyil, onun tam sağlamlaşdırılmasını nəzərdə tutan elmi-əməli profilaktik tədbirlərdə aramaq lazımdır.

Real bazar ölkələrində sürəkli borclar terminologiyada təsbit olunmur. Bizim işlətdiyimiz «ödəməmələr» termini də Sovetlər İttifaqının maliyyə sistemindən miras qalmış vaxtı ötmüş debitor və kreditor borclarını mənalandıran rus-«neplateci» sözünün milli tərcümə variantıdır. Lakin onun ensiklopedik interpretasiyası isə borclunun kreditorla hesablaşmadan, o cümlədən, akseptdən, vekseldən tədiyyəçinin imtina etməsi, digər anlamda ödəmə və ayırmaların daxil olmamasını ifadələndirir.

İqtisadiyyatlarını klassik bazar ənənələri üzərində bərqərar edən ölkələrdə, həmçinin müasir iqtisadi nəzəriyyədə «ödəməmələr» mənasını verən konkret istilahlər mövcud deyildir. Son əlli ildə dünyanın aparıcı universitetlərində, indi isə postsosialist məkanında da iqtisad təlimində əsas dərslər vəsaitlərindən biri kimi tədris olunan Nobel laureatı P.E.Samuelsonun V.D.Nordxausla birgə yazdığı «İqtisadiyyat», K.R.Makkonelli, S.L.Bryunun məşhur

«Ekonomiks» və habelə maliyyə üzrə səmərəli dərş vəsaiti hesab edilən professor Z.Bodi və Nobel laureyatı R.Mertonun «Maliyyə» adlı kitablarında da ödəməmələri təsüuratlandırın oçerklər yoxdur. Lakin bizim üçün xarakterik problemin xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda yer almaması, heç də o, demək deyildir ki, bazar iqtisadiyyatı özü-özlüyündə belə hallardan təcrid olunmuşdur. Əksinə ödəməmələr uzunmüddətli debitor və kreditor borcları anlamında daha dərşin təhlilə məruz qalaraq normativ-hüquqi aktlarda möhkəm əksini tapmışdır.

Rusiyada ödəmələrin etmiologiyasında iki faktorun mövcudluğu önə çəkilir:

- *Makroiqtisadi şok*-1994-cü ildən başlanan faizlərin günbəgün dəyişilməsi, inflyasiya, maliyyə-kredit sisteminin möhkəmləndirilməsi.
- *Zəif büdcə ödənişləri*-bu səbəbdən müəssisələr borcları yığır və ödəmirdilər.

Müasir rus iqtisad elminin tanınmış iqtisadçı alimi akademik A.V.Abalkin ödəməmələri təsadüfi təzahür olmadığını, ölkəsində aparılan iqtisadi islahatlar məntiqi nəticəsi kimi qeyd edir.²⁸ Burada mahiyyət ondan ibarətdir ki, ölkədə «İslahatçılar» adlananların gerçəkləşdirdiyi tədbirlər ilk növbədə xalq təsərrüfatının pulsuzlaşdırılması prosesi ilə müşayiət olunmuşdur. Bununla iqtisadiyyatın ardıcıl planlı və artan demonetləşməsi prosesi baş vermiş və bu vəziyyət isə öz növbəsində «borc iqtisadiyyatı»nı yaratmışdır. Belə iqtisadiyyat isə mahiyyətcə o, deməkdir ki, burada hamı biri-birinə borcludur. Alim bu gerçəkliyi dörd faktorla səciyyələndirir. Birinci faktor dövriyyə vəsaitlərinin sıradan çıxarılması ilə real sektorun pulsuzlaşdırılmasıdır. Bu çox sadə şərhlidir. Burada məhsulun dəyərinin qiymətləndirilməsində material xərcləri maya dəyərinə alış qiyməti ilə daxil edilir. Hər şey də bununla başlayır. Burada diskontlaşma nəzərə alınmır. Tuğyan edən inflyasiya qiyməti qısa bir müddətdə heçə endirir və artan inflyasiyada dövriyyə vəsaitləri əldən çıxır, yeni məhsulun alınmasına vəsit qalmır. Bu ödəməmələri yaradan ilk mühüm amildir. Belə iqtisadi vəziyyətdə pulu müxtəlif əvəzləyicilər, barter, natural mübadilə əvəz edir. Ümumiyyətlə, bu vəziyyət özü paradoksaldır. Dövriyyə vəsaiti olmadan necə işləmək mümkündür. Ödəməmələri yaradan ikinci faktor daha dağıdıcı xassə daşıyır. Bu əhali gəlirlərinin nağdı pul vəsaitlərindən məhrum etmə ilə yaranmış vəziyyətdir. Üçüncü faktor büdcə-vergi «bumeranqı»nı effekti ilə bağlıdır. Belə ki, əhalinin büdcə öhdəliklərinin hər miqdarı büdcə gəlirləri itkilərinin 3-4 mislinə bərabər tutulur. Dördüncü sonuncu faktor isə iqtisadiyyatın dollarlaşdırılması ilə səciyyəvidir.

Avropa maastrix sazişlərədə nəzərdə tutulan mövcud standarta görə borcların həcmi illik ÜDM-in 60%-ni aşırsa ölkə iflas hesab olunur.

Maastrix meyarları AB-yə daxil olmaq istəyən dövlətlər üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan iqtisadi şərtlər kompleksini ifadə edir. Şərtlər kompleksinə aşağı inflyasiyaya nailolma, dövlət maliyyəsinin normallaşdırılması, dayanaqlı valyuta kursları və müvafiq kiçik faizlər şamildir. Bu tələblər AB sazişinin təsbit olunmuş tələblərində və onun protokollarında əksini tapmışdır.

Dünya Bankının məruzələrində də ödəməmələrin Rusiyada yaranması və genişlənməsi qeyri-mütənasib makro və mikroiqtisadiyyatın nəticəsi olduğu qeyd edilir. Bu ölkədə qeyri-ödənişlərin doğurduğu ən müdhiş fəsad onların ÜDM-də çəkisinin 40% həddini aşması, 17 avqust 1998-ci il defolt olayı ilə bağlıdır.

Ödəmələrin yaranmasında hipotezlər müxtəlif olsa da, ümumilikləri də vardır. Bunu daha çox işsizliyə və məşğulluğa rəğmənin hökumətin ayrı-ayrı sahələrdə apardığı əlahiddə siyasət, pul çatışmazlığı, zəif büdcə məsuliyyətləri ilə bağlayırlar.

Problemə iki ümumi institusional aspektdə yanaşma mövcuddur:

- dövlət büdcə təşkilatlarının xidmət, kommunal, enerji xərclərini ödəməməklə özü ödəməmələri təhrik edir;
- kapital ixracı ilə əlaqədar energetik sektorda ödəmələr iqtisadiyyatın digər sahələrinə də sirayət edir.

²⁸ «Четыре фактора неплатежей». <http://www.kbnor.mos.ru/conf/abalkin/htm>.

«Borclar xərcənginin» repressiv təsiri dövlət büdcəsində, əhalinin sosial vəziyyətində əks olunur, «saxta etibar biznesi» psixoloji fəsadlar törədir. Ödəməmələr həm də təsərrüfatın naturalaşmasına gətirmiş, bəzi müəssisələrdə deputant ödəniş sistemi, ticarət məntəqələrində borc kitabları, ucqar regionlarda əmtəə mübadiləsi ənənələri ölkə iqtisadiyyatını əhatə edən mənfi normaya çevrilmişdir. Bu çərçivədə aparılan sərt monitar siyasət də təsərrüfat subyektlərinin maliyyə çevikliyinə öz təsirini göstərmişdir.

Milli neft sənayemizdə, xüsusən də bütün ölkə iqtisadiyyatının başlıca enerji təminatçısı olan köhnə yataqlardakı istismarı həyata keçirən istehsalat birlikləri bu «maliyyə patologiyasından» daha çox əziyyət çəkirlər. Yüksək investisiyon tələbatda bulunan köhnə yataqlardakı mümkün reabilitasiya prosesi istehsalın pul dövriyyəsində ki müvafiq gərginliklərin təsirindən, aztempli inkişafdan belə geri düşür. Digər tərəfdən satılan məhsulun pulunun alınmadığı halda onlara təxirəsalınmaz vergi ödənişi üzrə sanksiyalar tətbiq edilir. Müvafiq maliyyə, vergi orqanları neft sənayesindəki maliyyə gərginliklərinə rəğmən büdcə təxsisatına nəzərdə tutulan məbləğlərin konturagentə ödənilməsinə və ya əvəzləşdirməyə ciddi təşəbbüs göstərmədikləri halda həmin təşkilatların vergi ödənişləri köçürülməsinə, əks halda isə müamillələrin, sərt cərimələrin tətbiqinə qərar verirlər.

Ödəmələr müəssisənin tələbin azalmasına reaksiyasıdır. SSRİ kollapsından irəli gələn ödəmələr, həm də pulsuz virtual iqtisadiyyatdan doğur.

Özünün «Sosialist sistemi» tədqiqat əsərində, bizim 70 ildən çox yaşadığımız sosialist mühitinin mahiyyətini, onun tərəqqi və çökməsi səbəblərinin fundamental tədqiqini aparmış, Harvard Universitetinin professoru, tanınmış macar iqtisadçısı Yanoş Kornai həm də dövriyyəyə buraxdığı «Sərt Büdcə Məhdudlaşdırmaları» adlanan termini ilə keçid iqtisadiyyatında yeni bir maliyyə intizamı prinsipi işləmişdir. SBM prinsipə görə hər bir təşkilat öz hesablarını və vergilərini vaxtında ödəməlidir. Əgər bu baş vermirsə, podratçılar onunla əlaqəni kəsir, icra orqanları isə vergi vermədiklərinə görə onu məsuliyyətə cəlb edirlər. Bu isə o deməkdir ki, oyun qaydaları dəyişmiş və yeni qaydalar zamandan asılı olmayaraq hamıya tətbiq edilir. Bu baxımdan batan təşkilatların işi isə məxsusi problem olaraq önə çəkilir.

Ödəmələr və barter həm də enmənin əsas mənbəyidir. Burada bir çox məhsullar monitar səbəblərdən daha çox barterə uğrayır. Yüksək istehsal xərcləri qeyri-səmərəliliyi azaldır. Rus alimi A.Lyasko barterin iqtisadi mühitin sağlamlaşdırılmasındakı paradoksal əhəmiyyətini vurğulayır, onun iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasındakı mahiyyət və rolunun öyrənilməsini tövsiyə edir. L.E.Şatilyenin termodinamika qanunundan P.E.Samuelsonun iqtisadi sistemə şamil etdiyi «istənilən sistem xarici təsirlərə məruz qaldıqda və ya onun acısını daddıqda çalışır ki, özünün əvvəlki vəziyyətini saxlasın»²⁹ prinsipi də ödəməmələrin davamlı təzahürünü şərtləndirən cəhətlərdəndir. Bunu eynən çox hadisələrə aid etmək olar. Ödəmələr və barterdə bu qanunauyğunluqdan irəli gələrək öz ömrünü uzadır. Digər tərəfdən dövlət özü məşğulluq sferasında mülayimləşməni qorumaqla qeyri-səmərəli sahələri müdafiə etmiş olur. Bununla belə, ölkədə kazusluğu olmağı ilə fərqlənən «ödəməmələr»in mənbəyi, təkamülü, xroniki xarakterliliyi, energetik sektorda rolu və yeri, onu yaradan amillərin tamamlanmayan fiskal islahatlar, iqtisadiyyatın qeyri-səmərəli kreditləşməsi, zəif vergi intizamı, konkret olaraq isə onun əsas indikatoru, intitusional və struktur zəifliyi ilə bağlayırlar. Xüsusi proqramlar olmadan belə makroiqtisadi situasiyanın normallaşacağı təqdirdə ödəmələr də təcrid olunacaqdır.

²⁹ А.Ляско. «Особенности бартерных обменов в переходной экономике». Вопросы экономики. 2000. №6, səh. 47.

10.4. Debitor və kreditor borclarının minimumlaşdırılması mexanizmləri

Keçmiş İttifaqda da debitor və kreditor borcları mövcud olmuş və onun neytrallaşması məsələsi çox zaman partiya-təsərrüfat yığıncaqlarının mövzusunə çevrilmişdir. Möhtəşəm ölkənin maliyyə-kredit, bank sistemi öz strukturuna müvafiq inkasso, aksept və digər ödəniş mexanizmləri, banklardakı 1 və 2 №-li siyahı, kartoteka vasitəsi ilə borcları nəzarətə almış və tənzimləmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, milli valyuta ilə on trilyon konturlu kəmiyyəti ifadə edən, vaxtı keçmiş borclar şəbəkəsində dövlətə məxsus müəssisə və təşkilatların borcları mütləq əksəriyyəti təşkil edir ki, onun da 2/3 hissəsindən çoxu YEK-in payına düşür. Bununla belə eyni sahəyə aid olan sistem daxili borclar da 60%-dən yüksəkdir. Əksər hissəni dövlət sektoru əhatə etsə də, dövlət və özəl təşkilatlar arasında da müəyyən miqdarda borclar toplanmışdır. Statistika əsasən özəl təşkilatlar arasındakı borclar cüzi və ya sürəklidir. Gerçək vəziyyəti digər ölkələrlə müqayisə etmədə homogen, obyektiv göstərici kimi, *debitor borclarının ümumi məbləğini ÜDM-ə nisbəti* daha adekvat görünə bilər. Ən çox faizliliyi ilə fərqlənən MDB məkanında bu göstərici (2000-ci il) Qazaxıstan və Ukraynada 80%, Rusiyada 40-45%-ə bərabədirsə, Azərbaycanda ÜMD-nin iki misindən yüksək həcmdədi. Bu reallıq isə borclar probleminin respublikada nə qədər kəskinliklə mövcudluğunu bəyan edir.

Qəbul olunan çoxsaylı qərarlar borcların qarşılıqlı əvəz edilməsi, struktur dəyişiklikləri, barter prosesi və digər tənzimləyici tədbirlər müvafiq nəticələrə gətirməmişdir. Bununla belə borcların qarşılıqlı azaldılması istiqamətində hökumət orqanlarının digər səyləri, vaxtı ötmüş borcların qarşılıqlı əvəzlənməsi üzrə dövlət komissiyasının yaradılması, akkreditiv və qabaqcadan ödəniş sisteminə keçid, işğal altında olan ərazilərdəki təşkilatların və özəlləşən bir sıra müəssisələrin borclarının silinməsi və digər tənzimləyici tədbirlər müvafiq aktlarda öz əksini tapmışdır. Köhnə borcların qaytarılmasında irəliləyişlər olsa da, yeni borcların yaranmasının qarşısını tamilqla almaq hələ ki, mümkün olmamışdır.

Real bazar iqtisadiyyatı ölkələrdə borc ticarəti daha geniş intişar tapmışdır. Bu aspektdə tədiyyə sənədi kimi, birtərəfli şərtsiz öhdəliyi təsdiqləyən xüsusi qiymətli borc kağızı, *vekselin* əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşma və təşəkkül mərhələsindəki vəziyyəti və müvafiq ticarət növünün olmadığı bir şəraitdə belə strategiyanın tezliklə reallaşması skeptik görünə bilər. Nəzərdən qaçılmamalıdır ki, hər işin başlanğıcı çətin olur. Dövlətin iri istehsal obyektlərinin, xüsusən də neft kompleksinin borclarının vekselləşdirilməsi, barterdə kommersiya vekselinə istifadə heç şübhəsiz ki, iqtisadiyyatın, istehsal qruplarının bütövlükdə ölkənin tərəqqisinə yeni impulslar gətirəcəkdir. Fiskal tələblər, vergi pressinqi, rentabellik mülahizələri, status məhdudiyətləri bir çox müəssisələri çevik iqtisadi siyasət yeridilməsində imkansız edir. İstehsalla əlaqədar yaranan ödənişlərin əvəzləndirilməsində müəyyən məqamlar podratçı təşkilatların maraqlarını ifadə etməsə də, onların portnyorluq münasibətində olduğu digər müəssisələrdə belə mallara ehtiyac ehtimalı mümkündür. Vekselin təsbit olunduğu borc məbləğindən aşağı satılması kateqoriyası bu prosesdə əhəmiyyətini nümayiş etdirə bilər.

Daha sərt maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən neft kompaniyaları partnyorlarını itirməmək üçün əlavə *əmtə kreditinin* reallaşması imkanlarını sınağa bilirlər. Əgər kompaniyanın alıcıya əmtə krediti vermək istəyi yoxdursa, bu zaman alıcı ona veksəl təklif edə bilər. Stabil neft təchizatı françayzinq şəbəkəsi ilə reallaşdıqda, bu zaman bankla faktoring xidməti üzrə müqavilə bağlanılır. Digər tərəfdən alıcı öz borclarını vaxtında ödəmək imkanında olmadıqda neft kompaniyası həmin borcu diskont qaydada reallaşdırma bilər.

Veksəl dövriyyəsi istehsalın genişlənməsinin təminatında və sahənin sosial stabilliyinin saxlanılmasında mühüm amilə çevrilir. Müasir mərhələdə neft kompaniyaları *korporativ vekselin* emissiyasını gücləndirməyə də meyl edirlər. Bu isə öz növbəsində ödəniş böhranının kəskinliyini və hesablaşma şəbəkəsindəki gərginliyi azalmaya xidmət edir. Vaxtı ötmüş debitor borclarının azaldılmasının perspektiv üsulu borc ödənişi üzrə vekselin təqdimatıdır. Praktikada konturagentlər arasındakı etibarə rəğmən bu mexanizm çox vaxt işlənilmir.

Lukoyl kompaniyasının 1995-ci ildə struktur bölməsi kimi, fəaliyyət göstərən veksəl mərkəzi, veksəllərin buraxılışını və uçotunu həyata keçirir. Kompaniyanın veksəlləri korporativ borc öhdəlikləri sektorunda ən etibarlı və likvidli hesab edilir³⁰. Lukoylun veksəllərindən törəmə təşkilatlar, podratçılar, təchizat-xidmət, büdcə, qeyri-büdcə təşkilatları ilə yanaşı, həm də ölkədən kənar da istifadə olunur. Əlbəttə, bu nou-xau canlı pulun məhdudluğu və kütləvi ödəmələr şəbəkəsində səmərəlidir. Lakin cəhd edilməlidir ki, pul dövriyyəsi öz təbii axarına qayıtsın. Respublika Qiymətli Kağızlar Komitəsi, ARMB, YEN belə mexanizmin səmərəlilik aspektini bir daha təhlil etməklə, birlikdə korporativ veksəl buraxılışının tətbiqinə qərar verə bilərlər.

Veksəl strategiyasının Azərbaycan reallığında mənfəət təzahürlərlə qarşılaşması ehtimalı da mövcuddur. Belə ki, borcları çox aşağı səviyyəyə endirməklə müqabil tərəfə şəxsi maraqları ifadə edən şəkildə satmaq olar. Məhz bu aspekti nəzərə alan professor N.Müzəffərli³¹ qeyd edir ki, «bir minimal qiymət həddini müəyyənləşdirmək lazımdır ki, vekseli bu qiymətdən aşağı heç kimə, nə yada, nə özününkənə satmaq mümkün olsun. Bu hədd, məsələn, vekseli satanın həmin borc üzrə fiksəl sistem qarşısında daşdığı öhdəliklərin səviyyəsi ola bilər».

Problemin həllinin hər iki istiqamətində dünya təcrübəsində möhkəm yer alan və ötən əsrin ortalarında Avropada təşəkkül tapan fərqli və fərdi əhəmiyyəti ilə seçilən *faktoring* əməliyyatlarının tətbiqində də yetərli səmərə verir. Burada mahiyyət ondan ibarətdir ki, komissioner debitor hesablarını kompaniyadan diskont əsasda nağdı alaraq, sonradan müvafiq əmtəə və xidmətlərin ödənişinin faktiki alıcıdan təmin edir. Adətən *faktor təşkilat* 2-3 gün ərzində müştərisinə 70%-dən 90%-ə qədər ilkin məbləğli avans ödəyir. Qalıq məbləği borc tam alındıqdan sonra ödəniş məruz qalır. Fəaliyyətlərində faktoring əməliyyatları keçirə bilən *faktor bankları* öz müştərilərini potensial partnyorun ödənişqabiliyyətliliyi haqqında informasiyalarla yanaşı, həm də müvafiq borcların ödənişini də reallaşdırırlar. Zənnimizcə respublikada faktor firmaların təşkili, banklarda faktoring əməliyyatlarının keçirilmə səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, neft-qaz sənayesi müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və sənəsiya prosesinə təkan verir.

Kapital dünyasında borclar probleminə qurtulmada *restruktizasiya*, *refinansə* və daha ciddi *iflas* mexanizmlərdən istifadə edilir. Borcların ödənişi zamanı son zərurət kimi, məhkəmə qaydası da istisna olunmur. Kreditor borcu ödəyə bilmədikdə məhkəmə qaydasında iflas elan olunaraq məcburi ödənişə məruz qalır. Məsələnin məhkəmə qaydası ilə həllində cavabdeh tərəf onun aktiv likvidlərinə həbs tətbiq edilir. Bununla belə, statistik və dinamik meyillərə, borclar trendinə istinadən mövcud müstəvidə cərəyan edən digər detal və nüansların konfigurasiyası da qəti müəyyən edilməlidir. Deqradasiya mərhələsinə keçməmək, böhrandan tezliklə çıxış tapmaq kompleks tədbirlərin müəyyən məqamlarda radikal addımların atılmasını tələb edir.

Köhnə borcların ləğvi və qarşılıqlı münasibətlərdə təsərrüfatlar arası əməliyyatların yeni məbləğinin qabaqcadan əvəzlənməsi prosesində mühasibat uçotunun proseduralarını deformasiya etməyən metodologiyaya üstünlük verilməlidir. Konyukturanın diqtəsinə müvafiq olaraq borcların uzunmüddətli dondurulması, restruktizasiya strategiyasının da nəzərdən keçirilməsi ümumi məqsədləri əks edir.

Uzun müddət Sovet İttifaqının geoiqtisadi maraqlarına xidmət edən, iqtisadi münasibətləri onun vahid strateji inkişafında formalaşan, tarixi geniş müttəfiqlik təmasında olmuş, indiki MDB ölkələrində borclar problemi də müəyyən oxşar çalarlarda öz kəskinliyi ilə durur. Rusiyada problemə keçid dövrünün bitməsinə şərtləndirən məsələ kimi baxılır. Burada YEK-də dövr edən borclar ölkə borclarının 50%-nə bərabərdir. Bununla belə, YEK büdcənin bütün gəlirlərinin 30%-ni, ixracatdan valyuta daxilolmalarının 45%-ni və ölkənin sənaye potensialının 30%-ni təmin edir. Digər tərəfdən kompleksin kreditor borcları debitor borclarını üstələyir. Sahəyə tətbiq edilən vergi yükü, sərt fiskal siyasət, onun gündəlik tələblərini reallaşdırmağı belə çətinləşdirir.

³⁰ Ю.А.Лысин. «Роль корпоративного менеджмента в улучшение финансового состояния нефтяной компании». Нефтяное Хозяйства. 2000. №1 səh.10.

³¹ N.Müzəffərli. «İqtisadi etyüdlər». Bakı 1999. səh.185

Canlı pul YEK-də qaz üzrə 21%, neft üzrə 60% təşkil edir. Digər hissəni «virtual» qiymətlərdə barter və məqbul sxemi verir. YEK özünün müstəqil olaraq debitor borclarını azaltmaq imkanlarına malik deyildir. Belə ki, əksər borclar büdcə və enerjidaşıyıcılarının gündəlik tələbatlarını təşkil edir. Bu zor işin həlli axtarışında müvafiq metodikanın, maliyyə rejiminin işlənilib hazırlanması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında həlledici istiqamətlərdən olacağı şübhə doğurmur.

Dövlət, o cümlədən, böyük potensiallı müəssisələr öz iqtisadi siyasətini uzunmüddətli proqramlar əsasında qurmağa məhkumdurlar. Bu təfəkkürdən irəli gələn həqiqət ondan ibarətdir ki, xarici investorlar qısamüddətli perspektivdə məntiqi baxımdan işbirliyi qurmağa meyilli deyildirlər. Borclar probleminin həllində heç şübhəsiz ki, status məsələsi də mühüm şərt hesab edilir. Perspektivdə quruda və dənizdə fəaliyyət göstərən istehsalat birliklərinin ŞİT-ə çevriləcəkləri təqdirdə belə problemlər də özü-özlüyündə həllinə qovuşacaqdır.

Borclar problemi təkcə YEK və ya neft-qaz industriyasının sahəvi məsələsi deyildir. Vurğulandığı kimi, bu «tranzit iqtisadiyyatı» ilə bağlı institusional şəbəkəli məsələdir. Onun həlli problemi təkcə quruda neftqazçıxarma kompleksində aparılan islahatlardan aslı deyildir. Bu çətin və mürəkkəb məsələ iqtisadi model seçimi, iqtisadi strategiya ilə əhatəli olduğundan, onun həll açarı da məhz dövlət siyasətindən aslıdır.

Apardığımız araşdırmaların nəticələrini ümumi planda tezislər şəklində aşağıdakı formada ifadə etmək olar:

- ➔ borcların dəqiq inventarizasiyasının aparılması;
- ➔ pul dövriyyəsinə yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə fiskal vergi siyasətində «ödəməmələri» təcrid edən ödəniş sistemlərinin, maliyyə proseduralarının, yeni borcların yaranmasına rəğmən müvafiq iqtisadi texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- ➔ gizli subsidiya, vergi məqbulunu formalaşdıran meyillərdən və onun energetik sektora silinməsindən imtina etmək;
- ➔ maliyyə kredit sferasında, bank sistemində islahatların dərinləşməsi, borc bazarının formalaşdırılması, veksəl və faktoring strategiyasına keçid;
- ➔ strateji müəssisələr də daxil olmaqla bütün Yanacaq Energetik Kompleksində qabaqcadan ödəniş və akkreditiv sistemini, çevik maliyyə münasibətlərini tənzimləyən, ödəniş qrafiklərinin hazırlanması;
- ➔ iqtisadi artıma müvafiq olaraq məhdudlaşdırıcı istiqamətdə xidmət sektorunda imtiyazlar sisteminin korrektə edilməsi.

İnzibati metodoloji prinsiplərə riayət etməklə, rəhbərlərdə maliyyə cavabdehliyini artırmaq, dövlət himayəçiliyindən, subsidiyalardan çəkinmək, mükəmməl qiymətqoyma siyasəti, vergi islahatları aparmaq, mülkü məcəlləyə «ödəməmələr» üzrə məsuliyyəti sanksiyalaşdıran maddələr daxil etmək, ümumiyyətlə köhnə sistemin demontajını gerçəkləşdirmək qeyri-ödəncənin tarixə qovuşmasını sürətləndirəcəkdir. Bununla belə, konyukturaya müvafiq olaraq, vurğulandığı kimi, hər bir sahə üzrə borcların qarşılıqlı əvəzləşdirilməsi, dondurulması, restrukturizasiyası, orta müddət üçün struktur xidmət serviz təşkilatları ilə büdcə arasında müvafiq normativlərə, limitlərə uyğun olaraq müəyyən natural mübadilə, klirinq əməliyyatlarının aparılması təşəbbüslərin qiymətləndirilməsi və reallaşdırılması, taktiki planda spesifik metodologiyanın işlənilib hazırlanması da nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bütün bunlar iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələrini rəhbər tutaraq müəssisələrin davamlı işləməsinə, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə iqtisadi artımın təminatına və əsasən də uçot proseduralarının deformasiyaya uğramamasına xidmət etməlidir. «Ödəməmələr» probleminin həlli təkcə neft-qaz sənayesinin deyil, bütünlükdə respublika iqtisadiyyatının bazar prinsipləri ilə tam işləməsinə təkan verəcək, ölkəmizin iqtisadi dirçəlişində yeni mərhələsinə açacaqdır.

10.5. Səmərəli hesablaşma sisteminin təminatı

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar müstəvisinə keçiddə uğurlu məqamlarını yetərli hesab etmək olar. Ümumi kontekstə istinadən aparılan islahat işlərinin səmərəli olduğunun və iqtisadiyyatda tənəzzülün qarşısının alındığı müşahidə edilir. Antiinflyasiyon tədbirlər inflyasiyanın kəskin azalmasına, hətta ayrı-ayrı məqamlarda müəyyən deflyasiya proseslərinə rəvac vermişdir. İqtisadiyyatın inkişafına yönələn səylər ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasını genişləndirmiş, ticarətin liberallaşdırılması, xarici mal dövriyyəsini xeyli artırmışdır. İndiyədək ölkə iqtisadiyyatına qoyulan 5 milyard ABŞ dollarından çox xarici investisiyaların əksəriyyəti neft sektoru ilə əhatə olunmuşdursa, hazırda onun tətbiq obyektləri digər sferalara da sirayət etmişdir. İqtisadi islahatların mühüm istiqaməti kimi, özəlləşdirmə prosesi də öz əməli nəticəsini verməkdədir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edən əhəlinin sosial müdafiəsi məsələlərində də pozitiv meyllər artmış, BVF ilə əməkdaşlıq ilkin mümkün iqtisadi səmərə ilə fərqlənmişdir. BVF-nin və digər iri investorların sonrakı mərhələdə daha çox qabarıqlaşmış, sərtləşmiş niyyətləri və diqtəsi iqtisadi kursda müəyyən korrekdəni şərtləndirmişdir. Lakin bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, respublika MDB dövlətlərinə, keçid iqtisadiyyatını yaşayan digər ölkələrə xas oxşar, qismən də bənzərsiz, əlahiddə problemlərə də malikdir. Sovetlər İttifaqının süqutu məlum olduğu kimi, onu təmsil etmiş dövlətlərin sosial-iqtisadi vəziyyətində uzunmüddətli, dərin izlər qoymuşdur.

BVF-nin İcraçı Direktorlar Şurası Azərbaycanla əməkdaşlıq çərçivəsində təqdim etdiyi üç illik proqrama görə, respublikaya 100 milyon dollar həcmində kredit ayırmaq nəzərdə tutulur.³² Burada əsas məsələlərdən birini enerji sektorunda ödəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, təşəkkül tapmış «gizli» formada subsidiyalaşmanın həcmi müəyyənləşdirilməsi və bağlı islahatların həyata keçirilməsi təşkil edir. Məlumatda deyilir ki, mövcud subsidiyalar qeyri-ödəmələr formasında ifadə olunur. 2001-ci ildə belə «gizli» şəkildə verilən subsidiyaların həcmi 7 trilyon manat təşkil etmişdir. Təqdim olunan proqramın çoxlu elementləri var. Burada kommunal xidmətlərinin haqqının ödənilməsinin təkmilləşdirilməsi, enerji sektoruna «gizli» verilən subsidiyaların aradan qaldırılması və yaxud da onların əyani şəkildə büdcədə əks olunması, «Azəriqaz», «Azərenerji» kimi, iri qurumların yenidən strukturlaşdırılması, büdcədə müvafiq vəsaitin yığılması məsələsi daxildir.

Azərbaycan hökuməti əhali və kommertiya yönümlü istehlakçılar tərəfindən ödəmələri nizamlamaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Əsas tədbirlərdən biri kimi, enerjidaşıyıcıları sərfinin yalnız sayğajlar vasitəsilə hesablanması, qaz və elektrik enerjisi istehsalını dünya qiymətləri ilə götürülməsi, istehsala çəkilən xərclərin azaldılması da nəzərdə tutulur. Hökumət tərəfindən enerjidaşıyıcılarının tariflərinə yenidən baxılması da gündəlikdə durur. Azərbaycan hökuməti qarşıya məhz belə bir məqsəd qoymuşdur. Enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin dünya qiymətlərindən aşağı olması subsidiyalaşdırmanın daha bir «gizli» formasıdır. Azərbaycanda keçirilən iqtisadi islahatların başlıca məqsədlərindən biri energetika sektorunda vəziyyəti yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Yüksək inflyasiya ödəniş böhranı zamanı aktiv təşkilat maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında pul axınının idarə edilməsini gücləndirir. Gərginliyin qısamüddətli zamanda azaldılması istiqamətində aşağıdakı təşəbbüslərə əl atılır:

- hissəvi əvvəlcədən ödəniş;
- ödənişdə imtiyazların tətbiqi;
- debitor borclarının maliyyə alətləri vasitəsilə konversiyası;
- tədavüldənkənar aktivlərin satışı və icarəyə verilməsi;
- qısamüddətli kredit alışı;
- məhsul assortimentinin və satış prosedurasının yaxşılaşdırılması.

³² Beynəlxalq Balyuta fondunun nümayəndəsinin mətbuat konfransı. «Respublika»qəzeti.19.12.01.

Maliyyə vəziyyətinin əsas mərkəzi göstəricilərindən biri, qeyd olunduğu kimi, ödəniş öhdəliklərinin istənilən anda pul resursları ilə təminat imkanlarını xarakterizə edən ödənişqabiliyyətliliyidir. Ödənişqabiliyyətliliyi daxili effekti ilə yanaşı, həm də iqtisadi münasibətlər qurduğu digər istehsal agentləri, maliyyə-kredit institutları üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Yüksək ödənişqabiliyyətlilik, çevik fəaliyyəti şərtləndirən cəhətlərdəndir. Onun qiymətləndirilməsi əsasən cari aktivlərin likvidliyində əks olunur. Digər tərəfdən ödənişqabiliyyətlilik, həm də balansın likvidlik dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Balans likvidliyinin təhlili aktivlər və likvidliyin azalması dərəcəsinin qruplaşdırılması üzrə passivlərin qısamüddətli öhdəliklərinin müqayisəsi ilə aparılır. Borc riskinə rəğmən təhlükəli zonaya daxil olmamaqdan öncə bir birlərinin ödənişqabiliyyətliliyi, likvidliyi və maliyyə çevikliyinə digər cəhətlərinin marketinqi aparılır. Bunun üçün firmalara şamil edilən praktikada mövcud müxtəlif göstəricilərdən, xüsusən də iqtisadi əmsallardan istifadə olunur ki, bunlar da əsasən aşağıdakıları təmsil edir:

- ➔ *debitor borclarının dövriyyəlilik əmsalı*—debitor borclarının satışdan daxil olmaya çevrilməsinin kəmiyyətini ölçüləndirir və netto satışın debitor borclarının orta dövrliliyinə nisbəti ilə hesablanır;
- ➔ *ödənişqabiliyyətlilik əmsalı*—əsas maliyyə əmsalı kimi borc kapitalının məxsusi kapitalla nisbəti ilə müəyyən edilir;
- ➔ *çevik likvidlik əmsalı*—müəssisənin ödəniş qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricisi kimi mühasibat balansı üzrə aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti ilə müəyyən olunur;
- ➔ *kritik qiymətləndirmə əmsalı*—firmanın likvidliyinin borc öhdəliyinə nisbəti ilə ölçülür.

Bununla belə, daha dərin bazar mexanizmləri ilə fəaliyyət göstərən təşkilatların likvidlik meyarları borcların alıcılıq, faiz ödənişini təmin edən, sərt likvidlik, özünümaliyyətləşdirmə kimi, göstərici və əmsallarla da təyin olunur.

Neftqazçıxarma kompleksi, onun struktur təşkilatları təsərrüfat prosesini həyata keçirərkən müxtəlif maliyyə-kredit institutları, o cümlədən, banklar, investisiya qurumları, bircalar, sığorta kompaniyalarının xidmətindən istifadə edirlər. Həmin qurumların fəaliyyət spektrinin genişliyi, mühüm bazar segmentləri ilə təchizi neftqazçıxarma təşkilatlarının iqtisadi maraqlarının dolğun ödənilməsində, səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. QNQCİB-in və ümumilikdə YEK-in mühüm partnyorlarının biri kimi, banklar daha çevik mövqeyə malikdirlər. Bankların köməyi ilə vəsaitlərin korporativ daxili yerdəyişməsi kreditləşmə, maliyyə axınının cəmləşməsi gerçəkləşdirilir. Banklar həm də klirinq hesab mərkəzi, vəsaitlərin akkumulyasiyası funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bununla belə, maliyyə riskini minimumlaşdırmaq məqsədilə aparıcı neft kompaniyaları sığorta şəbəkəsi də təşkil edirlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların avanqard təcrübə ilə zənginləşmə söylərinə baxmayaraq, onların müasir konyunktur təsərrüfat reallıqlarına paralel olan fəaliyyət sferası, digər tərəfdən istifadəçilərin özlərinin təcrübə kasadlığı, yeni iqtisadi texnologiyalara tələb zəifliyi beynəlxalq aləmdə tətbiq edilən bir sıra bazar mexanizmlərindən istifadəyə məhdudiyətlər gətirir. Müəssisə və təşkilatlar ənənəvi fəaliyyət zərurətləri ilə bağlı olaraq bankların əsasən hesablaşma-kassa, müəyyən qədər də kredit xidmətindən istifadə edirlər. Lakin bazar prinsipləri əsasında qurulan dünya bank sistemində xidmət assortimenti olduqca çeşidli və genişdir. Müasir mərhələdə banklar kredit məzmunlu mahiyyətini aşmış, naqdsız əməliyyatlar çevrəsini genişləndirərək, sürətli elektron hesablaşmalar həyata keçirən, iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə stimullaşdıran, qarantlar verən mükəmməl nəzarət mexanizmlərinə malik çoxşaxəli institusional komplekslərə çevrilmişlər.

Maliyyə axınlarının konsolidasiyası, istehsal xərclərinin optimal bölgüsü QNQCİB-nin struktur təşkilatlarında bazardakından fərqli olaraq tətbiq edilən daxili qiymətlər xeyli dərəcədə istehsalın səmərəliliyini artıran amillərdəndir. Təcrübədən məlumdur ki, liberallaşan iqtisadiyyatda müəssisələri öncədən ödəmə, tam akkreditiv prinsipləri ilə işlətməyə vadar etmə perspektivsiz işdir. Problemin həlli sistemli yanaşma tələb edir. Borclar sindromundan qurtulmada mövcud reallığın dərin iqtisadi təhlili ilə yanaşı, həm də bu istiqamətdə elmi-təcrübə

məntiqə köklənmiş, uzunmüddətli proqramlar əsasında müvafiq strategiyanın işlənilib hazırlanması da mühümdür. Neftqazçıxarma təşkilatlarının maliyyə dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi onun ödənişqabiliyyətliliyinin, manevrliliyinin yüksəldilməsi mexanizmlərinin müəyyən edilməsini, maliyyə konsensuslu alqoritmlər, təhlükəsizlik indikatorları işlənilib hazırlanılmasını diktə edir. Problemin dinamik xüsusiyyəti, permanent xarakterliliyi fikirmizcə, həll prosedurasında iki istiqamətin şərtliliyinə-köhnə borcların minimumlaşdırılması, ləğvi və yeni yaranacaq borcların maksimal dərəcədə təcrid olunmasına əsas verir. Məsələnin hər iki istiqamətdə həlli ümumrespublika kontekstində yeni qanunvericilik bazasının formalaşdırılması asılılığında daha nəticəli ola bilər. Lakin bununla yanaşı neft-qaz sənayesində ayrı-ayrı məqamları sahəvi direktivlərlə, bazar mexanizmləli iqtisadi alətlərlə taktiki və operativ həlli də işlənməlidir.

QNQÇİB-də səmərəli hesablaşma sisteminin təşkili maliyyə dayanıqlılığının təminatı ilə qarşılıqlı bağlılıqdır. Hər iki istiqamətdə işin təşkili ümumi başlanğılı olmalıdır. Əlbəttə əlahiddə Neft Bankının təşkili, YEK-də bütün hesablaşmaların vahid mərkəzi bankda akkumulyasiyası səmərəliliklə nəticələnərdi. Digər tərəfdən səmərəli hesablaşma sisteminin təşkili yüksək səviyyəli və planlı maliyyə intizamı ilə də bağlıdır. Hətta məhdud dövriyyə vəsaitləri şəraitində belə effektiv hesablaşma sistemi təşəkkül tapır.

10.6. Neftqazçıxarmada lizinq strategiyası

Neftqazçıxarma kompleksi torpaq və əmək tutumluğu ilə yanaşı, həm də kapital tutumlu sahələrdəndir. Burada ƏİF-lərin əksər hissəsini maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri tutur. Hasilatın enməsi, ehtiyatların tükənməsi və digər texniki-iqtisadi çətinliklər mövcud əmlakdan səmərəli istifadəni imkansız edir. Bununla yanaşı, mənəvi aşınma, rennovasiya prosesi, ETT-in nailiyyətləri, yeni müasir texnologiyaların alınması zərurətini yaradır. Totalitar «ödəmələr» şəbəkəsində zəif ödənişqabiliyyətliliyi, maliyyə dayanıqlılığının aşağı səviyyəsi isə yeni texnikaların mənimsənilməsini, innovasiya prosesi məhdudlaşdırır.

Neft-qaz sənayesində aparılan islahatların indiki mərhələsində kompleksin bazar prinsiplərinə daha geniş nüfuzu, adaptasiyası qeyd olunduğu kimi, əhəmiyyətli dərəcədə bank sisteminin təkmil olması ilə harmonikdir. Real sektorun, o cümlədən, neftqazçıxarma sənayesi müəssisələrinin ticarət-komissiyon, faktoring, tras əməliyyatları, veksellərin buraxılması, vençur kapitalı və digər riskli investisiya formalarının tətbiqindən bəhrələnməsi milli bank sisteminin müvafiq xidmət atributlarına münasibətlərindən asılıdır. Banklar həm də apardıqları kredit strategiyasında maliyyə orontasiyalı icarə sistemlərindən də istifadəni mənimsəmişlər.

Bazar iqtisadiyyatının hakim kəsildiyi ölkələrdə kompaniyalar 30% əmlakı icarə yolu ilə alırlar. İcarə prinsipli istehsal və xidmət təşkilətmə həm maliyyə imkanlılığı və həm də risklilik baxımından olduqca əlverişlidir. Beynəlxalq praktikada ən çox istifadə edilən icarə növləri aşağıdakılardan ibarətdir.

- əməliyyat;
- maliyyə və ya kapital;
- qaytarılan;
- kombinasiyalı.

Əməliyyat icarə. [*operating lease*] bəzən *servis icarə* də adlanır. Aktivin həm texniki, həm də maliyyə xidmətini görür.

Maliyyə icarəsi. İcarəyə verən aktivə texniki xidmət etmir, onun ləğvi olmur və burada amortizasiya tam məzmununda reallaşır.

Qaytarılan icarə. Burada icarəyə verən icarəçi aktivə əmlakın mülkiyyət hüququna sahiblik qismində verir.

Kombinasiyalı icarə. Daha geniş spektrli və daha çox istifadə olunandır.

Çox vaxt neft kompaniyaları böhranlı maliyyə axınını mülayimləşdirmək üçün təchizat

qrafikini sərtləşdirir. Maliyyə axınının yaxşılaşdırılmasında bir çox korrektəedici tədbirlərə də əl atılır. Bunlara aşağıdakıları ayırd etmək olar:

- istehsal xərclərinin azaldılması;
- kreditör borcların ödəniş müddətinin uzadılmasına nail olmaq;
- investisiya proqramlarına korrektə;
- lizinqdən istifadə;
- vergi ödənişlərinin minimumlaşdırılması;
- veksəl və məqbul maliyyə mexanizmi formasına keçid.

Göründüyü kimi, böhranlı maliyyə axınını mülayimləşdirmək üçün istifadə olunan tədbirlər sırasında lizinqdən istifadəyə də yer verilir. İcarə növlərinin geniş yayıldığı müasir şəraitdə lizinq oriyentasiyalı strategiyaya maraq artır. Lizinqə görə, icarəyə verən aktivə texniki xidmət edir. İcarəyə götürən mənəvi uyğunsuzluğa və digər şərtlərə istinadən istənilən vaxt müqavilədən imtina edə bilər. Burada tam olmayan amortizasiya siyasəti gedir.

Lizinqlə bağlı əməliyyatlar içərisində mütərəqqi forma kimi maliyyə lizinqi çıxış edir. Maliyyə lizinqinin digər analoji formalardan fərqləndirən xüsusiyyəti onun bank strukturlu olması ilə bağlıdır. Belə ki, prosesə müvafiq olaraq banklar maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri alaraq müəyyən müddət (*əsasən 5 ildən 10 ilədək*) hesabı ilə onları müəssisələrə icarəyə verir. Əməliyyatın cəlbəedici cəhəti onunla izah edilir ki, kreditləşmənin mülayim forması kimi, müəssisələr ilkin olaraq maliyyə resursları sərfləmədən sifariş etdiyi texnika və avadanlığın istifadəçisinə çevrilir və bundan irəli gələn hər iki tərəf üçün məqbul olan alternativ vergi ödənişlərinə imkan qazanır. Bazara keçid bir empirik aydınlıq da gətirir ki, dövlətin neft-qaz sektorunda maliyyə tənzimlənməsi korporativ menecmentlə təyin olunacaqdır.

Lukoyl və Tatneftin təcrübəsi göstərir ki, dövlətdən tam investisiya almadan və xarici kapitalın məhdudluğu şəraitində lizinq strategiyası büdcədənkənar vəsaitlərin cəlb edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. 2-3 illik lizinq müqavilələri 40-50% avans ödənişlə investisiyon vəziyyəti yaxşılaşdırıla bilər. Burada Lizinq-Kept-(LKK) kompaniyalarının xidmətindən faydalanmaq da mümkündür. Lukoylun tərkibində LKK təşkil edilmişdir. Sərbəst hüquqi şəxs olmaqla LKK cəmiyyəti pul dövriyyəsində optimallığı həll etməklə korporativ maliyyəyə cavabdehdir. O həm də kapital qoyuluşuna köklənən vəsaitin lizinq əməliyyatları ilə maliyyələşməsinə imkan verir, vergiyə mülayimləşmə gətirir. Lizinqin tətbiqi neft kompaniyalarına böyük investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır, yüksək effektiv texnologiyaların əldə edilməsinə, modernləşmə kömək edir. Lizinq əməliyyatlarından əldə edilən mənfəət lizinq təşkilatının maliyyələşməsinə yönəlir. Burada inflyasiya, qeyri-stabil maliyyə və sairə bağlı çətinliklər də ola bilər.

Maliyyə lizinqinin geniş tətbiq edildiyi sahələr içərisində neft-qaz industriyasının payı artmaqdadır. Ən möhtəşəm neft kompaniyaları hazırda sərmayə qoyuluşlarında lizinq sistemli maliyyələşmələrdən istifadə edirlər. Maliyyə lizinqi təgəcə risk dərəcəsini mülayimləşdirməyə xidmət etmir. Onun səmərəliliyə təsir də mühümdür. Ümumiyyətlə, borc öhdəlikli fəaliyyət investisiyalardan maksimal səmərəli istifadəni stimullaşdırır və psixoloji ovqat yaradaraq plana müvafiq hərəkət etməyə sövq edir.

Fikrimizcə, milli neftqazçıxarma kompleksində lizinq prosesinin formalaşması və genişlənməsi empirik nəticəliyi ilə fərqlənərək, həm də digər bazar seqmentlərinin ölkə iqtisadiyyatında xüsusəndə köhnə yataqların istismarını əhatə edən istehsalat birliklərində tətbiqinə təkan verəcəkdir. Respublikada dərinləşən, təkmilləşən islahatlar prosesi belə əməliyyatları real edəcək, banklar və müəssisələr arasında partnyorluq münasibətləri inkişaf taparaq neftqazçıxarmada istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına yardımçı olacaqdır.

XI FƏSİL FONDLAR VƏ İNVESTİSİYA

11.1. Mənfətin planlaşdırılmasının metodoloji prinsipləri

Bazar münasibətlərinin mühüm kateqoriyası kimi, mənfəət aşağıdakı üç əsas funksiyanı yerinə yetirir:

- I. Maliyyə resurslarının başlıca elementi kimi çıxış edir.
- II. Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi səmərəliliyi xarakterizə edir.
- III. Müxtəlif səviyyədə büdcələrin formalaşması mənbəyini təşkil edir.

Kompleksli göstərici kimi, mənfəət hər bir müəssisədə iqtisadi mahiyyəti və funksional təsnifatına görə dörd aspektdə:

- *bütün hesablamaların bazisi kimi, balans;*
- *vergi hesablamaları üçün, ümumi;*
- *vergiyə tutulan və tutulmayan;*
- *sərəncamda qalan xalis mənfəət*-qismində formalaşır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə edilməsi istehsalın bilavasitə məqsəd və məramında ifadə olunaraq onun sonrakı davamlı fəaliyyətinin qarantı, rəqabət və riski mülayimləşdirən faktor kimi çıxış edir. Fəaliyyət nəticəliyindən asılı olaraq mənfəət əsas və ondan kənar reallaşmadan əldə edilən və sair daxilolmalar, cərimələr, müamilələr, valyuta məzənnəsi kimi, kateqoriyalara bölünür. Bununla belə, mənfəətin əldə edilməsi başlıca şərt olsa da, onun təminat perspektivi həmişə müsbət nəticəli olmur. Maya dəyəri ölçüləri daxilolmaları üstələdikdə, maliyyə nəticəliyi mənfəətin əksinə olaraq zərərli bitir. Məhz buna görə də, planlaşdırma pozitiv istiqamətlə yanaşı neqativ amilləri də nəzərə almalıdır.

İstismar müəssisənin nizamnaməsinə uyğun fəaliyyəti, fəvqəladə fəaliyyət, adətən, iki ildən beş ilə qədər əməliyyat fəaliyyətini, xüsusən əsas fondların reallaşması, nou-xau, müəllif və icarə hüququnu əhatə edərsə, maliyyə fəaliyyəti, maliyyə və bank xidmətləri, qiymətli kağızların buraxılışı, digər müəssisələrin kapitalında iştirakla bağlıdır. Fəaliyyət növündən aslı olmayaraq müəssisənin istehsal hədəfini mənfəət əldə etmə təşkil edir. Daha məhdud mahiyyətdə mənfəət istehsaldan real kapital kimi, daxil olan gəlirdə əksini tapır. Mənfəətin maksimallaşmasına səy göstərərək müəssisələr uzunmüddətli mərhələ üçün onun minimum səviyyəsini qiymətləndirirlər. Bu səviyyə *normal mənfəət* adlanır. Beynəlxalq praktikada iqtisadçılar buna istehsal xərclərinin tərkib hissəsi, fəaliyyət təminatı üçün ödəniş kimi də baxırlar və onu istehsal məsrəflərinə daxil edirlər. Normal mənfəətdən yüksək olaraq əldə edilən isə *iqtisadi mənfəət* adlanır.

Mənfəətin genişlənmə mahiyyəti, tərkibi və təbiətinin izahına müvafiq olaraq iqtisadi resursların gəlir və innovasiya, inhisarçı mənfəət kimi, müxtəlif konsepsiya və nəzəriyyələr işlənilib hazırlanmışdır. Mənfəətin planlaşdırılması fəaliyyətin bütün növləri üzrə əlahiddə tərtib olunur və maliyyə nəticələrini təyin edən faktorları nəzərə alır. Obyektin balans mənfəəti elementləri stabil qiymətlərin uzunmüddətli perspektivində, planlaşdırmada mənbə kimi götürülür. Səhmdar cəmiyyətlərdə isə mənfəətin planlaşdırılmasında şübhəsiz ki, buraxılmış səhmlərin növü, sayı, ölçü və digər parametrlər nəzərə alınır. İnkişaf perspektivində çatışmayan məbləğin devidentlər hesabına reinvestisiyasına da qərar verilə bilər. Planlaşdırmanın investisiya və devidentlərə bağlılığı burada çox mühüm məqam kimi qəbul edilir.

Təcrübədə mənfəətin planlaşdırılmasında bir sıra metodlardan istifadə edilir ki, bunlardan müəyyən hissəsinin milli neftqazçıxarma sənayesində tətbiq edilməsi imkanları mövcuddur.

Analitik metod:—mənfəət planlaşdırılmasının çoxamilli quruluşu ilə xarakterikdir və müəssisə fəaliyyətinin nəticəliyinə təsir edən faktorları nəzərdə tutur.

Rentabellik limitinin təhlili:—plan mənfəətinin və kapital dövriyyəsində xərclər həcmi müəssisə elastikliyi ilə qarşılıqlı rəhbərinin qiymətləndirilməsində ifadə olunur. Bu rəhbətlik əsasən qrafik sistemdə qurulur, minimal dövriyyə xərclərinin ödənişi üzrə zəruri məsrəflərlə planlaşdırılmış dövriyyə arasında məsafə xəttini əks etdirir.

Rentabellik proqnozu :–mənfəət planlaşdırmasının kapitalın dövriyyəsi, mənfəət, rentabellik və kapitalın rentabelliği kimi, mühüm əmsal göstəricilərini əks etdirir və aşağıdakı düsturlar vasitəsi ilə hesablanır:

$$K_{KD} = \frac{V}{C}; \quad K_M = \frac{D}{M}; \quad K_R = \frac{M}{D}; \quad R = \frac{M}{C} 100;$$

K_{kd}	kapitalın dövriyyəsi əmsalı
V	dövriyyə vəsaitləri
S	qoyulmuş kapital
K_m	mənfəət əmsalı
D	kapitalın dövriyyəsi
M	məhsulun maya dəyəri
K_r	rentabellik əmsalı
R	kapitalın rentabelliği

Likvidlik ödənişinin təhlili:–amortizasiya və pul məsrəflərində ifadə olunan istehsal xərclərinin nisbəti ilə müəyyən olunur. Bu metodla müəssisənin likvidliyi üçün zəruri olan kapital dövriyyəsinin minimal həddi təyin edilir.

Praktikada digər mənfəət planlaşdırması metodlarından istifadə olunur. Kiçik məhsul buraxılışı həcmində sadəliyi ilə seçilən birbaşa hesab metodu, kompleksin xidmət strukturlarında mənfəət planlaşdırılmasında tətbiq edilə bilər. Belə hesablama planlaşdırılan məhsulun reallaşmasından maya dəyəri xərclərini çıxmaqla təyin edilir. Bu metodla planlaşdırma qısamüddətli mərhələdə daha effektivdir. Xaricdə tənzimlənən sahələrdə kapital istifadəsinin nisbətini ifadə edən rentabelliğin normallaşdırılması metodu da tətbiq olunur. Bu metodun məğzini kompaniyaların mənfəətlərinin investora kapital artımının yetərli təmin etməsi təşkil edir. Rusiyada bu metod hələ ki, tətbiq edilmir. Burada mənfəət qiymət artımı tələblərinə müvafiq planlaşdırılır. Qazprom əsasən işinin cəlbədiciliyini vəsaitləri hesabına planlaşdırır. Burada fondlar mərkəzləşdirilmiş, əsas vəsaitlərin əksər hissəsini baş idarənin balansına keçirilmiş və oradan törəmə təşkilatlara pay verilir. Törəmə təşkilatlar mərkəzi fondlardan istifadə edir.

Müəssisədə mənfəət həcminə dalili və xarici amillər təsir edir. Daxili amillər istehsalat faktorları, o cümlədən, ekstensiv və intensiv faktorlardan ibarətdir. Bu faktorlar əsasən istehsalın təşkili ilə bağlı cəhətləri əhatə edir. İstehsaldan kənar faktorlara təchizat, satış, ekoloji və sosial şərtlər aiddir. Xarici faktorlara qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi, tariflər, faizlər, vergilər, sanksiyalar, təbii şərait və sair aiddir. İndustrial inkişaf etmiş ölkələrdə təşkilatın fəaliyyətin son nəticəsi «xərclər-buraxılış» metodu üzrə aparılır. Bu metoda görə işin ümumi nəticəsi *istismar, maliyyə və fəvqəladə nəticələrin* cəmlənməsi yolu ilə təyin edilir.

Mənfəətin bölgüsü üzrə dövlət heç bir normativlər təyin etmir. Bununla belə, vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə mənfəəti istehsal və qeyri-istehsal kapital qoyuluşu, xeyriyyəçilik, ətraf mühitin qorunması xərcləri, qeyri-istehsal təyinatlı sferanın saxlanması və digər istiqamətləri stimullaşdırır. Mənfəətin bölgüsü və istifadəsi təşkilatın nizamnaməsində, kollektiv müqavilələrdə təsbit olunaraq müvafiq iqtisadi maliyyə orqanlarının tərtib etdiyi normativ-hüquqi aktlar və təlimatlar əsasında gerçəkləşdirilir. Neft-qaz sektorunun müəyyən xəzinə təşkilatı kimi, dövlətin sərəncamında olması burada mənfəətin dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş istifadəsi və bölgüsü qaydaları üzrə məsrəfini möhkəmləndirmişdir.

11.2. Yığım və istehlak fondlarının təşkili

Köhnə yataqları əhatə edən neftqazçıxarma komplekslərində ehtiyatların tükənməsi, hasilatın enməsi və yeni iqtisadi reallıqlardan doğan maliyyə, təchizat problemləri sahəvi kontekstdə istehsal artımına ciddi təsir etmiş, istismarı xeyli mürəkkəbləşdirmişdir. Quru sahələrdə vəziyyət isə daha kritik xarakter almışdır. 1960-1970-ci illərdən başlayaraq quruda neftqazçıxarmada hasilatın enməsi, istehsalın həcmi ilə istehsal fondları, məşğulluq və digər iqtisadi faktorlarla mütənasibliyini itirmiş, sahə qeyri-rentabelli vəziyyətlə üzləşmişdir. Bu illərdən başlayaraq mərkəzi hökumət «Azneft» İB-nin investisiyalaşdırılmasında dotasiya sistemi tətbiq etmişdir. Öncədən zərərin planlaşdırılması praktikası respublikamızın dövlət müstəqilliyini bərpa edənə qədər davam etmişdir. Təchizatın pisləşməsi ənənəvi iqtisadi əlaqələrin pozulması, dünya neft bazarındaki qiymət kataklizmləri istehsala ciddi təsir göstərərək bir neçə il davam edən mənfəətli planlaşdırma konyukturasının əldən verilməsi ilə nəticələnmişdir.

İstehsalat kompleksində mənfəətin planlaşdırılması və bölgüsü formalaşmış praktikaya əsasən fond yaratmaq və banklarda müvafiq hesab açmaq sistemi ilə təşəkkül tapmışdır. Belə strategiya beynəlxalq təcrübədə də geniş yayılan və məqbul sayılan prinsiplərdəndir. Lakin sadalanan gerçəkliklər, digər tərəfdən də totallaşmış ödəməmələr problemi son illərdə planlaşdırmanı bu sistemdən kənar etmişdir. Belə vəziyyət isə resursların səmərəli və nizamlı məsrəfinə nəzarəti xeyli çətinləşdirmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində mənfəətin yaranması mənbələri geniş spektrlidir. Burada istehsal tsiklində mənfəətin yaranma mənbələri aşağıdakı struktur da müəyyənləşir:

- satış mənfəəti-reallaşdırma;
- kommunal xidmətlərdən gəlir mənfəəti;
- icarədən daxilolmalar;
- əhaliyə pullu xidmətlər;
- səhmlərdən, depozitlərdən və digər qiymətli kağızlardan əldə edilən dividendlər;
- əmlak satışından daxilolmalar;
- fider xidmətindən daxilolmalar;
- müsbət valyuta məzənnəsi fərqi;
- barter və digər mübadilədə qiymət fərqi;
- müəlimə və cərimələr, faizlər;
- metal ling təhvilindən və sair xidmətdən daxilolmalar.

Bazar münasibətlərinin dərinləşdiyi şəraitdə mənfəət assortimenti lisenziya, konsessiyadan bonus daxilolmaları və digər mütərəqqi iqtisadi seqmentlər hesabına genişlənə bilər. Şübhəsiz ki, bütün bu digər daxilolmalardan daha çox məhsulun reallaşmasından əldə edilən mənfəət xüsusi çəkiyə malikdir.

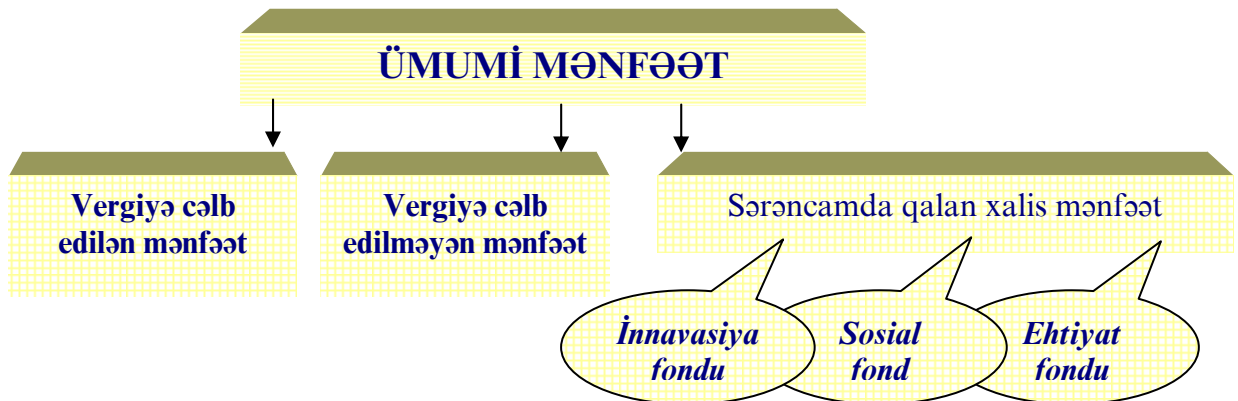
Məxsusi pul vəsaitlərinə maliklik dövlətin və cəmiyyətin öhdəliklərindən azad olmağı şərtləndirmir. Təşkilati-hüquqi və mülkiyyət əlamətindən asılı olmayaraq bütün istehsal agentləri büdcənin və büdcədən kənar sosial fondların formalaşmasında iştirak edirlər. Fondlar da öz növbəsində maliyyə aktivlərini formalaşdırır. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət yığım və istehlakı təyin, ehtiyatları təmin edən başlıca maliyyə mənbəyidir. Yığım fondu amortizasiya və mənfəətdən ibarət olaraq istehsalın, elmi-texniki inkişafın pul resurslarını təşkil edir.

QNQÇİB-də əldə edilən mənfəət vergi və ödənişlər çıxdıqdan sonra əsasən sosial sektorun maliyyələşməsinə yönəlir. Qeyd olunduğu kimi, sosial və xidmətedici sferanın artan qayğıları və tələblərinin ödənilməsində indiki hasilat potensialı müvafiq sektoru tamamilə maliyyələşdirməyə qadir qüdrətdə deyildir. Dünyəvi təcrübədə bu xidmət sahələri mümkün qədər özəl və sərbəst fəaliyyət göstərirlər. Şübhəsiz ki, kompleksdə islahatların dərinləşməsi prosesində sosial xidmət sektorunda da əsaslı özəlləşmə reallığa çevriləcək və buraya yönələn vəsaitlər əksərən istehsalın stimullaşdırılması və investisiyalaşdırılmasına istiqamət alacaqdır. Kompleksdə rentabelliğin təminatı, real mənfəətin formalaşması və onun səmərəli bölgüsünü gerçəkləşdirəcəkdir. Fikrimizcə, mənfəətin bölgüsü əsas üç vacib fondun təsisatı ilə daha çox effektiv olar.

Aşağıda fond yaratmaqla xalis mənfətin bölgüsü sxemi verilmişdir.

Sxem 7

**QNQCİB-də fond yaratmaqla mənfəət bölgüsünü
xarakterizə edən sxem**

Bu fondlar özləri də çoxşaxəli məsrəf komponentləri üzrə struktura malikdirlər və onlar aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir.

İnnovasiya fondu-həm də amortizasiya ayırmalarından, çıxdaş əmlakın satışından, səmərəlilik və qənaətçilikdən daxilolmalar hesabına formalaşır. Rennovasiya, innovasiya, ETT, istehsalın inkişafı məsrəflərini nəzərdə tutur. Uçot siyasəti, amortizasiya qanunvericiliyi və innovasiya strategiyasına müvafiq konkret hesablanır. *(Növbəti bölümdə innovasiya fondunun əlahiddə sxemi verilmişdir)*

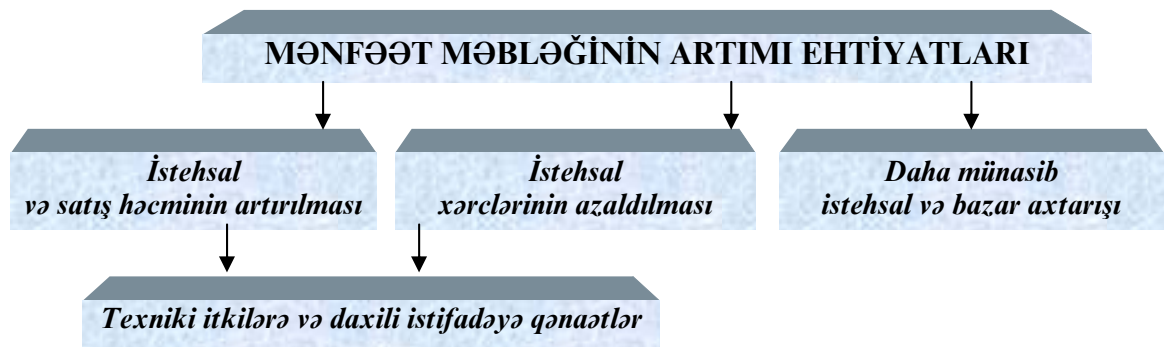
Sosial fond-əlavə əmək haqqı, maddi stimullaşdırma, fərdi olaraq rəhbərlikdən mükafat, yardımlar, xeyriyyəçilik, sosial-tikinti, zəruri kommunal-mənzil obyektləri və digər müvafiq təsərrüfatın saxlanması xərclərini əhatə edir. Limit rentabelliyyə, ehtiyat fondunun elastikliyi parametrlərinə müvafiq olaraq mənfəətin qalan hissəsi hesabına formalaşdırılır.

Ehtiyat fondu -zərərlər, itkilər və digər fors-macör vəziyyəti doğuran xərclərin ödənişini təmin edir və qanunvericiliyə müvafiq ölçüdə kvotalaşdırılır.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində bazar prinsiplərinin dərinləşməsi, adaptasiya perspektivini nəzərə alaraq burada təşkilati mülkiyyət formasının dəyişikliyi istisna olunmur. Bazar iqtisadiyyatında əksər sahələrdə olduğu kimi, o cümlədən, neft-qazçıxarmada da müştərək əmlak, risk və nəzarət əsasında qurulan səhmdar cəmiyyət formasının keyfiyyətli və yüksək strukturluğu sınaq edilmişdir. Beləliklə, səhmləşməyə istiqamətdə mənfəətin planlaşdırılması və bölüşdürülməsi də əsaslı dəyişikliklərə uğrayacaqdır. Bu realığı nəzərə alaraq səhmdar cəmiyyət formalı təşkilatı strukturda mənfəətin planlaşdırılması və bölüşdürülməsini nəzərdən keçirək. Burada mənfəətin bölüşdürülməsi nizamnaməyə müvafiq olaraq sərt təsnifatda təsbit edilmişdir. Mahiyyət etibarilə əsas komponentlər üzrə bölgü prinsipi fərqlənməsə də, xüsusi olan cəhətlər də yetərlidir. Bu, daha çox zərərlərin ödənilməsi məqsədini güdən, nizamnamə kapitalının 10%-dən 25%-ə qədər və vergiyə tutulmayan məbləğin 50%-dən çox olmayaraq həcmi ifadə edən ehtiyat fondunun yaradılması ilə bağlıdır. Bu ölçülər praktiki olsa da, cəmiyyət üzvləri mövcud strategiyaya və normativ hüquqi bazaya müvafiq olaraq bunu dəyişdirə də bilirlər.

Neft-qaz istehsalında mənfəət artımı üçün müxtəlif istiqamətlər müəyyən edilə bilər. Fikrimizcə, bazar şəraitində burada ən mühüm üç istiqamətə oriyentasiya səmərəli ola bilər. Bunu aşağıdakı blok sxemdən görmək mümkündür.

QNQÇİB-də mənfəət artımı imkanlarını xarakterizə edən blok-sxem

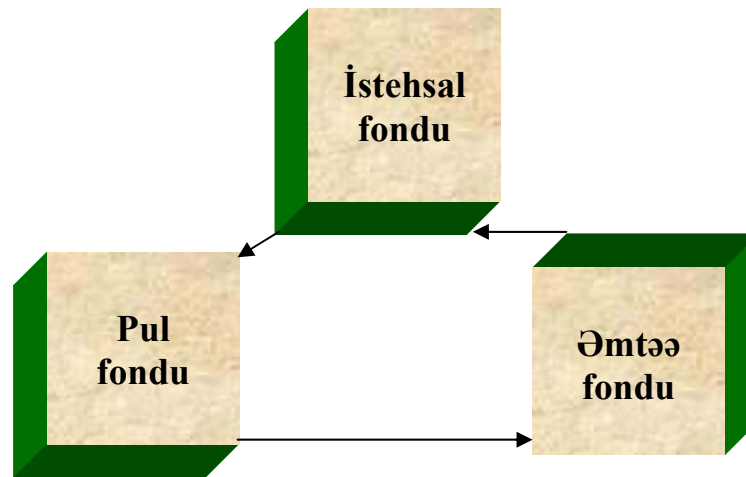
Bazar münasibətləri dərinləşdikcə mənfəətin təhlili metodikasında beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən formalarda intişar tapacaqdır. İstehsal və satış xərclərini daimi, dəyişən və marjinal gəlir kateqoriyalarına bölgüsünü ifadə edən «direkt-kostinq» sistemi daha çox təsir faktorlarının və göstəricilərinin təhlilinə imkan verir. Marjinal gəlir daimi xərclərdə mənfəət məbləğini ifadə edir. Belə təsnifat üzrə aparılan təhlil marjinal analiz adlanaraq inkişaf etmiş bazar ölkələrində praktiki üstünlüyə malikdir. Bu metoddan maliyyə menecmentində istifadə etməklə maliyyə nəticələrinin formalaşması prosesinin daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, belə səmərə təşkilatı planlaşdırma «direkt-kostinq» sistemi şəraitində mümkündür.

11.3. Əsas istehsal fondlarının iqtisadi dəyərləndirilməsi

Əsas istehsal fondları istehsal potensialını təyin edən mühüm göstərici kimi, əmək vəsaitlərinin dəyərində əks olunur. Milli sərvətin çox dəyərli hissəsini təşkil edən əsas fondlar, həm də ümumi təkrar istehsal prosesinin həlledici şərti, əmək məhsuldarlığını, istehsalın səmərəliliyini, iqtisadi qüdrəti artıran mühüm amil kimi də çıxış edir. Onun spesifik əlaməti müəyyən istehsal tsikli ərzində aşınma ölçüsünə istinadən dəyərini tədricən hazır məhsulun üzərinə köçürülməsindədir. Bu çox dəyərli proses nəticəsində nizamnamə kapitalı avanslaşdırılır, əsas kapitalın pula, onun da yenidən əsas kapitalla çevrilməsi reallaşır.

Cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin maddi hissəsi kimi, əsas fondların inkişafı iki metodda, *natural həcm genişlənməsi* və *köhnə əmək vəsaitlərinin yeniləri ilə əvəzlənməsi, modernləşməsində* əksini tapır. Əsas vəsaitlər üç fazada dövriyyə edir. İlkin istehsal sferasından başlayaraq tədavül sferasında bitən ilkin fazada əsas vəsaitlərin müəyyən hissəsi istehsal formasından əmtəə formasına keçir. Onların bu dövriyyədə məhsula keçən hissəsi *aşınma* adlanır. Tədavül sferasında başlanan ikinci fazada aşınma əmtəə fondundan pul fonduna keçərək amortizasiya ayırmalarının yaratdığı fonda daxil olmada tamlanır. Üçüncü fazada amortizasiya fondu yeni əsas vəsaitlər elementlə keçərək dövriyyəni qapadır. Sxematik baxımdan prosesi aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Amortizasiya prosesinin təşəkkül sxemi

ƏİF-in təkrar istehsalının planlaşdırılması, uçotu natural və dəyər ölçüsündə həyata keçirilir. Müəssisənin istehsal gücü, onun təşkili prosesi, texniki vəziyyəti, əsas kapital, amortizasiya fondu, aşınma və digər bu kimi uçot göstəricilərində ifadə tapır. Bazar prinsipləri isə daha çox dəyər göstəricisini rəhbər tutur.

Əsas fondlar müəssisənin həyat qabiliyyətliliyi və səmərəli fəaliyyətində rolu mühümdür. Qeyd olunmalıdır ki, neft-qaz sənayesində ƏİF-lər yeraltı və yerüstü olmaqla iki qrupa ayrılır. Əsas vəsaitlər və ƏİF-lər üç əlamətdar göstərici, *artım*, *yeniləşmə* və *çıxışda* ehtiva olunur. Bu göstəricilərin təhlil və tətbiqi yüksək fondtutumu ilə fərqlənən neftqazçıxarmada olduqca əhəmiyyət daşıyır. ƏİF və əsas vəsaitlərin çeşidi baxımından da xüsusi fərqlərə malik neftqazçıxarma sahəsində renavasiya prosesi indiki keçid dövründə, həm fiziki, həm də mənəvi aşınmanı əhatə etməklə çox ləng gedir. Diqqətə gətirilən hər üç göstəricini müvafiq işarələrdə əks etdirməklə onun QNQCİB-də illik parametrlərdə tətbiqini nəzərdən keçirək.

- D_1 il ərzində daxil olan əsas vəsaitlərin dəyəri
- D_2 ilin əvvəlində əsas vəsaitlərin dəyəri
- D_3 ilin sonunda əsas vəsaitlərin dəyəri
- D_4 il ərzində istismardan çıxan əsas vəsaitlərin dəyəri

Bu göstəricilər müvafiq olaraq artım, yeniləşmə və çıxış əmsallarında ifadəsini tapır. Artım əmsalını K_a , yeniləşməyə K_y , çıxışı K_c kimi, qeyd etməklə həmin əmsalların təyinatını verən düsturları almış olarıq.

$$K_a = \frac{D_1}{D_2}; \quad K_y = \frac{D_1}{D_3}; \quad K_r = \frac{D_4}{D_2}$$

Aşağıdakı cədvəldə QNQCİB-də 2001-ci ildə müvafiq göstəriciləri şərtləndirən rəqəmlər verilmişdir.

Cədvəl 27

QNQCİB-də 2001-ci ildə əsas vəsaitlərin hərəkətini təyin edən göstəricilər

(milyon manatla)

İllər	Daxil olmuş ƏV-lər D_1	ƏV-lərin ilin əvvəlinə dəyəri D_2	ƏV-lərin ilin sonuna dəyəri D_3	İl ərzində istismardan çıxan ƏV-ləri dəyəri D_4
2001	444260,6	2314459,7	2649394,8	109325,5

Qeyd etmək lazımdır ki, artım və yeniləşmə əmsalları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Artım payı nə qədər çox olarsa, yeniləşmə də o, qədər yüksək olur və ya əksinə. Aşağıdakı QNQCİB-də 2001-ci ildə əsas vəsaitlərin hesablanması, artımı, yeniləşmə və çıxış əmsalları verilmişdir.

Cədvəl 28

**QNQCİB-də 2001-ci ildə əsas vəsaitlərin faktiki artım,
yeniləşmə və çıxış əmsalları**

<i>İllər</i>	K_a	K_y	K_c
<i>2001</i>	0,19	0,17	0,04

ƏİF-lərin keçid mərhələsində, səhmləşmə və özəlləşməyə hazırlıq dövründə mürəkkəb və çətin məsələlərdən biri də onların dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsidir. Məlumdur ki, yüksələn inflyasiya templəri dövləti amortizasiyanın indeksləşməsi metodunun tətbiqinə rəvac verir. Bu da amortizasiya ayırmalarının ƏİF-nin yenidən qiymətləndirilməsi ilə onların təkrar istehsalı arasında məbləq fərqinin həcmnin yüksəldilməsinə xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər İttifaqı zamanı «Azneft» İB-də üç əsas, 1925, 1960, 1972-ci illərdə yenidən qiymətləndirmə prosesi keçirilmişdir. Bundan başqa milli valyutanın dövriyyəyə buraxılışı 1990-cı illərin əvvəllərində tüğyan edən hiperinflyasiya 1992 və 1996-cı illərdə əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Sonuncu dəfə aparılan yenidənqiymətləndirmələrin isə mükəmməllik və keyfiyyət aspekti mübahisəlidir. Normativ-hüquqi bazanın qeyri-təkmilliyi, müəyyən təcrübəsizlik şəraitində aparılan proses səviyyəsinə görə şübhəsiz ki, aşağıölçülü olacaqdır.

Keçirilən yenidənqiymətləndirmələr QNQCİB-də də mütləq gerçəkliyi ifadə etməmişdir. Yəni bir sıra ƏİF-lər və əsas vəsaitlər həqiqi likvidliyindən az, digərləri isə öz müasir analoqlarının bazar qiymətlərindən də çox dəyərləndirilmişdir. Lakin proses çoxdan başa çatmış, onun nəticələri quruda hasil edilən neftin istehsal xərclərində kəskin olaraq əksini tapanmış, məhsulun maya dəyərinin yeni yüksək təzahürünü formalaşdırmışdır. Bununla yanaşı keçid mərhələsinin dərinləşməyən hüquqi təminatları yeni əsas vəsaitlərin alınmasında subyektiv maraqları ifadə edən yüksək qiymətin tətbiqinə imkan vermişdir. Yaxın gələcəkdə kompleksdə səhmləşmə aparılacağı təqdirdə burada əsas kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi labüd olacaqdır.

Qiymətləndirmə özü olduqca mürəkkəb və çətin prosesdir. Azərbaycanda bu sahənin inkişafı üçün hələ çox işlər görülməlidir. Xüsusən qiymətləndirmənin normativ-hüquqi bazası yaradılmalı, müstəqil qiymətləndiricilər institutu formalaşdırılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatının prinsiplial tələbləri əsas vəsaitlərin mütəmadi yenidən qiymətləndirilməsini, onun daim dəyişən real bazar qiymətinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir. Qabaqcıl bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, inflyasiya həddinin 10%-lik çərçivədən çıxması yenidənqiymətləndirməni labüd edir.

İnkişaf etmiş bazar ölkələrində qiymətləndirici ekspert xidmətləri fəaliyyət göstərir. ABŞ-da bu məqsədləri ifadə edən peşəkar qiymətləndirmə standartları və ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan xüsusi fond da təsis edilmişdir. 1981-ci ildə isə əmlakın standartları üzrə qiymətləndirilməsinin beynəlxalq komitəsi yaradılmışdır. Komitənin hazırladığı 8 qiymətləndirmə standartından 4-ü qüvvəyə minmişdir. Göründüyü kimi, bazar dövriyyəsinə, global strukturlara qovuşduğumuz indiki mərhələdə qiymətləndirmə özü də nə qədər qiymətli gerçəklikdir.

Təcrübədə yenidən qiymətləndirmə iki metodla³³ ekspert və qiymət indeksi sistemi ilə müəyyən edilir. Ekspert metodu əvvəlcə hazırlanmış metodika əsasında yaradılan səlahiyyətli komissiyanın təqdimatı ilə reallaşır. İndeks metodu obyektin balans dəyərinin qiymət indeksinə

³³ «Экономика предприятия». под редакцией проф Н.А.Сафронова. М: Юрист-1999. сәh.111

vurulması ilə hesablanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün nemətlərə aid olduğu kimi əmək vəsaitinin də qiyməti tələb və təklifin təsiri ilə təyin edilir. Səhmləşməyə hazırlıq mərhələsində kapitalın yenidən qiymətləndirilməsində bu amil önə çıxacaq, onun nəticələri obyektin bazar qiyməti müvafiq sənədlər və ekspert rəyləri əsasında yekun həllini tapacaqdır.

Əsas fondlardan səmərəli istifadə intensiv və ekstensiv faktorlardan asılıdır. Burada əsas amil onların yeniləşməsi və texniki təkmilləşməsi ilə ölçülür. ETT-in nailiyyətlərinin istehsalın mexanikləşməsi və avtomatlaşması, əmək məhsuldarlığının artımına, istehsal mədəniyyətinin yüksəlməsinə köməklik edir. Səmərəli istifadə etmə imkanları maşın və mexanizmlərin istismar müddətinin artırılması ilə şərtlidir. Gözlənilməz təmir, boşdayanma, nasazlıqlar, ehtiyat hissələrinin çatışmazlığı isə prosesə əks təsir göstərir. Bu baxımdan əsas fondlardan səmərəli istifadə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- ➔ texniki təkmilləşdirmə;
- ➔ maşın və mexanizmlərin, avadanlıqların istifadəsinin vaxt ölçülərinin artırılması;
- ➔ istehsalın təşkilinin və idarəedilməsinin yaxşılaşdırılması.

Statistikada əsas fondlar əsas kapitalın balansını vasitəsilə əks olunur. Bu statistik Cədvəl həcm, struktur, əsas fondların istifadəsi və təkrar istehsalını xarakterizə edir. Əsas fondlar texnoloji və yaş müddəti aspektində də təhlilə məruz qalır. Texnoloji struktur fondlarının aktiv və passiv hissələri arasında nisbətə müəyyən olunur. Yaş müddəti isə xidmət müddətini əhatə edir. Təhlil zamanı əsas fondların balans, ilk, qalıq, bərpa dəyərlərini ifadə edən göstəricilər də obyekt seçilə bilər.

Sovetlər İttifaqı zamanı «Azneft» İB-də əsas fondların yeniləşməsi sabitləşmə fondu və müəyyən məqamlarda özünü maliyyələşdirmə, özünü təminat dövründə isə xüsusi fondlar yaratmaqla həllini tapırdı. Müasir mərhələdə də fondyaratma sistemi mövcud olsa da, simvolik xarakter daşıyır. Səngiməyən ödəməmələr prosesi belə fondların maliyyələşməsinə mümkün deyildir. Bu səbəblərdən də analoji fondlar üzrə banklarda xüsusi hesablar açılmır və amortizasiya kapitalından səmərəli istifadə edilməsi məhdudlaşır. Belə olan şəraitdə əsas vəsaitlərin yeniləşməsi strateji planlaşdırmaya, maliyyə planına istinadən deyil, konyuktur vəziyyətlə taktiki həllini tapır. İqtisadi çətinliklər maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə əlaqədar çox zaman yerlərdə amortizasiya kapitalı təşkilatın cari ehtiyaclarına xərclənməsinə səfərbər edilir. Belə olan təqdirdə istehsalın amortizasiya hesabına investisiyalaşması prosesi pozulur.

Əgər amortizasiya fondlarının tam təyinatlı formalaşdırılması strategiyasına yenidən keçid baş verərsə, onun səmərəli və təyinatlı istifadəsi reallaşar, planlaşdırılan kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsinə mənfəət və borc kapitalının cəlb edilməsi azalardır. Struktur yenidən qurması istehsalın texniki yenidən qurması ilə sıx əlaqədardır. Bazar şəraitində məqsədyönlü istifadə edilməyən amortizasiya fondunun resursları əsas kapitalın qanuna müvafiq təkrar istehsalı ilə əkslik təşkil edir. Şübhəsiz ki, məsələnin həlli istehsalın sabitləşməsi maliyyə dayanıqlığının həlli ilə aradan qalxacaqdır.

11.4. Amortizasiya strategiyası

Amortizasiya əsas vəsaitlərin və digər aktivlərin istehsal olunan məhsulun xərclərinə hissəvi qatılması metodu olub, onların sonrakı istifadəsi üçün istehlak əvəzlənməsi təmin edir. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi fiziki və mənəvi olan iki aşınma formasında reallaşır. Fiziki aşınma əsas vəsaitlərin istehlak dəyərinin itirilməsi, əmək prosesində texniki-iqtisadi və sosial xarakteristikasının pisləşməsi və ya uzunmüddətli istifadəsiz qalması nəticəsində baş verir. Fiziki aşınma faktiki xidmət müddətinin normativ xidmət müddətinə nisbəti ilə ölçülür. Mənəvi aşınma adətən fiziki aşınmadan öncə baş verir. Mənəvi aşınma iki formada təzahür edir:

- ➔ fiziki aşınmadan asılı olmayaraq dəyərin ETT nailiyyətlərinə uyğun itirilməsi;
- ➔ məhsuldarlığın və gücün itirilməsi.

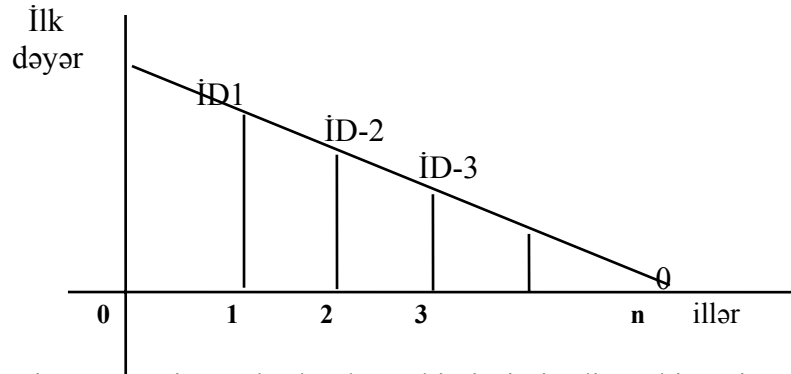
Əsas funksiyası təkrar istehsalı təmin etməklə ƏV-lərin bərpasını reallaşdıran amortizasiya, həm

də mühüm uçot funksiyasını yerinə yetirir. Obrazlı deyimdə amortizasiya aşınmanı pul ilə əvəzləyərək, ƏV-lərinin və aktivlərin «ölməzliyini» təmin edir.

Amortizasiya ayırmalarında istismar müddətinin hesablanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstismar müddəti texniki şərtlərlə mərkəzi qaydada əsasən aşağıdakı göstəricilər üzrə təyin edilir:

- gözlənilən fiziki aşınma (*istismar rejimindən, təbii və xarici mühit təsirlərindən*);
- normativ hüquqi və digər məhdudlaşdırmalardan (*icarə müddəti*).

Amortizasiya ayırmaları *xətti-bərabərölçülü* və *qeyri-xətti* metodlarla aparılır. Xətti metod sadə olmaqla yanaşı, sadə qrafik illüstrasiyaya da malikdir. Bunu aşağıdakı qrafikdən görmək olar.

Amortizasiya prosesi qeyd olunduğu kimi, iqtisadi mahiyyətinə görə əsas vəsaitlərin dəyərini bir hissəsini yeni yaranmış məhsula köçürülməsi ilə reallaşır. Burada isə daha mühüm cəhət əsas vəsaitlərin təkrar istehsalını təmin edən pul ehtiyatlarından ibarət müvafiq amortizasiya fondunun yaradılması ilə bağlıdır. AF əsas vəsaitlərin sadə təkrar istehsalında aşınmış vasitələrin dəyərinə uyğun yeniləri ilə əvəzlənməsini ifadə edir. ETT-in yüksələn templəri isə amortizasiya prosesində əsas vəsaitlərin təkrar istehsalının genişlənməsini daha da stimullaşdırır.

Amortizasiya strategiyasında mühüm cəhətlərdən biri amortizasiya normalarının rəasional istismar müddətinə uyğun proporsional bölgüsü ilə əlaqədardır. Yeni iqtisadi sistemə keçid əsas vəsaitlərin amortizasiyasında yeni metod və formalardan istifadəyə təkan vermişdir. 1998-ci ildən amortizasiya hesablanmasının respublikamızda yeni açıq metodu tətbiq edilir. Yeni metodika sürətli amortizasiya ayırmalarına və digər taktiki formalara imkan açır. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq yeni amortizasiya formaları məhsulun maya dəyəri, mənfəətə, maliyyə dayanıqlılığına təsir edərək liberal təzahürdə əks olunur. Beynəlxalq təcrübədə amortizasiya strategiyası *proporsional* və *regressiv* metodları əhatə edən təsnifata malikdir. Birincisi bərabər bölgülü payı, ikincisi sürətli amortizasiyanı təşviq edir. Dünya praktikasında həmçinin daha geniş yayılmış amortizasiya metodları-*dəyərin silinməsinin bərabər ölçülü və sürətli metodu, görülmüş işlərin həcminə proporsional olaraq köhnəlmənin hesablanması metodu, kommulyativ dəyərin qalıq miqdarı ilə silinməsi metodu* və *azalan qalıq metodlarından* istifadə olunur.

Neftqazçıxarmada amortizasiya strategiyasının özünəməxsus cəhətləri vardır. Əsas kapitalın amortizasiyasının elastikliyi, investisiyon münasibətlər, yüksək fondtutumluluq və digər çeşid müxtəlifliyi onu başqa sahələrdə tətbiq edilən amortizasiya prosesindən daha çox fərqləndirən cəhətlərdəndir. İnkişaf etmiş bazar ölkələrində amortizasiya həm mühasibat, həm də maliyyə hesabatlarında bütün aktivlərə müvafiq qəbul olunmuş şkala üzrə aşınma nəzərə alınaraq hesablanır. ABŞ-dan fərqli olaraq Fransanın neft sənayesində amortizasiya dövriyyəsində nəzərdə tutulan güzəştlər onu daha əlverişli edir. Aşınma adı altında bütün elementlər bir maddədə birləşərək vergi yükünün azalmasına xidmət edir.

Sürətli amortizasiya prosesində *kompensasiyalı* və ya *regressiv şkala metodu* müəyyən üstünlükləri ilə fərqlənir. Amortizasiya ayırmaları şkalası ilə hasilatın dinamikası arasında əlaqəlik yataqların işlənməsinin sonrakı mərhələsində daxil olmuş ƏİF-lərin tam amortizasiyası maya dəyərində əks etdirir. Respublikamızda sürətli amortizasiya təşkilatın uçot siyasəti əsasında müəyyən olunur. Burada müəssisələrə kifayət qədər sərbəstlik verilmişdir. İstismarda olan, bununla belə faktiki işləməyən əsas vəsaitlərin konservasiya qaydalarını özləri müəyyənləşdirən

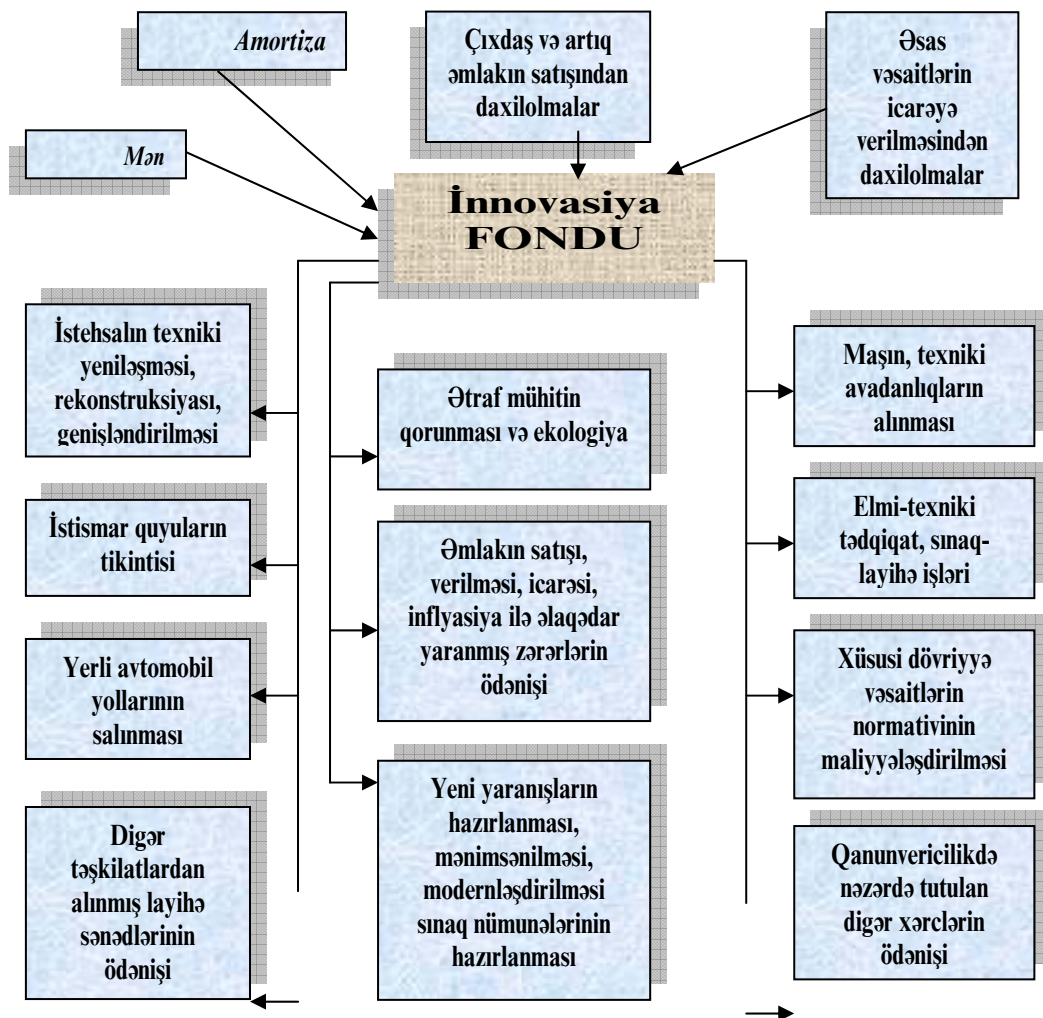
müəssisələr müvafiq qruplar daxilində əsas vəsaitlərin növləri üzrə köhnəmə normaları tətbiq edə bilirlər. Normadan yüksək amortizasiya ayırmaları mənfəət hesabına gerçəkləşdirilir. Fikrimizcə, amortizasiya ilə bağlı qanunvericilik milli neft sənayemizin, xüsusən də köhnə istismar sahələrin davamlı inkişafı üçün yetərli sayıla bilməz. Köhnə yataqlarda qurğuların, avadanlıqların son dərəcə fiziki və mənəvi aşınması, o cümlədən, pozulmuş renavasiya prosesini tarazlı həddə gətirmək üçün sahə ilə bağlı amortizasiya tsiklini həyata keçirən, müvafiq normativ-aktlar işlənib hazırlana bilər.

Neftqazçıxarmada amortizasiya prosesində mühüm məsələlərdən biri kapitalın dəyərinin ödənilməsi, ƏİF-in amortizasiyası və istehsal xərclərində onların optimal əks etdirilməsi problemdir. Milli iqtisadiyyatımızda amortizasiya sistemi xüsusi olaraq əsas vəsaitləri və qeyri-maddi aktivləri əhatə edir. Şübhəsiz ki, bazar münasibətləri dərinləşdikcə amortiziyon proses bütün aktivləri əhatə edəcəkdir.

Neftqazçıxarmanın sahəvi özəlliklərini nəzərə alaraq, QNQCİB-də daxili mənbələrdən, xüsusən də amortizasiya ayırmalarından qaynaqlanan innovasiya fondunun mədaxil və məxaric istiqamətlərini əks etdirən sxem tərtib etmək olar. Aşağıda innovasiya fondunun yaranması və istifadəsi sxemi verilmişdi.

Sxem 10

Neftqazçıxarmada innovasiya fondunun Sxemi

Fondlardan istifadənin təhlili istehsal qurumları üçün əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün ümumi dəyər, nisbi və natural göstəricilərdən istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin səmərəli fəaliyyəti mənfəətin əsas və dövriyyə kapitalının avanslaşdırılmış orta illik dəyərinə nisbəti kapitalın rentabelliği göstəricisində əks olunur. Bununla belə *fondtutumu* və *fondverimi* göstəricilərinin təyinatı da səmərəli fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsində

əhəmiyyətlidir. Fondverimi fəaliyyətdə olan fondlar səviyyəsinin təhlili üçün tətbiq edilir. Neftqazçıxarmada fondverimi il ərzində hasil edilən neft və qazın dəyərinin ƏİF-lərin orta illik dəyərində nisbəti ilə müəyyən olunur. Fondtutumu isə fondveriminin əksi olmaqla əsas fondların dəyərinin həcmində nəzərdə tutulan məhsul buraxılışına müvafiqliyini təyin edir. Bu baxımdan fondtutumu yeni yataqların açılışı və perspektiv ehtiyatların mənimsənilməsi üçün istifadə olunur. Bununla belə əsas fondlara məxsus təhlildə onların yararlılıq, növbəlilik, avadanlıqlarla yüklənmə, dəzgah parkından intensiv istifadə və digər göstərici və əmsallar da tətbiq olunur. Bu göstəricilər müvafiq maşın və avadanlıqların ayrıca səmərəlilik aspektini ifadə edir və daha çox müəssisə səviyyəsində təhlildən keçir.

11.5. Investisiyon prosesdə seçim təmayülü

Təsərrüfat həyatının mühüm qaynaq elementi, investisiya sabaha atılan addım kimi, istehsalın yüksəlişi və genişlənməsinə yönələn şəraitin təşkilində əksini tapır. Onun məğzi mahiyyətini əsas kapitalın yeniləşməsi və təkrar istehsalı təşkil edir. Birbaşa tərcümədə ingilis leksikonlu *investisiya* termini kapital qoyuluşu kimi, parafrazda interpretasiya olunsa da, bizim iqtisadi məkanda kapital qoyuluşları investisiyanın tərkib hissəsini təşkil edən iqtisadi aspekti təcəssüm etdirir.

Müasir istehsala artan uzunmüddətli amillər, daim yüksələn kapitaltutumu xasdır və onun səmərəli fəaliyyəti bütün ciddiliyi ilə işlənmiş investisiya strategiyasından asılıdır. Mənfəət əldə etməklə yanaşı, həm də ümidli sosial səmərənin təminatçısı, investisiyalar pul vasitələri, məqsədli bank qoyuluşları, qiymətli kağızlar, kredit, texnologiya, torpaq, lisenziya, ticari nişan, əmlak, əmlaki hüquq, intellektual dəyərlər və bu kimi, iqtisadi maliyyə formalarında təyinat alır.

Investisiyalar birbaşa və portfel investisiyalar olmaqla da fərqlənilirlər. Birbaşa investisiyalar sahibkar kapitalının investisiyalaşan obyektin nəzarətə götürülən hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq statistikada bu müştərək və ya səhmdar kapitalın azı 25%-nə sahibliklə xarakterikdir. Sahibkar kapitalın qalan hissəsi yalnız mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyarsa, bu beynəlxalq kredit kimi, portfel investisiyası adlanır. Dar məzmununda sonuncu qoyuluşlar, qiymətli kağızlar, xüsusən istiqraz və səhmlər çeşidini əhatə edən formada müddət, gəlir və riskləri balanslaşdıran investisiya portfelini əhatə edir. Daha geniş mənada pul vəsaitləri, kredit, qiymətli kağız, daşınan və daşınmaz əmlaka, intellektual mülkiyyətə və hüquqa, digər dəyərlərə qoyuluşlar bütün aktivləri əhatə edərək, *mühasibat investisiyaları*, kapital törədən, qeyri-maliyyə aktivli qoyuluşlar, əsas kapitalın yeniləşməsi və təkrar istehsalı stimullaşdıranlar ilə *iqtisadi investisiyalar* adlanır. Növ təsnifatı baxımından investisiyalar riskli, *vençur* kapitalı, müəyyən tənzimlənən vaxt kəsiyindən sonra qoyuluşlara, xüsusən də sosial istiqamətdə gəlir gətirən *annuitet* kateqoriyalara bölünür.

Mülkiyyət hüququnun və gəlir əldəetmənin xarakterindən asılı olmayaraq iqtisadi sərhədlərdə qoyuluşlar *sahibkar* və *ssuda* kapitalına bölünür. Ssuda rus mənşəli söz kimi elə kredit mənasını ifadə edir. Sahibkar kapitalın beynəlxalq hərəkəti əmtəə və pul formasında törəmə təşkilatların, filialların, müştərək müəssisələrin timsalında daha uzunmüddətli investisiyaları əks etdirir. Burada investor öz kapital qoyuluşlarına nizamnamə kapitalına yönəltməklə gəlir şəklində mübadilə olunan sahibkar mənfəəti əldə edir. Ssuda kapitalının beynəlxalq dövriyyəsində isə mülkiyyətin bu sayaq mübadiləsi əsasən baş vermir. Bununla belə, kredit şərtlərindən asılı olaraq ssuda alıcısı müəyyən kredit istifadəçisi çərçivəsinə salına bilər. İstənilən halda ssuda borcu istifadəçiyə təcili qaytarma və faizlər müqabilə şərtlərdə əks olunur.

Bununla belə ssuda kapitalı da əmtəə və pul formasında çıxış edir.

Hər bir müəssisə mənfəət əldə etməyə can atır. İndiki reallıqlar şəraitində quruda neftqazçıxarma kompleksində fəaliyyət göstərən NQÇİ-lərin ali məqsədləri isə o qədər də, mənfəətlə deyil, natural ölçüdə neft və qazın hasilat planının yerinə yetirilməsi ilə şərtlənir. Konkret olaraq hazırkı məqamda NQÇİ-lərin əsas missiyasını hasilat parametrləri təşkil edir.

Lakin formalaşdırılan belə müvazinət genişlənən bazar proseslərinin tələblərinə çox da tab gətirə bilməyəcəkdir. Yeni mərhələdə minimal xərclər hesabına maksimal mənfəətin əldə edilməsi, səmərəli fəaliyyət plan göstərişli münasibətləri əvəzləyəcəkdir. Bazar şəraitində hasilatın səmərəliliyi, rentabelliyi bütün digər iqtisadi göstəricilərin fəvqündə dayanacaq. Bu mənada investisiya strategiyası optimal mövqeyə səfərbər olunmalıdır. İlk qoyuluşlu investisiya ilə sonrakı qoyuluşlar heç də eyni səmərəni ifadə etməyəcək. Artan investisiya səmərəliliyin doymuş həddinə gələrək əks nəticəli də ola bilər. Bunun üçün investisiyalaşma *səmərəliliyinin sərhədi prinsipinə* müvafiq həlli tapılmalıdır. İntestisiyalaşmış səmərəlilik sərhədi istehsal xərclərinin artım tempindən və istehsalın inhisarlaşması amillərindən asılıdır.

İntestisiyon proseslə bağlı digər reallıqlardan biri də «suvaq» adlanan prinsipi ifadə edir. Bu əlin suvağa batması ilə onun bulaşması obrazında məzmun alır. İntestisiya layihəsi qəbul edilmişsə, denonsasiya varmaq, sonradan ondan imtina etmək, geri çəkilmək daha bir faydasızlıq gətirir. Əlbəttə, suvağa ilişib qalmaq, batmaqda yaxşı əlamət deyil. Alınmış əmlakı satışa qoymaqla bir növ dezinvestisiya ilə ondan müəyyən dərəcədə qurtulmaq da olar. Amma bu proses «əylə» effektində təcəssüm olunaraq maddi ziyanla, zərərin ödənilməsində kompensasiya–indeminitet labüdlüyü ilə yanaşı, mənəvi imic zərərlərinə də gətirər. Bu isə investisiya layihəsinin qəbulu və reallaşmasından öncə onun səmərəliliyinin, məqsədə müvafiqliyinin son dərəcə ciddi nəzərdən keçirməyi şərtləndirir.

İntestisiya prosesində digər prinsip *kapital qoyuluşunun səmərəliliyini material və pulla dəyərləndirilməsinin uzlaşması* ilə əlaqədardır. Bu prinsip üç variantlıqda–istehsal xərcləri və buraxılışın müqayisəli qiymətləri, səmərəliliyin pul və texniki meyarlarının harmonikliyi və xalis texniki yanaşmada əks olunaraq xüsusi təhlil obyektini kimi, ayrıca araşdırma tələb edir.

Adaptasiya olunan xərclər prinsipi investisiyaların gətirdiyi konyuktura və texnoloji prosesə uyğun xərclər çələnginin dəyişməsi və yeni reallığa uyğunlaşmasıdır. ETT-nin nailiyyətlərinin daşıyıcısı olan investisiyalar istehsal xərclərinin azaldılmasını şərtləndirən amillərdəndir. Neftqazçıxarmada da mütərəqqi üsulların tətbiqi, texnoloji yeniləşmə xərclərin strukturunda dəyişikliklərin yaranmasına rəvac verəcək və belə olan təqdirdə investisiya məhsulun maya dəyərində yeni xərc komponentlərinin yaranmasına səbəb olacaqdır. Xərclərin planlı bölgüsü maliyyə menecmentində bu prinsipdən istifadə əhəmiyyətlidir.

İntestisiyaların *multiplikator effektini müvafiq bir prinsipi* kimi də qiymətləndirmək lazımdır. Multiplikator makroiqtisadi anlamda milli gəlirlə daha çox bağlı olan vurğu, əmsal olmaqla yanaşı, gəlirin yüksəlişi ilə onu bəhrələndirən artım arasında münasibəti əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, neoyeysçilər multiplikator konsepsiyasını investisiya artımın gəlir artımından asılılığını göstərən *akselerator*–sürətləndirici nəzəriyyəsi ilə dolğunlaşdırılmışlar. Akselerator nəzəriyyəsi ilə təsdiq olunmuşdur ki, investisiya mübadiləsi istehsalın həcmi mübadiləsinə bərabərdir və akselerasiya investisiya nəticəsində istehsal gücünün artıb-azalmasını ifadə edir. İntestisiyon prosesdə multiplikator effekti sahələrarası rabitəliyə istinad edir. Multiplikatorun köməyi ilə iqtisadi təsir gücünü və vaxtını müəyyənləşdirmək və səmərəli olmayan investisiyalardan imtina etmək mümkündür. Bununla yanaşı multiplikator effekti növbəti investisiyaların lokomotivi kimi də çıxış edir. Milli neft sənayemizə ilkin qoyulan avtonom investisiyalar da bu keyfiyyəti əks etdirərək indiki mərhələdə digər törəmə kapital qoyuluşlarının gəlişini stimullaşdırır.

Nəhayət, investisiyon proseslər həlqəsini tamamlayan və daha çox qiymətli kağızlar bazarı ilə bağlı *Q prinsipi* təşkil edir. *Q* prinsipi fond bircasında aktivin dəyəri ilə onun real bərpa dəyəri arasında asılılığı ifadə edir. Milli neft sənayemizin yaxın perspektivdə dövlətin nəzarətindən çıxmayaacağına istinadən bu prinsipə köklənmə ehtiyacı hələ ki, böyük deyildir.

Hazırkı məqamda beynəlxalq neft sektorunda kapital intensivliyi artmağa meyillidi. İllik investisiyalar burada hər işləyən üzrə 100 min dollar məbləğində hesablanır ki, bu da biznes riskini artırır. Neft-qaz avadanlıqlarının uzunmüddətli amortizasiyası da risk dərəcəsinə

bilavasitə öz təsirini göstərir. Energetik təhlükəsizliyi şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri neft-qaz kompleksinin və onun ayrı-ayrı sahələrinin investisiya təminatı ilə səciyyələnir. Bu aspektdə neft-qaz sənayesində investisiya layihələri nəzərdən keçirildikdə onun struktur elementlərinin və təsir amillərinin geniş təhlil edilməsi zərurəti mövcuddur. Layihələrin seçimi təhlil obyektinə çevrildikdə tərəflərin maraqları və mövqelərinin öyrənilməsi də vacib şərt sayılır. Müvafiq layihələrin təhlilinə sistemli və situasiyalı yanaşma gerçəkliyi daha dolğun əks etdirir. Sistemli yanaşma prosesində strukturun və ayrı-ayrı elementlərin öyrənilməsi layihələrin təbiəti haqqında daha düşünülmüş fikri formalaşdırır. Lakin hər hansı bir optimal layihədə digər amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Belə amillər mövcud məkanda və zaman kəsiyində vəziyyətdə əlaqədar təsirini şərtləndirə bilər. Məhz buna görə də, investisiya layihələrinin ideal perspektivi həm sistemli, həm də situasiyalı yanaşmanın vəhdətində təhlil edilməlidir. Digər tərəfdən bu kontekstdə təkrar istehsalə yönələn investisiyaların reallaşmasında müxtəlif riyazi-iqtisadi modellərdən istifadə oluna bilər. Belə modellərə istinadən idarəetmənin funksional elementləri, inteqrasiya olunan istehsalın əsas proseslərini əhatə edən strateji, taktiki və operativ planlaşdırmada vahid struktur sxemini yaratmaq mümkündür.

Planlaşdırılan, reallaşdırılan investisiyalar layihələr əsasında formalaşdırılır. Belə ki, qeyd olunduğu kimi layihələr gerçəkləşdirilməzdən öncə dəyərləndirilməli, onun səmərəlilik aspekti qiyməti alınmalıdır. Belə yanaşmanın həlli isə investisiya layihələrinin təhlilindən keçir. Layihə təhlili qoyulan xərclər əsasında onun gəlirlilik imkanının artırılmasında təsbit olunur. Belə təhlil layihənin bütün mərhələlərini əhatə etməlidir. Bu baxımdan fikrimizcə, QNQCİB-də investisiyaların cəlb edilməsi zamanı layihələrin təhlili aşağıdakı istiqamətdə aparılmalıdır:

- ➔ *maliyyə-kommersiya;*
- ➔ *texniki-iqtisadi;*
- ➔ *institusional;*
- ➔ *sosial-ekoloji.*

Əlbəttə, layihələrin gerçəkləşməsində maraqlı tərəfi daha çox maliyyə-iqtisadi cəhətlər düşündürür. Layihələrin proqnozlaşdırılması və reallaşdırılmasında iki situasiya nəzərdən qaçırılmamalıdır. O, reallaşmalı və ya əksinə reallaşmamalıdır. Bununla belə layihələrin qiymətləndirilməsində gəlir və xərclərin zaman asılılığı da diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunun üçün də cari və gələcək xərclərin eyni pul ölçüsündə dəyərləndirilməsinin mühümlüyü ortaya çıxır. Bu texniki fənn diskontlaşmada həllini tapır. Hər bir situasiya müddət aspektinə uyğun olaraq cari dəyərlər gələcək dövrün dəyər münasibəti, onların fərq əmsalı, tətbiqi iqtisadiyyatda mövcud olan riyazi-iqtisadi hesablamalara uyğun müəyyən edilməlidir.

İnvestisiya mənbəyi trasferti qiymətyaratma mexanizmlərinin tətbiqi ilə daxili imkanlara qənaət hesabına da yaradıla bilər. Heç bir nəhəng korporasiya öz daxili resursları hesabına inkişaf etmir. Onun investisiya cəlb edilməsi inkişaf prosesində mühüm yer tutur.

11.6. Köhnə yataqların reabilitasiyasında investisiyaların cəlb edilməsi problemləri

Respublika iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, inkişaf perspektivləri indiki mərhələdə daha çox neft sektoruna istinad olunur. Bununla belə, sektorun özü də investisiya ehtiyacında bulunur. Siyasi təsirlərə elastik meylləri ilə seçilən neft sektoru özünə bu əsnada daha ciddi yanaşma tələb edir.

Neft-qaz kompleksində bağlanan çeşidli beynəlxalq kontraktlar respublikaya nəhəng həcmdə maliyyə qoyuluşları gətirmişlər. Təbii ki, karbohidrogen resursları ilə zəngin sahənin investisiyaları geri qaytarmaq potensialı riskləri mülayimləşdirən faktor kimi, bu prosesdə qüdrətini nümayiş etdirir.

Milli neft sənayemizin, xüsusən də köhnə istismar sahələrinin böyük kapital ehtiyacında

olduğu məqamda investisiyaların mahiyyəti, beynəlxalq empirik müstəvidə onun təzahür formaları, səmərəlilik və risk aspektinin təhlili mühümdür. Fikrimizcə, bu mühümlük quruda neftqazçıxarma kompleksinin yeni böyük investisiyon tələblərdə bulunduğunu, özünün keçid epoxası yaşadığı zamanlarda daha da artmışdır. Böyük zərurətli resurs kimi investisiya müəyyən edilmiş məqsədlərin əldə olunmasının əsas vasitəsidir. Bununla belə, strateji baxımdan investisiyalaşmanın baza prinsipləri də nəzərə alınmalıdır. Bu prinsiplər quruda neftqazçıxarma kompleksində dərinləşən struktur islahatlarının aparılmasında bir kompas rolunu oynaya bilər.

QNQÇİB-də daha çox gərəkli olan kapital törədən investisiyalardır. Ötən əyyamlarda olduğu kimi kapital qoyuluşları neftqazçıxarma üçün əsas biçim hesab edilir. Tikinti, istehsalı genişləndirmək, rekonstruksiya, texniki yeniləşmə, əsas fondların yaranışı, təkrar istehsalı ETT-nin nailiyyətlərinin tətbiqi baxımından kapital qoyuluşları çox əhəmiyyətlidir. İqtisadi sivilizasiyanın indiki vəziyyətdə reinvestisiyanın əhatə dairəsi genişlənməkdədir. Ödəməmələr probleminin həlli, dəqiqləşmiş investisiya, amortizasiya siyasəti, menecment işlərinin səmərəli təşkili kompleksdə maliyyə dayanaqlığını təmin edəcəkdir.

İnvestisiyon prosesdə bank, dövlət krediti, ARDNŞ-dən yardımlar da qısamüddətli taktiki planda istifadə oluna bilər. Özəlləşdirmə səhmləşmə aspektində isə yeni investisiya mənbələrindən istifadə də reallığa çevrilir. İndi fəaliyyətə başlamış Qiymətli Kağızlar Komitəsi nəzərdən keçirilən işlərin reallaşmasında yeni əsaslar yaradır. Respublikanın iqtisadi potensialını xaricdə təbliğ edən ölkəyə sərmayələrin cəlbinə təkan verən ABŞ-Azərbaycan, Azərbaycan

Fransa ticarət palatalarının müvafiq fəaliyyəti də bu itiqamətdə geniş imkan açır.

Dünya təsərrüfatına inteqrasiya xarici kapitaldan istifadəni də qaçılmaz edir. Biz investisiyaların mənbəyini daxilə axtardığımız məqamda onun xaricdən də gətirilməsini təhlil etməliyik. Xarici investisiyaların münasib şərtlər daxilində səmərəsi qiymətləndirilməlidir. Xarici investisiyalar müəyyən mənada dövlət kreditlərindən üstün xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu da əksərən qeyd etdiyimiz kimi, qabaqcıl texnologiyaların transfert təminatı, menecment və marketinqin müasir metodlarının gətirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, elmi-texniki əməkdaşlıqla fərqlənir. Bizə xaricdən gətirilən maliyyə kapitalını deyil, qabaqcıl texnologiyaları, nou-xauları əks etdirən investisiyalar gərəkdir. Elə investisiyalar var ki, onlar özlərinin sahib olduğu texnologiyaların, vəsaitlərin alınması şərtlərini ifadə edir. Bu zaman investisiya cəlb edilən tərəf investoru təkrar maliyyələşdirir. İnvestisiyadan alınan mənfəət ikiqatlı olur. Belə investorlarla münasibətlər qurulan zaman ikiqat mənfəət aspekti önə çəkilməli və o, şərtlərin mülayimləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə əvvəllər olduğu kimi, yenə də dövlət xətti ilə əməkdaşlığa üstünlük verilir. Belə şəraitdə təşkilat borcun qaytarılmasında ciddiliklə məsuliyyət daşımır. Çox zaman belə borclar sonradan dövlət statusu alaraq büdcə hesabına ödənilir. Sahənin investisiya cəlb ediciliyinin artırılması hazırkı məqamda aşağıdakı üç şərtlə xarakterikdir:

- neft-qaz sənayesinin fəaliyyətini tənzimləyən, dayanaqlı inkişafa tam hüquqi təminat verən qanunların qəbulu və təkmilləşməsi;
- vergi sistemində islahatların sürətləndirilməsi, onun Qərb standartlarına uyğunlaşdırılması;
- modernləşmə üçün xaricdən gətirilən avadanlıq və texnologiyalara güzəştli şəraitin təminatı.

Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşt və imtiyazlarından daha çox öz fəaliyyətlərini uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi və evolyusiyasının müəyyənliyi maraqlandırır. Xarici iş adamlarını ən çox narahat edən vergi yükünün ağırlığı deyil, vergi rejiminin sabitliyidir. Dübəndi limanının inkişafı üzrə prezident sarayında ABŞ-ın Dövlət katibinin Avropa və Asiya üzrə köməkçisi Elizabet Cons ölkəsinin ticarət agentlərinin Azərbaycana qrant verilməsi üzrə keçirilən mərasimdə demişdir: «Biz istərdik ki, Azərbaycanda

sərmayə mühitinin inkişafının yaxşılaşdırılmasına dair milli strategiya olsun»³⁴.

Beynəlxalq iqtisadi proseslərin qloballaşdırılmasında, dünya iqtisadi artımını təminatında nəhəng kapital dövriyyə olunur. Xarici kapitaldan bəhrələnmək üçün isə əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması zəruridir. Belə mühit ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı hüquqi aspektləri də əhatə edir. Müşahidələr göstərir ki, bütün MDB məkanında olduğu kimi respublikamızda da investisiyalı mühit qənaətbəxş deyildir. Investisiya riskləri yüksək olaraq qalır. Biz beynəlxalq neft kontraktlarının, pay iştirakçılarının say çoxluğu ilə öyünsək də, onların strukturuna, tətbiq mexanizmlərinin fərqiə varmırıq. Neft sənayesinə investisiyalar konkret olaraq birbaşa yüksək məhsul verən sahələrə yönəlir. İnfrastruktur, servis, kadr hazırlığı ayrılan investisiyaları isə yetərli hesab etmək olmaz.

İnvestisiyon mühiti təhlil etdikdə ən mühüm amil nəhəng neft ehtiyatlarının önə çəkilməsi ilə bağlıdır. Məhz bu ehtiyatlar böyük maraqların əsas hissəsini də təşkil edir. Müasir məqamda birbaşa investisiyalar partnyorluq və strateji alyanslarda iştirakla bağlı olan forması daha çox populyardır. Müştərək müəssisə təşkil etməklə xərcləri və riski bölüşdürən firma partnyorluq çərçivəsində yeni istehsal gücü, məhsul çeşidi yaratmaqla distribyutr şəbəkəsi formalaşdırır. Belə partnyorluq daha tez əmələ gələn, ucuz və daha kiçik riskliliyi ilə fərqlənir.

Birbaşa investisiyanın xarici filial yaratma forması da geniş yayılmışdır. Burada iş qurmanın səmərəliliyi ölkənin iqtisadi, mədəni və siyasi şəraitinin mənimsənilməsi dərəcəsindən asılıdır. Digər bir xüsusiyyət birbaşa investisiyalarda yeni təşkilatın yaradılması ilə bağlıdır. Ağ kağızdan başlanan belə təşkilətmə investorun tam nəzarəti və yüksək mənfəətililiklə xarakterikdir. Burada risk ehtimalı yüksəkdir. Lakin daha çox və əhəmiyyətli təminatı bazar prinsiplərinə, dünya meyarlarına cavab verən investisiyon mühitin formalaşması ilə əlaqədardır. Bununla belə, iqtisadiyyatın inkişafına vençur kapitalının cəlb edilməsi təşəbbüsləri də qiymətini almalı, azad iqtisadiyyatqurma prosesində də bu amildən yetərincə istifadə olunmasının hüquqi bazası, iqtisadi mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır. Vençur kapitalının tətbiqi yeni texnologiyaların, innovasiyaların ölkəmizə gətirilməsi, mühüm səmərəli layihələrin reallaşmasına yardımçı olar.

İqtisadiyyat risk amilindən təcrid olunmamışdır. Məhz risk kəskinliyi ilə təzahür edəndə vençur kapitalı xilaskar qismində özünü fəda verir. Köhnə neft mədənlərinin reabilitasiyasında, marginal yataqların səmərəliliyinin artırılmasında müvafiq tipli sərmayə qoyuluşlarına ehtiyac vardı. Dünya təcrübəsi bəyan edir ki, vençur kapitalının arealında cəm olan ölkələr bu sahədə uğurlara və irəliləyişlərə nail olmuşlar. Bütün postsovet məkanı üçün yeni kateqoriya sayılan vençur kapitalının ölkəmizdə tətbiqi sahəsində də mühüm addımlar atılmaqdadır.

QNQÇİB-də xarici investisiyalar əsasən müştərək müəssisələr fonunda nəzərə çarpır. Burada bir neçə aparıcı neft kompaniyası istisna olmaqla, pay iştirakçıları əksərən böyük imkanlı olmayan, vətəndə az tanınan kommersiya təşkilatlarıdır.

Neft maqnatları, mahir kommersiya oyunçuları risk və həyəcanın müdhiş hissələrinin tarixən sınaqaraq, bazar mühiti qaydalarını mənimsəmiş, rasionall məsrəfli maliyyə ilə daha çox qazanc əldə olunma təcrübəsini əxz etmişlər. Peşəkar sahibkar təxəyyülünün psixoloji ovqatı minimal kapital + mülayim risk = maksimal mənfəət formulasına əsaslanan sistemdə köklənmişdir. Bu reallıqlara, kapital dünyasının qanunlarına rəğmən qətiyyətlə demək olar ki, xarici iş adamları bizim investisiyon məkanda heç bir əlahiddə səxavət nümayiş etdirməyərək, dialektik məntiqə uyğun olaraq daha çox mənfəətə nail olmaq naminə standartlanmış istehsal xərclərində əvvəlki «orta rekordu» təzələməyi hədəf seçəcəklər.

Bu görünüş o, səbəblərdən qabarıqlaşdırılır ki, kiçik firmalar böyük, bahalı kapital qoyuluşlarına maraqlı deyillər. Onlar deklorativ surətdə sanballı olduqlarını nümayiş etdirlərlər də, praktikada həmişə gizli passivlik göstəririlər. Lakin bununla belə, bu işdə də pozitiv

³⁴ Azərbaycan qəzeti 28 avqust 2001-ci il.

perspektivi sezmək mümkündür. Müəyyən yeni bazar infrastrukturunu yaratmada böyük kapitalla çığır açmada onların əməyi qiymətləndirilməlidir. 1994-2000-ci illər ərzində respublika iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların həcmi 5,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, onun da 22,8%-i maliyyə kreditlərinin, 56,3%-i neft sənayesinə, 20,9%-i isə iqtisadiyyatın digər sahələrinə qoyulmuş investisiyaların payına düşür. Qeyd olunmalıdır ki, bu müddət ərzində respublikanın neft yataqlarının müştərək istifadə olunması məqsədilə dünyanın tanınmış şirkətləri tərəfindən neft sektorunun inkişafına təqribən 3,3 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulmuşdur. BP şirkətinin layihələrinin təqdimatına həsr edilmiş mərasimdə (07.05.2001) şirkətin Azərbaycandakı baş təmsilçisi, ABƏŞ-in prezidenti Deyvit Vudford³⁵ məlumat vermişdir ki, Azərbaycana indiyə qədər birbaşa 1,240 milyard dollar mənfəət çatmışdır. Bunun müqabilində Azərbaycana 1800 milyon dollar sərmayə qoyulmuşdur. Azərbaycana çatacaq mənfəətə aydınlıq gətirərək qeyd olunmuşdur ki, bunun 360 milyon dolları bonus, 108 milyon dolları BP-nin Azərbaycanlı əməkdaşlarının maaşları, 246 milyon dolları neftdən alınan gəlir, qalanları isə Azərbaycan tərəfindən reallaşdırılan sərmayə qoyuluşlarına aiddir. Azərbaycanın gəlir neftindən əldə olunan mənfəətin həcmi hazırda ildə təqribən 150 milyon dollardır. Bunun 2004-cü ilə qədər eyni həcmdə olacağı proqnozlaşdırılır. Gələcək dövrlərdə BP şirkəti Azərbaycana 8 milyard dollar məbləğində sərmayə qoyacaqdır. D.Vudfordun sözlərinə görə, BP kimi nəhəng bir şirkət bu məbləğlər həcmində heç bir ölkəyə sərmayə qoymamışdır. 2-3 ildən sonra Azərbaycan bu müqavilələrdən ildə 500 milyon dollar gəlir əldə edəcəkdir. 2011-ci ildə təkcə Əsrin Kontraktı çərçivəsində 5-6 milyard dollar gəlir əldə olunacaq.

Xəzərin zəngin ehtiyatları məskun olduğumuz regionu son dərəcə geostrateji maraqlı etmişdir. Buraya cəlb edilən geniş investisiya axını şübhəsiz ki, quru yataqlarını da daha möhkəm olaraq ağışuna alacaqdır. Tavitologiyadan uzaq olsa da bir daha diqqət etməliyik ki, Xəzərin tədqiq edilmiş ehtiyatları 28 milyard ton barrel ehtimal edilən ilə 70-200 milyard arası barrel qiymətləndirilir. Əgər zəruri kəşfiyyat aparılırsa, yüksək nəql və infrastruktur qurğuların bu regionun hər gün 6 milyard barrel neft çıxaracaq. Bu isə Şimal dənizinin potensialı ilə eynidir. Hazırda ÜDM-nin 25%-i, ixracatın 80%-i neft sektoru hesabına təmin edilir. ABƏŞ 25 il ərzində yaxşı perspektivdə 400 metrlik dərinlikləri fəth etmək əzmindədir. 2007-2010-cu illərdə o, hər gün bir milyon neft hasil edəcək. Bu nə bütün sahələrdə qiymətlərin rentabelli olmasını təmin edəcəkdir. Fəaliyyəti ərzində 70000 iş/il - orta hesabla 3000 iş yeri açılacaqdır.

Neftqazçıxarmada xarici kapitalın cəlbində geniş yayılmış xüsusi forma hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişdir. Belə əməkdaşlıq bir çox ölkələrdə, xüsusən də Rusiyada tətbiq edilir. Fərqli olaraq Rusiyada «Prodakşin-şerrinq», hasilatın pay bölgüsü üzrə əməkdaşlıq müvafiq adla ifadə olunan 1995-ci ildən fəaliyyət göstərən xüsusi qanunla tənzimlənir. Mövcud praktikaya əsasən belə fəaliyyət aşağıdakı nəzəri sxem üzrə təsbit olunur. Neft hasil edən müəssisə dövlətlə sazişə girərək bir çox ödənişlər və vergilər müqabilində hasil edilən məhsulun pay bölgüsü imkanını qazanır və yalnız mənfəətdən vergi ödəyir. Hər bir saziş yerli şəraiti nəzərə almaqla fərdi xüsusiyyətli tərtib olunur. İnvestorun payına düşmüş hasil edilən neft həm daxili, həm də xarici bazarda reallaşa bilər. Mübahisələr iqtisad məhkəmələrində həllini tapır. Azərbaycanın quru sahələrində bağlanan analoji müqavilələrdə isə qeyd olunduğu kimi, mübahisəli məsələlərin beynəlxalq məhkəmələrdə həllinə üstünlük verilmişdir.

Azərbaycanın özündə daxili investisiya mənbələri yetərlidir. Lakin müəyyən əks reallıqlar da mövcuddur. Cücərməkdə olan «gizli oliqarxiya» bu investisiyaların içəridən geniş tətbiqinə məhdudiyətlər gətirir. Digər tərəfdən qeyri-təkmil qanunvericilik şəbəkəsi də belə təşəbbüsləri imkansız edir. Bu səbəblərdən də milli Azərbaycan kapitalını yüyürən kapital hesab etmək olar. Belə ki, milli kapital sahiblərini ölkədəki investisiyon şərait qane etmədiyindən, sərmayələr də

³⁵ Azərbaycan qəzeti 28 may 2001-ci il.

çox zaman xarijdə qoyulur. Lakin bu «isti pullar» həm qısa, həm də perspektivli müddətdə uğurlu investisiya mənbəyi kimi ölkə hədudlarında istifadə oluna bilər.

11.7. Riskin idarə edilməsi

Portuqal dənizçilərinin təhlükə zamanı işlətdikləri risk məhfumu iqtisadi kateqoriya kimi, təsərrüfat həyatında müəyyən qərar və hərəkətlər nəticəsində mənfəət təzahürü hadisələrə qarşılaşma ehtimalını şərtləndirir. Uğuru əldən vermək, çətin vəziyyətlə rastlaşmaq, mənfəət əvəzinə zərər çəkmək riski səciyyələndirən cəhətlərdəndir. Maliyyə qərarlarının qəbul edilməsində risk amili və onun qiymətləndirilməsi olduqca mühümdür. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində risklə qarşılaşma fərq müxtəlifliyinə malikdir. Təsərrüfatlaşan subyektdə risklə qarşılaşma daha çox üç aspektdə təzahür edir:

- istehsalla bağlı;
- buraxılan məhsulun qiymətinin dəyişməsi ilə;
- istehsal faktorlarının qiymətinin dəyişməsi ilə.

Risk nə qədər çətin situasiyadan xəbər versə də, onun idarə edilməsinin yolları da istisna deyildir. Riskin idarə edilməsinin optimal strategiyasının seçim məqsədi ilə yerinə yetirən, statistik təhlildən ibarət *portfel nəzəriyyəsi* bu məqsədləri ifadə edir. Digər mənada portfel nəzəriyyəsi investora optimal hərəkət obrazı verən risk balansı və gəlirliliyin kəmiyyət analizini təşkil edir.

İnsan üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyan, qeyri-müəyyənliklə şərtlənən riskə investisiyon mahiyyətdə ABŞ alimləri Zvi Bodi və R.K.Merton³⁶ geniş şərh vermişlər. Riskin idarə edilməsi prosesini alimlər aşağıdakı beş mərhələdən keçdiyini qeyd edirlər:

- riskin aşkarlanması;
- riskin qiymətləndirilməsi;
- riskin idarə edilməsinin seçim fəndləri və üsulları;
- seçim üsullarının reallaşdırılması;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Bununla belə, alimlər riskin idarəedilməsinin dörd üsulunun mövcudluğunu şərtləndirirlər:

- riskdən qaçma;
- zərərin qabağının alınması;
- riskin özünə qəbulu;
- riski daşıma.

Riski daşıma üç sxemdə-*heyçer*, *sığorta* və *diversifikasiyada* reallaşır. İqtisadiyyatın uzun tarixi ərzində riskin azaldılmasının müxtəlif yolları işlənib hazırlanmışdır. Bazar iqtisadiyyatının genişləndiyi şəraitdə riskin səmərəli bölgüsünü məhdudlaşdıran faktorlara transsaksiyon xərclər, o cümlədən, psixoloji problemlər, məsuliyyətsizlik və əlverişsiz seçim aid edilir.

Risk amili neft-qaz iqtisadiyyatında bənzərsiz kəskinliyi ilə durur. Neftin axtarışı və kəşfiyyatından sonuncu istehlakçıya qədər bütün mərhələlərə qədər, risk iştirakçı tərəfləri intizarda saxlayır. Lakin bütün bu silsilədə ümid və məyusluğu kəşfiyyat quyularının testləri həll edir. Kəşfiyyat qazmasının nəticələri proqnozlara yaxın olduqda sonrakı mərhələlərin davam etdirilməsi şansı qazanır. Məhz bundan sonra növbəti investisiya axını mülayimlik tapır.

Risk indikatoru və şərtləri ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif təsnifatda differensiallaşdırılır. Bu sahədə monitorinq aparən beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlar riski əsasən dörd tipik bölmədə təsnifləşdirirlər ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- texniki;
- siyasi;
- iqtisadi;

³⁶ «Финансы» Зви Боди., Роберт К.Мертон. М: «Вильямс» 2000. səh.351

☛ maliyyə.

Bölgüdə təqdim edilən texniki risk mineral, xammal, baza şəraitində nəzərdə tutulan obyektə, daha dəqiq isə yatağa qoyuluşlara aid edilir. Siyasi risk ictimai sabitliyə əsaslanaraq ölkənin biznes iqlimini dəyərləndirir. İnflasiya, qiymət, tələb və təklif, vergi sabitliyi, iqtisadi riski xarakterizə edir. Maliyyə riski isə əlahiddə olaraq, maliyyə faktorlarında əks olunur. Texniki risk istisna olmaqla digər üç tipik risk-siyasi-maliyyə-iqtisadi göstəricilər ümumi toplumda daha möhtəşəm olan sosial-iqtisadi riski ifadə edir. Bu baxımdan riski tədqiq edən bir çox nüfuzlu təşkilatlar sosial-iqtisadi riski şərtləndirən şkalalar işləyib hazırlamışlar. Sıfırdan 100-ə qədər bal göstəricilərini ifadə edən şkala düzülüşündə ən aşağı riskdən son çətin riskə qədər hərərət ifadəsini tapmışdır.

Məxsusi olaraq energetik sektorda da əlahiddə risk növlərinə təsadüf edilir. Layihələrin işlənilib hazırlanması və gerçəkləşməsində *geoloji-iqtisadi*, *sənaye* və digər risk növlərindən də istifadə olunur.

İqtisadi münasibətlərin son yüzillikli tarixində insanlar risk bölgüsünü maksimal zəiflətmək məqsədilə müxtəlif iqtisadi institutlar yaratmışlar. Ötən iki əsrin qovşağında isə bu barədə yeni innovasiyaların tətbiqi daha da güclənmişdir. Lakin ideal bazar axtarışı belə riskin mükəmməl bölgüsünün tamamilə labüdlüyünü istisna edir. Burada məhdudlaşdırıcı faktorların nəhəng kəmiyyətliliyi belə reallığın gerçəkləşməsinə hər zaman mane olacaqdır. Digər tərəfdən psixoloji problemlər də bu istiqamətdə daim özünü biruzə verəcəkdir.

İnvestisiyanın tətbiqi risk amili ilə bağlıdır. Müxtəlif olsa da risklər iki qrupda:

- ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyəti ilə xarakterik olan ümumi-iqtisadi risk;
- konkret obyektə bağlı kommersiya riski formasında da-çıxış edir.

Maliyyə investisiyaları ilə bağlı riski qiymətli kağızlar portfeli təşkil etməklə mülayimləşdirirlər. Çevik təşkilatlar investisiyaya rəğmən kompaniyanın aktivlərinin risk dərəcəsinə müvafiq bölgüsünü bununla kapital qoyuluşunun ölçülərinin risk artımı ilə əlaqədar azalmasını təmin edən «maliyyə piramidası» təşkil edir. Daha çox ehtiyaclarda olan kimi və orta sahibkarlığın inkişafına sərmayə qoyuluşunda potensial investorlar risk baxımından çətinlik çəkirlər. Kifayət etməyən məlumatsızlıq investisiyon riski artırır. Qeyd olunmalıdır ki, toplanan təcrübə beynəlxalq aləmdə belə proseslərə yardımçı olan təşəbbüsləri artıq gerçəkliyə çevirmişdir. Kredit riskini azaltmaq məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq ixtisaslaşmış kredit agentlikləri, kontorları və yaxud daha çox *kredit büroları* anlamında yayılmış qurumlar təşkil edilir. Müştərilər haqqında informasiyalar toplamaq, onların kredit ödəmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək, hazırlanmış göstəricilər sisteminə müvafiqliyini təyin etmək bu büroların iş qayəsinin təməlinə durur. Investorlar kredit verməmişdən əvvəl məhz bu qurumlar vasitəsilə müştərilərin ödənişqabiliyyətliliyini müəyyənləşdirirlər. Müvafiq kredit büroları Rusiyada intişar tapmaqdadır. Hətta burada uyğun mərkəzi təşkilatın yaradılması ideyası da reallaşmışdır. Respublikamızda belə qurumların təşəkkülü, müddət tələb edən bir prosesdir. Şübhəsiz ki, normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi bu istiqamətdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunaraq, ölkəmizin iqtisadi dirçəlişinə, kredit risklərin azalmasına, sərmayələrdən rəşional istifadəyə kömək edəcəkdir.

Risk amilinin nəzəri aspektlərinə baxış həm də onunla izah edilir ki, neft-qaz sektoru da qazma işinin nəticəliliyi və investisiyalarla bağlılıqda dəryada üzən gəminin riflər, fırtınalar və digər fors-macör halları ilə təhlükəli üzləşmə situasiyasından sığortalanmamışdır. Quruda neftqazçıxarma kompleksində böyük sanasiya prosesidə investisiyon risk problemi hökmən praktiki müzakirə mövzusunə çevriləcəkdir.

XII FƏSİL FİSKAL MEXANİZMLƏR

12.1. Uçot işinin təşkili və uçot siyasəti

İqtisadi fəaliyyətin optimal tənzimlənməsi səmərəli təşkil edilmiş uçot işindən aslıdır. Bazar prinsiplərinə uyğun yeni iqtisadi münasibətlərin bərqərar olunması, mütərəqqi uçot sistemləri və standartlarının yaşadığımız iqtisadi məkanda tətbiqinə rəvac verir, Ənənəvi olaraq istifadəsində bulduğumuz mühasibat, statistik, operativ uçotla yanaşı beynəlxalq təcrübədə mühasibat hesabatları, pul sənədləri və əməliyyatlarına uyğun olaraq aparılan maliyyə uçotu və daha informatik kompleks xüsusiyyətli idarəetmə uçotu da geniş tətbiq edilir. Lakin bu konfigurasiyada mühasibat uçotu hüquqi təjhiz, sistemlilik və standartlılıq cəhətləri ilə xüsusi mövqedə dayanır.

Praktiki məzmunundan çıxaraq XX əsrdə elmi mahiyyət kəsb edən mühasibat uçotu çoxlu empirik nailiyyətlərlə zənginləşmiş, bir sıra beynəlxalq təsisatlarda möhkəmlənmiş, özünün əlahiddə standartlarını formalaşdırmış və beynəlxalq mandat almışdır. Mühasibat uçotunun dünyəvi mahiyyətini müstəqillik, düzgünlük, dəqiqlik, elmlik kimi, simvolları, qlobal devizləri səciyyələndirir.

Uçot işi cəmiyyətin hesablaşma apardığı erkən zamanlardan, təxminən 6 min il öncə mövcud olsa da, ikili yazılış sistemi üzərində qurulan mühasibat uçotunun ilk siptomları XIII əsrdə İtalyan riyaziyyatçısı Luka Poçollinin (1445-1517) «Hesabın, həndəsənin məbləği, nisbətlər və münasibətlər» əsərində görünmüşdür. Mühasibat uçotu böyük inkişaf yolu keçərək son 200 ildə təşəkkül və tətbiq dairəsini genişləndirmişdir.

Ərəbcə mühasib saymaq mənasını ifadələndirsə də, onun geniş yayılmış sinonimi olan buxqalter anlayışı alman dilində kitab saxlayan mənasını verir. Mühasibat uçotunun mühüm xarakterik cəhətlərindən biri, onun təsərrüfat prosesinin son nəticələrini əks etdirən tərəzi, tarazlıq mənasını verən fransız sözü balansla həm ahəng işlənməsidir. Mühasibat uçotunu iqtisadiyyatın, uçot qaydalarının təminatçısı, onun nəticələrini əks etdirən balansı isə müəssisənin güzgüsü adlandırırlar.

Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, ümumiyyətlə, bütün aktiv və passivlərinin natural göstəricilərini pulla ifadələndirən, fasiləsiz birbaşa sənədləşdirilmiş uçot registrlərində qarşılıqlı əlaqələndirilmiş, hesablar planı vasitəsi ilə, ikili yazılış qaydasında qeydəalma sistemini ehtiva edən mühasibat uçotu, təşkil prosesində təkəçə uçot prinsiplərinə uyğun vəzifə bölgüsünü əks etdirmir. Təsbit olunmuş universal standartlar çərçivəsində bazar qanunlarına, istehsal həcminə, təsərrüfat ukladına və nəhayət müəssisənin inkişaf strategiyasına müvafiq qurulan mühasibat uçotu, səmərəli fəaliyyəti, İmicli simanı səciyələndirən mühüm iqtisadi faktora çevrilir. Uçot proseduralarını unifikasiya edən proqramların, uçot informasiyalarının emal texnologiyalarının, kompüterlərin, uçot texnikasının tətbiqi nə qədər perspektivli görünsə də, onun səmərəli təşkilində əsas funksiyanı insan amili yerinə yetirir. Mühasibatlıq uçot mahiyyətini aldığında mükəmməl sistem kimi, təşkilatın bütün təsərrüfat əməliyyatları müşahidə ölçü sistemi ilə təhciz olunur.

Uçotun təşkilində hazırda dördpilləli: birinci pillə qanunlar, ikinci standartlar, üçüncü metodik göstərişlər, dördüncü işləmə sənədlərini əhatə edən normativ sənədlər məjmiyü mövcudur. Bütün bu müvafiq normativ sənədlər toplumunun neftqazçıxarmada da məxsusi yeri vardır. Burada isə önəmli yeri mühasibatlığın beynəlxalq standartları, onların sahəvi özəllikləri tutur.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarında neft-qaz hasilatı üzrə əlahiddə uçot orentirləri qoyulmasa da, hesabatların hazırlanması IAS prinsiplərinə uyğun tələb olunan sahəvi

normaları şərtləndirir. Bu normalara riayət etməmə neftqazçıxarma kompaniyalarında maliyyə hesabatı tərkibli informasiyaların gərəklilik səviyyəsinin enməsi ilə müşayiət oluna bilər. Real və potensial investorlar investisiyalaşdırma qərarları qəbul edərkən eyni sahəvi kompaniyaların maliyyə nəticələrinin müqayisəsinə təşəbbüs edirlər. Belə müqayisə çox zaman sahəvi standartlara uyğun gəlməyən uçot informasiyalarının təqdim olunan hesabatlarının təhlili zamanı çətinliklər törədir.

Neftqazçıxarmanın IAS prinsiplərinə uyğun sahəvi standartları müxtəlifdir. Neft və qazın kəşfiyyatını reallaşdıran kompaniyalar xərclərin uçotu üzrə müvəffəq cəhdlər və tam dəyər adlanan iki əsas metoddan istifadə edirlər. *Müvəffəq cəhdlər* metoduna görə, geoloji və geofiziki xərclər, işlənməyən yataqların saxlanması üzrə məsrəflər maya dəyərində yaranma ölçüsünə görə daxil edilir. Kəşfiyyat quyusunun qazması xərcləri öncə kapitallaşdırılır, qazma qeyri-müvəffəq nəticələndiyi təqdirdə xərclərə aid edilir. *Tam dəyər* metoduna görə isə kəşfiyyat xərcləri ehtiyatların aşkarlanmasından aslı olmayaraq kapitallaşdırılır. Tam dəyər metodundan böyük olmayan yeni neft kompaniyaları daha çox istifadə edirlər. Belə ki, bu üsul onlara uğurlu qazma fəaliyyəti gəlir gətirməyə qədər ilkin mərhələlərdə xərclərin kapitallaşdırılmasını imkanlı edir. Müvəffəq cəhdlər metodu isə iri kompaniyalar tərəfindən aparılır. Burada gələcək əməliyyatlar üzrə xərclər qeyri-müvəffəq qazma ilə əziyyətli və zorlu deyildir. Müvəffəq cəhdlər metoduna uyğun olaraq maya dəyərində daxil edilən xərclər neft yatağı üzrə xərclər mərkəzində akkumulyasiya olunur və kapitallaşmış xərclər hasilatın proporsional aşınmasına müvafiq ammortizasiyaya uğrayır. Qərb standartlarından fərqli olaraq mühasibat uçotunun Rusiya sistemi sənayenin sahəvi təsnifatında o, qədər də fərqli tələblər qoymur. Kapitallaşmış xərclər bu sistemə müvafiq olaraq aşınmanın bərabərxətli metodu üzrə aparılır.

Neftqazçıxarmanın IAS prinsipləri aşağıdakıları rəhbər tutur:

- ehtiyatların təsnifatının tanınmış beynəlxalq metodologiyaya uyğunluğunu;
- qeyri-müvəffəq quyulara aid kapitallaşmış xərclərin müxtəlifliyi;
- kapitallaşmış xərclərin xərclər mərkəzinə daxil edilməsini.

Yeni iqtisadi sistemə transformasiya mühasibat uçotunun da mütərəqqi standartlara adaptasiyasını zəruri edir. Hazırda mühasibat uçotunun mövcud və geniş yayılmış iki-*ingilis-amerikan-holland* və *kontinental (Avropa)* sistemə keçidə seçim alternativini mövcuddur. Birinci sistem nizamlanma nöqtəyi-nəzərindən elastik və liberal olmaqla daha çox investor və kreditorların tələblərinə köklənmişdir. Bank kreditləşməsindən yetərli asılılıqda dövlət səviyyəsində uçot və hesabat nizamlanmasında ikinci sistem daha fərqlidir. Azərbaycan Respublikasında tarixi uçot praktikasının və onun daha çox dövlət nəzarətində olmasına rəğmən orta perspektiv üçün mühasibat uçotunun kontinental sistemi daha məqsədə müvafiqdir. Lakin bu heç də o, demək deyil ki, kontinental sistem bazar iqtisadiyyatına daha dərin inteqrasiyaya seçim edən respublikanın bütün iqtisadi özəlliklərinin təminatçısı olacaqdır. Bu çox ciddi diskutiv bir məsələdir.

Keçid dövründə mühasibat uçotunun tələblərinin dəyişkənliyi, onun universal standartlara adaptasiyası mühüm zərurətə çevrilmişdir. Müəyyən göstəricilərin kommersion sirliliyinə baxmayaraq mühasibat uçotu müvafiq aşkarlıq statusu almışdır. Beynəlxalq standartlara keçid mühasibat uçotundan yeni keyfiyyətdə maliyyə və idarətmə uçotunun müstəqilliyini şərtləndirmişdir.

Maliyyə uçotu pul ifadəsində mühasibat uçotunun hesabatlarına uyğun olan tarixə yazılır və bir çox ölkələrdə geniş tətbiq edilir. İdarəetmə uçotu maliyyə uçotunun genişləndirilmiş formasıdır. İdarəetmə uçotunun məlumatları daxili istifadə üçündür. Təhlil yönümlü bu uçot proqnoz xarakterli olaraq müdiriyyət üçün hazırlanır, mühasibat informasiyalarına əlavə olaraq kommersion siri daşıyır.

Yeni uçot sistemlərinə keçid həm də yeni keyfiyyətli mühasibat və uçot işçilərinin formalaşmasını tələb edir. Burada dövlətlə yanaşı ictimai təşkilatlarında səyləri vacibdir. Yeni sistemə keçid heç şübhəsiz ki, bazar münasibətlərinin dərinləşməsindən asılı olacaqdır. Burada

isə əsas rolu vergi sisteminin məqsədyönlü nizamlı quruluşu həll edəcəkdir.

İqtisadiyyat «Hər kəs özünə cavab verir» cəngəllik prinsipləri ilə deyil, iqtisadi qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Mühasibat uçotu da iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən, idarə edən şərtlər sistemi kimi bu qanunlar şəbəkəsində quruluş alır. Mühasibat uçotunun rəşional təşkilinin müqəddəm şərtlərini çox saylı normativ-hüquqi aktlar, qanunlar, əsasnamələrin, təlimatların, göstəricilərin, uçot və hesabatları nizamlayan sənədlərin tərtibi və işlənməsi ərsəyə yetirir. İstehsal strukturunun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, uçot sisteminin xarakter və həcmnin, mühasibatlıq aparatının forma və quruluşunun təyinatı, onun təşkilatının ayrı-ayrı bölmələrlə rəbitəsinin qurulması mühasibat uçotunun səmərəli təşkilində əsas şərt hesab edilir.

Yeni sistem quruculuğunda mühüm əlamətlərdən biri də mühasibat uçotunun təşkili ilə bağlıdır. Mühasibat uçotunun təşkilinin səmərəli istiqamətlərini uçot və hesabat üzrə tənzimləyici sənədlərin təlimat, göstəriş və əsasnamələrin öyrənilməsi təşkil edir. Təşkilatın quruluş xüsusiyyəti, istehsal gücü, uçotun xarakteri də mühasibat uçotunun təşkilində əhəmiyyət verilən xüsusi cəhətlərdəndir. Neft-qaz sənayesində mühasibat uçotunun təşkilinə çoxşaxəlilik və mürəkkəblik xasdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid ənənəvi uçot praktikasını təbəllüdlərə uğratmışdır. Bazar iqtisadiyyatının ayrı-ayrı seqmentlərini ifadə edən yeni uçot obyektleri qəbul olunmuş, uçot metodologiyası yetərli dərəcədə dəyişilmiş, mühasibat hesabatlarının quruluşu, müddət və ünvanları beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırılmışdır. Təşkilatda yeni təzahür, uçot siyasəti bərqərar olmuş, uçot proseduralarına *istisna* və *tələblər* kateqoriyaları daxil edilmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində müasir mərhələdə yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar uçot işi ciddi əsaslarla qurulmamışdır. Bu isə hərtərəfli və geniş təhlil işinin aparılmasına mane olur. Planlı sistemdən miras qalmış ənənə davam edir. Balans komissiyalarında istehsal xərclərinin təhlili, maya dəyərinin aşağı salınması, rentabellik məsələləri geniş sorğuya məruz qalmır. Müəyyən mənada planlı sistem müqabil şəkildə yaşayışını davam etdirir. Əlaqələndirici və nəzarətəddici orqanların yetərli mütəxəssis korpusu ilə təmin edilməməsi, analitik mədəniyyətin aşağı səviyyəliliyi burada da özünü göstərir. Hamı üçün nəşr edilən balans-ekstren sisteminin tətbiq edilməməsi informasiya məhdudluğu yaradır, təsərrüfat məlumatlarından dolğun istifadəyə xələl gətirir. Mühasibatlığın təmərəküzləşməsi neftqazçıxarma müəssisələrinin səmərəli işinə mənfi təsir edir. Bir qism təşkilatlar, xüsusən MM-lər qeyri-məhdud səlahiyyət obrazlı deyimdə «kart-blans»a sahib çıxır, digərlərinin isə ənənəvi hüquqları məhdudlaşdırılır.

Bazar iqtisadiyyatına dərinləşən inteqrasiya uçot sistemində də müvafiq standartların genişlənməsinə imkanlar açır. Aydın ki, müəssisə nə qədər müstəqildir, o qədər də müstəqil uçot siyasəti aparır. Artıq xeyli vaxtdır ki, milli neftqazçıxarma sənayesində də müəssisə və təşkilatlara müstəqil uçot siyasətinin aparılmasına dövləti təminatlar verilmişdir. Lakin NQÇİ-lərin istehsal struktur vahidli statusları və son illərdə heç də dərin hüquqi əsasları olmadan neft-qaz sənayesində möhkəmləndirilmiş mərkəzi mühasibatlıq sistemi müstəqil uçot siyasətinin aparılmasında öz ənənəvi konservatizmi bir daha nümayiş etdirir.

Mühasibat uçotunun yenidən təşkilinə böyük ehtiyacı olan QNQÇİB-də uçot siyasətinin diversifikasiyası mümkün və ehtiyaclıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, milli neftqazçıxara sənayemizin özünün formalaşmış mütərəqqi istehsal prinsipləri mövcuddur. Ehtiyatların istismarına cəlb edilmiş hər bir NQÇİ yataqların həcmi, ölçüləri, istimar yaşı, quyuların debittliliyi, çıxarma üsulu, texnoloji struktur, tükənmə və digər faktorlarla fərqlənir. Formalaşmış istehsal münasibətləri, ƏİF-lərin yaş əlamətləri və digər əlahiddə prinsiplial cəhətlər optimal uçot siyasətinin aparılmasına zəmin yaradır. Məhz bu və ya digər amillər əmlakdan, fondlardan, istehsal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni şərtləndirir.

Köhnə sovet sistemi uçot strategiyasında daha mühafizəkar və təkstandartlılığı ilə fərqlənirdi. İndi mühasibatlığın struktur sərbəstliyi, forma qəbulunda, istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində metodoloji alternativlik, amortizasiya siyasətinin, digər uçot proseduralarının tətbiq mexanizmlərinin genişliyi uçotun təşkilində seçim imkanlarını artırmışdır.

Neftqazçıxarma kompleksində mühasibat uçotunun təşkilində sınınmış mexanizmlərdən olan ehtiyatların hərəkəti üzrə maya dəyəri hesablanmasında vaxta görə birinci-FİFO, vaxta görə sonuncu-LİFO metodları öz tətbiqini tapmalıdır. Bu baxımdan neftqazçıxarma sənayesində texnoloji dövrün müddəti böyük tsikli olmamasına rəğmən NQÇİ-lərdə xammalı və material resurslarını qiymətləndirməkdə FIFO metodundan istifadə daha cəlbedici görünür.

QNQÇİB-də vergi orqanları ilə münasibətlər daha məzmunlu və operativ xarakter alır. Bu normal və təqdirəlayiq haldır. Vergi intizamının möhkəmləndirilməsi, ödənişlərin yalnız bir mənbədən göçürülməsi, artıq reallığa çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, bir neçə nazirlikdə iri həcmli təşkilata şamil edilmiş bu addımını dəyərləndirilməklə yanaşı, onu təftiş etmək də mümkündür. İlk baxışda vergilərin bir mənbədən ödənişi qiymətli olduğu qədər də, müəyyən ölçüdə qeyri-dəqiqliyə, lokal nəzarətə şərait yaradır və belə praktika ayrı-ayrı potensiallı NQÇİ-lərdə ödənişlərin operativliyinə, yerli vergi orqanları ilə səmərəli əməkdaşlığa dərin təsir edir.

Daim dəyişən, vergiqoyma və vergi siyasəti uçot prosedurasını yedəyə alaraq, onu özünə tabe etdirmək cəhdlərində bulunur. Bir sıra keçid iqtisadiyyatı yaşayan dövlətlərdə bu asılılığı azaltmaq məqsədilə ikinövlü uçot-mühasibat və vergi təsnifatlı uçota oriyentasiya edilir. Məntiq belədir ki, hər hansı vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi mühasibat uçotu qaydalarını deformasiyaya uğratmamalıdır. Vergi sisteminin təkmilləşməsi tətbiq edilən uçot proseduraları ilə mövcud harmoniyasını qoruyub saxlamalıdır.

Uçot işinin səmərəli təşkilində ayrı-ayrı təsərrüfatlar, maliyyə orqanları və dövlətin digər tənzimləyici iqtisadi qurumları ilə əməkdaşlığın inkişafına diqqət yetirməlidir. Belə əməkdaşlıq milli iqtisadi mənafeləri üstün tutaraq partnyorluq xarakterində qurulmalıdır. Bank, vergi orqanları ilə müntəzəm təmaslar, təlimatların açıqlanması və yeni normativ aktların şərhü üzrə keçirilən izahetmələr bu baxımdan səmərəsini verəcəkdir. Kompleksdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun kadr hazırlığının təşkili, müvafiq treninqlərin keçirilməsi, mühasib-maliyyəçi ekautant, daxili auditor, mühasib-iqtisadçı mütəxəssislərinin hazırlanmasına diqqətin artırılması tələb olunur.

Mühasibat uçotunun təkmilləşməsi sahəsində atılan addımlar respublikamızı dünya təsərrüfatına aparıcı regional iqtisadi, təşkilatlara inteqrasiya yeni impuls gətirəcəkdir. Xəzərdə offşor zonada beynəlxalq biznesin inkişafı mütərəqqi uçot standartlarının daha təkmil və sadə uçot sisteminin tətbiqi prosesi ge-j-tez köhnə istismar komplekslərinə də sirayət edəcəyi mümkün reallıqdır. Mühasibat uçotunun dünya standartlarına qatılması nəinki neftqazçıxarma sənayesində, bütövlükdə milli iqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Bu sahədə simvolizmdən əməli iş keçid təmin olunmalıdır. Səmərəli uçot işinin təşkili inventarizasiyon prosesə də təsir etməlidir. Burada daha çox uçot işçiləri məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, keyfiyyətin inventarizasiya əmlakın və digər aktivlərin idarə edilməsində yüksək effektivliyə səbəb olur.

Neftqazçıxarma sənayesində uçot işinin təşkilini, onun təkmilləşdirilməsi mexanizmlərini təhlil edərkən alınan nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, bu xüsusi cəhətli istehsalat kompleksində, onun indiki təbii aşağı rentabelli mərhələsində uçotun rəsonal qurulması bazar prinsiplərinə, beynəlxalq standartlara və praktikaya müvafiq uçot siyasətinin aparılması ilə mümkündür.

12.2. Milli neft-qaz sektorunda daxili auditin təşkili

İqtisadi hərəkət və hadisələri obyektiv məlumatlarla təmin edən, qiymətləndirən proses kimi auditor nəzarəti beynəlxalq praktikada artıq sınınmış, çoxsaylı təşkilatlanmış qurumları, geniş nüfuz dairəsi olan bir sistem halına gəlmişdir. Bununla belə, daim yeniləşən və təkmilləşən audit sistemi iqtisadiyyatın daha dərin strukturlarına inteqrasiyada bulunaraq, özünün uzunmüddətli təşəkkül prosesini, inkişaf tarixini hələ də başa çatdırmamışdır.

Bütün yoxlanış tipi və məqsədlərini ifadə edən auditin təyinatı son dərəcə genişdir. Predmetini maliyyə-mühasibat hesabatlarının faktları, əsas aparıcı qayəsini müstəqillik prinsipi

təşkil edən audit, material-texniki, intellektual və mənəvi əlamətləri özündə cəmləşdirərək optimal dayanaqlı nəzarəti həyata keçirir. Korrupsiya ilə beynəlxal mübarizədə biznes şərtləri və qaydalarının dəyişməsinin siyasətdə də təzahür etməsi auditin praktiki reytingini daha da yüksəltmişdir.

Audit ümumi təyinatda xarici, təşkilatdaxili, dövlət və digər formalaşmaqda olan subaudit təsifatına malikdir. Müxtəlif tip auditlər arasında yetərli dərəcədə qarşılıqlı kəsişmə o cümlədən, o, qədər də qeyri-əslilik və müstəqillik vardır. Müstəqil auditorla qarşılıqlı razılıqda təşəbbüsçü tərəfindən qeyd olunan normalara müvafiq aparılan xarici auditi fəaliyyətləndirən və bərqərar edən əsas təşkilatların formalaşması ölkəmizdə artıq gerçəkləşdirilmişdir. Respublikada Auditorlar Palatasının yaradılması, təşkilatlanıb möhkəmlənərək bir sıra nüfuzlu analoji beynəlxalq qurumlara inteqrasiya olunması artıq tarixi reallığa çevrilmişdir. Geniş institusional şəbəkədə bu qurum qısa müddəti ərzində özünün artan və tərəqqi edən təsisatlarını ərsəyə yetirmişdir. Paralel olaraq ölkəmizdə dünyanın tanınmış nüfuzlu auditor firmalarının nümayəndəlikləri də açılmış və fəaliyyət göstərməkdədirlər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, respublikada dövlət auditini həyata keçirən təşkilatların sınılanmış beynəlxalq təcrübəyə uyğun kəmiyyət və keyfiyyət strukturu da optimal səviyyəyə yüksəlmişdir. Prezident Aparatında təşkil edilmiş uyğun departamentlə yanaşı, iqtisadi siyasəti həyata keçirən aparıcı mərkəzi icrayə orqanlarında da dövlət auditi üzrə müxtəlif istiqamətli və funksiyalı strukturlar fəaliyyət göstərməkdədirlər.

Müvafiq təyinatlı ali təftiş və nəzarət şəbəkəsində orjinallığı ilə seçilənən, ABŞ Konqresi tərəfindən yaradılaraq ona hesabatlı qeyri-siyasi təşkilat Baş Mühəsibat İdarəsinin (GAO) funksional sferası dövlət auditinin paradiqması kimi diqqəti cəlb edir. Baş federal nəzarətçisinin rəhbərlik etdiyi bu ali təşkilatın missiyasının səmərəliliyi əhatə etməklə iqtisadiyyatın normativ və anlayışlarını formullaşdırılması, məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi və praktiki olaraq bütün ölkədaxili agentliklərin və onların xərclərinin təftişinin aparmaq səlahiyyəti vardır. Təşkilatın yaradıcıları sırasında onun ilk rəhbəri, mühəsibatlığın əski kolumbu italyan riyaziyyatçısı Luka Paçolli kimi, müasir auditin arxitektoru hesab edilən məşhur ABŞ iqtisadçısı Robert Montoqomeri də olmuşdur. Çağdaş məqamda bu möhtəşəm quruma və əksər real bazar ölkələrində, o cümlədən, artıq MDB məkanında da fəaliyyət göstərən müvafiq təşkilatlara müvafiq ali dövlət auditinin forması olmaqla, respublika Milli Məclisində də eyni funksiyalı Hesablama Palatası təsis edilmişdir.

Əsas missiyasını alyans ölkələrində daxili auditi inkişaf etdirməsi, təkmilləşdirilməsi, sahəvi beynəlxalq standartlarının, normativ işlənmələrinin, müəyyən müvafiq metodikanın hazırlanması, bütün maraqlı tərəflərə onun mahiyyətinin izahını təşkil edən, 120 ölkədən 70 min assosiativ üzvü olan 1991-ci ildə ABŞ-da yaradılmış Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun «Audit-Azərbaycan» adlanan bölməsinin yaradılması «audit üçbucağının» digər bir qolu daxili auditin respublikamızda formalaşmasının ilk indikatoruna çevrilmişdir. Lakin bütün bu mütərəqqi meyllərlə yanaşı, respublikada daxili auditlə bağlı aparılan işləri hələ ki, son dərəcə qənaətbəxş hesab etmək zamanı yetişməmişdir.

Daxili audit institutu təşkilatdaxili fəaliyyətin müstəqil yoxlanışından təyinat alır. Bir cəhəti xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının dərinləşdiyi müəyyən ölkələrdə daxili auditin təşkili qanuni məjburi çərçivədə reallaşdırılır. Belə işin səmərəlilik aspekti hazırda daha çox dəstək alaraq geniş intişar tapır. Məlumdur ki, yalnız iri təşkilatlar daxili audit şəbəkəsini yaratmağı özünə müsaidə edə bilirlər. Bu baxımdan həm ARDNŞ-də, həm də onun iri istehsalat birliklərində daxili auditin yaradılması üçün yetərli imkanlar və zəruri əsaslar mövcuddur. Diqqətə gətirilən cəhətləri fonunda milli neft-qaz sektorunun mərkəzi və aparıcı təşkilatlarında daxili audit institutunun təsisatının labüdlüyü ilə bağlı problemlərin təhlil və tədqiqini nəzərdən keçirilməsi zərurətləri daha da aktuallaşır.

Daxili audit iqtisadi subyektin özünənəzarət şəbəkəsi kimi, bir çox metodik, prosedur və

təşkilatı tədbirlərin vəhdətində olmaqla səmərəli təsərrüfat maliyyə fəaliyyətində tətbiqini tapır. O, nəzarətin aparma şərtlərinə rəğmən idarəetmənin stil və fəlsəfəsini, təşkilatın strukturu, vəzifə səlahiyyətlərinin bölgüsü, nəzarət metodu, təsərrüfata təsir edən xarici faktorları əhatə edir. Qanuni tələblərə, normativ-huquqi aktlara uyğun fəaliyyət dövrüdəsində bütün ierarxiik səviyyədə əmr və sərəncamların yerinə yetirilməsi, sənədlərinin dəqiq uçotu, nöqsan və səhvlərin qarşısının alınması, mühasibat uçotu hesabatların vaxtında hazırlanması, aktivlərin qorunması və sair müvafiq istiqamətlər daxili audit sferasına aid atributlardandır. Ümidli funksional nəzarət şəbəkəli daxili audit institutunu birbaşa rəhbərliyə tabe olan və faktiki daxili nəzarəti həyata keçirən təftişçilər, təftiş komissiyaları, auditor qrupları təmsil edir. Təhlil, uçot, nəzarət və planlaşdırmanın inteqrosiyon sistemi kimi, xərclər və mənfəətin səmərəli idarəedilməsi məqsədlərini ifadə edən cəhətləri ilə xarici audiddən mahiyyətcə fərqlənən daxili auditin müstəqilliyi nisbətən şərtidir. Bu da təşkilatdaxili struktur özəlliyindən irəli gəlir. Məhz buna görə də, onun ali məqsədini xarici auditin məramlarına uyğun hesabatların doğru və düzgünlüyünün təsdiqi deyil, daha çox resurs itkilərinin qarşısının alınmasını təmin edən rasiyal nəzarət sistemi təşkil edir.

Daxili və xarici auditi ayıran mühüm konkret şərtləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- auditin məqsəd və vəzifə leymotivi;
- informasiyalarının təhlil və emal xarakteri;
- istifadəçilərin müxtəlifliliyi;
- icra fərqliliyi.

Daxili və xarici auditin informatik müstəvidə fərqliliyi də diqqəti cəlb edir. Belə ki, xarici audit dərj edilmiş hesabat göstəriciləri bazasında, məhdud informatik şəraitdə fəaliyyət göstərir. Daxili audit bütün mövcud informasiyalarla yanaşı dar çərçivədə məlum olan konfedişial, kommərişia siriili məlumatlar, satış və mənfəət proqnozları, yeni güclərini buraxılışı üzrə smeta və kalkulyasiya sənədləri, marketinq tədqiqatlarının nəticələri və bu kimi analoji komponentlərlə də əhatəlidir. Məhz buna görə də, ölkə qanunvericiliyi belə informasiyaları müəşisədən xarijdəki istifadəçilər üçün məhdud edir. Xarici audit xarici istifadəçiləri maraqlarında təsərrüfatın göstəriciləri, biznes uğuru, maliyyə çevikliyiində əks olunursa, daxili audit bütünlükdə müəşisədə səmərəli nəticələrə nail olmada optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində ifadəsini tapır. Daxili auditi təşkilatın müvafiq profilli mütəxəşisləri, xarici auditi isə müstəqil və şəxsi firmalar aparır. Köhnə kompleksdaxili təftiş sisteminə müəyyən oxşarlıqları ilə yanaşı daxili audit və onu həyata keçirən personal nəzarəti epizodik deyil, gündəlik müntəzəm təmin edir və bütün bu nəzarət mexanizmləri təşkilatın daxili işi kimi özü tərəfindən hazırlanmış metod və mexanizmlərdə təşbit olunur. Daxili nəzarət strukturu başlıca olaraq nəzarət mühütü, onun aparılması şərtləri, mühasibat uçotu sistemi və nəzarət prosedurunun əhatə edən iqtisadi elementlərdə ehtiva olunur. İnfomatik şəbəkə qayda və metodlarını rəhbər tutan müvafiq elementlər vəhdətdə təşkilatın arzu edilməz risklərdən azadlığını və işgüzar maliyyə aktivliyinin və habelə səmərəli uçotun təşkilini təmin edir.

Daxili auditin məqsədini həllinə qatıldığı məsələlərin struktur və spesifikliyi müəyyən edir. Dünya təcrübəsində gəlir və zərərlərin hesabatlarının Yaponiya da daxil olmaqla Avroatlantik məkanı əhatə edən iki əsas, *İngilis-Amerikan* və *Franko-Alman* tipi mövcuddur. Hazırda hər iki formanın vəhdətində qüsurlardan təjrid olunmuş üçüncü qarışıq tipi də tətbiq sferasını genişləndirməkdədir. İqtisadi-maliyyə hesabatlandırılmasının beynəlxalq tipoloji təsnifatına çəkilən bu diqqət çağdaş qlobal iqtisadi məkanda mühasibatlıqda, uçotun digər spektrində belə hesabatlandırmanın dominant mövqeyi, praktiki standartlılığı ilə bağlılığıdır. Biznesin təşkilində investorun dövlət, kommərişia qurumu və ya azad sahibkar olması asılığından kənar bütün dövrüdə müasir audit bu diapazonda səmərəli, ümümi mənafe və maraqları ifadə edir. Bununla yanaşı, istehsal xərclərin kalkulyasiyası prosesində uçot və auditin səmərəliyini artıran standart və direkt-kostinq sistemli alternativlikdə nəzərə alınmalıdır.

Daxili auditin tərkib hissəsi kimi, *standart-kost* smeta nəzarətini rəhbər tutur. Faktiki göstəricilərin təsbit edilmiş standartlarda smeta fərqliliyinin müəyyən olunması, mənfəət və xərclər baxımından mümkün korrektlərin qeydiyyatı standart-kost sisteminin ana xəttini, əsas struktur komponentini təşkil edir. Daha geniş interpretasiyada standart-kostinq aşağıdakı funksiyaları reallaşdırır:

- ✚ smetaların normativ və standartları, birbaşa xərclərin miqdarı əvvəlcədən işlənib hazırlanır;
- ✚ gəlir gətirmək müvafiqliyi əsaslandırılır;
- ✚ məsuliyyət bölgüsü müəyyən olunur;
- ✚ təhlil prosesi təşkil edilir;
- ✚ operativ və sintetik uçot fərqliliyi və yayınması aşkarlanır.

Direkt-kost sistemi isə xərcləri daimi və dəyişən sektorlara ayırır. Dəyişən və daimi xərclərin diferensiasiyasından kənar vəhdəti klassik uçot sistemini və *marcinal gəlirin* formalaşmasını xarakterizə edir. Direkt-kost iqtisadi termin kimi maya dəyərində yalnız birbaşa daimi xərclərin əlavə edilməsi zamanında yarandığından belə adlanış almışdır. Sonradan maya dəyərində dəyişən xərclərin qətiyyətli mövqe tutması bu adlanışda qeyri dəqiqliyi aşkara çıxarmışdır. İndi Qərbi iqtisadi məkanında bu sistem yeni terminaloci məzmun alaraq dəyişən xərcləri ifadə edən «*Verbil-kost*» adlanır. Direkt-kost sisteminin gəlirlər üzrə hesabat strukturu aşağıdakı formada təzahür edir.

1. Satış həcmi;
2. Dəyişən xərclər;
3. Marcinal gəlir (1-2);
4. Daimi xərclər;
5. Mənfəət (3-4).

Rentabelliyyətə xidmət edən direkt-kost sisteminin tətbiqi əsas iki idarəetmə modelinə hesablanmışdır;

- «*xərclər-satış həcmi-mənfəət*» formuluna əsaslanan, tarazlıq anlayışı və ya zərərsizlik nöqtəsi kimi də qəbul edilən *nisbət təhlili*;
- xərclərin əhəmiyyətli nisbi hesab edilən *relevant* və qərarların qəbulunda nəzərə alınmayan *qeyri-relevant* təsnifatı.

Bunula belə, neft-qaz biznesinin sahəvi xüsusiyyətləri, milli neft-qaz sektorunun spesifik cəhətləri daxili auditlə bağlı təəssüratları daha geniş imkanlar açır.

Neftqazçıxarma sənayesində struktur bölmələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədilə tarixən formalaşmış nəzarət-təftiş orqanları fəaliyyət göstərmişlər. Planlı təsərrüfat sisteminin mahiyyətindən doğan bu nəzarət sistemi uzun illər öz əhəmiyyətini nümayiş etdirməklə yanaşı mənfəət aspektini də göstərmişdir. O qədər də radikal dəyişikliyə məruz qalmayan nəzarət-təftiş sistemi özünün əzli mahiyyətini qorumaqla bir çox strukturlarda olduğu kimi, ARDNŞ-də, onun aparıcı iri istehsalat birliklərində də mühafizəkarlığını saxlamışdır. Məlumdur ki, bazar təsisatlı strukturlar demokratik prinsiplərdə ifadə olunan nəzarət-təftiş mexanizmlərinə malikdirlər. Səmərəli idarəetmə, nəzarət, monitoring sistemlərinin qurulması, habelə müasir təftiş kompaniyaları, müvafiq işlərin görülməsində xeyli effektiv təcrübə toplamışdır. Struktur bölmələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təftişini, ona nəzarətin həyata keçirilməsində daxili audit sisteminin yaradılması sınaqdan çıxmış analoji prioritetlərdəndir. Daxili audit digər strukturlarda olduğu kimi neft-qaz sənayesində də xarici auditin obyektivliyini qarşılıqlı əlaqədə aşkarlayan mühüm təsisat formasıdır.

Neft-qaz kompleksində artıq xeyli müddətdir ki, nəzarət-təftiş qurumları mərkəzi mühasibatlığın bir bölməsinə çevrilmişdir. Sovetlər İttifaqının təcrübəsində belə müvəqqəti məqamlara konyuktur mülahizələrlə əlaqədar çox nadir hallarda təsadüf edilmişdir. Hətta «Azneft» İB-də bu formalı tendensiya ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud olmuşdur. Müvəqqəti taktiki gediş kimi nəzərdə tutulan müvafiq hallar təcrübə sınaqdan çıxıb bilməmiş, yenidən konservativ formasına qayıtmağa məcbur olmuşdur. Bütövlükdə totalitar sistem nəzarət-təftiş prosesinə

instusional yanaşaraq onun avtonom fəaliyyətinə üstünlük vermişdir. Nəzarət-təftiş şöbələri hər bir mərkəzi icrayə orqanında, böyük istehsalat komplekslərində birbaşa rəhbərə tabe edilmiş onun qarşısında hesabatlı olmuşdur. Bu orqanların aralıq təcəvilik cəhətləri səmərəli olmamış və daim fiaskoya uğramışdır. İndi bu məsələ neft-qaz kompleksinin hazırkı təşkilatlanma mərhələsində daha böyük önəm daşıyır. Nəzarət-təftişin şöbələrinin mühasibatlığın təcəviliyinə verilməsi isə fikrimizcə perspektivsiz mərkəzçilik meyllərindən irəli gələrək daha çox subyektiv amillərlə bağlı olmuşdur. Belə şaquli bağlılıq həm uçot işinin və həm də təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli inkişafına mənfi təsir edərək təftiş prosesini tautoloji immitasion standartlı məjraya salmışdır. Şübhəsiz ki, istər direktivlik, istərsə də iqtisadi tənziqləmə baxımından bu sayaq formalaşan iş birliyinin, öz-özünü yoxlama prosesinin səmərəsi olmayacaqdır. Bu istiqamət həm də idarəetmədə demokratizmin funksional bölgüsünə də məhdudluq gətirir. Bizim tədqiqat, təhlil məqsədlərimizdə struktur nəzarət-təftiş xidmətinin tamamilə bazar prinsipli daxili auditlə əvəz olunması təşviq edilsə də müvəqqəti olaraq keçid prosesi üçün bu orqanların mühasibatlıqdan müstəqilliyi təmin olunmalı və onların səmərəli fəaliyyəti təşkil edilməlidir. Hətta daxili audit sisteminin tez bir zamanda neft-qaz sektorunda formalaşdırmaq mümkün olmasa belə, aparılan islahatlar prosesi dərinləşdikcə və təkmilləşdikcə, təşkilati struktur bazar mahiyyəti aldıqca belə birləşmələr əhəmiyyətini itirərək proteksionist subyektiv təzahürdən qurtulacaqdır. Genişlənən perspektivində fikrimizcə tam bazar prinsiplərini əhatə edən təftiş-nəzarət mexanizmləri qurulacaqdır. Burada isə funksional xətti monitorinq sistemlərinin yaradılması, gücləndirilməsi və habelə daxili audit sisteminin gerçəkləşdirilməsi daha səmərəli ola bilər.

Milli neft-qaz sektorunda daxili auditin təşkilində xarici faktorlar da müstəsna əhəmiyyət daşıyır. İmici investor daxili nəzarətin təşkili prinsiplərini də təhlil edir və qiymətləndirir. Nəzarət-təftiş sistemin qeyri-mükəmməlliyi, daha çox isə qeyri-bazar prinsipliyi riskin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur. Belə hal isə investisiyon şərtlərin ağırlaşmasına, məhdudlaşmasına və hətta sərmayədarı kaptıl qoyuluşundan çəkəndirməyə sövq edir. Daxili auditin təşkilati informasiyon təminatda əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Sərt maliyyə çevikliyi, daim dəyişən innovasiyon tələblər, təhlükəsiz iş recimi neft-qaz kompleksinin fəaliyyət ahəngdarlığının yüksəldilməsinə xidmət edən şərtlərdəndir. Məhz bu məqamlar gündəlik, təhlil süzgəcindən keçir. Belə təminatda isə daxili auditin operativ informasiyaları idarəetmə qərarlarının düzgün qəbuluna yardımçı olur.

Daxili audit qurumunun neft-qaz kompleksində formalaşdırılmasında məqsəd təcə maliyyə-mühasibat sənədlərinin doğru və düzgünlüyü, onun standarta, normativ tələblərə müvafiqliyinin aşkarlanması və tədqiqi ilə bağlı sahələri əhatə etməməlidir. Beynəlxalq praktikada idarəetmə sistemlərinin funksiyalararası, təşkilati-texniki vəzifələri üzrə yükü daxili audit çəkir. Burada qeyri-maliyyə sahələri üzrə audit prosesi təşkil edilə bilər. Xüsusən belə hal ehtiyatların bir daha dəqiqləşdirilməsi və inventarizasiyası, təhlükəsizlik normalarına riayət olunmanın yoxlanışı, ekoloji nəzarət və rəhbərliyin səmərəli fəaliyyət üçün məqsədmüvafiq hesab etdiyi digər sahələri də əhatə edə bilər.

Daxili audit institutu real bazar qurumlarında ənənəvi və məntiqi olaraq birbaşa top menecərə təcəvilik göstərərək onun müavini statusuna malikdir. Baş mühasibdən də üstün hüquqlara malik baş daxili auditor direktorlar şurasının üzvi kimi ali nəzarət və təftiş funksiyalarını icra edən personadır. Kompaniyada səmərəli iqtisadi mühitin qurulması, dayanaqlı maliyyə funksionallığı, keyfiyyətli iş recimi əhəmiyyətli dərəcədə də onun təşkilatlandırdığı qurumun fəaliyyətindən aslıdır. ARDNŞ-nin nizamnaməsində də müvafiq funksiyaları yerinə yetirməyə hesablanmış nəzarət-təftiş kommissiyası nəzərdə tutulmuşdur. Onun daxili audit statusuna qaldırılması isə təhlil olunan problemlə məsələnin həllini istiqamətində mühüm addım olacaqdır.

Müəssisənin işgüzar mühiti haqqında müstəqil informasiya tələbini ödəyən, təsərrüfat subyektinin mühasibat sənədlərinin düzgünlüyünü, aparılan əməliyyatların mövcud normativ-hüquqi bazaya uyğunluğunu təmin edən xarici audit idarəetmənin mühüm elementi kimi təminatverici, məşvərətçi funksiyaları yerinə yetirən daxili auditin fundamental təşkil edildiyi

şəraitdə daha səmərəlidir. Daxili audit institutu bazar oriyentasiyalı istənilən stasionar mühit üçün əsaslı və zəruridir. Mükəmməl bazar infrastrukturunun yaradılmasının labüd komponenti kimi daxili auditin də iqtisadi həyatımıza, tam mənada qədəm qoyması zamanıdır. Bu baxımdan milli neft-qaz sənayesində də əski əyyamların təftiş orbitindən çıxış, yeni mütərəqqi bazar strukturlu daxili audit sisteminin təşkili məqamları yetişmişdir. Bu iş prinsiplərinə qətiyyətli keçidin təşkilində dövlət orqanlarının ümumi niyyət və səyləri müstəsna əhəmiyyətlidir. Qərb iqtisadi auditoriyasında belə bir klassik fikir hakimdir: iqtisadçılar deyil, siyasətçilər hansı tənzimləyici qurumun yaradılmasını həll edirlər. Bu baxımdan Avroatlantik məkanda təkrar misal edilən digər oxşar məsələ də mövcuddur: hüquqşünasların biri-birinə atdığı güllələri iqtisadçılar hazırlayırlar. Bu fikirlər vəhdətində bazar iqtisadiyyatının öncül seqmentlərindən biri olan daxili auditin də iqtisadi dövriyyə qoşulmasında səylərimizi səfərbər etməli və ona nail olmanı əyani nümayiş etdirməliyik.

12.3. Beynəlxalq praktikada vergi sisteminin özəllikləri və prioritet verilən istiqamətlər

Dövlətin maliyyə, kapital ehtiyatlarının formalaşması mənbəyi kimi, vergilər min illərin reallıqlarında sınaq, təkmilləşərək çağdaş sivilizasiyada da əhəmiyyətli mövqeyini təsdiqləmişdir. Sərvət, hakimiyyət ehtirası, zor və gücün tətbiqi ilə zalım və məzlumun hesablaşması, sinfi bölgünün, dövlət rüsumlarının təşəkkül tapdığı erkən çağlarda ardıcıl dəyişərək, qarətdən qənimət, bac və xərac, sonra nəzəri-təcrübi məzmun alaraq möhkəmlənmiş vergi sistemi varlığın əsas iqtisadi qaynaq mexanizminə, həyat cövhərinə çevrilmişdir. Natural olaraq vergilər bütün bəşəri konfessiyalarda əksini tapmışdır.

Büdcə, vergi və ya latın mənşəli istilah pul saxlanılan zənbil, xəzinə mənasını daşıyan fiskal «dövlət maliyyəsi» və ya «maliyyə-kredit sistemi» kimi anlayışları əhatə edərək müasir terminologiyada eyni mahiyyətdə kəsb olunur. Qəbilə cəmiyyətinə xas olmayan, kütləvi hakimiyyət qan qohumluğunun əksinə olaraq təbəələrin ərazi bölgüsü ilə yanaşı, dövlətin üçüncü mühüm dayağını vergi prosesi səciyyələndirir. Yarandığı gündən öz orqanizmini yaşatmaq üçün lazım olan müntəzəm maliyyə resurslarını təmin etməyi dövlətin apardığı vergi siyasəti ilə reallaşdırır. Hələ feodal ənənələrinin hökm sürdüyü cəmiyyətdə, o cümlədən, Azərbaycanda da vergi növləri artmağa və geniş tətbiq edilməyə başlanmışdı. İşləməklə vergi ödəmək - biyar, məhsuldan isə vergi ödənişi - töycü tətbiq edilmişdir. Vergi ödənişlərinin vacibliyi islam dinində də çox geniş yer almışdır. Zəkat, xüms vermək islamın dinin əsas dayaqlarından biri kimi, hər bir müsəlman üçün müqəddəs borc hesab edilir.

Gəlirlərin təkrar bölgüsündə ən mühüm vasitə kimi, dövlətin tənzimləyicisi funksiyası çıxış edir. İjtimai varlığın mühüm elementi kimi, vergilər büdcəni qaynaqlandıran, dövlətin iqtisadi qüdrətini artıran reallıqdır. A.Smitin təbirincə vergi ödənişi əsarətin deyil, azadlığın əlamətidir. Dövləti təmin edən optimal vergi sistemi işləyib hazırlama, gəlirlərdən rəşional təkrar istifadə etmək olduqca mühüm məsələdir.

Üç başlıca *tənzimləyici, fiskal, sosial* vəzifələri yerinə yetirməklə vergilər funksional təyinatına görə, müxtəlif qruplaşma və təsnifatlara malikdirlər. Bu baxımdan vergilər *progressiv, reqressiv* və *proporsional* olmaqla da üç qrupda təyin edilir. Gəlirlərin artırılması ilə orta dərəcəsinin yüksəlişi-progressiv, əksinə reqressiv, gəlir ölçülərindən asılı olmayaraq orta vergi dərəcələrinin dəyişməzliyi proporsional adlanır. Belə təsnifatdan bəhrələnərək ondan neft-qaz sənayesində vergi güzəştlərinin tətbiqində məhsuldar istifadə oluna bilər.

Qanuni ölçüdə və müddətdə ödəyicilərin büdcəyə, büdcədən kənar fondlara öhdəliklərini əhatə edən vergilər növ müxtəlifliyində vergi sistemini yaradır. Beynəlxalq vergi sisteminə əsas

iki *qobal*, bəzi mənbələrdə *utilitar* və *katalaq* sistemi var. Kataloq daha mürəkkəb sistem olduğundan, çox zaman qlobala keçid edilir.

Vergi sistemi dünya təcrübəsində kök salmış prinsipləri ilə etibarlılığını nümayiş etdirir:

- *yekcinslik*-vergi məbləği yalnız bir dəfə tutulur, praktikada isə bu prinsip daha çox pozuntuya məruz qalır;
- *bərabərölçülük*-dövlətin vergi ödəyicilərinə eyni cür yanaşması;
- *təyinat*-vergiqoyma, müddətlər, hesablama bazası əvvəlcədən müəyyən edilir;
- *əvəzədməzlik*-vergi ödəyicilərinə büdcəyə köçürmələr üzrə heç bir ekvivalentin verilməməsi.

Vergilər yığım, rüsum, vergi və digər tədiyə öhdəliklərini büdcəyə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Fiziki şəxslərdən gəlir, mənfəət, sosial sığorta, əmlak olmaqla *birbaşa*, satışdan gəlir, əlavə dəyər, aksiz, vərəsəlik, əmlakla əlaqədar sövdələşmələr və qiymətli kağızlar üzrə vergilər isə *birbaşa olmayan* ikinci dərəcəli vergilər qismində iki yerə bölünür. Dinamik inkişaf, iqtisadi optimum şəraitində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac artır. Son illərdə dünyada vergi dərəcələrinin aşağı salınması meylli güclənməkdədir. Fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə vergi yükünün əksər hissəsini fiziki şəxslər təmin edir. Müəssisə və təşkilatlara isə onların maraqlarının artırılması və inkişafı üçün nisbətən kiçik vergi dərəcələri tətbiq olunur. Vergilər mənbəyinə və təyinatına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ❖ *maya dəyərinə aid edilən vergilər*: torpaq, yol, mədəni vergiləri;
- ❖ *satışdan daxilolmalar üzrə vergilər*: ƏDV, aksiz, eksport tarifləri və sair;
- ❖ *maliyyə nəticələri üzrə vergilər*: mənfəət, əmlak və sair.
- ❖ *müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət üzrə vergilər*: buraya yerli vergilərin müəyyən hissəsi avtomatillərin yenidən satışı və digərləri aiddir.

Bu təsnifatın nəzəri praktiki müstəvidə alternativ tipləri də mövcuddur. Belə ki, əmlakdan, kapitaldan və digər oxşar mənbələrdən hesablanaraq sanitar iqtisadi funksiyasını gerçəkləşdirən *statik*, *dinamik* inkişafı ilə bağlı olan mənfəət, ƏDV və sonralar dinamik vergilər kimi qruplaşdırma və bölgüyə malikdirlər. Dövlətin struktura uyğun olaraq vergilər federal, yerli, bələdiyyə kimi, çoxpilləli şəbəkə üzrə də müvafiq toplumlara malikdirlər.

Ötən əsrin ortalarında iqtisadi məzmununda parafrəz kimi, əks etdirilən, ilkin interpretasiyada sahildən kənar mənasını ifadələndirən offşor anlayışlı vergiqoyma da liberal iqtisadiyyatda geniş tətbiqini tapmışdır. Ölkə və regional aspektdə *sığınacaq*, konkret zona və sahədə *vahə* kimi, offşor mexanizmlər beynəlxalq vergiqoymada uğurla reallaşdırılmaqdadır. Milli neft-qaz sektorunda hasilatın pay bölgüsü əsasında fəaliyyət göstərən zonada məhz offşor vergiqoyma tətbiq edilir.

Müasir mərhələdə vergilər beynəlxalq sazişlərin predmetinə çevrilmişlər. Bu DTT çərçivəsində və inteqrasiya olunan təşkilatlar arasında gömrük rüsumlarına aid edilir. Büdcə, vergi siyasəti təsərrüfat həyatını stimullaşdırmaq və ya onu məhdudlaşdırmaq funksiyalarını da yerinə yetirir. Büdcə xərcləri gəlirləri adlandıqda dövlətin daxili və xarici borcları artır. Bu səbəbdən bir sıra ölkələr beynəlxalq borcların konsolidasiyası, həmçinin öz ərazilərində xarici borcların konversiyasına meylli edirlər.

Bazar iqtisadiyyatının genişlənən sferası, ETT, iqtisadi dirçəliş meylləri industrial cəmiyyətin yüksəliş tapdığı ötən əsrdə vergi sisteminin bərqərar olmasında ciddi problematik vəziyyətlər yaratdı. Vergilərin səviyyəsi ilə dövlətin real gəlirlərinin uğurlu simmetrik nisbətinin balanslaşdırılmaması, davamlı iqtisadi inkişafın kolliziyasına çevrildi. Problemin elmi həllinin axtarışında Koliforniya Universitetinin professoru A.Lafferin tədqiqatları bu baxımdan səmərəli nəticəliliyi ilə fərqləndi. İqtisadi ədəbiyyatlarda geniş interpretasiyada və qrafik illüstriyada əks olunan alimin adını daşıyan məşhur «*Laffer əyrisi*» problemin həllində nəzəri-praktiki təyinatını tapdı. Bu «şeytan» əyrinin missiyası vergi dərəcələri ilə büdcə gəlirlərinin əlverişli simbioz vəhdətinin təyinatını vermək və yaranacaq asimmetriklə təzadlı aspekti siqnallaşdırmaqdan ibarətdir. Laffer effekti və ya əyrisi stavka və vergilərin azalmasına rəğmən istehsal həcmnin stimullaşması və büdcə gəlirinin artmasını göstərir.

Vergi dərəcələrinin istehsala təsiri meyli müəyyən təzyiq həddində iqtisadi inkişafın ressesiyasına və tənəzzüllünə gətirir. Artan vergi dərəcəsi büdcə daxilolmalarının azalması ilə müşayiət olunaraq vergi ödəyicisinin xalis mənfəət əldə etməsi perspektivini əhəmiyyətsiz edir. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın leqal sektordan «kölgə» sektoruna keçidinə rəvac verir. İqtisadi tədqiqat arenasında köhnə reallıq kimi, aşkar «Laffer əyrisi»nin şəhrinə münasibət səbəbsiz deyildir. Gənc müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesi ilə sıx bağlı iqtisadiyyatı, büdcə gəlirlərinin əksər hissəsinin bu sektordan qaynaqlanması, əhəmiyyətli vergi sisteminin formalaşdırılan sahənin spesifik özəlliklərini nəzərə almasını şərtləndirir. Göründüyü kimi, indiki mərhələdə energetik sektorda tətbiq edilən vergi dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi böyük məsuliyyət tələb edən yanaşma, ciddi hesablama tələb edir.

Liberal iqtisadi sistemə keçid ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun vergi şəbəkəsinin formalaşdırılmasını, bazar münasibətlərinə adekvat vergi siyasətinin yürüdülməsini ön plana çəkir. Görkəmli ABŞ iqtisadçısı P.E.Samuelsenin fikrincə «Yaxşı düşünülmüş vergi sistemi və səmərəli transfert proqramları şəraitində ölkə əmək məhsuldarlığının yüksək tempolyini saxlayar, bununla da öz vətəndaşları arasında ədalətli gəlir bölgüsünü təmin etmiş olur»³⁷.

Dünyada çox az ölkəyə təsadüf edilir ki, onun büdcə kəsiri olmasın. Lakin nadir olan fərqlilər də vardır. 2001-ci ildə ABŞ-ın dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsi, məxaric hissəsindən 369 milyard dollar yüksək olmuşdur. Bu artıq gəlir həmin dövrdəki Rusiyanın dövlət büdcəsindən 7-8 dəfə Azərbaycandakından isə yüz dəfələrlə çoxdur. Mükəmməl büdcə onu qidalandıran sahələrin inkişaf səviyyəsini saxlamaq üçün ehtiyat maliyyə bazası rolunda çıxış edərək bir çox sahələrin dirçəlişinə təminat verir.

Dünya bazarında neftin məqbul qiyməti normal, aşağı səviyyəliyi isə yüksək kəsirli büdcənin bağlanmasına səbəb olur. Əyani olaraq vurğulanmalıdır ki, 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin enişi dövlət büdcəsinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Lakin bundan nəticə çıxarılmış, neftin satışından daxilolmalar daha ciddi nəzarətə götürülmüşdür. İndi bir tərəfdən neftin dünya bazarındakı qiymət yüksəlişi, digər tərəfdən ARDNŞ-ə tətbiq edilən gündəlik operativ büdcə köçürmələri, avans təyinatlı daxilolmalar işin gedişini müəyyən qədər yaxşılaşdırmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə ARDNŞ 856 milyard manat proqnoza qarşı 1055 milyard (133%) vergi ödəmişdir. Bu ötən 1999-cu illə müqayisədə 330 milyard manat və ya 45,6% çoxdur ki, bunu da bizim təhlilə görə qeyd olunan amillərlə əlaqələndirmək olar. Lakin məlumatlara görə, vergi ödənişlərində offşor zonadan daxilolmaların da təsbiti müəyyən edilməmişdir. Bununla belə, 2000-ci ildə büdcənin mədaxil hissəsinin 41,4%-i neft sektoru hesabına təmin edilmişdir³⁸.

Son illərin qiyməti fəsadlarını nəzərə alaraq bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da büdcənin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edən neftin satış qiymətinin optimal parametri müəyyən edilmişdir. Rusiya Federasiyası ilə eynən 2000-ci ildən başlayaraq respublikamızda da büdcə gəlirlərində xam neftin qiyməti 18 dollar qəbul edilmişdir. İmkan məhdudiyətləri büdcənin skvester edilməsilə zəmin yaratmamaq üçün müvafiq optimal qiyməti şərtləndirmişdir. 2002-ci ilin respublika dövlət büdcəsində isə bu qiymət 19 ABŞ dolları həcmində təyin olunmuşdur.

Energetik sektor vergi qanunvericiliyinin əhatə etdiyi xüsusi müstəvidə yerləşir. Bu müstəvinin quruluşu, xüsusiyyəti də vergi qanunvericiliyinin buradakı sırf fiskal xarakterliyi ilə bağlıdır. Vergi qoyma özü qeyri-mülayim xüsusiyyətlidir. Onun bazasını mənfəət deyil, tədavül daxilolmaları təşkil edir. Rusiyanın neft sektorunda vergi yığıcı ümumi xalq təsərrüfatı üzrə yığılan vergilərdən iki dəfə çox 80-85%-ə bərabərdir. İqtisadi artımı məhdud olan ölkələrdə qeyri-normal görünsə də büdcənin formalaşdırılması gəlirlər üzrə müəyyən olunur.

³⁷ П.Е.Самуелсон., В.Д.Нордхаус. «Экономика». М:2000. səh.251.

³⁸ «Bergi sistemində iislahatlar iqtisadi inkişafa əsaslanır». «Respublika» qəzeti 12.04.2001.

12.4. Neftqazçıxarmada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi meylləri

Neft-qaz sektorunun nisbi uğurlu fəaliyyəti onu digər sahələrdən üstün edərək büdcənin əsas donarına çevirmişdir. Hazırda respublikanın dövlət büdcəsinin mədaxilinin əksər hissəsi həmən mənbədən qaynaqlanaraq ərsəyə yetir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu effekt neft-qaz hasilatını reallaşdıran komplekslərin yüksək intensiv recimli fəaliyyəti hesabına başa gələrək sahənin özündə istehsal və maliyyə gərginliyini artırır, onu böhranlı məcraya sürükləyir. Büdcə daxilolmalarında Xəzərdəki offşor zonanın ödəniş proporsiyaları artsa da, illərcə müvafiq məhsuldarlığın əsas bazasını təşkil edən köhnə istismar sahələri cari dövrdə və yaxın perspektivdə, bu strateji yığımında əhəmiyyətini itirməyəcəklər. Neft-qaz hasilatı hesabına inkişaf tapan iri yaşayış və sənaye məntəqələrinin infrastrukturunu əlavə olaraq yardımçı kommunikasiyon vasitələrlə təmin edən quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksi, hazırda bir çox iqtisadi-texniki çətinliklər və eyni zamanda müəyyən qədər də artan səviyyəli vergilərlə yüklənməsindən əzəli istehsalat manevrliyini itirmişdir. Yüksək və təcili vergi yığımı ilə yanaşı, həm də geniş sosial strukturlu ərazinin, şəhər və mənzil-kommunal təsərrüfatının saxlanması və stimullaşdırılması tələb olunan kompleksdə mövcud vergi sisteminin geniş tədqiq və təhlil edilməsi daha aktuallaşan xarakter alır. Digər tərəfdən liberallaşan iqtisadiyyatın yüksələn tələbləri istehsalat kompleksinin funksional fəaliyyətinə müvafiq aspektdə yeni yanaşmanı, vergi sisteminin təkmilləşməsinə və uyğun gələn nəticəli qərarların təxirəsalınmaz tətbiqini şərtləndirir.

Fiskal, sosial və başlıca olaraq tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirən vergilər ictimai varlığın iqtisadi elementi kimi, dövlətin iqtisadi qüdrətini artıran reallıqdır. Uğurlu və stabil iqtisadi inkişafa nailolmada isə dövlətin və ödəyicinin qarşılıqlı təmin edən optimal vergi sisteminin yaradılması mühüm vəzifə olaraq qarşıya çıxır. Bütün bunlara rəğmən respublikada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində çox mühüm işlər görülməkdədir. Belə ki, vergi orqanlarında struktur dəyişikliklərinin aparılması, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə dərəcələrin aşağı salınması, vergi qanunvericiliyinin unifikasiyasının dərinləşməsi və digər bu kimi konkret atılan addımlar bəhrəsini vermişdir. 2001-ci ildən qüvvəyə minən vergi məəcəlləsi isə respublikamızda gerçəkləşdirilən vergi islahatlarının yeni sıçrayış mərhələsini təşkil edir. Labüd mümkün qüsurlarına baxmayaraq, şübhə yoxdur ki, yeni vergi məəcəlləsi də iqtisadi inkişafa və iqtisadi demokratiyaya uyğun olaraq daha da təkmilləşəcək, dövlətin fiskal siyasətinin reallaşmasında güclü və yenilməz mexanizmə çevriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının mövcud vergi məəcəlləsi 9 növ vergi ödənişini nəzərdə tutur. Bu vergi növləri kiçik epizodik istisnalarla hamılıqda neft-qaz sektorunda tətbiqini tapır. Əlahiddə olaraq neftqazçıxarmada isə sadələşdirilmiş sistem və bir də indiki texnoloji prosesə müvafiq aksizlərdən savayı bütün digər vergi növləri üzrə köçürmələr reallaşdırılır. Vahə xarakterli hasilatın pay bölgüsü üzrə fəaliyyət isə xüsusi nizamlı vergi sistemi tələb edir və o, yatağın açılmasından əvvəl üç qeyri-müəyyən parametrdə-hasilat, neftin qiyməti və xərclərlə müəyyən olunur. Respublikada hasilatın pay bölgüsü üzrə qanun qüvvəsinə malik olan sazişlər çərçivəsində karbohidrogen sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün «Mənfəət vergisi haqqında», «Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb olunması haqqında», «Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunması haqqında», «İdxal və ixrac vergiləri haqqında» və digər müvafiq protokollarla tənzimlənən, vergi məəcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi recimli vergi sistemi tətbiq olunur. Bu yetərinə sadə və ziddiyyətsiz vergi recimi ilə hazırda 100-dən çox müəssisə fəaliyyət göstərir və bağlanmış müvafiq neft kontraktlarının tam həcmdə funksional fəaliyyəti zamanı onların sayının üç dəfə də artacağı gözlənilir.

Köhnə istismar sahələrində hasilatın xeyli pisləşməsi komplekslərdə eksklyuziv vergi strategiyasının aparılmasını şərtləndirir. Vergiqoyma formalaşmış praktikaya görə, qeyri-bərabər şəraitdə olan subyektlərə eyni mülahizə ilə yanaşmada şaquli, uyğun şəraitdə olduqda isə üfüqi ədalət prinsipində əksini tapır. Məhz bu spesifik cəhəti nəzərdə tutaraq quruda fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma kompleksində şaquli ədalət prinsipli vergiqoymanın tətbiq edilməsi məqsədmüvafiq nəticəli ola bilər. Vergi rəqabəti kimi, qəbul edilməyən güzəştli sistemin

istismarın sonuncu fazasına daxil olan köhnə yataqlarda rentabelliğin təminatı məqsədi ilə müəyyən müddət sınılanması məntiqli, dövləti mənafeələr baxımından zəruri və əhəmiyyətlidir. Belə istiqamət respublikamızın quruda yerləşən yataqlarından yaşca cavan, ehtiyatları nisbətən az tükənmiş Tatarıstanda da geniş tətbiqini tapmışdır. Rusiya Federasiyasına daxil olan xüsusi statuslu respublikada 2000-ci ildə 10,8 milyon ton neftə güzəştli vergiyə cəlb edilmişdir. Bu strategiyanın yaxın illərdə də davam etdirilməsi sulaşmış, qeyri-rentabelli sahələrin stabil inkişafında müvəqqəti tədbir kimi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, vergi prosesində belə strateji xəttin praktiki müstəvidə tətbiqi geniş yer almışdır. ABŞ və Kanadanın da neft-qaz sektorunda azdebitli, yüksək istismar xərcləri tələb edən sahələrdə vergi yükünü azaltmaqla məhsuldarlığın və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olurlar.

Vergi güzəştlərinin neft-qaz kompleksində tətbiqi spektri geniş diapazonludur. Mövcud empirik nailiyyətlərdən, aparıcı neft kompaniyalarının təcrübəsindən bəhrələnməklə milli neftqazçıxarma sənayesində, xüsusəndə rentabellsizlik həddinə yetişən köhnə quru yataqlarında müvəqqəti hal kimi mülayimləşdirilmiş, güzəştli vergi vahəsi tətbiq etmək olar. Lakin bu istiqaməti də vəziyyətdən çıxışın yeganə variantı hesab etmək olmaz. Fikrimizcə sahədə vergi əsarətinin mülayimləşdirilməsi əsasən iki istiqamətdə həllinə qovuşar:

- əmlakın təbii istehsal potensialına uyğunlaşdırılması;
- dövlət kompromisləri.

Birinci istiqamət geniş və dəqiq inventarizasiyanı nəzərdə tutur. Belə ki, 43,1 min km² sahədə istismarı reallaşdıran, quruda fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma birliyi indiki şəraitdə torpaq artıqlığı və köhnə izafi, səmərəsiz əmlak mövcudluğu situasiyası ilə üzləşmişdir. Məhz bu iri həcmli sahədən oxşar təyinatlı torpaq və həm də mədən vergisi hesablanır. Kəşfiyyat və istismar altında olan bu nəhəng istismar zonası demək olar ki, respublikanın quru ərazisinin tən yarısına bərabərdir. Bununla yanaşı, ehtiyatların tükənməsi, istismarın kritik həddə yetişməsi son on ildə orta hesabla hasilatın iki dəfə aşağı enməsinə, quyu fondunun üç dəfə azalmasına səbəb olmuşdur. Neftli yataqların müəyyən hissəsində istismarın tamamlanması və bununla bağlı müəyyən təsərrüfatsızlıq nəticəsində mədən ərazilərində yaşayış və digər obyektlərin inşasının artması baş vermişdir. Bütün bu obyektlər isə sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olan vergitutma zonası daxilindədir. Ərazilərin mükəmməl inventarizasiyasının, pasportlaşmasının aparılması istismar və kəşfiyyat altında olan torpaqların faktiki istifadə sahəsini bir daha dəqiqləşdirməyə, onların real xəritəsini əldə etməyə imkan verir. Bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, xarici sərmayədarlar yataqların birgə işlənməsinə sərmayə qouluşunu gerçəkləşdirmədən öncə neftli-qazlı zonada, struktur və infrastrukturda bütün parametrlərdə dəqiq və obyektiv inventarizasiyanın aparılmasını şərtləndirir və bu işə lazımı kapital sərf etməkdən çəkinmirlər. Nəzərdə tutulan inventarizasiyaya müvafiq nə qədər lüzumsuz torpaq sahəsinin aşkarlanacağını əvvəlcədən söyləmək çətinidir. Belə prosesin zərurəti mübahisə doğurmamalıdır. Məlum haldır ki, müstəqilliyə qovuşma, bütün keçid dövrləri və məkanları üçün tipik olan təsərrüfatsızlıq, ərazi qərətçiliyi, qanun boşluğu və zəifliyi ilə müşayiət olunur. Bizim üçün isə müvafiq transformasiya daha sarsıdıcı səviyyəli müharibə və onun törətdiyi fəsadlar şəraitində keçməkdədir. Yeni təsisatların yaradılmasında nəzərə çarpan neqativ meylər respublikanın neftqazçıxarma sənayesində də əksini tapmışdır. Müəyyən qanun boşluğu, nəzarət zəifliyi indinin özündə ara-sıra analoji halların baş verməsini və yaranacağını istisna etmir.

Nəzərdə tutulan istiqamətdə daxili imkanların səfərbərliyi hesabına vergi yükünün azaldılmasında digər mühüm ehtiyat mənbəyi yetərli fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalmış əmlakın, maşın, avadanlıq, qurğuların indiki potensialına və müasir texnoloji proseslərə uyğun gəlməyən miqdarının ixtisarı ilə bağlılıqdadır. Aşkarlanıb təhlil edilərək istismara yararsız qeyri-məhsuldar maşın və avadanlıqların, qurğuların, tikililərin hesabdan silinməsi, icarəsi, satışı və ya mənfəətli, səmərəli istifadəyə səbəb olan istiqamətdə işlədilməsi xeyli izafi əmlakın azalmasına, bununla da vergi yükünün məhdudlaşmasına şərait yaradar. Bu sıraya istifadəsiz mədən ərazi yollarını, binaları da əlavə etmək olar. Hasilata yeni nəzarət və monitoring proqramlı sistemlərin tətbiqi də digər kommunikasiya vasitələrindən istifadəni azaldar və sahədə daxili yol fondu üzrə

ödənişləri kiçildir.

Vergi əsarətinin mülayimləşməsində ikinci istiqamət qeyd etdiyimiz kimi dövlət gəlirlərini əhatə edən güzəştlər sisteminin tətbiqi ilə bağlıdır. Lakin bu istiqamətdə reallaşmalar əvvəlcədən dəqiq hesablanmış kompromis proqram və planlara uyğun olaraq gerçəkləşdirilir. Dövlətin «görünən əli» ilə bazarın «görünməz əli»nin qarşılıqlı təması vergi kompromisləri üçün müəyyən zəmin yaradır. Məhz bu gerçəklik vergi məsələsində qeyd etdiyimiz ikinci istiqamətdə dövlətin neftçilərə kompromisə getməsində əsas şərtidir. Şübhəsiz ki, qarşılıqlı kompromislər istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yardım edəcəkdir. Bununla belə, digər mütərəqqi praktiki mexanizimlərin də sınaq obyektinin olması istisna deyildir. Bu baxımdan nisbət kiçik gəlirlərlə faizlərin azaldılması, proporsional vergiqoyma-deqressiya, vergi prospektinin məhdudlaşdırılması, ümumi və ya əlavə vergi növlərinin tətbiqi və digər iqtisadi əhəmiyyətli mexanizmlər və tədbirlər də nəzərdən keçirilə bilər. Praktikada, elə Xəzərdəki offşor zonada da diqqətə gətirilən sistemlər üzrə vergiqoyma prinsipləri müəyyən proporsiya və çərçivədə gerçəkləşdirilir.

Vergi məbləğinin ölçüləri vergi bazası və dərəcəsi ilə asılıdır. Respublikamızda vergi sisteminin liberallaşdırılması aparılan vergi siyasətinin mühüm prioriteti kimi dərinləşməkdədir. Elə vergi növləri də vardır ki, onların azaldılması iqtisadi tədbirlərlə ərsəyə yetmir. Mənfəət, mədən, ƏDV vergiləri fiksəl siyasətə uyğun ümumi standartlar üzrə təyin edilir. Belə vergilərin azaldılması isə birtərəfli qaydada deyil, imtiyaz və güzəştlərin tətbiqi ilə mümkün ola bilər. Vergi güzəştləri, dərəcələrin azalması, ödəniş müddətinin dəyişdirilməsi, ümitsiz borcların silinməsi, daha sürətli amortizasiya siyasətinə imkan verən sistemlərin tətbiqi, bununla yanaşı büdcə təşkilatlarına verilən təbii qaz, göstərilən kommunal və digər xidmətlərin əvəzlənməsi vergi güzəşti kimi tətbiq edilə bilər. Məlumdur ki, quru ərazilərdə hər il orta hesabla 240-250 milyon kubmetr təbii qaz hasil edilir və onun əksər hissəsi mədən ərazisi əhatəsində olan obyekt və məntəqələrə verilir. Bu ərazilərdən birbaşa təbii qaz alan büdcə təşkilatları da az deyildir. Bununla belə, neftqazçıxarma idarələrinin ərazilərdə yerləşən mədəni-məişət obyektlərinə, yaşayış massivlərinə elektrik enerjisinin ötürülməsində fider xidmətinin göstərilməsi, alınan enerjinin qurudakı neftqazçıxarma kompleksinin vəsaiti kimi yerli istifadəçilərə satılması reallığı da mövcuddur. Biz istehlak olunan təbii qazı və digər bu kimi likvid resursları bu kontekstdə müvafiq ekvivalentli natural vergi qismində çıxış etməsini təqdir etmirik. Belə prosedur uçot qaydaları, mühasibat standartlarını deformasiyaya uğradan nəticələrə gətirdiyindən şübhəsiz ki, iqtisadi texnoloji alət kimi məqbul hesab edilə bilməz. Lakin nisbi üstün çıxış yolu kimi, problemin həllində qarşılıqlı operativ məcburi ödənişlərin tətbiq edilməsi vergilərin vaxtında yığılmasını təmin etmiş olar.

Quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksində səmərəli inkişafı üçün bütün spektri və dövriyyəni əhatə edən əlahiddə spesifik universal vergi reciminin yaradılması ehtiyacı artmaqdadır. Burada nəzərdə tutulan vergi mülayimləşdirilməsindən əldə ediləcək mənfəət daha çox daxili ehtiyaclarla sərbəst olunmalıdır. Sənaye hasilatı yaşı dəqiq statistik kontekstdə 130 ili haqlamış quruda yerləşən neft-qaz yataqları ilkin işləmə obyektini, sınaq poliqonu kimi böyük dövlətlərin həris maraqlarına tuş gələrək heç bir normaya sığmayan ekstensiv metodlarla «vəhşi» istismara məruz qalmışdır. Ötən yüz ildə ekoloji mədəniyyət aşağı səviyyəliyi, qeyri-proporsional alternativsizlik şəraitində möhtəşəm dövlətin artan energetik tələblərinin fasiləsiz ödənişi neftli-qazlı sahələrə sağalmaz yaralar vurmuşdur. İndi əzəli istismar olunan əksər sahələrdə hasilat prosesi dayanmış və səngiməmişdir. Bu çirklənmiş ərazilərin rekultivasiya olunaraq yenidən xalqın istifadəsinə verilməsi mühüm milli məsələdir.

Tarixdən məlumdur ki, Abşeronda ən məhsuldar neftli sahələrin müəyyən hissəsi öncə təsərrüfat və əkin sahələri olmuşdur. Digər tərəfdən isə neft və qazın alternativini sorağında daha cəlbədicə görünən ekoloji üstün hesab edilən etanolun kütləvi istehsalı üçün yeni geniş ərazilərin axtarışı aktuallaşmaqdadır. Bir çox alimlər etanol istehsalı üçün ehtiyatları tükənmiş, istismarı bitmiş neft-qazlı zonaların ərazisini daha münasib hesab edirlər. Müvafiq ərazilərin etanol istehsal edən taxıl fermalarına çevrilməsi beynəlxalq energetik dairələrdə artıq geniş dəstəyini

alan reallıqdır. Gerçəkləşməyə istiqamət alan dəyərli ideyadan bizim də bəhrələnmək şansımız yetərincədir. Bu prosesin reallaşması təməli isə indidən qoyulmalı olan, dayanıqlılıq, davamlılıq, qənaətcilik və tullantısız istehsal prinsiplərini rəhbər tutan, ekosivil strategiyanın işlənib hazırlanması ilə mümkündür. Əlavə maliyyə mənbəyi rolunu isə müvafiq olan ekoloji verginin dövrüyyəyə çıxarılması və təyinatı ilə məsrəf edilməsi ifa edə bilər. İndi debatlarla çevrilmiş, dünya təcrübəsində sınınan analoji məqsədlərə nailolmanı ifa edən «yaşıl vergilər» sisteminin praktiki dövrüyyəyə çıxarılışı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. İkili səmərəliliyi ilə fərqlənən bu vergi siyasəti bir tərəfdən dövlətin gəlir əldə etməsinə, digər tərəfdən isə mənfəi xarici effektlərin azaldılması hesabına ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Lakin çirklənmə həddi çox yüksək olan quru ərazilərin rekultivasiyası, tam sağlamlaşdırılması təgəcə ümumi vergiqoyma prosedurları ilə həllini tapmaz. Bu nəhəng işlər yetərli miqyaslı kapital qoyuluşları tələb edir. Ərazilərin təmizlənməsi burada hasil edilən xam neftin istehsal xərclərində ekoloji məsrəf komponentlərinin proqnozlaşdırılmasının artırılmasının dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılması və ya mənfəət, eləcə də vətənpərvər məhsul qayğısından qaynaqlanan müvafiq təyinatlı ekoloji fondun yaradılması hesabına investisiyalaşdırılması ilə həllini tapa bilər.

Müasir şəraitdə təbii ehtiyatların istehlakına tələb durmadan artır. Onların dünyada qeyri-bərabər bölgüsü, yerləşməsi bu artan tələblərin ödənilməsində çətinliklər törədir. Təbii ehtiyatlar ən qədim istehsal faktoru kimi, bu gün də insanların ümdə tələblərinin ilk ödəyicisi, dünyanın iqtisadi artımının başlıca mənbəyidir. Ayrı-ayrı ölkələr, regionlar, hətta bütöv materiklər resurs təminatlılığında müxtəlif imkanları ilə fərqli çalarla, müvafiq problemlərlə üzləşirlər. Bu səbəbdən dünya təsərrüfatının inkişafı iki alternativdə faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, hasilatının artırılması və resurs qənaətliliyinin möhkəmləndirilməsində təzahür edir. ETT bir tərəfdən resursların rəşional istifadəsinə, digər tərəfdən isə mənimlənməsinin artmasına mühüm təsir edir. Daha səmərəli hasilat üsullarının, texnologiyaların tətbiqi nəticəsində beynəlxalq kontekstdə lay veriminin əmsalı neft üzrə 35%, təbii qaz üzrə isə orta hesabla 80% artmış, hasil edilmiş neftin istifadə əmsalı 24%, təbii qazın isə müvafiq olaraq 48% yüksəlişi baş vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş əksər ölkələrdə energetik resurslar daha çox istehlak edilir. Bu disbalans inkişaf etməkdə olan izafi neft-qaz ehtiyatlarına malik ölkələr hesabına korreksiya olunur. Təbii sərvətlərin son iki əsrdə ən mühümü bərpə olunmayan, tükənən resurslar kimi, neft və qazı daha çox səmərəli istifadə obyektinə çevirir. Bununla belə, karbohidrogen zamanını yetişdirən neft-qaz resursları özünün sirlə iqtisadi tərəfləri ilə həmişə böyük maraqlar oyatmışdır.

Köhnə istismar sahələrində bazar prinsipli istehsalın genişlənmə sferası liberal vergi reciminin tətbiqini qaçılmaz edəcəkdir. Aparılan təhlil və müşahidələr göstərir ki, resessiya uğrayan kompleksdə aparılan islahat işlərinin tərkib hissəsi kimi, sahəvi vergi sisteminin də təkmilləşdirilməsi zəruri və ləbüdür. Bu strateji iş isə təkcə daxili istehsalat problemi deyildir. Problemin həllində milli iqtisadi maraqlara uyğun gələn və eyni zamanda sahədə hasilatın rentabelliği ilə uzlaşan strateji tənzimləmədə dövlətin qayğı və səyləri irəlidir. Məhz buna görə də, əsas yükün ağırlığını dövlət iradəli olaraq öz üzərinə götürməlidir. Bununla belə, daxili imkanlar da rentabelli fəaliyyətin təminatına səfərbər edilməli, istehsalın artımına yardım edən bütün iqtisadi imkanlar sınağa çəkilməlidir. Vergi ödənişinin mülayimləşdirilməsi obyekt kimi təbii resursların texnoloji potensiala optimal müvafiqliyinin təyinatı və bu məqsədlə izafi səmərəsiz əmlakdan qurtulma gərəkliliyi nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, respublika neft-qaz sənayesi keçmiş ittifaqdan irsi olaraq müxtəlif disproporsiyalar keçmişdir. Burada təbii ehtiyatlar potensialının əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin dəyər qiymətinə qeyri-müvafiqliyi daha səciyyəvidir. Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, mövcud disbalansın aradan qaldırılması sahədə istehsalın artımına yardım edən bütün iqtisadi imkanların sınağa çəkilməsi, daxili resursların səfərbərliyi və eyni zamanda dövlətin kompromis təyinatlı, mülayim vergi reciminə keçidi effektiv olacaqdır.

Qarşıda gələn dövrün açıqlanan proqnozlarına görə, hökumət orqanları yeni vergi islahatlarını aparmaqda qətiyyətli niyyətlərini müşahidə etdirməkdədirlər. Şübhə yoxdur ki, vergi

sferasında atılan hər səmərəli addım neft-qaz sektorundan yan keçməyəcək, vergi islahatlarının iqtisadi effekti neftqazçıxırma kompleksinin rentabelli fəaliyyətini artıracaq, sahədə uzunmüddətli strateji xəttin yüksəlişini və dayanıqlılığını təmin edəcəkdir.

Neft-qaz sektorunda vergi siyasəti istehsalın artımının stimullaşdırılmasına, istehsal xərclərinin azaldılmasına, münasib vergi iqliminin yaranmasına yönəlməlidir. Bu siyasətin gerçəkləşməsi fikrimizcə konkret olaraq aşağıdakıları ehtiva edir.

- neftqazçıxırma müəssisələri üçün stabil, idarə olunan vergi rejiminin yaradılması;
- iqtisadi konyukturu, yataq parametrləri və dağ-mədən şəraiti fərqliliyini nəzərdə alan optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi;
- neftqazçıxarmada maliyyə fəaliyyətinin şəffaflığına nail olma;
- mədəni rentasının müəyyən olunması;
- vergi qoymaya ekoloji istiqamət vermə;
- fiskal orientli vergi qoymadan effektiv istehsalı və onun həcmünün artırılmasını stimullaşdıran investisiyon orientli vergi qoyma sisteminə keçid.

Neftqazçıxarmada dayanıqlı inkişafı təmin etmə vergi qoymasının təkmilləşdirilməsinin mədəni rentası və mənfəət tərkibli ikili vergi formasına keçidi şəraitində daha məqbuldur. Bununla belə mədəni rentası transfertli deyil, real bazar qiymətləri əsasında müəyyən olunaraq vergi yükünün optimallaşmasına xidmət etməli, vergi qoyma siyasəti neftqazçıxarmada rentabelli fəaliyyətin əsas qaynaq elementlərindən birinə çevrilməlidir. Bu strategiyada dövlətin hasilat sənayesindən zəruri vergi yükü tələbini, emal və satış sferasına keçirməsi daha məqsəduyğun hesab edilməlidir. Neftqazçıxarmada strateji məqsədləri ifadə edən dövlət vergi siyasəti xammal bazasının effektivli istifadəsinə, fəaliyyətsiz quyu fondunun işlək recimə qaytarılmasına, çətin geoloji dağ-mədən şəraitli yataqların mənimsənilməsinə, layveriminin artırılmasına və daha çox yeni texnologiyaların sektora axınına yardım edəcəkdir.

12.5. Neftqazçıxarmada renta münasibətləri

Təbiətin töhfələrindən biri kimi, neftin geoloji nağdlılığının əslində o qədər də, insanların xarakterinə, fəaliyyətinə münasibəti yoxdur. Lakin bununla belə onun üzərində yaşayanlar ümumi və fərdi sahiblik nöqteyi-nəzərindən dəyişən əhəmiyyətli irsi üstünlüyə malikdirlər. Bu irsilik renta doğurur. İqtisadi kateqoriya kimi, yaranışının feodal cəmiyyətində təşəkkül tapdığı qəbul edilən rentanın sosial iqtisadi təbiətini, kəndlinin izafi məhsulveriminin torpaq mülkiyyətçisinin mənimsəməsi forması təşkil edir. İqtisadi məzmun daşımaqla təbii ehtiyatlarla bağlı əldə edilən gəlirdə ifadə olunan renta, iqtisadçı təfəkküründə məhdud ehtiyatlar kontekstində torpaqdan və digər təbii resurslardan istifadə haqqının qiymətini xarakterizə edir. Məhz torpağın, təbii resursların unikal təklifliliyi şərti, onların təsbit olunmuş miqdarı renta tədiyyələrini əmək haqqı, mənfəət və faizlərdən ayıran xüsusiyyətdir. Torpaq təbiətin ödənişsiz sərvəti kimi istehsal xərcləri ilə ilk baxışda heç bir funksional əlaqəsi olmasa da, onun münbitliyinin doğurduğu renta ödənişləri fərdi istehsalçı üçün xərclər yaradar. İctimaiyyət üçün konkret olaraq xərc hesab edilməyən renta məhsul artıqlığı təsəvvürünü canlandırırsa da istifadənin alternativ variantları müqabilində o, məhz ödənişlərin xərcləri kimi çıxış edir. Renta mükafat olmaqla xərclərin dəyəri ilə bazar qiymətləri arasında fərq kimi, böyük səylərin, ustalığın nəticəsi deyil, sadəcə səxavətli irsiyyətdən qaynaq alır.

Müasir mərhələdə renta ilə bağlı iqtisadi reallıq ənənəvi mahiyyətini, terminoloji aspektini saxlamaqla bütün əski keyfiyyətlərini aşaraq istənilən mülkiyyətdən gəlirlərə şamil olunur. İcarə münasibətlərində *baza*, *ölçü*, *sığortada-start*, *birbaşa hibrid*, dövlət istiqrazlarının buraxılışında *dövlət*, torpaqla bağlı *torpaq*, *mütləq*, *diferensial*, *inhisarçı*, qiymətli kağızlar bazarında *qeyd olunmuş*, natural, resursların bazara çıxışında *inframarcinal* və digər renta formaları və onların ayrı-ayrı modifikasiyası, istehlak və iqtisadi tipləri də mövcuddur. Analoji baxımdan çevik aktivlərlə yanaşı indiki mərhələdə yüksək potensiallı intellekt də renta yaradır. Renta məfhumu

digər iqtisadi müstəvidə başqa geniş anlayışın-rentabelliyn etimologiyasında da çıxış edir. Bu isə əlahiddə tədqiqat mövzusunun şərtləndirir. Bizim araşdırma və təhlil obyektinin leymotivini isə renta münasibətlərinin geniş intişar və tətbiq sahəsini əhatə edən neftqazçıxarma kompleksi təşkil edir.

Zamanəsinin müvəffəq birca makleri kimi, «Vaterleo qələbəsidən» varlanaraq şöhrətlənmiş yəhudi əsilli, məşhur ingilis iqtisadçı David Rikardo müasiri və həmvətəni İeremiya Bentam kimi, təzahürlərin yalnız gərəklilik, faydalılıq mahiyyətinə bağlılığını əks etdirən utilitarizm prinsiplərini rəhbər tutaraq 1817-ci ildə «Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın başlanğıcı» əsəri ilə münbitlik mahiyyətinə əsaslanan nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsini yaratmaqla iqtisad elmində yeni mərhələnin təməlini qoymuşdur. Əlbəttə, ötən iki yüz il ərzində çoxlu təftişlərə məruz qalan tədqiqatın prinsipləri şübhəsiz ki, müəyyən qüsurlar və nöqsanlardan da azad olmamışdır. Burcu iqtisadçısı kimi, onun təlimi daha çox tənqid aspektində marksizm-leninizm klassiklərinin nəzərinə tuş gəlmişdir. Lakin bununla belə, kommuna strateqləri K.Marks, V.İ.Lenin rentaya tarixi aspektdən yanaşaraq burada mənbə, yaranış, inkişaf, tərkolma kimi kateqoriyaları təhlil edərək ciddi nəzərə almışlar. Daha dəqiq interpretasiyada onlar rentanın torpağın istismarını reallaşdıran ictimai münasibətlərin nəticəsi hesab etmişlər.

Renta münasibətlərini geniş aspektdə təhlil edənlərdən biri də ilkin marşinalizm nümayəndəsi, amerikalı iqtisadçısı Ç.B.Klarq olmuşdur. Rentanın qiymətdən fərqləndirərək istehsal agentləri üçün ayrılmış məhsulun bir hissəsi kimi dəyərləndirən alimin təbirincə «Renta qiymət deyil—bu məsələ üzrə klassik nəticə belədir: o hətta indi də hakim olan bir baxışı ifadə edir. Lakin bu ifadə də aydın deyil. Görünür, bu ondan irəli gəlir ki, dəyərlərin bərabərləşməsində o əhəmiyyət daşıyır»³⁹ Renta ilə bağlı tədqiqatlar həm klassik prizmada və həm də müasir kontekstdə müxtəlif yanaşma və münasibətin predmeti olaraq çoxsaylı təhlil və araşdırmaların müşayiəti ilə inkişaf tapmışdır. Göründüyü kimi, bununla belə alqış və tənqidlərə məruz qalan, sağdan və soldan zərbələr alan D.Rikkardonun tədqiqatları iqtisad elminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, müasir mərhələdə də iqtisadi münasibətlərdə öncül və təkanverici statusunu qoruyub saxlamışdır. Normal mənfəətdən yüksəkdə dayanan renta anlayışı ilə bağlı alimin işlədiyi konsepsiya əzəli olaraq taxıl istehsalına əsaslanarsa da, çox sonralar digər sahələrdə o cümlədən, neft sənayesində də fəal tətbiqini tapmışdır.

Renta orada təzahür edir ki, torpaq əsas kapital mövqeyində dayanır. Torpaq, yerin təkisi və digər bu kimi resurslar üzərində inhisar zamanı bazar qiymətlərinin istehsal xərclərindən artıq hissəsi müqabilində fərq mütləq torpaq rentasını şərtləndirir. Münbitlik, məhsuldarlıq şəraiti ortaya çıxdıqda diferensial renta hərəkətə gəlir. Müəyyən mahiyyətdə renta həmişə torpaq rentası kimi mövcud olur. Bu mənada torpağın qiyməti kapitallaşmış rentaya müvafiq və bərabər nəzərdə tutulur. İqtisadiyyatda daha çox ictimai və təbii şərtlərdən asılı olan torpaq, hasiledici sənayedə isə təsbit olunan dağ rentası geniş istifadə olunur. Absolyut-mütləq torpaq rentası torpağın, yerin təkisinin və digər resurslar üzərində mülkiyyətdən irəli gəlir və o, bazardakı qiymət ilə istehsal xərclərinin fərqindən ibarətdir. Diferensial renta isə keyfiyyət, münbitlik ərazi mövqeyi baxımından pis və yaxşı təbii ehtiyatların istifadəsi zamanı yaranır və harada torpaq əsas kapital kimi çıxış edərsə, orada da renta təşəkkül tapır. Diferensial gəlirin təbii bazası hər zaman torpaq və yerin təkisi ilə bağlı olmuşdur. Torpaq təsərrüfat obyektini kimi, digər istehsal vasitələrindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu istehsal vasitəsinin məxsusi fərqliliyi - faydalı qazıntılar təbiətin nemətidir və onların yaranışında insan heç bir əmək məsrəfi etmir, yerin təkisi təkrar istehsal dövrüyəsindən kənardır, müvafiq sərvətlər keyfiyyətə qeyri-bərabər, kəmiyyətə məhduddur kimi, interpretasiyalarda şərhini tapır.

³⁹ Ч.Б.Кларк. «Распределение богатства» М: «Гелиос АРВ». 2000, сәh.229.

D.Rikardo ilə nəzəri əsası qoyulan renta nəzəriyyəsi XIX əsrin 80-ci illərində ABŞ-da torpaq üzrə verginin unifikasiyasında, vahid verginin tətbiqində daha da genişlənməmişdi. Həmin illərdə immiqrantlar hesabına artan ABŞ əhalisinin torpaq məhdudluğu ilə problemləri yüksəldi. O illərin reallıqlarını qələmə alan ABŞ mütəhərriri Henri Corc⁴⁰ münbitliyi artırmaqla, torpaq vergisinin yüksəlişi müqabilində digər vergilərin azaldılmasını tövsiyə etmişdir. Onun fikrincə belə, vergi məhsuldar iqtisadiyyata ziyan gətirməyən gəlirin bərabər bölgüsünü təmin edəcəkdir. Bir qədər sonra XX əsrin 20-ci illərində ingilis iqtisadçısı Frenk Remsi H.Corcun irsini öyrənərək səmərəli vergiqoyma və yaxud Remsi vergiqoyması adlanan nəzəriyyə ilə çıxış etdi.

Bir çox istedadlı insanlar xüsusi bacarığa malik olmaqla müasir iqtisadiyyatda yüksək qiymətləndirilir. İncəsənət, idman və digər unikal sənət adamları xüsusiləşdiyi ixtisasdan kənar da daim qazandıqlarının çox az hissəsi müqabilində pul əldə edə bilirlər. Belə fərqlilik torpaqda olduğu kimi, burada da xalis rentanı verir. Durmadan varlanmaq istəyəndə bulunan, yüksək iqtisadi biliyə malik adamlar, hamoekonomikular renta dəyərləndirilməsi baxımından fərqlənirlər. Əlverişli təsərrüfat və səmərə verən irsi mülkiyyət sahibləri öz sərvətlərindən renta yönümündə istifadə edərək, *rantye* adlanan təbəqə qismində çıxış edirlər. Hər bir istedadlı adam, mütəxəssis biliyi rentadır. Məşhur neft maqnatı Jon Rokfellerin «insanlarla işləmək bacarığı qənd və qəhvə kimi əmtəə qiymətlidir. Belə bacarığa mən daha çox pul verməyə hazırım»⁴¹ fikri də bu məntiqdən irəli gəlir.

Rentanın mahiyyətinin açılmasında mühüm vasitə kimi dəyər paradoksu diqqətə gətirilir və o, nemətin qiyməti ilə onun iqtisadi dəyərinin fərqliliyini göstərir.

Adam Smit özünün «Xalqların sərvətləri» əsərində dəyər paradoksunu şərh edərək yazmışdır ki, təbiətdə insan üçün sudan dəyərli heç nə olmadığı təqdirdə, heç bir praktiki tələb cavab verməyən brilyant su da daxil olmaqla çoxsaylı əmtəələrin alınmasında möhtəşəm imkanlıdır. Müasir elm belə fərqliliyi hər iki nemətin tələb və təklif əyrisinin toqquşduğu nöqtəni müxtəlif mövqeliliyi ilə izah edir. Başqa cür su brilyanta nisbətə intəhasiz dərəcədə çox tapılan, brilyant isə nadirliyi, hər sonrakı vahidə rəğmən daha çox zəhmət və xərc tələb etməsi ilə fərqlənir. Təşnə adamın hər növbəti udum üçün aldığı su porsiyası daha da qiymətsizləşir. Bundan təzahür edən dəyər paradoksu ona dəlalət edir ki, artan kəmiyyət bolluğunda istehlakçının fikrincə məhsulun sonuncu vahidi nisbətən istək yaradır.

Havanın qiymət ölçüsünün hesablanması sifra bərabər kəmiyyət versə də onun həyati vacibliyi hesaba gəlməzdir. Nemətin faydalılığı ilə onun bazar dəyəri istehlak rentasında anlaşılır. Məhsulun kəmiyyəti onun qiymətindən asılı olmadıqda, belə istehsal faktorunun istifadəsi üzrə ödəniş xalis iqtisadi renta adlanır.

Azərbaycanın neft sektorunda renta münasibətlərinin təşəkkülü sənayeləşən neft hasilatına keçidlə bağlıdır. 1872-ci ildə mövcud olmuş iltizam sisteminin ləğvi neftin qiymətində əks olunaraq yeni iqtisadi reallığı, rentanı doğurdu. Neftə və neft məhsullarına aksiz vergisi təyin edilməyə başladı. Aparılan aksiz strategiyası daha çox mənfi aspektdə özünü göstərdi. Yüksək ölçülü aksizlər ABŞ kerosininin Rusiya bazarlarında irəliləyişinə səbəb oldu. Mənfi təzahürdən nəticə çıxaran ruslar 1877-ci ildə aksiz qanunlarını ləğv etdilər. Lakin sonralar konyuktur iqtisadi mülahizələrlə əlaqədar olaraq 1888-1892-ci illərdə yeni aksiz qanununu dövrüyyəyə çıxartdılar. Neft sənayesinin inkişafı neftli torpaqların mədənlərə çevrilməsi ilə müşayiət olundu. Həmin əsrin 70-ci illərindən başlayaraq neft maqnatları əkinçi ərazilərə girişməyə başladılar. Dövrün statistik mənbələrinə görə, 1882-1890-cı illərdə çar hökuməti Abşeron kəndlərində 5325 desyatın torpağı neftin işlənməsinə vermişdir. Sonra inkişaf mərhələsində, 1912-ci ildə neft torpaqlarının icarəyə verilməsi haqqında qanun qəbul edildi. Neft sənayeçiləri icarə haqqı əvəzinə şərti ödəniş ödəməyə başladılar. İcarədarlar xəzinəyə bazar qiyməti ilə şərti ödəniş qiymətinin fərqini

⁴⁰ П.Самуелсон., В.Нордхаус. «Экономика» М:2000. səh. 241.

⁴¹ Дейл Корнеги. «Как заваевать дрезей и оказать влияние на людей». Екатеринбург-2000. səh.8.

köçürüldülər. Sahibkarlara elə sahələr verildirdi ki, onlar hər pud neftə ən aşağı şərti ödəniş təklif edirdilər. Burada həmçinin mütləq minimum hasilat həcmi də şərtləndirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə tədbirlər o, qədər əhəmiyyətli olmadı. XX əsrin təlatümlü ilk onillikləri renta münasibətlərini də təbəllüdatlara uğratdı.

SSRİ-də 1930-cu ilə qədər renta neft-qaz sənayesində icarə haqqı kimi tutulmuşdur. Burada renta törədici faktorların ölkə rayonları üzrə diferensiasiyası nəzərə alınmışdır. İcarə haqqından savayı müəssisələrdə geoloji xərcləri əvəzləndirmək üçün «kəşfiyyat yığımı» və «hektar hesabı»-torpaq mülkiyyət rentası tətbiq edilmiş və bütün bunlar maya dəyərində ayrıca maddə kimi əksini tapmışdır. 1930-cu ilin vergi islahatları zamanı renta üzrə bütün ödənişlər ləğv olunmuş və əvəzində dövryyə vergisi tətbiq edilmişdir. Bu isə öz növbəsində təbii ehtiyatların dəyərsiz istifadəsinə rəvac vermiş və məlum mənfi nəticəli «*xərc iqtisadiyyatı*»nın yaranmasına zəmin olmuşdur. Təbii və coğrafi faktorların iqtisadiyyatda nəzərə alınmasında iqtisadçı alimlərin tədqiqatları möhtəşəm dövlətin 1965-ci il islahatlarında öz yerini tapmışdır. Neft-qaz sənayesində yenidən renta ödənişləri tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu renta ödənişləri o qədər də, məhsulverimli təbii sərvətlərin yerləşməsinə nəzərdə tutmamış, daha çox müəssisənin rentabelliği faktoruna istinad etmişdir. Renta ödənişləri məhsulun maya dəyərinə daxil edilmiş, mənfəətdən 1 ton neft və 1 min kubmetr qaza istinadən hesablanmışdır. Bu hal Sovetlər İttifaqının totalitar təbiətindən irəli gələrək, azad rəqabətin qeyri-mövcudluğu şəraitində rentabellik mülahizələrində şərhini tapmışdır. 1980-ci illərdə ittifaqın sahələrarası balansın məlumatlarında mütləq və diferensial renta üzrə fərqlər 3:1 nisbətində olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ətalətlilik tendensiyası, ilk çağlarda plan-komondalı sistemin köhnə qaydalarının davamlılığını təmin etmişdir. Aparılan iqtisadi islahatlar neftqazçıxarmada vergi sisteminin dəyişikliklərə uğraması ilə müşayiət olunmuşdur. Burada renta ilə bağlı münasibətlərin nisbi təkmilləşməsi də qeyd olunmalıdır. Lakin fikrimizcə bu münasibətlər inkişaf etdirilərək bazar prinsiplərinə, lokal və global meyllərə uyğun olaraq daha dərinləşməli və təkmilləşməlidir. Belə ki, təbii-dinamik mərhələsini bitirmiş, hasilatın sonuncu fazası yaşayan köhnə və eyni zamanda bununla yanaşı, perspektivli yataqların da işlənməsi yeni strateji və taktiki qərarların axtarışını tələb edir. Bu isə öz növbəsində dünya təcrübəsinə əsaslanan yeni texnoloji quruluşun, vergi reciminin və idarəetmənin radikal dəyişikliklərində əks olunur.

Uzun müddət neft sənayesində renta münasibətlərindən irəli gələn vergilər müxtəlif cür adlandırılmış, müstəqilliyin ilk illərinə qədər mədən vergisi, royalti kimi tanınmışdır. İqtisadi lüğətlərdə royalti, təbii resursların işlənməsinə hüquq yaradan, lisenziya verən, köçürülən ayırmalar kimi şərh olunur. Milli neft sənayemizdə isə royalti termini təbii resurslar üzrə renta, mədən vergisi anlayışlarında təsbit olunmuşdur. Respublikanın ilk vergi məcəlləsində isə royalti məfhumu, qeyri-maddi aktivlərdən, müvafiq olaraq elm, incəsənət, təhsil və sair humanitar təşkilatların avadanlıqlarından istifadə, yaxud istifadə hüququnun verilməsinə görə mükafat şəklində alınan ödənişləri ifadə edir⁴².

Xəzərin karbohidrogen yataqlarının offşor təyinatlı işlənməyə verilməsi bizim üçün o, qədər də populyar olmayan *bonus* məfhumunu dövryyə saldı. Bonus əlavə mükafatlandırma kimi, renta xüsusiyyətindən qaynaqlanır. Müddətli icarəyə verdiyimiz yataqların renta yönümlüyü müvafiq bonusların alınmasına şərt oldu. Dövlət və auksiyonda öncədən təyin edilən ilkin haqq kimi, bonus əldə ediləcək gəlir müqabilində kiçik olsa da, böyük yataqların işlənməsində xeyli miqdarda pul vəsaitinə bərabər olur.

Çağdaş zamanda mədən ərazisindən istifadə və burada hüquq yaradan münasibətlər Azərbaycan Respublikasında müvafiq olaraq «Yerin təkisi» haqqında qanun, «Torpaq Məcəlləsi», «Vergi Məcəlləsi» və sair normativ aktlarla tənzim olunur. Qüvvəyə minmiş yeni vergi məcəlləsi neft hasilatçılarından renta məzmunlu iki növ verginin, mədən və torpaq vergisinin tutulmasını nəzərə alır. Kiçik funksional fərqliliklə, hər iki növ vergi eyni mənbəyin elementini təşkil edir.

⁴² Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsi. Bakı. «Ozan». 2000. Maddə. 13.2.23.

Məlum olunduğu kimi, köhnə istismar sahələrində, xüsusən də quru ərazilərində ehtiyatlar potensialı tükənmiş, istismar xeyli çətinləşmişdir. Son 30-40 il ərzində hasilat 10 dəfə aşağı düşmüşdür. Digər tərəfdən yeni situasiyada təsərrüfat və məişət obyektlərinin mədən sahələrinə müdaxiləsini artmışdır. Eyni istehsal obyektindən belə vəziyyətdə həm mədən, həm torpaq vergisinin tutulması sahənin normal fəaliyyətinə, hasilat və iqtisadi artıma zərər gətirən məqamlardandır. Hazırda Azərbaycanın 43,1 min kvadrat kilometr quru sahəsi neft və qazın istismarına cəlb edilmişdir. Bu isə yaşadığımız coğrafi məkanın mövcud ərazisinin yarısına bərabərdir və neft-qaz resurslarının istismar zonası kimi ikili vergitutma obyektinə çevrilmişdir. Hətta ən kiçik tariflər belə bu nəhəng parametrlərdə mübağiləsiz olaraq vergi həcmnin böyüklüyü təsərrüfatı aydın canlandırır.

Neftqazçıxarma müəssisələri tarpaqtutumlu, yanğın təhlükəli, ekoloji pis ərazi hesab olunurlar. Burada yığılan mədən vergisi diferensiallaşdırılmır. Məntiqi təhlili nəticə və empirik realıq belədir ki, mədən vergisi yataqların nəhəngliyi və çıxarma şərtlərini əhatə etməlidir. Respublikamızda quruda neftqazçıxarma kompleksində mədən vergisinin maya dəyərində orta çəkisi 10,4% təşkil etsə də müvafiq olaraq bu göstərici Rusiyada⁴³ 15, əyalət Başqordostanda isə 50%-ni təşkil edir. Bununla belə, respublikanın müvafiq quru ərazidən hesablanan torpaq vergisinin də həcmi 5,6%-dir. Kommalyativ toplumda isə bu yetəri böyük göstəricidir. Lakin bu iri torpaqtutumlu ərazidən respublikanın köhnə istismar sahələrində çıxarılan neftin 24%-i, təbii qazın isə 4,5%-nin çıxarıldığı, orta hesabla hər il 1,5 milyon ton neft və 230-250 milyon kub metr qaz hasil edildiyi nəzərə alınsa fərq aydınlığı sezmək heç də çətin olmayacaqdır. Ümumiyyətlə, bu göstərici sınılanmış praktikada 8% konturunda standart hesab olunur. Diferensiasiyanın isə 6-16% həddində tərəddüdü normal sayılır. Göründüyü kimi, mədən vergisi qeyri-rentabelliyyə rəğmən diferensiasiya olunmalıdır. Fikrimizcə yeni büdcə hesablamaları aparılarkən bu vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

Mədən vergisinin vergitutma obyektini çıxarılan faydalı qazıntıların təyinatı, istifadəsi, satış nəticəliyi və digər bu kimi səbəblərdən aslı olmadan müəyyən edilir. Burada texnoloji proseslə əlaqədar quyulara geri vurulan xam neftin miqdarı dövlətin müəyyən etdiyi normativ üzrə vergitutma obyektini hesab edilmir. Mədən vergisinin vergitutma bazasını neftin topdansatış qiyməti təşkil edir. Topdansatış qiyməti əlavə dəyər vergisi daxil edilmədən, bazar qiymətlərindən aşağı olmayan, dövlət tərəfindən tənzimləndikdə isə tənzim qiymətlərdə olan buraxılış qiymətidir. Məhsulun maya dəyərində aid edilərək müəyyən edilmiş dərəcələr üzrə məhsulun topdansatış qiymətlərindən (*məhsulun maya dəyəri + mənfəət*) hesablanan mədən vergisi ölkə qanunvericiliyinə görə, respublikamızda neft üzrə 26%, təbii qaz üzrə 20% təsbit olunmuşdur.

Respublika vergi qanunvericiliyinə görə, Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektoru da müvafiq vergiqoyma obyektini hesab edilir. Formalaşmış və nizamlanmış təcrübəyə görə akvatoriyada və dəniz dibi məkanda ödənişlərdə icarə sahəsi, onun konfigurasiyası, suyun qalınlığı, məhsuldarlıq, o cümlədən, naviqasiya, texniki və kommunikasiya imkanları, 12 millik zona, həmçinin dəniz iqtisadi zonası, 200 mildən çox sərhədlər də nəzərə alınır.

Yerin təki iqtisadi mahiyyətcə iki münasibətdən çıxış edir. O, bir tərəfdən təsərrüfatın obyektini, digər tərəfdən isə mülkiyyət obyektidir. Yerin təkindən istifadə üzrə ödənişlər yerli hakimiyyət orqanlarının təbii resursların işlənməsində maraqlarının təminatı, dayanaqlı maliyyə bazarının təşkilini, müəyyən stimullaşdırıcı potensialın və kapitalın yaranmasına kömək edir. Hasilədi sənayedə ictimai faktorlarla yanaşı istehsalın təbii faktorları da mühüm hesab edilir. Bunlar isə yataqların parametrləri və məhsuldarlığı, dərinlik müxtəlifliyi, qeyri-bərabər coğrafi bölgüsü, bazarlara yaxınlıq və sair bu kimi faktorlardan ibarətdir. Neftli ərazinin istismarında məhsulun alınması konkret vahid sahəyə düşən neft və qaz ehtiyatı ilə ölçülür. Məlumdur ki, Yer kürəsində ehtiyatların bölgüsü olduqca qeyri-bərabərdir. Neftli yatağın 1 hektara bərabər hasilat

⁴³ С.А.Пономарёв., А.В.Марков. Обоснование планов за правопользование недрами учитывающей добычи нефти из не рентабельных месторождений. «Нефтяное хозяйство». 2000. №2. səh. 15.

imkanı göstəricisi müxtəlif yataqlar üzrə layların məhsuldarlığının müqayisəsinə şərt ola bilər. Lakin neft-mədən praktikasında bu çox da təcrübə olunmur. Neft yatağının stratiqrafik bölgüsü qeyri-bərabərliyi ilə yanaşı coğrafi bölgü müxtəlifliyi də mövcuddur. Hasilat sənayesini çoxcəhətli təbii müxtəlifliyini aşağıdakı təsnifatda qruplaşdırmaq olar:

- neft yataqlarının məhsuldarlığına görə fərqliliyi;
- hasilat edilən neftin əmtəə keyfiyyətinin müxtəlifliyi;
- lay dərinliyə görə müxtəliflik;
- bazar və infrastruktur yaxınlığına görə fərq.

Bu və ya digər fərqli cəhətlər ümumi toplumda neft sənayesində diferensial renta üçün təbii bazis təşkil edirlər.

Cəmiyyət statistik səciyyə daşıyarsa, təbii statistik şəraitdə olursa, bu iqtisadi duruma təsir edir. Apardığımız təhlil və müşahidələr göstərir ki, respublikanın neftqazçıxarma sənayesində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də azdebitli, resessiya vəziyyətində olan köhnə istismar sahələrində renta münasibətləri ilə bağlı normativ-hüquqi aktların istismar strategiyasına uyğunlaşdırılması mühüm məsələ kimi qarşıda durur. Bu zərurət həm də orta geoloji proqnozda potensial ehtiyatları 200 mindən 800 min tona qədər hesablanan, yüz illər qovğalı fəsadları ilə yanaşı xalqın, milli məfkurənin, iqtisadi dirçəlişin xidmətində durmuş, Azərbaycanı beynəlxalq arenanın fəal diqqət obyektinə çevirmiş, quru ərazidə yerləşən neftli-qazlı yataqların milli mənafeələrə uyğun, daha səmərəli istismarını təşkil və təmin etmə bağlılığından irəli gəlir.

Müasir itisadiyyatda dinamizm və liderlik elmtutumlu sahələrə, informatikaya keçsə də neft industrial cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi sivilisasiyanın həyati qüvvə mənbəyi olaraq qalır. O, həmçinin dünyanın ən böyük biznes növü, riskin və mükafatlandırmanın geniş meydanı, dövlətlə şəxsi biznesin, sahibkarlarla silikli müəssisələrin ixtilaf mənbəyidir. Tarixi hadisələr göstərdi ki, o, milli gücün əhəmiyyətli tərkib hissəsi, dünya iqtisadiyyatının əsas faktoru, müharibə və konfliktlərin səbəbi və beynəlxalq münasibətlərdə həlledici qüvvədir. Gələcək inkişaf üçün neftin rolu haqqında müxtəlif ssenari söyləmək olar, lakin «sən saydığını say, gör fələk nə sayır» reallığı da unudulmalıdır. Gözlənilməz sürprizin gerçəkləşmiş fakt olması tarixi dərslərdən məlumdur. Zorakılıq, müharibələr, texnogen təhlükələr, siyasi kolliziyalar, iqtisadi tələbkarlıqlar, etnik, dini, ideoloji və sosial konfliktlər ayrı-ayrılıqda və bütünlükdə neftə çıxışda qəfil təzadlara səbəb ola bilər.

IV HİSSƏ SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİ

XIII FƏSİL NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN STİMULLAŞDIRILMASINDA ÜSTÜNLÜK VERİLƏN İSTİQAMƏTLƏR

13.1. İqtisali səmərəliliyin determinantları

Bəşəri sivilizasiya ilə bağlı elmi proqnozlara görə XXI əsr çoxlu prioritetlərlə, yeni tarixi yaranışlarla daha zəngin olacaqdır. Bununla belə, bütün yeni dəyərlərin əldə olunmasının təminatı kəskinləşən, çeşidli spektrli resurs qıtlığının müşayiəti ilə baş verəcəkdir. İndi məhdud resursların necə istifadə olunacağı səmərəlilik faktorunu anladan bir ümumi cavabda əksini tapır. Səmərəlilik özü iqtisadiyyatın resursları ilə istifadəsinin elə formasıdır ki, bu zaman insanların istək və tələbləri maksimum təmin edilir.

Neftqazçıxarmada səmərəlilik problemi həmişə aktual olmuşdur. Lakin klassik sovet iqtisadiyyatının əksər tarixi hissəsində onun tətbiq zonası və icra mexanizmləri bir qədər mülayim tərzdə gerçəkləşdirilmişdir. Özünün sənayeləşmə dövrünün mövcudluğu ərzində vurğulandığı kimi, quruda neftqazçıxarma kompleksi bir çox təsərrüfat formalarında, iqtisadi sistemlərdə təşkilatlanaraq böyük inkişaf yolu keçmiş, təzahür edən iqtisadi silsilələrdə müxtəlif islahat tədbirlərinə, struktur dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində aparılan yenidənqurma siyasəti bütün sahələrdə olduğu kimi, neftqazçıxarmaya, o cümlədən, respublikamızda QNQCİB-in sələfi olmuş «Azneft» İB-ə də sirayət etmişdir. Yeni təsərrüfat şərtlərinin-istehsalın səmərəliliyin artırılmasını, onun intensivləşdirilməsini, idarəetmənin demokratikləşməsini, insan faktorunun hərtərəfli aktivləşdirilməsini önə çəkən tam təsərrüfathesablı, özünümaliyyələşdirmə ilə xarakterizə olunan kompleksin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası onun tarixində səmərəliliyin artırılması istiqamətində totalitar recimin sonuncu geniş iqtisadi islahat proqramı olmuşdur. Sonrakı mərhələdə zəifləyən hakimiyyət təsiri kompleksdə də davamlı süstlük və təsərrüfatsızlıqla müşayiət olunmuşdur.

Neftqazçıxarma sənayesinin qalxınma strategiyası hesablananda tükənən ehtiyatlı, zəif potensialı köhnə istismar sahələri və xüsusən də yaşı çox ötmüş quruda yerləşən kompleksdə yenidən təşkilatlanmada seçim əvvəlki çağlarda olduğu kimi, yenə də kəmiyyət kateqoriyasının üstünlüyünə verilmişdir. Özünümaliyyələşdirmədən imtina edilmiş, ondan da öncə mövcud direktiv-planlı taktiki iqtisadi hasilat və idarəetmə sisteminə keçid edilmişdir. Belə istehsal üsulu isə məlum ki, o qədər də səmərəlilik vektoru üzərində qurulmur, intesiv və müəyyən miqdar da mümkün ekstensiv laddarda düzülür. Lakin bazar iqtisadiyyatı isə səmərəlilik amilinə köklənmədə tərəqqi edir, yüksəliş tapır. Burada səmərəlilik müxtəlif kontekstlərdən yozulsa da, bütövlüklə iqtisadi maraqların kerçəkləşməsində dominant mövqeyini daim biruzə verir.

İstehsalın səmərəliliyi bazar iqtisadiyyatının əsas kateqoriyalarındandır. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəliyi istehsal xərclərinə uzlaşma kontekstində istehsalın səmərəliliyi, insanların təsərrüfat fəaliyyətinin məhsuldarlığı, adambaşına düşən xərc hesabını xarakterizə edən əmək məhsuldarlığından fərqli olaraq daha geniş əhatə dairəsində dövr edir. Texniki-iqtisadi, sosial aspektlər ilə seçilən səmərəlilik istehsalın bütün tərəflərində təsir gücünü nümayiş etdirir. İstehsalın səmərəlilik meyarları mahiyyətcə nəticəliyin maksimallaşmasına rəğmən daha az istehsal xərclərinin olması ilə ayırd edilir. Keçid iqtisadiyyatında isə səmərəli fəaliyyəti şərtləndirən daha bir aspekt maliyyə dayanaqlılığı mühüm amilə çevrilir. Milli iqtisadiyyatın ulduzlarından olan QNQCİB-də səmərəliliyin təminatında ən mühüm məsələ, onun mühüm qida komponentini təşkil edən maliyyə probleminin həlli ilə bağlı olaraq qalmaqda davam edir. İstehsalın səmərəliliyi iqtisadi səmərəliliyin vacib aspekti kimi özünü göstərir. İstehsalın səmərəliliyi o, zaman əhəmiyyətini nümayiş etdirir ki, iqtisadiyyat bir əmtəə istehsalını artırmaq

üçün digərinin buraxılışını məhdudlaşdırmır. Elmdə bu iqtisadiyyatın istehsal imkanları sərhədindədir anlamı kimi səviyyələdir.

Hasilatın daxili imkanlar hesabına artırılması mühümdür. İqtisadi nəzəriyyədə istehsal funksiyası anlayışı artım və əlavə məhsul hasilatında gərəkli hesab olunur. İstehsal həcmi ilə istehsal resurslarının zəruriliyi arasında asılılıq istehsal funksiyasında ifadə tapır. Bizim tədqiqat kontekstində istehsal funksiyası hasil olunmuş neft-qazla əmək, torpaq və kapitala olan istehsal faktorları arasında asılılıqla ölçülür. İstehsal funksiyasına rəğmən ümumi, orta və əlavə məhsul həcmi müəyyən etmək olar. Bu proporsiyaların müəyyən edilməsi azalan verim qanununda əksini tapır. Neftqazçıxarmada da ,texnoloji təsir tədbirləri hesabına əldə ediləcək əlavə məhsulun sonrakı proporsiyaları azalan verim qanununa görə azalacaqdır.

Səmərəlilik meyarları, istehsalın inkişafı, fəaliyyət miqyasını səciyyələndirən *satış həcmi* göstəricilərində əksini tapır. Satış həcmi təhlili müəyyən dövr üçün inkişaf artımı templəri haqqında təəssürat yaradır, aktivləri və əsas kapitalın dövriyyəliyində ifadə olunur. Trilyon manatlıq parametrlı debitor və kreditor borcları şəbəkəsində satışın həcmi daha dəqiq isə onun nağdlılığının pul hissəsi digər aktivlərə nisbətdə kiçik olduğundan bu göstərici QNQCİB-də özünün əsil keyfiyyətini göstərə bilmir. Bundan başqa maliyyə dayanıqlığını səciyyələndirən *ödənişqabiliyyətlilik, likvidlik* əmsallarını təhlil edərkən eyni məqsədlərlə qarşılaşma təzahür edir. Bununla belə, ağır vergi yükü, bank sisteminin qeyri-təkmilliyinin səmərəli fəaliyyətdə təsir payı da az deyildir. İnvestisiyalara təminat verən, riskləri azaldan avanqard bazar mexanizmlərinin və formaların tətbiqində məhdud spektri, qeyri-mükəmməl struktur, idarəetmə problemləri, mülkiyyət münasibətləri, normativ-hüquqi aktların, tənzimləyici mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də perspektiv inkişafda səmərəliliyə təsir edən determinantlar sırasındadır.

Neftqazçıxarma kompleksində istehsalın səmərəliliyini təhlil edərkən qeyd olunduğu kimi, maliyyə dayanıqlığı ön plana çıxır. Maliyyə probleminin həlli isə böyük nisbətdə xarici faktorlardan, xüsusən də maliyyə-kredit sisteminin təkmilləşməsi, «ödəməmələr problemi», mövcud milli təsərrüfat ukladının özəllikləri ilə bağlıdır. Bunlar içərisində «ödəməmələr» təzahürü isə birbaşa QNQCİB-nin ödənişqabiliyyətinə təsir edən amil kimi, «domino prinsipinə» uyğun olaraq səmərəliliyi yüksəldən digər faktorları da sıra-sıra alt-üst edir.

Neft sənayesinin inkişaf şərtləri yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar dəyişdiyindən sahədə iqtisadi işin təşkili planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsini, onun bazar şəraitinə müvafıqlaşdırılməsini diktə edir. Daha mürəkkəb texnoloji vəziyyətə keçiddə neft sənayesinin vəzifələri də dəyişkənliyə uğrayır. Bundan irələ gələrək fikrimizcə təsərrüfat mexanizminin təkmilləşməsi, mütərəqqi bazar seqmentlərinin tətbiqi metodoloji prinsiplərə uyğun olaraq metodik göstəricilərin, təlimatların, əsasnamələrin işlənməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Daha mühüm olaraq neftqazçıxarmanın yaxın və orta müddətdəki inkişafının planlaşdırılmasını təyin edən kompleks metodik sənədlərin hazırlanması, istehsalat birliyinin və NQCİ-lərin sahəvi pasportlaşmasının tərtibi reallığa çevrilməlidir. Müvafiq təyinatlı pasporta ehtiyatlar qalığı, çıxarılmış həcm, hasilat və digər mühüm texniki-iqtisadi göstəriciləri əks etdirən norma və normativlərin işlənməsi daxildir. Göründüyü kimi, bu sənədin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Onun normativ, hüquqi, informatik mahiyyəti ilə yanaşı həm də, istiqamətverici keyfiyyəti, idarəetməni asanlaşdıran xüsusiyyətliliyi də mühümdür.

Neftqazçıxarma istehsalında səmərəliliyin yüksəldilməsində planlaşdırmanın da, məxsusu prioritet rolu vardır. Burada planlaşdırma istehsalın bütün tərəflərini əhatə etməklə yanaşı, həm də dünya təcrübəsində yer almış metodik formalardan çıxış etməlidir. Neftqazçıxarma kompleksində material-texniki təminatın fasiləsiz, operativ planlaşdırılması, karta-balans formasının və ya metodunun da tətbiqi zəruriyyətləri mühümdür. Karta-balans metodu istehsal-texniki təyinatlı məhsula tələbinin ilkin məlumatlarını, fondlar, qalıqlar və digəri əhatə edir. Bu metod təchizatın fasiləsizliyinin təminatında praktikalaşdırılan mütərəqqi planlaşdırma mexanizmləri sırasındadır.

Neftqazçıxarmada istehsal və iqtisadi səmərəliliyin artırılması çoxspektrlidir. Burada texniki və iqtisadi kateqoriyalı çoxsaylı amillər fiqurantlıq edir. Müasir istehsalın səmərəli təşkili fərdi baxış, fərdi yanaşma, məsuliyyətli işləmə prinsiplərini önə çəkir. İndi reabilitasiya prosesini gözləyən köhnə istismar sahələrində hər bir yaranışın qədir və qiymətini bilmək zərurətləri artmışdır. Məhz buna görə də, işləmədə hər quyuya fərdi yanaşma prinsipi tətbiq edilməli, enerji xərcləri, material əmək və təmir xərcləri azaldılması yolları aranmalı, fəaliyyətsiz və qeyri-rentabelli quyuların bərpasına başlanılmalıdır. İslahatların uğurlu nəticələri dövlətin «görünən əli», «iti gözü» ilə yanaşı, həm də iqtisadi, konyutur reallıqlar, bazarın «görünməz əli» amilini də nəzərə almaqla şərtləndirilməlidir. Son nəticə olmaq etibarını ilə diqqətə çəkilən praktiki və metodoloji gerçəkliklər səmərəli fəaliyyəti davamlı inkişaf zolağına qaldırır.

Istehsalın təşkilinin səmərəliliyi digər amillərlə yanaşı, həm də müəyyən vaxt asılılığında bulunur. Bu baxımdan iqtisadi fəaliyyəti iki mühüm aspektdə qısamüddətli və uzunmüddətli dalğada təzahür edir. Qısamüddətli dalğa məşğulluq, qiymət, istehsalın həcmi kimi iqtisadi tsikli, uzunmüddətli tendensiya isə istehsalın həcmi, həyat səviyyəsini dəyişərək iqtisadi artımı reallaşdırır. Bu mərhələdə yalnız müəyyən resurslar–dəyişən xərclər çevrilişlərə məruz qalır. Uzunmüddətli dövrdə isə istehsalın daimi faktorları binalar, avadanlıqlar tam modifikasiyaya və dəyişikliyə uğramır.

Keçid iqtisadiyyatı strateqlərdən proseslərə sistemli yanaşma, soyuqqanlıq, uzaqgörənlik, ciddi məsuliyyət tələb edir. Məsuliyyətlər isə daim diqqət mərkəzində olan vaxt probleminə ehtiva olunur. Sərkərdə qoşunu aşırımdan keçirəndə mümkün qədər hamının eyni vaxt kəsiyində ötürməsinə, arxada qalanın olmamasına ciddi cəhdlə əməl edir. Əks təqdirdə döyüş meydanında mütəşəkkil səfərbərliyə gecikmə uğursuzluq gətirər. Hər bir hadisədə olduğu kimi, yaşadığımız keçid iqtisadiyyatında da vaxt problemi mühümdür. Odur ki, keçid sistemində çox qalmaq təhlükəlidir. İrəliləmiş isə bütün cəbhə boyu, eyni vaxtda olmalıdır. Əgər bir istiqamətdə bazar prinsipləri rəhbər tutulursa, digər sahədə başqa bir mütərəqqi bazar aləti yaxına buraxılmırsa və ya yenə də bir tərəfdən açıq iqtisadiyyata təşəbbüs edilir, digər tərəfdən isə bazar münasibətlərinin genişlənməsi qapanmaya məruz qalırsa, bu iki stereotip iqtisadi münasibətlərdə anormal izlər qoyur. Daxili qanunların qeyri-təkmilliyi şəraitində kapital qoyuluşu müqavilələr «beynəlxalq standartlara uyğundur» prinsipi ilə bağlanır. Məhz bu prinsip özü ikili standartlı mövqeyin formalaşmasına xidmət edir. Əlbəttə, xarici yardımlar keçid prosesinin azarlarını mülayimləşdirə bilər. Lakin bunun da, normativ həddi və sərhədi ölçülüb biçilməlidir. Azərbaycanın potensial imkanları oxşar ölkələrlə müqayisədə üstün manevrli və enerjilidir. Bu cəhətə isə daha fundamental əsasda istinad edilməlidir. Bir qrup məmurunun zövqünə rəğmən aparılan nomenklatur özəlləşdirmə və yaxud BVF-nin tövsiyyəsinə əsasən gerçəkləndirilən sərt monetar siyasət daha ciddi fəsadları üzə çıxardır. Belə ki, gerçəkdə üzləşdiyimiz çoxsaylı naşı iqtisadi kəsim və seçim meyillərinin təzahürü çox sosial-iqtisadi rahatlıqların əldən verilməsinə gətirmişdir. Özəlləşdirmə sahəsində buraxılan səhvlər çox iqtisadi acılar yaratmışdır. Böyük müəssisələrin əksəriyyəti çox öncə, transformasiyaya taqəti olduğu vaxtlar özəlləşdirilə bilərdi və deqradasiya imkan yaranmazdı. Göründüyü kimi, iqtisadi dildə deyilən dövlətin görünən əli görünməz əllə müştərək iş qurmanı optimal təmin edə bilməmişdir. Bu da öz növbəsində çoxlu qeyri-səmərəliliklə müşayiət olunmuşdur.

Ölkəmizin istənilən sosial-iqtisadi inkişaf ssenarisi yaxın 15-20 il üçün energetik sektora-neft-qaz resurslarına bağlı olacağı şəksizdir. Səmərəli və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda iqtisadi artımın təyinatında yanacaq-enerji resursları inkişafın əsas amili kimi çıxış edəcəkdir. Məhz buna görə də, YEK bir tərəfdən iqtisadi artımın təminatçısı amili, digər tərəfdən isə onun məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir. Enerjidaşıyıcılarının yüksək qiymətliliyi isə beynəlxalq təcrübədən məlum olduğu kimi, ondan daha qənaətli və səmərəli istifadəni stimullaşdırır. Ucuz enerji israfçılığa, qeyri-rəqabətli mühitə gətirdiyi halda, bahalı enerji təminatı ilə işləyən iqtisadiyyatda isə yüksək rəqabətlik, ixtiraçılıq və yenilikçilik özünü büruzə verir. Təbii enerjidaşıyıcılarının qəti potensial imkanları hələ tamlıqla aşkarlanmadığından onun maksimum səmərəli istifadəsi də təmin olunmamışdır. Alimlərin fikrincə təbii resursların

məhsuldarlığının 4 qat yüksəldilməsi imkanları mövcuddur. Bu isə qiymətlərin yeni artımının mülayimləşdirilməsində əhəmiyyətli olacaqdır. Diqqətə çəkilən elmi nəticənin neftqazçıxarma kimi, yüksək səmərəlilik istəyində olan təşkilat üçün əhəmiyyəti nəhayətsizdir. Bu baxımdan QNQCİB-də optimallığa nail olmada məhsuldarlığın yüksəldilməsi təmin edilməli səmərəlilik orta dayanaqlı vəziyyətə gətirilməlidir.

Səmərəliliyin artırılması sadə taktiki gedişlərlə həllini tapmır. Məsələnin uğurlu həlli strateji və prinsipial yönümlüdür. Bu istiqamətdə QNQCİB-də iki mühüm məsələ-onun şəffaflığının artırılması və rəşional, mümkün qənaətli işləməsi təmin olunmalıdır. İstehsal az istehsal məsrəfli, effektiv dalğaya köklənməlidir. Səmərəliliyi ləngidən və təmin edən şərtlər hər bir obyekt üzrə müəyyən olunmalı, artım determinantları həll müstəvisinə çıxardılmalıdır.

Aparığımız təhlil neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amilləri araşdırmaqla yanaşı, həm də səmərəliliyin təyinatında mövcud metodlardan istifadənin zəruriliyinin və onların iqtisadi işin təşkilində geniş təmsil olunmaqla istifadəsini zəruri edir.

Müvafiq təhlilin nəticələrinə əsasən quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi səmərəliliyə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

Respublika kontekstində:

- instutisional zəiflik;
- ətalətlilik;
- ödəmələr problemi;
- fiskal pressinq;
- qeyri-təkmil bank sistemi.

Sahəvi kontekstində:

- istehsal xərclərinin rıqidliyi;
- struktur böhranı;
- mülkiyyət münasibətləri və təşkilatı hüquqi forma;
- məhdud yeniləşmə diapozonu, təbəllüdatlara konservativ yanaşma və təcrübə kasadlığı;
- inzibati komanda sisteminə xas olan idarəetmə metodlarının davam etməsi.

Kompleksdə səmərəliliyin yüksəldilməsi, sanasiya təyinatlı proseslərin aparılması da zəruridir. Müvafiq tendensiyanın gerçəkləşməsi yeni islahat proqramlarının işlənməsi ilə harmonik tərzdə təşkil edilməlidir. Bu qənaətdən irəli gələrək yeni strateji xəttin məzmununu fikrimizcə aşağıdakı konturlarda ifadə etmək olar:

- ❖ mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi-aha optimal olaraq səhmdar formalı struktur;
- ❖ davamlı maliyyə təminatı;
- ❖ istehsalın restruktizasiyası;
- ❖ bazar standartlarına müvafiq iqtisadi işin və idarəetmənin təşkili;
- ❖ innovasiyon-texnoloji yeniləşmə.

İslahatların təklif edilən məjrada inkişaf perspektivinin müəyyən mənfi təzadlara tuş gəlməsi ehtimalı da vardır. Bu ilk əvvəl izafi məşğulluqla əhatə olunmuş kompleksdə neftçi kollektivlərində ixtisar ilə müşayiət oluna bilər. Məhz bu və ya digər amilləri nəzərə alaraq iş qəbula maratorium qoyulmaqla, səmərəsiz iş yerlərinin öncədən bağlanması praktikası tətbiq edilməlidir. İslahat prosesləri servis xidmətinin özəlləşdirilməsi və digər diversifikasiya tədbirləri ilə paralel olaraq reallaşdırmada səmərəlidir. Belə oriyentasiya həm də sərbəstləşən işçilərin yeni iş yerləri ilə təminatını gücləndirər.

13.2. Əmək potensialından səmərəli istifadənin təhlili

Azərbaycanın Xəzər akvatoriyasında aşkarlanan nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq konsorsium çərçivəsində müştərək işlənməsi, dünya neft industriyasının mütərəqqi texnologiyalarının milli neftqazçıxarma sənayesində tətbiqi ilə yanaşı, həm də əməyin təşkili,

mühafizəsi sahəsində universal standartlı məhsuldar iş şəraitinin də, təmin etmə məkanına çevrilmişdir. Əmək ödənişinin tarifikasiyasında Qərbi meyarlarından müəyyən geriliyi sezilsə də, ümumilikdə burada təşkil edilən əmək prosesini nümunəvi qiymətləndirmək olar. Lakin Xəzərdəki offşor zonadan fərqli olaraq sənayeləşmə yaşı 130-u haqlamış köhnə istismar sahələrində əməklə bağlı ənənəvi stasionarlığın köklü transformasiyası bir qədər ləngimiş, ayrı-ayrı subsektorial bölmələrdə isə qismən deformasiya təzahürləri də nəzərə çarpmışdır.

Uzun illər quruda fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma kompleksində əmək prosesi ekstensiv və intensiv hasilat metodikasını əks etdirərək möhtəşəm dövlətin iqtisadi maraqlarına, nisbətən də recimin sosial tələblərinə uyğun qaydalar və şərtlər zəminində təşkil edilmişdir. Ötən əsrin ikinci yarısından azalan hasilat templəri mərkəzi hökumətin diqqətini daha məhsuldar neftli-qazlı rayonlara yönəltdiyindən illərcə sahəvi flaqman olmuş Azərbaycanın quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksi iqtisadi fəallığın səngidiyi obyektə çevrilmişdir. Burada məhsuldarlıq aşağı enmiş, iş yerlərinin erqonomikası pisləşmiş, əməyin normallaşdırılması, onun dəyərləndirilməsi ənənəvi proporsiyasını itirmiş, tariflərin indeksasiyası məhdudlaşaraq neftçi peşəsinin motivasiyasına ciddi təsir etmişdir. Dövlət müstəqilliyi bərpa olunduğdan sonra kompleksdə islahatlar prosesinə başlanılmış, iş yerlərindəki cari kosmetik düzəlişləri əsaslı təmirlər əvəz etmiş, avadanlıq və cihazlar mümkün qədər təzələnmiş, kompüterləşmə geniş vüsət almışdır. Görülən faydalı işləri dəyərləndirərək qeyd olunmalıdır ki, 20 mindən çox işçini əhatə edən kompleksdə məşğulluq, əməyin səmərəli bazar tələbli prinsipdə təşkili, qiymətləndirilməsi, iş yerlərinin innovasiyon aksesuarlarla təminatı məntiqli məzmun və formasını hələ ki, tam tapmamışdır.

Quruda yerləşən köhnə istismar sahələrində qalıt ehtiyatlarının çıxarılması və yeni yataqların aşkarlanmasının geoloji perspektivliliyi burada bir neçə onilliyi əhatə edən hasilatın davamlılığına görüntü verir. Bu baxımdan, İttifaq dövləti zamanında formalaşmış qurudakı yataqlara göstərilən biganəlik anoxronizmindən qurtularaq fəaliyyət zonasında əmək prosesini əhatə edən yenidənqurma işlərinin aparılması daha aktual xarakter alır. Köhnə istismar sahələrində əməklə bağlı böyük hələdə yeni arxitektur quruculuq həm də, müvafiq elmi-nəzəri tədqiqatları əsaslandırır. Mövcud gerçəklikləri ifadə edərək təhlilinə təşəbbüs olunan tədqiqat işində də quruda yerləşən neftqazçıxarma kompleksində bazar prinsiplərini şərtləndirən əməyin prosesinin fraqmental modernizasiyası problemləri təhlil edilmişdir.

Əxlaqi bəraətli müvəffəqiyyət əməyin nailiyyəti hesab olunur. Sosial-fəlsəfi interpretasiyada əmək tərkib hissəsində yaradıcılıq, ictimaiyyətin, insanın tarixən yaranmış və qurulmuş tələblərinin təmin olunması, təbii və sosial güclərin mənimsənilməsində məqsədyönlü fəaliyyətdir. Bütün sivilizasiya tarixi bu baxımdan maddi və mənəvi nailolmaya köklənmiş daimi insan fəaliyyətindən ibarətdir. Əməyin mahiyyətinin təhlili bir çox cəhətləri, o cümlədən, ustalıq məsuliyyətdə ifadə olunan nəticələrin keyfiyyəti, fəaliyyət şəraiti, ümumiyyətlə, istehsalı təmin edən bütün vasitələrin əhatəsində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmək fəaliyyəti əksərən kollektivdə bərqərar olduğundan onun məhsuldarlığının əsas şərti də məhz buradakı mühitdən, üzvlərin psixoloji uyğunluğundan asılıdır.

Müasir əmək təlimi sənayeləşmə epoxasında F.U.Teylor, X.L.Qand, H.Ford, A.Fayol, Q.Emerson, F.B.Qilbret kimi praktik və nəzəriyyəçilərin tədqiqatlarında daha dolğun əksini tapmışdır. Çağdaş postindustrial mərhələdə də əmək prosesi inkişaf tendensiyasına uyğun estetik təzahürlü və rahatlığı ehtiva edən məzmun alaraq mütəmmadi təkmilləşməyə məruz qalır. Daim tərəqqi edən yeniləşən dünyamızda insanın artan tələbləri əmək münasibətlərinin yeni paradiqmasını formalaşdırır. Əmək münasibətlərinin geniş tənzimlənmə tələb edən sahələrindən olan sənaye istehsalı fərqli olaraq daha təhlükəsiz və diqqətli əmək şəraiti təşkilini şərtləndirir. Bu baxımdan klassik ənənələri olan hasiledici sənaye sahələri, o cümlədən neftqazçıxarma kompleksləri də istisna deyildir. Dünya energetik balansında neft-qaz resurslarının artan dominantlığı burada qərarlaşan ümumi keyfiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, əmək prosesinin də yüksəlişini təmin edir.

İstehsalatda əməyin elmi təşkili, onun səmərəliliyinin artırılması, ödənişlərin sosial

tələblərə uyğun ədalətli bölgüsü tarixən geniş tədqiq edilən aktual təhlil obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan əməyin elmi təşkilində motivasiya faktoru mühüm təşkilati komponent kimi önə çıxır. Menecmentin əsas funksiyası kimi motivasiya əmək fəaliyyətinin səmərəliliyini təyin edən əsas faktorlardandır. O, liderin təşkilatın və ya şəxsi məqsədlərinə nail olmada özünün və başqalarının bu fəaliyyətə səfərbər və vadar etməsi ilə ifadə olunur.

Psixoloqlar motivasiyanı daxili və xarici olmaqla, iki hissəyə ayırırlar. Daxili motivasiya özünün imkanlarını reallaşdırmaq, bilik və bacarığını inkişaf etdirməklə əlaqəlidir. Xarici motivasiya isə kənar faktorların, əsasən əmək şəraiti, sosial təminatlar, karyera, mükafatlandırma ilə bağlıdır. Motivasiyanı stimül və motivlər əhatə edir. Stimül adətən, maddi təminatla əmək haqqında ifadə olunur. Motivə isə daxili təhrik etmə gücü, istək, oriyentasiya və sair aiddir. Təcrübə göstərir ki, səmərəlilik burada hər iki faktorların müvafiq toplusunda daha yüksəkdir.

İmici təşkilatda rəhbər əməkdaşların motivasiya sistemini işləyib hazırlamağa məhkumdur. Belə sistemlərdən biri məşhur Makkinsinin «motivasiya nərdivanı»dır. Dörd pilləni nəzərdə tutan bu sistem əmək motivasiyasının optimal örnək variantlarından hesab edilir. Burada işçinin xidmətləri, maddi stimullaşdırma, vəzifə artımı və digər mühüm komponentlər nəzərə alınır. Əməyin motivasiyası həm də, material və təşkilati formalarda təsnifləşdirilir. Bununla belə, pozitiv əlamət kimi motivasiyaya stimullaşdırma ilə yanaşı, neqativ cəhət sanksiyalaşdırma da daxil edilir.

Əməyin motivasiyası prosesində beynəlxalq təcrübədə araşdırma predmeti kimi «*prinsipial agent*» adlanan problem də tədqiq edilir. Nəzəri-praktiki kontekstdə bütün şirkətlər *prinsipial*, işçilər isə *agent* qismində çıxış edirlər. Reallıq belədir ki, prinsipların məqsədləri mənfəət əldə etmək, agentlərin isə aldıkları əmək haqqı müqabilində bu mənfəətin yaranmasına yardımçı olmaqdan ibarətdir. Lakin bəzən bu maraqlar üst-üstə düşmür. Bu zaman «*prinsipial agent*» problemi yaranır. Agent az enerji sərf edir, işdən yayınır, məhsuldarlıq, səmərəlilik aşağı düşür. Respublikamızda məşğulluq problemi nə qədər kəskinliyi ilə dayansa da, belə hallar izafi işçi artıqlığı ilə seçilən milli neft-qaz sənayesində təsadüf olunan gerçəkliklər sırasındadır. Bir işçiyə düşən məhsuldar əməyin bir neçəsinə həvalə edilməsi təbii olaraq belə yaranışa, səmərəsiz fəaliyyətə səbəb olur. Digər tərəfdən isə işçilər arasında vəzifə və tapşırıqların rotasiyasının qeyri-səmərəli tətbiqi personalın mümkün məhsulverimi də aşağı salır. Məntiqi kerçəklik belədir ki, müxtəlif əmək funksiyalarını reallaşdıran işçilər bir-birlərinin tapşırıqlarını yerinə yetirməklə, rotasiya olunan sistemə qovuşaraq peşəkar fəaliyyətlərini genişləndirəcəklər. Belə strateji xətt yaranacaq müvafiq sindromları müəyyən qədər təcrid edəcəkdir. Problemin həllinin inzibati diapazonda digər çoxşaxəli yolları da vardır. Asanı isə yaranmış problemdən qurtulma agentin işdən azad edilməsi ilə həllini tapır. Ekonomiks müəlliflərinin fikrincə, mövcud problem ilə mübarizədə şirkətlər işçiləri izləmək və ya səylərin həcmi müqabilində mükafatlandırılması ilə bağlı olan motivləşmiş sxemini yarada bilərlər. Şübhəsiz ki, bu prinsipə əsasən sosial maraqlar gətirən işin təqdimatı ilə müşayiət olunan ödənişin motivləşmiş sxemi məhsuldar əməyə nail olmağa imkan verir. Bu əlavələr işəməzd, komission və mükafatlandırma sistemlərinin tətbiqində əlahiddə olaraq işçilərin mənfəətdə iştirakı, iş stacına görə ödənişdə daha çox səmərəliliklə müşayiət olunur.

Diqqətə çəkilən nəzəri və empirik gerçəkliklər quruda neftqazçıxarma kompleksində aparılan islahatların dərinləşməsi və təkliləşməsi prosesində heç şübhəsiz ki, əksini tapacaqdır. Əmək prosesi ilə bağlı mütərəqqi sosial tələbli cəhətlər ölkənin Əmək Məcəlləsində, ierarxiya pilləsində bacarıq və səriştə nümayiş etdirməklə professionallıq zəminində, rotasiya qaydasında irəliləmək, xüsusən də, dəyərli sosial təminatla təjhiz olunmaq 2001-ci ildə qəbul edilmiş «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda əksini tapmışdır. Bəşəri solumun tərəqqisi, bazar iqtisadiyatının dolğun sosiallaşma fazasına keçidi artan tələblər fonunda əməyin elmi təşkilinin hüquqi və sosial bazasını təkmilləşdirəcək, daha sosial-humanitar yönümlü əmək prosesini formalaşdıracaqdır.

Bəşər biliyin arsenalında bir neçə min elmi təlim sahəsi mövcuddur ki, bunun da, yarıdan çoxu insanın sosial bioloji təbiəti, onun istehsal funksiyaları, ekoloji və mədəni aspektləri ilə bağlıdır. İstehsalın təşkilində belə populyar elmi sahələrdən biri də, erqonomikadır. Məlumdur ki, əmək prosesində insanların funksional imkanları əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün optimal şəraitin yaradılması erqonomik nailiyyətlərindən istifadə yüksək səmərəyə çatır. Mühüm elmi təlim kimi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasının narahatçılığını çəkən erqonomika komfortlu əmək şəraiti, yaxşı əhvalı, güclü işlək qabiliyyəti gətirən cəhətlərin aşkarlanması və tətbiq edilməsində olduqca səmərəlidir. İnsan əməyinin neft-qaz sənayesində şəraitini köklü dəyişənliyi digər sahələrə baxdıqda daha çevik cərəyan edir. Bu sahənin mürəkkəb mühəndislik quruluşu ilə əlaqədardır. İnsan fəaliyyətinin daha ümidli və səmərəli təşkili əmək məhsuldarlığının artmasını təmin edir. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində insanın sadə fiziki əməyi daha mürəkkəb psixofizioloji fəaliyyət bazasına keçmişdir. İnnovasiyon nailiyyətlər indi insanın fiziki əməyinin çəkisini xeyli azaltmışdır. Bununla belə, yeni istehsal funksiyaları daha peşəkar hazırlıqlı, mürəkkəb fənli, səriştəli, manevrli və təhlil aparmaq imkanlı tələblər də əks olunur. İdarəetmədə kompüterlərin, mikroprosessorların tətbiqinin genişləndirilməsi yeni erqonomik mühitin formalaşması və təkmilləşməsinə diktə edir. Erqonomik mühitin təkmilləşməsi neft-qaz sektorunda da mühüm təşkilati məsələ olaraq qalır. Problemin uzaq hədəfliliyini nəzər alaraq empirik nailiyyətlərlə yanaşı, onun nəzəri aspektləri də geniş tədqiq və təhlil olunur. Qeyd olunmalıdır ki, erqonomika bir elm kimi neft-qaz sənayesində də geniş tətbiqini tapmışdır. Bu sıradan neft-qaz sənayesində erqonomikanın tətbiqində rusiyalı alim Q.E.Papov özünün çoxsaylı tədqiqatları ilə fərqlənir. Keçmiş İttifaq məkanında o cümləndən, milli neftqazçıxarma sənayesində erqonomikanın, əməyin mühafizəsinin tədqiqi geniş məzmunlu ampulada akademik A.X.Mirzəcanzadənin əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

İnsan fəaliyyətinin biomexaniki və psixoloji aspektləri bu gün daha çox aktuallaşan sosial bazar iqtisadiyyatına keçid zərurətlərini artırır. İndi onun əmək funksionallığı daha geniş spektrdə təhlilə məruz qalır. İnsanın vəziyyətinə və fəaliyyətinə özünün davranışı, əmək qabiliyyəti ilə yanaşı, qravitasiya, yerin maqnit, elektrik gücləri, günəş və ay çəkişmələri, radiasiya və digər heliofiziki hadisələr də təsir edir. Bütün bu təsir obyektləri son nəticədə işin ümumi gedişində, onun keyfiyyət və məhsuldarlığında əks olunur. Əsas fəaliyyət zonası açıq səma altında cərəyan edən neftqazçıxarma sənayesində də, əməyin təşkilində diqqətə çəkilən mövcud reallıqlar nəzərədən yayınmamalıdır.

Əməyin rəasional məhsuldar təşkili, mühafizəsi yeni nəzarət mexanizmlərinin, monitoriji texnologiyaların, xüsusən proseslərə çəkiliş kameralı müşahidə sistemlərinin tətbiqi ilə müşayiət olunur. Yaşadığımız zəmanənin qlobal axın, informasiya və internet texnologiyaların hakim olduğu zərurətlərə bağlılığından neft sənayesində, onun ayrı-ayrı bölmələrində də əmək, idarəetmə, nəzarət prosesində müasir analoji texniki mexanizmlərin tətbiqi mühümdür. Belə istiqamət mədəni sahələrində əmək prosesinin, istehsal tsiklinin daha ciddi nəzarətə götürülməsinə zəmin olar. İstehsalda çəkiliş kamerası ilə nəzarət Xəzər dənizinin yeni neft yataqlarının mənimsənilməsində stasionar və üzən qurğularda artıq tətbiqini tapmışdır. Köhnə istismar sahələrində də texnoloji inteqrasiyanın dərinləşməsi heç şübhəsiz ki, müvafiq innovasiyaların intişarına meydan açacaqdır.

Əməyin mühafizəsi problemi neft sənayesinin təşəkkül tapdığı dövrlərdə aşağı səviyyədə olsa da, indi bu sahədə yetərli təcrübə toplanmışdır. Ənənəvi olaraq əməyin mühafizəsi problemi quruda neftqazçıxarma kompleksində həmişə diqqət mərkəzində olmuş və digər sahələrə nisbətə o, öz əvvəlki qamətini xeyli dərəcədə qoruyub saxlamışdır. Lakin sürətlənən texnoloji yeniləşmə prosesi bu sahədə də, mövcud işlərin korrektə edilməsini şərtləndirmişdir. Prosesin təkmilləşdirilməsində təkə texnoloji nailiyyətlər deyil, sosial-humanitar aspektlər də nəzərə alınmalıdır. Burada isə son dərəcə mühüm cəhət sığortalanma ilə bağlıdır. Əməyin mühafizəsi sahəsində tibbi xidmətin yüksəldilməsi, işçilərin həyatının sığortlanması və bu işlərin Qərb standartlarına uyğunlaşdırılması neft kompleksinin sənaye kapitanları qarşısında duran ümdə vəzifələrdəndir. Bu sahədə müvafiq fondların yaradılması onların sosial meyarlarla

zənginləşdirilməsi də olduqca vacibdir.

Keçmiş İttifaq dövləti zamanı əhatəli normativ-hüquqi aktlarda əksini tapan yüksək intizamlı formalaşmış əmək sistemi, güclü əmək etikasına mövcud idi. Qeyd olunmalıdır ki, böyük strateji mahiyyət kəsb edən neftqazçıxarma sənayesi müəssisələri də əmək və icra intizamının yüksək recimli təşkilatları sırasında dayanmışlar. Uzun müddət birbaşa mərkəzi hökumətin strukturu daxilində fəaliyyət, quruda neftqazçıxarma kompleksində idarəetmə aparatının kadr potensialının formalaşmasında yüksək peşəkarlığa, təşkilatçılığa, elmi düşüncəyə, təcürbi səriştəyə malik mütəxəssis komandasının və işlək əmək kollektivlərinin yaranmasının əsas şərtlərindən biri olmuşdur. Gözlənilməz obyektiv dəyişiklər və bu müstəvidə yaranmış boşluqlar subyektiv amillərin təsiri nəticəsində müəyyən deqradasiyaya uğramışdır. Nəticədə yüksək intizamlı əmək sistemini xaoslu xaotik təzahürlər əvəz etmişdir. Lakin aparılan inzibati tədbirlər nəticəsində neqativ meyillərin qarşısı alınmış, əmək və icra intizamı möhkəmləndirilmişdir. Fikrimizcə mövcud ənənəvi, psixoloji mühiti yeni sosial dəyərlərlə zənginləşdirərək, bazar prinsipləri fonunda inkişaf etdirilməsi böyük faydalıqla nəticələnə bilər. Belə ki, yalnız inzibati təzyiqlər altında bərqərar olmuş əmək və icra intizamı bazar prinsiplərinin, yeni yaranışların, mütərəqqi idarəetmə formalarının, menecmentin güclü inkişaf etdiyi yeni tarixi mərhələdə uzunmüddətli və etibarlı qalmaqdadır.

Əmək prosesi təkcə təşkilati funksiyalarla fərqlənir. Əməklə bağlı ən mühüm iqtisadi aspekt onun məhsuldarlığı ilə səciyyəvidir. Bu isə öz növbəsində *əmək məhsuldarlığı*-adambaşına düşən istehsalın həcmi, *kapital məhsuldarlığı*-kapital vahidinə düşən istehsal həcmi və *ümumi məhsuldarlıq*-əmək və kapitalın ümumi vahidinin istehsal həcminə bölgüsündə təyinət alır.

İngilis-amerikan iqtisadi məktəbinin qəbul edilmiş banisi, «Əlavə məhsuldarlığın azalması qanunu» ilə iqtisad elmində tanınmış ABŞ-ın Kolumbiya Universitetinin professoru Jon Beyts Klark (1847-1938) özünün məşhur «Sərvətlərin bölgüsü» (1899) əsərində əmək haqqını təhlil edərək onu konkret işçinin son məhsuldar əməyinin nəticəsi kimi şərh etmişdir. Bununla belə, kapital miqdarının dəyişməzliyi şəraitində müəyyən əlavə həddə də nail olunur ki, bu zaman hətta işçi sayının artırılmasına rəğmən belə məhsuldarlıq aşağı düşür. Bunu da «*biganəlik zonası*» adlandırırlar. Bu baxımdan alimin fikrincə, əmək haqqının ölçüləri əks istiqamətdə əmək məhsuldarlığı və işçi sayı səviyyəsinə mütənəsbidir. Öz növbəsində bu o deməkdir ki, məşğulluğun artımı əmək haqqına və əmək məhsuldarlığına təsir edir. Bu gerçəklik məlum görünən və nəzərə alınandır. Neft-qaz sənayesində də, onu sezməmək mümkün deyildir. Alimin fikrincə «İşçilərə ödənişlərin ölçülərinin təyinatının həqiqi gücü yerin cazibəsi qədər realdır. Bu qanun universal və permanentdir: o hərəkətlərini modifikasiya edən bütün yerli və dəyişkən təsirlərə davam gətirəcəkdir. Biz istehsal etdiklərimizi əldə etməliyik-həyatın hakim qanunu belədir».

Tarixən hasiledici sənaye sahələrində texniki hazırlıq, təjribü fəaliyyət, ağır fiziki qüvvə sərfi müqabilində neftçi əməyinin ödənişi, daha çox sosialist təsərrüfat sistemi sferasında digər mineral xammal mədəncilərinin işinin qiymət tariflərindən nisbi aşağı səviyyəliliyi ilə fərqlənmişdir. Bu fərqlilik tarixən formalaşmış iqtisadi amillərlə bağlı eynən qalmışdır. Şübhəsiz ki, burada çoxelementli-apital, torpaq, fond və əməktutumu ilə bağlı olan əlahiddə sahəvi spesifik cəhətlər də müqayisə müstəvisində nəzərə alınmalıdır. Lakin bizim təhlil obyektini olan quruda neft qazçıxarma kompleksində son 10 ildə işçi sayının azalmasına baxmayaraq, əmək haqqının istehsal xərclərində xüsusi çəkisi bir neçə dəfə aşağı düşmüşdür. Qeyd etmək istərdik ki, son illər ərzində əmək haqqının özünün strukturunda baş vermiş dəyişikliklər onun artımını deyil, əksinə azalmasını nümayiş etdirir.

Yüksək məvaciblər daha ixtisaslı, etik dünyagörüşlü peşəkar kadrların cəlbinə zəmin olur. Belə tendensiya kadr axıcılığını minimuma endirir, nəzarəti xeyli mülayimləşdirir. İndi burada *əməktutumu əmsali*-yəni əmək xərclərinin məhsul vahidinə nisbəti xeyli kiçilmiş və tərəqqi templəri normal həddə yüksəlməmişdir. İstehsal kompleksində fəaliyyət göstərən xarici kapitallı müştərək müəssisələrə isə beynəlxalq standartları əks etdirən nisbi əlverişli əmək şəraiti

xarakterikdir. Belə reallığı milli kapitallı müəssisələrdə sezmək çətindir. Neft sənayesindəki aşağı əməyin səmərəli təşkili, buradakı əmək haqqınının digər hasiledici sahələrlə müqayisəli və faktorial təhlili müxtəlif tədqiqatlarda yerinə yetirilmişdir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsinə kömək məqsədini daşıyan əmək prosesi ilə bağlı fraqmental aparılan tədqiqat işinin nəticələri konkret olaraq aşağıdakı tədbirlərin gerçəkləşməsində ifadəsini tapır:

- əməyin səmərəli təşkili, normallaşdırması və məhsuldarlığın artırılmasında universal empirik və nəzəri aspektlərin nəzərə alınması;
- istehsal xərclərində əmək məsrəflərinin optimal kvotasının müəyyənləşdirilməsi, əmək tariflərinin beynəlxalq praktiki sahəvi meyarları əks etdirən istehsal artımına, fiziki əmək sərfinə və sosial tələblərə uyğun reqresiv yüksəlişinin təminatı;
- məşğulluğun istehsal normasına müvafiqləşdirilməsi, səmərəsiz iş yerlərinin attestasiyası əsasında təkamüllü ixtisarının aparılması;
- əmək motivasiyasını stimullaşdıran, erqonomik şəraitin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan liberal iqtisadi texnologiyaların tətbiqi;
- əməyin mühafizəsinin texniki bazasının möhkəmləndirilməsində yüksək qarantlı sığorta mexanizmlərindən istifadənin genişləndirilməsi.

13.3. Məşğulluq problemi və sosial təminatın yaxşılaşdırılması yolları

C.M.Keyns zəmanəsinə qədərki təcrübəyə xitabən qeyd edirdi ki, «Yaşadığımız iqtisadi cəmiyyətin daha qabarıq qüsuru tam məşğulluğun təmin edilməməsi, həmçinin sərvətlərin və gəlirlərin kortəbii, əsassız və ədalətsiz bölgüsü ilə xarakterik olan bacarıqsızlığındadır»⁴⁴. Çox onilliklər keçməsinə baxmayaraq, bu reallıq müəyyən mülayimləşməyə məruz qalsa da, indi də tam həllini aramaqdadır. Digər tərəfdən isə mövcud gerçəklik iqtisad elminin əsas predmet komponentlərindəndir. Məşğulluq problemi makroiqtisadi sferadakı tədqiqat mövqeyi ilə yanaşı, həm də mikroekonomik təsisatlarda geniş təhlil edilən iqtisadi reallıqlar sırasındadır. Bu baxımdan neft sənayesində əməyin təşkili prosesində məşğulluğun və onunla müştərək dəyəərə malik sosial təminatın da təhlili mühüm əhəmiyyətlidir.

Neftqazçıxarma sənayesi Sovetlər İttifaqı kontekstində həmişə yüksək işçi tələbli sahələrdən olmuşdur. Neft amilindən doğan urbanizasiya prosesləri digər təsərrüfatların sənaye və sosial strukturların yaranması və inkişafına zəmin yaratmışdır. Fəhlə libasının tez çirklənməsi ilə müşayiət olunaraq, əsas iş prosesi açıq səma altında keçən neft sahəsində əmək motivasiyasının rəssesiyası, tarif ödənişləri eyni və bəzən də çox yüksək olan, yeni təşəkkül tapan, daha erqonomik təyinatlı istehsal, xidmət obyektlərə, kadr axıcılığına rəvac vermişdir. Sovet sisteminə xas kadr axıcılığı göstəricisinə görə, neft-qaz industriyası bu spektrdə daha fərqli üstünlükdə seçilmişdir. Məşğulluğu stabilləşdirmək üçün gerçəkləşdirilən sosial-iqtisadi tədbirlər mütərəqqi əmək şəraiti ilə seçilən yeni sənaye strukturlarına rəqabətdə önə çıxmada az təsirli olmuşdur. Əmək ödənişlərində müxtəlif mükafatlandırma sistemlərini tətbiq edilməsi, müəyyən sosial güzəştlər və digər bu kimi, sosial qüvvəli addımlar sahədə məşğulluğun möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli nəticələrə gətirməmişdir. Bu rəqabətdə geriliyi şərtləndirən faktorları məhz iş yerlərini yeni inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq modifikasiyasına əhəmiyyət verməmədə, əmək bölgüsünün yeni mütərəqqi mexanizmlərdə tərəqqi etdirilməməsində, qabaqcıl əmək texnologiyalarından istifadə olunmaması və eyni zamanda əmək haqlarının o qədər də, çətin və mürəkkəb olan «qara» işlə uzlaşmamasında axtarmaq lazımdır.

Yeni iqtisadi sistemə keçid, açıq qapı siyasəti, ölkənin neft sektoruna axan investisiyalar ümumi fonda Xəzərin köksündən formalaşan Qərb standartlı iş şəraitində neftçi əməyinin daha da qiymətli olduğuna aydınlıq gətirərək, bu sənət növünə yeni tərzdə yanaşmanı labüd etdi.

⁴⁴ Д.М.Кейнс. «Общая теория занятости проценты и денег». М: ГЕЛИОС АРВ-1999. сәh.341.

Lakin bununla belə, köhnə istismar sahələrində iş yerlərinin modifikasiyası prosesi stimullaşmadan qaldı.

QNQCİB-də hazırkı məşğulluq situasiyası bənzəri olmayan bir mənzərədədir. Qeyd olunduğu kimi, burada işçi sayı bütün digər resurlarla müqayisədə istehsal potensialına müvafiqlikdə daha çox deformasiyaya uğramışdır. Biçimli strateji planlar sisteminin olmaması, sahədə məşğulluğun da optimal vəziyyətə gətirilməsinə mane olmuşdur. Ölkədəki sosial durum, artan işsizlik meyli burada müqabil ixtisarlara aparılmasını təxirə salmışdır.

Kompleksdə məşğulluq və sosial təminatın yaxşılaşdırılması probleminin təhlili bir sıra empirik və nəzəri gerçəkliklərə nəzər salmada daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, əmək münasibətləri böyük dairəvi problemləri əhatə edir. Buraya kadr seçimi və hazırlığı, optimal əmək haqqı sistemi, sosial partnyorluq münasibətlərinin yaradılması daxildir. Bütün bunların iş tədqiqatın səmərəliliyinin artırılması baxımından, bir daha nəzəri və praktiki rəqəmlərdə araşdırılması lazımdır.

Müəssisələrdə məşğulluq kateqoriyası siyahı heyətində ehtiva olunaraq bütün işçiləri təmsil edir. Siyahı heyəti ilə yanaşı, müəssisələrdə işçi kateqoriyasının məxsusi təsnifatları da mövcuddur.

Müəssisənin *əmək resursları* onun potensial fəhlə qüvvəsini, *personal* muzzla işləyən daimi, qeyri-daimi, ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı tam, *kadrlar* iş əsas ixtisaslı ştat və daimi işçi heyətini əhatə edir. Əmək resursları təşkilatın başlıca hərəkətverici qüvvəsi kimi, hər bir müəssisənin fəaliyyət nəticəliyinə və onun rəqabət qabiliyyətliliyinə zəmin yaradan faktordur. Onlar istehsal, material-əşya elementlərini hərəkətə gətirərək məhsul, dəyər və əlavə məhsul formasında mənfəətin əldə olunmasını təmin edir. Əmək resurslarını digər resurslardan fərqləndirən əsas cəhət bu qurupun ona təklif edilmiş əmək şəraitindən imtina etməsi və ya öz nöqtəyindən ondan dəyişdirilməsi, modifikasiyası tələbini irəli sürməsi, yeni ixtisasa və peşəyə yiyələnməyə məruz qalması və nəhayət öz arzusu ilə işdən azad olunması ilə bağlıdır. Müəssisənin əmək resursları həmkarlar ittifaqlarının simasında əsas subyekt kimi, müdriyyətlə kollektiv sazişlərə girərək əmək şəraiti və onun şərtlərini dəyişməsi danışıqları aparır.

Müəssisənin kadr heyəti və ya personalının dəyişməsi təyin olunmuş kəmiyyət, keyfiyyət və struktur xarakterinə malikdir. Bu xarakterin mütləq və nisbi göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir.

- təyin olunmuş müddətə siyahı və işə gəlmiş bəlli işçi heyəti;
- təyin olunmuş dövr ərzində işçilərin orta siyahı sayı;
- işçilərin ümumi sayında ayrı-ayrı bölmələrin işçilərinin nisbət miqdarı;
- müəssisə fəhlələrinin orta ixtisas dərəcəsi;
- ali və orta ixtisas təhsilli qulluqçuların ümumi işçi və qulluqçu heyətdə nisbət miqdarı;
- müəssisənin rəhbər və mütəxəssislərinin orta stajı;
- kadr axıcılığı;
- işçilərin əmək fondtutumu.

Diqqətə çəkilən göstəricilər müəssisənin işçi heyəti haqqında çox müfəssəl informatik təəssürat yaradır. Bu göstəricilər arasında daha çox istifadə ediləni işçilərin orta siyahı sayıdır. Belə ki, orta siyahı sayına əsasən əmək məhsuldarlığı, orta əmək haqqı, dövriyyə əmsalı və digər mühüm göstəricilər hesablanır.

İşçi heyətinin miqdar sayı müəssisənin əmək potensialında əmək fond resursu kimi, adam-gün və adam-saat göstəricisində də, təqdim olunur. Bu göstərici praktikada aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F_{\text{ər}} = I_{\text{os}} \cdot D_{\text{id}}$$

$F_{\text{ər}}$	əmək resursları fondu
I_{os}	işçilərin orta siyahı sayı
D_{id}	əmək dövrünün orta davamiyyət müddəti

Quruda neftqazçıxarma kompleksi işçi sayının bol, iş müddənin davamiyyətinin nisbi uzun olan sahəsi kimi, həm də böyük əmək resurslu fondtutumuna malikdir. Onun istənilən aparıcı istehsalat sahəsində müvafiq dusturla aparılan hesablamada əmək resursu fondunun tutumluluğuna əyani isbatlar verəcəkdir.

Əmək resurslarının keyfiyyət xarakteristikası müəssisənin məqsədləri və onun yerinə yetirdiyi işə müqabil olaraq işçilərin *peşə* və *ixtisas* yararlılığına müvafiq təyin olunur. Peşə müəyyən hazırlıq tələb edən əmək fəaliyyəti, ixtisas isə müvafiq peşəyə sahibliyin təsbit olunmuş kateqoriyalar üzrə səciyyələndirir. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində istehsal personalının ayrı-ayrı peşə və peşə qruplarında işçi sayının xüsusi çəkisinin dəyişməsi prosesi gedir. Mühəndis-texniki və mütəxəssis sayının fəhlə personalına nisbətdə yüksək tepli artımı baş verir.

Əməyin və işçi heyətinin keyfiyyətinin təyinatı çox mürəkkəb və disskuitiv məsələdir. Ölkəmizdə tətbiq edilən müasir tarififikasiyaya görə, peşə və ixtisas ölçüləri uyğun dərəcələr üzrə təsnifatlandırılmışdır. Tarif və ixtisas dərəcələri eyni zamanda işin mürəkkəblik səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstəricidir.

Müəssisə və təşkilatlarda əmək prosesinin reallaşdığı məkan iş yeridir. Əks istiqamətli interpretasiyada iş yeri texniki və ergonomik normativlər əsasında müvafiq əmək vasitələri ilə təjhiz olunmuş işçinin və onun əməyinin yerləşmə zonasıdır. İstehsal prosesindən asılı olaraq iş yeri sadə, kollektiv, stasionar, hərəkətli və məkanlı ola bilər.

Məşğulluq haqqında mülahizələr verildikdə işçi və əmək bazarı haqqında məlumatlara malik olmalıyıq. Əmək və işçi bazarı iqtisadi sferada və ictimai sosial-siyasi həyatda mühüm əhəmiyyət daşıyan spesifik əmtəə olan işçi qüvvəsinin alqı-satqısının iqtisadi sistemini təşkil edir. Bütün əmtəələr kimi, əmək bazarı da tələb və təklif üzərində qurulan sistemə malikdir. MDB məkanın iqtisadi terminologiyasında olduğu kimi, bizim iqtisadi müstəvidə də işçi qüvvəsi iqtisadi aktiv əhali anlamını verir. Başqa sözlə, iqtisadi aktiv əhali əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün işçi qüvvəsinin təminatının təklifidir. Məhz bu qrup məşğul və işsiz əhali hissəsini özündə cəm edir.

Neftqazçıxarmada əmək prosesinin və sosial rifahın tədqiqi daha çox məşğulluqla bağlı olduğundan ona əks qütbə dəyən işsizliyin əslində bu prosesə o qədər də, daxli olmaya bilər. Bu bağlılığı əmək bazarının təhlilində aramaq lazımdır. Əmək bazarını təhlil edərkən iqtisadçılar işsizliyin mövcudluğunun çoxnövliyünü diqqətə gətirirlər.

- ✚ *Friksion*-insanların regionlarda fəslə yerdəyişməsini xarakterizə edir;
- ✚ *İntitusalional*-işçi qüvvəsi bazarının quruluş xüsusiyyətlərinə rəğmən hüquqi normalardan törənən, ətalət zəifliyi və informasiyon qıtlıqla əlaqədar transformasiya çətinliyi ilə yaranır;
- ✚ *Könüllü*-könüllü olaraq işləmək istəməyənlərə aid edilir;
- ✚ *Texnoloji*-müəyyən ölkələrdə elmi-texniki tərəqqi ilə yüksək gəlirlərin uzlaşması kombinasiyasında iş yerlərinin ixtisarı ilə nəticələnən işsizlik;
- ✚ *Regional*-coğrafi və təbii faktorların əlverişli olmadığı şəraitdə izafi işçi qüvvəsinin yaranması ilə baş verir;
- ✚ *Gizli*-əmək mexanizmlərinin dərin deformasiyası, stimullaşdırma və məhsuldarlığın zəif olduğu ölkələrdə baş verir;
- ✚ *struktur işsizlər*-işçi qüvvəsinin tələb və təklif strukturunda qeyri-mütənasibliyi ifadə edir. İxtisas, demoqrafik, coğrafi və digər meyarlar struktur işsizliyinin əlamətləridir;
- ✚ *tsikli işsizlik*-əməyə olan ümumi tələbin azaldılması və konyuktur təzahürlərdə özünü göstərir.^{45,46}

Dünyada miqrasiya 1965-ci ildə 70 milyondan 2001-ci ildə 140 milyona çatmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müvafiq məlumatında həm də bəyan edilir

45. «Экономика». под ред. проф. А.С.Булатова. М: Юрист-2000. сәh.303-304.

46. «Экономика предприятия». под ред. проф. Н.А.Сафронова. М: Юрист-1999. сәh. 173.

ki, 15 milyondan çox emiqrant bu siyahıya daxil deyildir. Digər tərəfdən də, qloballaşma mühacirət axınını gücləndirir. BƏT miqrasiya probleminin fenomenal xarakter aldığını qeyd edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2025-ci ildə 2,5 milyard işçi qüvvəsinin olacağı ehtimal edilir. Üçüncü ölkələrdə əhali artımının, iqtisadi inkişafa uyğunsuzluğu yoxsulluğun artımına səbəb olur, qastarbayterlərin, yəni zəif inkişaf etmiş ölkədən yüksək inkişaf etmiş ölkələr fəhlə axınını gücləndirir. Bu proses iqtisadi qanunlar baxımından təbii olsa da, nəzarətə götürülməyə məhkumdur. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, fərdi işçi psixologiyası da əmək prosesində mühüm yer tutur. Hətta izafi iş yerləri olduğu şəraitdə müəyyən işçilər tez-tez iş yerlərini dəyişirlər. Bu yaxşı iş axtarışı ilə bağlı olsa da, təqdir edilmir. Tez-tez iş yerlərini dəyişən gastrolyorlar isə işin ahənginə təsir edir.

Əmək məhsuldarlığı postindustrial cəmiyyət sferasına keçidin ilk indikator kimi çıxış etmişdir. Bu istiqamət inkişaf etmiş ölkələrdə, istehsal sferasında məşğulluğun azaldılması, onun yeni təyinatı, təşkilatlı sferalarına keçidinə səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın sektorlara bölgüsü və onun yeni formalarda təzahürü müasir mərhələdə inkişaf etmiş ölkənin sosial gücünü, iqtisadi potensialını xarakterizə edən göstəriciyə çevrilmişdir. Sosial sfera boz, fəhlələr mavi, qulluqçular ağ yaxalılıqla olmaqla sosial təsnifata məruz qalmışlar.

Azərbaycanda olan sosial səviyyəni analoji ölkələrlə müqayisə etmək daha münasib olardı. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmış sosial vəziyyətə diqqət yetirmək ehtiyatı da vardır. ABŞ-da işsizlər 4,9% təşkil edir. İşsizliyə görə, həftəsi 380 dollar olan ümumi məbləği 1700 dollar olan 15 həftəlik müavinət verilir. Ölkə əhalisinin gəlirlərinin illik artımı 5,7%-dir. Orta əmək haqqı 28 min dollar, 4 nəfərlik ailə tərkibinin yaşayış minimumu 19 min dollardır. Burada vergilər o qədər yüksək deyildir. Diqqəti cəlb edən sosioloji məqam ondan ibarətdir ki, gəlirləri 14 min dollardan aşağı olan ailə üzvlərinə pulsuz yemək talonu verilir.

Milli neftqazçıxarma sənayesində sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, məşğulluğun optimal vəziyyətə gətirilməsinin təhlilində diqqətə çəkilən nəzəri iqtisadi göstəricilərin tətbiq sferasındakı əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, quruda neftqazçıxarma kompleksi işçi sayı etibarlı ilə izafi tutuma malikdir və onun optimal səviyyə endirilməsi vacib şərtidir. Bunu praktikada nəzərə alan kapitanlar müxtəlif tədbirlərdə bulunmuşlar. Kompleksdə indi də işçi qəbulunun məhdudlaşdırılması, işə qəbula maratorium qoyulması strategiyası həyata keçirilir. İşçi kütləsinin artıq hesablı olduğu sahədə belə addımın atılması iqtisadi baxımdan faydalıdır. Lakin bu addım təkcə işə qəbulun məhdudlaşdırılması aləti olmamalı, həm də aparılan islahatların strateji xəttini təşkil etməklə, bazar prinsiplərinə müvafiq olmayan səmərəsiz iş yerlərinin ixtisarı ilə birlikdə həyata keçirilməlidir.

Kompleksdə sosial problemlərin həlli, məşğulluğun optimallaşdırılması çoxvariantlı şəbəkədə ola bilər. Lakin bu istiqamətdə istənilən respektabelli addımlar bir ümumi konturda akkumliyasiya olunur. Belə ki, daim vurğulandığı kimi, sahədə bazar iqtisadiyyatının prinsipial tələblərini ifadə edən kompleks islahat tədbirlərinin genişləndirilməsi, yeni mütərəqqi işlək sistemə transformasiya olunma, səmərəliliyin prioritetliyinin və digər iqtisadi mexanizmlərin təminatı məşğulluğu və sosial vəziyyəti optimallaşmaya qabildir. Konkret olaraq isə məşğulluq və sosial rifah problemlərinin həlli kompleksdə aşağıdakı tədbirlər sistemində ehtiva olunur:

- ❖ sosial ehtiyacların həlli istiqamətində dövrü proqramların hazırlanması və müvafiq fondun təsisatı;
- ❖ kadr hazırlığı strategiyasının işlənməsi;
- ❖ məşğulluğun istehsal potensialına müvafiq optimal səviyyəyə gətirilməsi;
- ❖ lüzumsuz, səmərəsiz iş yerlərin ixtisarı;
- ❖ fərdi mükafatlandırma şəbəkəsinin yaradılması və tətbiqi.

13.4. Özəlləşdirmə strategiyası, bazar prinsiplərinə müvafiq servis xidmətinin formalaşdırılması

Quru sahələrində intişar tapan neft-qaz hasilatı respublika ərazisində güclü sənaye infrastrukturunu ilə yanaşı, həm də müqabil sosial infrastrukturun formalaşmasını qaynaqlandırmışdır. XX əsrdə neftin artan qüdrəti yeni yaranışlara, elmi-texniki tərəqqiyə, yaşayış məntəqələrinin, daha geniş miqyasda Bakı aqlomerasiyasının təşəkkülünə təkan verərək sosial-iqtisadi vəziyyəti stimullaşdıran mühüm amilə çevrilmişdir. İlkin olaraq «Azərneft» təşkilatı adı altında birləşən, müasir mərhələdə QNQCİB adlanan neft-qaz kompleksinin əhatə etdiyi ərazilərdə əksər kommunikasiya, su, qaz kəmərləri, istilik və elektrik xətləri, avtomobil yolları, bir milyon kvadratmetr həcmində hesablanan mənzil fondu, mədəniyyət ocaqları, ticarət-məişət obyektləri onun fəaliyyət sferasına daxildir. 2001-ci ilin mart ayına qədər burada çalışan orta siyahı saylı 28 min işçinin hər 3 nəfərindən biri sosial-xidmət sektoru personalına aid olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Sovetlər İttifaqının totalitar ənənələrində uyğun sosial-xidmət, servis strukturu əksərən sahə quruluşunun tərkib hissəsini təşkil etmişdi. Bu səbəbdən də, müvafiq tendensiyanı ifadə edən sahəvi ticarət-təchizat, çeşidli tikinti idarələrinin əhatə olunduğu trestlər, mənzil-kommunal kontoru, digər yardımçı təsərrüfatlar quruda neft-qaz kompleksinin strukturunda təşkilatlanmışlar. Bunlarla yanaşı, hər bir neftqazçıxarma və iri qazma idarələrinin strukturlarında müvafiq mənzil-kommunal, tikinti təşkilatları, yardımçı təsərrüfatlar və digər sosial-təsərrüfat obyektləri də yaradılıb, fəaliyyətləndirilmişdir. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə müvafiq qurumların az bir hissəsi özəlləşdirilmiş, pioner düşərgələri, gecə sanatoriyaları, yataqxanaların müəyyən qismi qaçqınların istifadəsinə verilmiş, digər bir hissəsi 1980-90-cı illərdə sistemə keçirilən struktur birləşmələri zamanı «assimiliasiyaya» uğramışdır.

Neft sənayesində, o cümlədən, yanacaq energetika kompleksində daha geniş özəlləşməni nəzərdə tutan hadisələr XXI əsrdən başlanğıc alır. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi, investisiyon prosesin yaxşılaşdırılması səmərəliliyin artırılmasını təmin etmək məqsədini ifadə edən «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət proqramına» uyğun olaraq Respublika Prezidenti 22 mart 2001-ci ildə YEK müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında sərəncam vermişdir. QNQCİB-nin müəyyən yardımçı strukturlarının özəlləşdirilməsini də, nəzərdə tutan sərəncamda açıq iqtisadiyyat quruculuğu prinsiplərinə müvafiq olaraq xarici investorların iştirakına da icazə verilir.

Xüsusi bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, QNQCİB-də özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan müəssisələr arasında özəlləşdirmə perspektivini itirmişlər də nəzərə çarpır. Müəllifin tədqiqatlarında müvafiq müəssisələrin tamliqlə özəlləşdirilməsi və bu özəlləşmədə ləngimələrə səbəb olan amillər təhlil və tədqiq edilmişdir. İslahatlar prosesi sosial xidmət sferasının bütünlüklə özəlləşməsinə ifadə etməlidir. Burada xüsusi bir məqam ondan ibarətdir ki, tarixə qovuşmuş köhnə quruluşun ideoloji iqtisadi tələblərini əks etdirən ticarət funksiyalı fəhlə-təchizat xidməti hələ 4-5 il öncə əksər iri istehsal qurumlarında ləğv edilsə də, QNQCİB-də daha sürəkli ömür yaşamışdır. Bu təşkilatın nizamnamə qayəsi mədən sahələrində müvafiq ticarət-iaşə strukturlarının təşkili, müəyyən defisit ticarət mallarının zəhmətkeş təbəqəyə çatdırılması ilə fərqlənir. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, analoji struktur DNQCİB-də və «Azərneftdənizdonanma»da müasir məqamda yenə də mövcuddur. Lakin burada fəaliyyət göstərən ticarət təşkilatları özəlləşdirmə qərarlarından kənarda qalmışlar. Bu isə məntiqidir. Həmin təşkilatların kollektivlərinin 90%-i qurudakı infraqurudardan xeyli kənarda, açıq dəniz şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Təbii ki, neft hasil edənlər üçün bu məntəqələrdə ticarət-iaşə obyektləri təşkil etmək, gəmilərə, qazma qurğularına istismar platformalarına ərzaq çatdırmaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan quruda mənzərə tamamilə başqadır və burada zəruri ərzaq təminatını digər müstəqil qurumlar da reallaşdırma bilirlər. Göründüyü kimi, bu gerçəklik gec də olsa məntiqi həllini tapmış, FTB müvafiq strukturları ilə birlikdə özəlləşməyə açıq elan olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, son 7-8 il ərzində İB-də ticarət xərcləri neftin maya dəyərində

1%-dən az hissəsini təşkil etsə də, ümumi kontekstində olduqca yetərli bir göstərici hesab olunur. Məşğulluq cəhətdən ticarət kompleksi 250-270 nəfər işçini əhatə edir. Bu xüsusiyyətdən çıxış edərək həmin birliyin daha əfsəl özəlləşməsi aparıla bilər.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində özəlləşdirməyə açıq elan edilən müəssisələr arasında tikinti təşkilatları da xeyli saydadırlar. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra QNQCİB-də tikinti təşkilatlarının miqdarı və işçi sayı xeyli artmışdır. 2001-ci ildə müvafiq təşkilatlarda ümumi işçi sayı 5 min nəfəri haqlamış və 1990-cı illə müqayisədə bu miqyas 4-5 dəfə artaraq yüksəlmişdir. Nəhayət, həmin müəssisələrin mütləq əksəriyyətinin 2001-ci ildə özəlləşdirilməsi zəruri hesab edilmişdir. Özəlləşdirməyə çıxarılan müəssisələr əsasən texnoloji baza, mühəndis ixtisası səviyyəsinə görə, müasirlik və maneərlilik baxımından o qədər də, qabaqcıl meyarlara yaxın deyildir. Bu strukturlara daha çox izafi və qeyri-adekvat işçi kütləsi xasdır. Tikinti təşkilatları uzun müddət maksimal olaraq beş mərtəbəli ev standartlı inşaat işlərinin aparılması üzrə ixtisaslaşmışlar. Yol inşaat idarələri isə son 10-15 il ərzində fundamental yol tikintisi aparmamış, əsasən təmir işləri və yeni qazma obyektlərinə torpaq və daşlı yollar çəkilişini təmin etmişlər. Göründüyü kimi, uzun illər tam dövriyyə gücündə və standartında işləməmiş təşkilatların rəqabətqabiliyyətli bazar subyektinə çevrilməsi daha çox riskli investor marağından asılı olacaqdır. Bununla belə qeyd etməliyik ki, İİN özəlləşdirməyə çıxarılmış bu müəssisələrin daha tez səmərəli ünvanına yetişməsinə və müvafiq investor axtarışına nail olmalıdır. Digər tərəfdən bu, müəssisələrin spesefikliyi, daha çox neftqazçıxarma industriyası ilə bağlılığı onların alternativ bazar axtarışını müəyyən qədər qeyri-məhdud edir. Bu baxımdan mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsinə baxmayaraq, QNQCİB öz növbəsində strukturundan ayrılmış bu xidmət təşkilatları ilə yeni bazaryönümlü əlaqələrin qurulmasının həllini tapmalıdır. Əvvəl yekdil olmuş hər iki tərəf yaxın perspektiv üçün bazarda digər rəqiblərin mümkün görünüşünü nəzərə alaraq daha yüksək səviyyəli münasibətlər və keyfiyyətli xidmətə cavab verən təminatlar əldə etməlidirlər. Əks təqdirdə özəlləşməyə çıxarılan bu xidmət təşkilatları rəqabət bazarında məğlubiyətə məhkum olacaqlar.

QNQCİB-nin xidmət servis strukturunun təkmilləşdirilməsi bu gün özəlləşdirilməsinə qərar verilən müəssisə və təşkilatlarla əhatə olunmamalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, burada əldə edilən mənfəətin yetərli hissəsi mənzil kommunal xidməti xərclərinə yönəlir. İndiki mərhələdə bunu təbii də hesab etmək olar. Lakin sahədə özəlləşdirmənin xeyli müddət dondurulması müvafiq strategiyanın işlənilib hazırlanmaması sonradan digər problemlərin qarşıya çıxmasına səbəb olacaqdır.

Yeni bələdiyyə institutunun formalaşması mənzil fondunun istismar problemlərinin həllində yeni alternativ əsaslar yaradır. Bu və ya digər təbəlludatlarla əlaqədar birliyin tabeliyində olan yaşayış massivləri, onlara xidmət göstərən kommunal təşkilatları bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən təşkil etməlidirlər. Yaşayış massivləri özəlləşən kommunal təşkilatlarla bazar prinsiplərinə müvafiq yeni münasibətlər qurulmalıdırlar. Güzəştli kommunal xidmətini məhdudlaşdırmaq, mənfəətin digər, o cümlədən, sosial sahəyə daha dolğun yönəldilməsinə imkan verəcəkdir.

ABŞ-da energetik sektor ştatların hakimiyyəti altındadır. Hər ştatın bu sahədə özünün kommunal xidməti var. Burada artıq yüz ildir ki, satış «maya dəyəri» formulu ilə həyata keçirilir. ABŞ-da bəzi ştatlarda 1990-cı illərin sonunda energetik sektorda restruktizasiya keçirilmişdir. Burada şəbəkə və bölüşdürücülər tənzimlənən inhisarçılara, enerji istehsalı isə azad bazara verilib. İndi ölkədə müəyyən enerji qıtlığı yaranıb. Qeyd olunur ki, böhrana səbəb enerji istehsalının kifayət qədər olmamasıdır. J.Buş administrasiyası 2001-ci ilin mayında yeni energetik plan qəbul etmişdir. Problemin həllinə rəğmən daxili ehtiyatlar səfərbər olunacaq, daş kömür, neft, qaz və atomla işləyən stansiyalar tikiləcəkdir.

1980-90-cı illərdə Böyük Britaniyada təbii qaz və enerji sektorunda aparılan tam liberallaşma istehsal artımına səbəb olmuş, elektrikin 20%, qazın 40%, istehsal qiyməti aşağı düşmüşdür. Fransa energetik sektorun AB-nin etirazlarına baxmayaraq qətiyyətlə dövlətin inhisarında saxlanılması siyasətini davam etdirir. Bu prinsipial xətt daha çox enerji istehsalında «Elektiriste de Frans» və qaz üzrə «Qaz de Frans» şirkətlərində güclü müdafiə

olunur. Bu iki kompaniyanın özəlləşməsindən söhbət hələ getmir. Ölkənin böyük neft-qaz kompaniyası Elf-Agiten isə 1980-ci illərdə özəlləşmiş, indi o, Total Fina Elf qrupuna daxildir.

NQÇİ-lərin və ayrı-ayrı iri təsərrüfatların qeyd olunduğu kimi, özünün də mini xidmət qurumları vardır. Bununla belə, NQÇİ-lərin tərkibində özəlləşməyə tövsiyə edilə bilən iri təmir tikinti, nəqliyyat və digər sexlər də mövcuddur. Nəzəri hesablamalara görə, quruda xidmət servis təşkilatlarının istehsaldakı həcmi 25-30%-ə qədərdir. İkinci özəlləşdirmə proqramına əsasən özəlləşdirməyə çıxarılan təşkilatlar bu həcmə müəyyən nisbət fərqi qədərini təşkil edir. Bununla belə, bir daha vurğulanmalıdır ki, özəlləşdirməyə çıxarılmış və çıxarılacaq müəssisələr heç də istehsal xərclərini bu məsrəf elementlərindən tamamilə azad etmir. Neftin sonrakı hasilatı üçün bu xidmət strukturları ilə fasiləsiz təmaslar zəruridir. Lakin özəlləşdirmə şübhəsiz ki, istehsal xərclərinin əsaslı dərəcədə azalmasında əks olunacaqdır. İdarəetməni asanlaşdıracaq lüzumsuz vaxt və xərclər istisna olunacaqdır. Yaxın perspektivdə digər xidmət strukturları ilə yanaşı, Qİİ-lərin də özəlləşdirilməsi reallaşacağı istisna deyildir. Bütün bu işlərə hazırlıq elə indidən dayanmadan və mütəmadi davam etdirilməlidir. Servis xidmət təşkilatlarının nomenklatur himayəçilikdən uzaq özəlləşdirilməsi QNQCİB-nin aparıcı təşkilatları ilə üfüqi partnyorluq münasibətlərinin qurulması, istehsal prosesinin yaxşılaşdırılmasına zəmin olacaq, balasdan qurtulmanı təmin edəcəkdir.

Vəziyyətin yaxşılaşdırılması kompleksdə aparılan islahatlar, prosesin dərinləşməsində və təkmilləşməsində, yeni sistemin prinsiplərinə uyğun strukturun formalaşmasında, çevik bazar mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə asılılığında ehtiva olunur. Sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, istehsal mədəniyyətinin yüksəldilməsi, əmək haqlarının artırılması, zənnimizcə, strateji planda xidmət təşkilatlarının yeni müstəqil servis sistemə keçməklə səhmləşdirilməsi və özəlləşdirilməsini ifadə etməlidir. Ümumilikdə neft kompleksinə daxil olan təşkilatların özəlləşdirilməsi bir qədər təcridi xarakter daşısa da, Azərbaycan hökumətinin bu barədə müvafiq planlar üzərində işləyir və nəzərdə tutulan tədbirlərin ardıcılığı Dünya Bankı ilə müzakirə olunur.

QNQCİB-də sosial strukturun yenidən təşkili əhəmiyyətini daha geniş müstəvidə nümayiş etdirəcəkdir. Bu xidmət sahələrinin bazar prinsiplərinə uyğun fəaliyyət zonasına keçidi kompleksdə ümumi islahatlar trayektoriyasında əsaslı dönüşlərdən biri kimi, sahənin yeni iqtisadi sistemə uyğun inkişafına yardımçı olacaqdır. Biçimli, elmi, iqtisadi-fundamental əsaslara istinad edən yeni özəlləşdirmə strategiyası bazar prinsiplərinə müvafiq servis xidmətinin təşəkkülünü gerçək edəcək, liberal iqtisadiyyat haqqında əsatirli, ehkamlı təsəvvürlərimiz romantik müstəvidən konkret olan real prizmaya keçəcəkdir.

XIV FƏSİL

NEFT BİZNESİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

14.1. Biznesin təşkili: empirik nəticələr və onların interpretasiyası

Dünya neft biznesinin oyun şərtləri, davranış qaydaları böyük sınaqlardan keçərək uzun illər ərzində bəslənmiş və möhkəmlənmişdir. Neft bossları və onların himayədarları yaxın onilliklər üçün bu ənənəvi prinsiplərdə ciddi dəyişikliklərin olmamasını yəqin etmişlər. Şübhəsiz ki, bu yəqinlikdə müxtəlif amillər, qlobal yanacaq-enerji balansı, onun stasionarlılığı və dəyişmə meyli, resurslar, tələb və təklif aspekti mümkün qədər qiymətləndirilmişdir.

Yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət fonunda Xəzərdə aşkarlanan nəhəng neft ehtiyatları obyektiv olaraq ölkəni dünya neft bazarının iştirakçısına çevirmişdir. Böyük biznesdə səriştə və vərdisləri mükəmməl olmayan respublikaya dünya neft arenasına çıxışda, ilk partiyalarda iri neft kontraktlarındakı əsas tərəfdaşları yardımçı olmuşlar. Lakin yetişən mərhələdə integrasiyanın dərinləşməsi, bu geniş bazarda eksklyuziv iştirak məqamını daha yaxın etmişdir. Prosesə adaptasiyada ləng gediş çətin perspektivlə sonunlanaraq beynəlxalq neft bazarında müstəqil hərəkət sevdəmizi platonikliyə uğradar. Qlobal prinsiplərə eqosit, lokal ştrixlər gətirmək sövdəsi xəyalı bir işdir. Böyük neft biznesinə daxil olmaqda mühüm bir cəhəti nəzərə almağı unutmamalıyıq ki, bizim iqtisadiyyatımızın yüksəlişi formalaşmış bu oyun qaydalarından asılı olacaqdır. Buna görə də, qoşulduğumuz dövriyyəni dəyərləndirərək milli rifah naminə ümumi reallıqdan fərdi faydalanmağa səfərbər olunmalıyıq.

Yaxın keçmişdə yaşadığımız məkanda sahibkarlıq və biznes məfhumları çox kiçik həlqədə təmsil olunan qruplara və ya ayrı-ayrı fərdlərə məlum anlam idi. İndi bu istilah ən kiçik yaşlılara belə bəllidir.

«Biznes» və «sahibkarlıq» anlayışları sıx əlaqədardır. Sahibkarlıq milli dilin məhsulu kimi bütün məmləkətlərdə sətiri tərcümədə az dəyişkənliyə uğrayan və demək olar ki, eyni məntiqi mənanı daşıyır. İqtisadi müstəvidə təsərrüfat fəaliyyəti anlamını ifadələndirən biznes ingilscə iş deməkdir. Hər iki termin iqtisadi düşüncədə parafraz kimi qəbul olunur. Kommersiya fəaliyyəti kimi biznes sahibkarlığa nisbətdə daha geniş mahiyyət daşıyır. Məxsusi struktura malik sahibkarlıqdan əhatəli olaraq biznesin subyektini qeyri-sahibkarlıq təşkilatları və təsisatları da ehtiva edir. Bu xüsusda epizodik kommersiya sövdələşmələri də istisna deyil. Biznesin baş təşkilatçısı və iştirakçı biznesmen isə geniş mənada öz işini görən deməkdir.

Biznes şəxsi təşəbbüslərə əsaslanan, gəlir məqsədi güdən iqtisadi fəaliyyətdir. Əsasən öz kapitalı və ya kredit üzrə iş qurur. Bu fəaliyyət həm də əhəmiyyətli risklə bağlıdır. İnformasiya, intellektual əmək məhsulları, qiymətli kağızlar, pul resursları, istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti müasir dövlət biznesinin əsasını təşkil edir.

Yeni iqtisadi şəraitində sahibkar missiyası, işgüzar fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Mülkiyyət formasına görə fərdi, korporativ, fəaliyyət həcminə görə kiçik, orta, iri, həmçinin beynəlxalq və digər sub sektorial kommersiya funksionallığını əhatə edən, bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təmas və rəbitədə olan sahibkarlıq neft-qaz sektorunda da eyni ampuladan çıxış edir.

Neft dünyada ən nəhəng və geniş yayılmış biznes növüdür. Neft sənayesi və beynəlxalq münasibətlər üzrə tanınmış ABŞ eksperti Daniyel Yerqinin fikrincə «Heç bir biznes növündə belə işıqlı və dəqiq risk düşüncəsi və mükafatlılığı, o cümlədən, müvəffəqiyyətə və taleyə güclü təsir edən məzmun yoxdur. XXI əsrə nəzər yetirdikdə burada mikroprosesorlarla yanaşı, neft çəlləklərinin də hakim mövqedə dayanmış olduğunu yəqin edərək. Bütün epoxaya davamlı təsir edən neft sənayesi keçmişdə olduğu kimi, yenə də ayrı-ayrı insanların, şirkətlərin, bütöv

məmləkətlərin rifah mənbəyi olaraq qalır»⁴⁷.

Bazar iqtisadiyyatı rəqabət azadlığı sahibkarlıq, korporativ və xüsusi mülkiyyət, liberal qiymətlər və başlıca olaraq iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin rolunun məhdud, lakin effektiv nizamlayıcı funksiyasına əsaslanır. Səmərəli istehsal, keyfiyyətli xidmətlər, çevik idarəetmə strukturu, dayanaqlı maliyyə recimi, optimal kredit siyasəti və digər iqtisadi kateqoriyalar bazar funksiyalı iqtisadiyyatın atributlarıdır. Bazar müstəvisinə keçid mülkiyyətinin dövlət inhisarlarından çıxarılması, tələb və təkliflə tənzimlənən qiymət strategiyası azad rəqabətinin hakimliyi, iqtisadi plyuralizmin təmin edilməsi ilə şərtlənir. Burada əsas tələblərdən biri, biznes sahəsində dövlətin rəqabətin inkişafına imkanlar verən müvafiq qurumların yaradılmasına təminatçı olmaqdan ibarətdir.

Biznes fəaliyyəti mülkiyyət azadlığı və bazar subyektinin gerçək müstəqilliyinə əsaslanır. Biznes işində əsas prinsiplial cəhət mənfəət götürməkdir. Lakin bu mənfəət yüksək effektivlik tələb edən amansız risk tələbindən keçir. Beynəlxalq təcrübə bəyan edir ki, biznesin sürətli inkişafı və genişləndirilməsi əsasını iqtisadi, təşkilati, sosial səbəb və tələblərin təsiri qaynaqlandırır.

Neft çox möhtəşəm biznes növü olduğundan dayanmadan varlanmaq ehtirası «ekonomikuslar», kriminal ünsürlər buraya yol tapmağa daha çox meyl edirlər. İstər-istəməz neft biznesində qeyri-formal təsərrüfatçılığı, müəyyən məmur lobbizmini, direktorlar korpusunun mənafeyini, dirçəliş tapan menecer korrupsiyasının təsir gücünü nəzərə almadan təhlil etmək mümkün deyildir. Formalaşmaqda olan milli neft biznesi bu təsirlərdən uzaq olsa da, müvafiq neqativ halların kəskinləşməsinə yol verilməməlidir. Məhz milli mənafeləri, dövlətli maraqları, iqtisadi təhlükəsizlik mülahizələrini rəhbər tutaraq proqramlaşdırılmış, ardıcıl islahatlar yalnız belə təsirləri neytrallaşdırmağa qabildir. Böyük pulların asan və tez əldə edilməsi zamanı tarixə qovuşmuş, istehsalın mesanətlər hesabına riskdən qorxmadan səxavətli investisiyası zamanları yüz il arxada qalmışdır. İndi daha ciddi və ləyaqətli biznes məqamı yetişmiş, riskləri mülayim bölüşən konsolidasiya, səhmdar əməkdaşlıq fərdiyyətiləri əvəz etmişdir.

İzafi toplumlu neft böyük maraqlar gətirir. Neftin dollarlaşması xassəsi neft və dolların simbioz gücü aşırımlardan keçərək səlis və rəvan biznesi ərsəyə yetirir. Kapitallaşan neft iqtisadi mükafatlandırma ilə yanaşı, həm də siyasi dividəntlər gətirir. Neft məhdud resurslar silsiləsinə daxil olsa da, özü bir tükənməz kapital kimi çıxış edərək bütün biznes növlərinin fəvqündə dayanır.

İqtisadiyyatın normal fəaliyyəti biznes işinin legitim çərçivədə inkişafı ilə bağlıdır. Neft iqtisadiyyatının yeni dirçəliş məqamında ötən təcrübənin təhlili, buraxılmış səhvlərin təkrarlanmaması, sahədə toplanmış empirik elmi nailiyyətlər nəzərə alınmaqla sahəvi biznes işi hərəkətə gətirilməlidir. Doğal qazın və kondensatın birləşməsi kimi neft daha dəyərli bir xüsusda da, birləşdirici xassəyə malikdir. Onun yaratdığı kapitaldan mənəvi zənginləşməyə, maarifləşməyə istifadə səmərəli nəticəliliyi ilə daha qiymətlidir.

14.2. Milli iqtisadiyyatda kiçik və orta biznesin təşkili

Sahibkarlıq potensialı yüksək olan ölkələrdə kiçik və orta biznes aparıcı mövqedə dayanaraq iqtisadi inkişafın mühüm təminatçısı rolunda çıxış edir. Qərbi Avropada, o cümlədən, ABŞ-da ÜDM-in $\frac{1}{3}$ hissəsindən çoxunu kiçik və orta biznesin təmsilçiləri olan firmalar təmin edir. Fərqli olaraq əksər keçid iqtisadiyyatını yaşayan məmləkətlərdə isə mütərəqqi strukturlu biznes işi tam məzmununda kompleks xarakter almamış, bazar prinsipli avanqard ölkələrin səviyyəsinə qalxmamışdır. Bir çox amillərlə səciyyəvi olan belə gerçəklik respublika iqtisadiyyatının indiki mərhələsinə də xarakterikdir.

⁴⁷ Дэниел Ергин. «Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть». М: Издательство «ДеНово». 1999. сәh 16.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra iqtisadiyyatın dirçəlişini bazar prinsiplərinə müvafiq strategiya əsasında formalaşmasına qərar vermişdir. Bazar iqtisadiyyatının tərəqqisində biznes işi və sahibkarlığın möhkəmləndirilməsində təcrübəli biznesmenlərin, kommersantların yetişməsi, bu xüsusda müəyyən əxlaqi dəyərlərin, müvafiq etikanın formalaşması, müasir idarəetmə bacarığının, biliyinin, mükəmməl təhsilin əldə olunması, liberal məzmunlu iqtisadi islahatların davam etdirilməsi ilə mümkündür. Digər mühüm faktor sahibkarlıq və biznes işində sosial məsuliyyətin dərkilə bəğlidir. Sahibkarlar sosial ədalətin, iqtisadi demokratiyanın təminatçısı, daşıyıcısı kimi çıxış etmək, ölkənin ictimai-siyasi həyatını rəvnəqləndirməkdə xüsusi səylər göstərmək imkanları baxımından daha çox şanslıdır. Bununla bələ, ölkə iqtisadiyyatının möhkəm, polad dayaqlı bazar rəlsələrinə çıxarılmasında dövlət strukturları ilə yanaşı, ictimai təşkilatlar, yeni institusional təsisatlar, ayrı-ayrı intellektuallar, vətənsəvər insanların xidmətləri də yüksək olacaqdır. Əlbəttə, bütün bunların fəvqündə qanunvericilik şəbəkəsinin aramsız təkmilləşməsi, yeni mütərəqqi qanunların qəbulu, kiçik və orta biznesi müdafiə edən çəvik və dayanaqlı maliyyə-kredit siyasəti, yüksək investisiyon təminat dura bilər.

Real bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi dirçəliş, investisiyon axın, texnoloji tərəqqi, yeni yaranışlar sahibkarlıq potensialının qüdrətindən qaynaqlanır. Əmək, kapital, torpaq, bilik kimi iqtisadi resurslar sahibkarlığın unikal mahiyyətində dayanan təşəbbüsəkarlıq, risk və səriştəyə rəğmən bazar mexanizmi toplumunda maksimal səmərəli istifadəsini taparaq iqtisadi artımı stimullaşdırır. Sahibkarlığı hərtərəfli təqdir edən iqtisadi kurs dövlət xərclərinin, onun tənzimləyici yükünün azalmasına xidmət edir. Sahibkarlığın inkişafına qayğı, müvafiq sinfin formalaşması ümummillə məsələ kimi dövlətin strateji iqtisadi proqramların leytmotivini təşkil etməlidir. Hazırda ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafı üçün atılan addımların, səylərin kəmiyyət və keyfiyyəti artmaqdadır. Yeni tənzimləyici dövlət təsisatlarının yaradılması, bank sistemindəki islahatlar, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşməsi həm də, neft biznesinin inkişafı üçün ilkin möhtəşəm zəmin yaradır.

Hər hansı bir iqtisadi cəmiyyət biznesmen istəyinə heç də tamlığına köklənmiş. İnkişaf etmiş ölkələrdə biznesmeni xalis sahibkarlıq xarakterli məsələlər-idarəetmə, mənfəət, pul dövriyyəsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, biznes artımının davamiyyəti düşündürdüyü halda bizim gerçəklikdə, qanunvericiliyin normalaşdırılması, bank sisteminin qeyri-təkmilliyi, vergi siyasəti, kapitalla giriş çətinliyi, bürokratiya, məmur proteksianizmi fikirlərə hakim kəsilir. Bütün bunlardan qurtulmaq isə ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsi, təkmilləşdirilməsi ilə üzvi surətdə bəğlidir.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün ən yaxşı şəraiti təbiət özü bəxş etmişdir. Təbii sərvətlərin rəngarəng çeşidi, izafi neft-qaz sərvətləri bələ inkişafın fundamental əsasında dayanır. 120-130 il öncə neftin sənaye erası start götürəndə bir çox Azərbaycanlılar yeni biznes növünü mükəmməl əkz etmiş, bu sahədə ən yüksək zirvələrə qalxmışlar. Bu isə o, deməkdir ki, böyük sənaye biznesinin erkən formalaşma çağlarında çətin risk və uğura əsaslanan iqtisadi fəaliyyət növünü Azərbaycanlı sahibkarlar yetərli mənimsəmiş, Avroatlantik məkanın biznes qartalları Rokfellerlərə, Rotşildlərə, Nobellərə qənim kəsilmişlər. Azərbaycan gerçəklərində indi formalaşan təzadlı mənzerədə bizim qlobal strukturlara, xüsusən də Avropa Şurasına inteqrasiyada yüksək materiya, demokratizm nümayiş etdirdiyimiz təbliğ olunur, digər tərəfdən isə mühafizəkar, naşı məmur mənafelərindən çıxış edərək müəyyən dünyəvi standartların, mentalitet, zaman, təcrübə müləhizələri ilə qəbulu məqbul hesab edilmir. Bu sırada biznes işinin inkişafında münasib şəraitli imkanın məhdudlaşdırılması da özünü nişan verir. Xarici sərmayədarlar milli neft sektorunda fəal iştirak etdikləri məqamda, vətən sahibkarları müəyyən məqamlarda oyundan kənar vəziyyətə salınır. Tarixdən məlumdur ki, Bakı mədənlərində neft fontanlarını vurğulandığı kimi, ilk təzahür etdirənlər məhz Azərbaycanlı sahibkarlar olmuşlar. Lakin bu gün onların nəvələrinə marginal vəziyyətdə olan baba yurdunun mədənlərinə sərmayə yönəltməyə təminatlı imkanlar verilmir. Milli neft biznesinin inkişaf meyli təbii axardan kənar düşür. Heç şübhəsiz ki, Tağıyevlərin, Nağıyevlərin övladları da gejd-tez dünyə neft meydanında

yüz il öncə mövcud olan babaların qoyduğu şöhrəti yenidən biznes zirvəsinə qaldıracaqlar.

Kapital ümumtəsərrüfat resursu, ictimai sərvət kimi bütün maddi, pul və intellektual vasitələri əhatə edən əlahiddə qüvvə olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətində, sosial-iqtisadi və ictimai həyatın digər sahələrində tətbiqini tapır. Kapitala yaxşı işləmək imkanı harada yaranırsa, oraya da onun axını baş verir. Bu prosesdə risk amili çox yüksək səviyyədə özünü büruzə verir. Böyük risk olmadan böyük nailiyyət də olmur. Riskdən çəkinməmək də möhtəşəm, mənəvi kapital hesab edilir. Belə kapital isə hamıya nəsim olmur. Bununla belə, kommertiya sənətinin qanunları orbitində bazar konyukturasının təhlili də biznes işinin səmərəli düzümündə əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada kiçik və orta biznesin inkişafı üçün köhnə istismar sahələri daha çox fayda verir. Belə ki, son istismar mərhələsini yaşayan köhnə yataqlarda hasilatın rentabilsizləşəcəyi məyusluq gətirsə də artıq yaxınlaşmaqdadır. Milli sahibkarlara, neftçi kollektivlərə müəyyən vergi və kredit güzəştləri göstərməklə onların dirçəldilməsi və bərpası mümkündür. Belə olan təqdirdə kiçik xərclərlə sahibkarlar qalıq ehtiyatlarını hasil etməyə səfərbər olacaqlar. Oxşar praktika ötən əsrin son illərində ABŞ-da geniş tətbiqini tapmış və böyük səmərəliliklə nəticələnmişdir. Belə hərəkətin Rusiyada da sınaqdan keçirəcəyi həllini tapmaqdadır. Yeni hüquqi şəraitin gerçəkləşdiyi halda analoji prosesin respublikada, o cümlədən, köhnə yataqlarda da tətbiq ediləcəyi mümkün olacaqdır.

Qloballaşan dünyanın müasir statistik mənzərəsi bazar sistemində daxil olan ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın getdikcə daha geniş yayılmasına üstünlük verməni canlandırır. Sahibkarlıq ən çeşidli bazar segmentlərini, menecment texnologiyalarını neft-qaz sektorunda da biznes sınağından keçirir. Hasilat və emalda geniş imkanlar əldə edən kiçik və orta sahibkarlıq neft-qaz industriyasının digər sahələrində də konsessiya, franşayzing və bu kimi kommertiya orientasiyalı missiyaları yerinə yetirir.

Rusiya qanunvericiliyində 2001-ci ilin sonlarına qədər franşayzing termini əksini tapmamışdır. Onu əsas qanunvericilik aktlarında kommertiya konsessiyası əvəz edir. Ölkənin mülki məcəlləsində də kommertiya konsessiyası franşayzingin sinonimi kimi işlənilir. Hibrid institusional sazişin xüsusi forması kimi franşayzing bazarla, ierxiya arasında aralıq vəziyyətdə durur.

Köhnə istismar sahələrində milli sahibkarlığın inkişaf perspektivləri üçün yetərli zəmin vardır. Bu zəruri gerçəklik öncə franşayzing-konsessiya əsasında hasilat, kiçik emal, qazma və xüsusən də servisdə təşəkkül təməlini qoymalıdır. Neft quyularına konsessial əsasda və digər iqtisadi münasibət zəminində yiyələnən sahibkarlara ehtiyatları tükənmə həddində olan yataqların istismarında müəyyən texnoloji-iqtisadi imkanlar yaradılmalıdır. Bu imkan açmaları şərtləndirən əsas cəhət milli neft kompleksinin ənənəvi sahəvi infrastrukturunu ilə bağlıdır. Hasil edilən neftin xarici bazarlara çıxışının təminatı, normativdən artıq nefti emal zavodlarına xammal verməklə son məhsulun bir hissəsinin payçısı qismində iştirakını şərtləndirən tollinq sövdələşmələri əsasında verilməsi və dövlətin əlində olan digər texnoloji-iqtisadi vasitələr gənçlik çağını yaşayan milli sahibkar təbəqədən əsirgənməməlidir. Quruda neftqazçıxarma kompleksində aparılan iqtisadi islahatlar sistemi bu sektora kiçik və orta təbəqəli milli sahibkarların iştirakını təmin etmədə daha bir səmərəliliyə yüksəliş tapacaqdır.

14.3. Neft biznesinin inkişaf istiqamətləri

Neft ehtiyatları müəyyən mərhələdə iqtisadi dopinq rolunu oynayır. Onun kapitallaşması iqtisadiyyata sürətli təsir göstərərək iqtisadi fəallığı artırır, yeni strukturların, təsisatların yaranmasına təkan verərək sosial infrastrukturun genişlənməsini stimullaşdırır. Neft həm də, ictimai fondu qaynaqlandıran sivilizasiyanı irəlilədən amil kimi də qiymətli. Bir reallıq da vardır ki, neftin tapıntısı və hasilatı ilə onun geniş iqtisadi həlqəsi tamamlanmışdır. Burada hər bir mərhələnin özünəməxsus, texnoloji-iqtisadi aspektləri böyük bir menecment şəbəkəsinin

formalaşdırılmasını şərtləndirir. Bu tədavüllü marşrutun dispetçərləri dövriyyənin qapanmasını deyil, onun fasiləsiz təkrarlanaraq yüksəlişini təmin etməkdə məhsuldurlar.

Neftlə bağlı strategiyanın fəvqündə ehtiyatlar amili dayanır. Ehtiyatlar daxili ehtiyacdan yüksək olduqda ixracat üçün zəmin yaradaraq əhəmiyyət dairəsini genişləndirir. Neftin mövcudluğundan asılı olmayaraq hər bir ölkə energetik təhlükəsizliyində neft strategiyasına önəm verir. Yenə də mövcudluq fərqi varmadan iqtisadi tutumlu hər hansı bir ölkə neftə olan tələblər müqabilində səviyyəli neft biznesinin inkişafını söylə müdafiə edir. İzafi ehtiyatlar iqtisadiyyatın strukturuna, təsərrüfat ukladına çox ciddi təsir edən amil kimi, həm də ölkənin iqtisadi inkişafının aparıcı qüvvəsi, investisiyaların təminatçısı rolunda çıxış edir, onu siyasi-iqtisadi maraqların cazibə məkanına çevirir. Geoloji nağdlılıq, ehtiyatların miqyası neft biznesinin digər tələblərini də şərtləndirir. Xarici investor üçün bu coğrafi, iqlim, demoqrafik faktorlar, siyasi, inzibati aspektlər, bürokratiya və demokratiya, iqtisadiyyatın ənənəvi strukturu, istehsalın xarakteri, inhisarlaşma səviyyəsi və bu kimi, səciyyəvi şərtlərə əsaslanır. Daha çox dinamikliyi ilə seçilən ehtiyatlar faktoru neft biznesinin ərsəyə gətirən şərt olsa da bu dövriyyədə kəşfiyyat, işlənmə istismar, emal, satışla bağlı struktur və infrastrukturda nəzərə alınır. Bununla belə, bu orbitdə digər çoxlu kiçik və böyük biznes qaydaları da hakimdir.

Köhnə yataqlarda istehsal artımının təmin edilməsi, sabitliyin saxlanması və səmərəliliyin artırılması sahədə yeni kontrakt formalarının tətbiqini, qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşməsini vergiqoymanın mülayimləşməsini tələb edir. Neft sektorunu əhatə edən normativ-hüquqi aktlar şəbəkəsinin qeyri-təkmilliyi, beynəlxalq standartlara adaptasiya zəifliyi, azrentabelli, azdebitli köhnə yataqların reabilitasiyasına sərmayə axınını ləngidir. Kiçik sahələrin daha çevik investisiyalaşdırılmasında konsessiya, lisenziya və digər analoji xüsusiyyətli kontrakt üsullarının tətbiqi bu baxımdan reallığa çevrilmişdir. Məlumdur ki, milli neft sektorunda istehsal artımı üçün geniş həcmli vəsaitlər tələb edilməyən sahələr yetərincədir. İri neft şirkətləri isə əsasən daha çox böyük yataqlara sərmayə qoyuluşunda maraqlıdırlar. Bu baxımdan tükənən və daha çox əmək və kapital tutumu tələb edən yataqlarda qalıq neftinin çıxarılması belə şirkətlərdə o, qədər də kommertiya marağına səbəb olmur. Biznes praktikasına görə, adətən, ehtiyatları tükənmə mərhələsinə yetişən yataqlar kiçik şirkətlər və yaxud da yerli kapital hesabına investisiyalaşdırılır. Sovetlər İttifaqının son illərində davamlı istismar olunan yataqlarda və o cümlədən, müvafiq xarakterik xüsusiyyətli Azərbaycan neft sənayesinə də əlavə sərmayə qoyuluşu iqtisadi mülahizələrlə bağlı xeyli məhdudlaşdırılmışdır. Lakin sonradan epoxial yenidənqurma mərhələsində, kooperativ hərəkəti ilə neft sənayesinin xidmət-servis sahələrinə müəyyən qismətdə və proporsiyada qeyri-dövlət kapitalının qoyuluşuna imkanlar verildi. İlk mərhələdə hamıya şamil edildiyi kimi, neft sektorunda da əhaliyə pullu xidmətlər təmir-tikinti, qismən nəqliyyat və qazmada da müvafiq strategiya hakim kəsildi. Bu ərafədə Azərbaycanın quru sahələrində kooperativ əsasda bir neçə quyu da qazıldı. Hökumət tərəfindən lazımi vəsaitin ayrılmasını, təchizatın pisləşməsinə rəğmən peşəsinə bağlı ayrı-ayrı neftçilər, köhnə quyuların bərpası və debitliliyin artırılmasını, alacaqları əlavə mənfəət müqabilində kollektiv mülki vəsaitlər hesabına, şəxsi gücə istinadən qaldırmağa təşəbbüs edirdilər. Bazar qanunlarının istisna olduğu bu illərdə və həm də neftin strateji mənası möhtəşəm dövlətin prioritetində durduğundan belə təşəbbüsləri reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Müasir mərhələdə icarə, dövlət müəssisələrinin müqavilə əsasında fərdi layihələr üzrə idarəetməyə verilməsi, lisenziya sistemli normativ-hüquqi aktların və qanunların qəbul edilməsi mümkün olsa da, onların vüsətli və geniş tətbiqinə, daha dəqiq desək yerli sahibkarların, ayrı-ayrı təşəbbüskarların, kollektivlərin istifadəsinə verilməsinə lazımi şərait yaradılmamışdır. Bununla belə, quruda neft sənayesində beynəlxalq öhdəliklərlə müşayiət olunan, xarici sərmayədarların iştirakını təmin edən çeşidli müqavilələr bağlanmış, çoxsaylı müştərək müəssisələr təşkil edilmişdir. Burada da bir təzadlı cəhət nəzərə çarpmışdır. Belə ki, vurğulandığı kimi, xarici sərmayədarlara verilən imtiyazlar yerli sahibkarlara münasibətdə izafi yüksəkliyi ilə fərqlənmişdir. Çox geniş səlahiyyətlər, əlverişli şərait müqabilində ilkin istismar sahələrində fəaliyyət göstərən ənənəvi neftçi kollektivlərinin köhnə sistemə uyğun tərzli iş sisteminin davam etməsini, bu müqayisədə

müəyyən diskriminasiya kimi də qiymətləndirmək olar. Fikrimizcə xarici kapitallı müştərək müəssisələrə verilən hüquq və imtiyazlar çərçivəsində milli neftqazçıxarma müəssisələrini bütövlükdə, yaxud da bir mədən və ya yataq çərçivəsində yenidən təşkil edərək müvafiq idarəetməyə verilməsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Hər hansı bir iqtisadi aspekt yadların doğmalardan üstünlüyünü önə çəkə bilməz. Yaşadığımız məmləkət, yurd və onun bütün milli sərvətləri bizimdirsə, nə üçün sahib xalq ondan yetrəli bəhrələnmə imkanlarından geniş istifadə edə bilməsin? Neftqazçıxarma sənayesinin inkişafı xarici investorların sərmayələrinin hesabına təmin olunmaqla yanaşı, daxili imkanlar hesabına da inkişaf etdirilməli, köhnə yataqların, fəaliyyətsiz və aşağı debetli quyuların pilot və geniş xüsusda milli sahibkar əllərə verilməsi prosesinə başlanılmalıdır. Quruda neftqazçıxarma kompleksində indi hasilatın orta hesabla tam yarısı xarici sərmayədarların inhisarına verildiyi halda, dövlət üçün o qədər də, böyük risk tələb edilməyən sahədə əlahiddə bir quyunun və ya mədən fraqmentinin milli sahibkarlara verilməsi də təmin olunmalı idi.

Neftqazçıxarmada, ilk növbədə birbaşa hasilatla məşğul olan müəssisələrdə iqtisadi münasibətlərin, xüsusən də mülkiyyət aspektində dəyişdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Özəlləşmədə qazanılmış təcrübəyə uyğun olaraq heç şübhəsiz ki, paritet əsaslara söykənən səhmləşmə daha çox əhəmiyyətli ola bilər. Öncə qapalı səhmdar cəmiyyəti yaratmaqla neftçi kollektivlərini müəssisələrin müvafiq pay iştirakçısına çevirmək olar. Bu sonrakı transformasiya mərhələsində, açıq tipli cəmiyyət formasına və tam özəlləşməyə keçid üçün zəmin yaradar. Səhmləşmə dividend xüsuslu olduğundan o, iqtisadi maraqları daha dolğun əks etdirə bilər. Səhmləşmə öz-özlüyündə dividend siyasətini formalaşdırılmasını stimullaşdıracaqdır. Aktivlərinin reinvestisiyası üçün mənfəətin optimal strateji bölgüsü kimi, dividend siyasəti əmək haqqının dividend şəklində vermək və ya saxlamaq istiqamətində də yeni bir iqtisadi ödəniş modeli olacaqdır.

Dünya neft biznesində yataqların işlənməsində idarəetmədə forma müxtəlifliyinin diapazonu genişdir. Respublikamızda da neft sektorunda biznesin inkişaf etdirilməsi üçün göründüyü kimi, yetərli imkanlar vardır. Biznesin təşkilində ilkin obyekt olaraq qurudakı köhnə istismar sahələrini əhatə edən strukturlar daha müvafiqdir. Bizim fikrimizcə köhnə yataqlarda sabitliyin və istehsal artımının təmin edilməsi üçün sahədə biznesin təşəkkülü və inkişafına aşağıdakı istiqamətlərdə yanaşma ehtiyacı vardır.

- reabilitasiyon prosesdə birbaşa xarici investisiya strategiyasının məhdudlaşdırılması;
- müştərək müəssisələrdə, neftqazçıxarma təşkilatlarında səhmdar formalı cəmiyyətlərin təşkili;
- rentabellik həddini itirməkdə olan neftqazçıxarma müəssisələrində kollektiv maraqları əks etdirən bazar yönümlü idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi;
- marginal yataqlara milli sahibkarları cəlb etməklə konsensiya, lisenziya fransızinq formalı kontrakt üsullarının tətbiqinin genişləndirilməsi.

Kapital dünyasında əsas hərəkətverici qüvvəni şəxsi maraqlar təşkil edir. «Ekonomiks» müəlliflərinin⁴⁸ qeyd etdiyi kimi, «şəxsi maraqlar motivi iqtisadiyyatın fəaliyyətinə istiqamət və qayda gətirir, hansı ki, bu maraqlarsız o, fəvqəlxəotik ola bilərdi». Bilindiyi kimi, bazar iqtisadiyyatı şəxsi maraqların daha çox hakim kəsildiyi məkanda inkişaf tapır. Bu sistemdə hərəkət şübhəsiz ki, iki qollu olmalıdır. Dövlət və bazar qollarının birgə optimal fəaliyyəti müvəffəq iqtisadi dirçəlişi, sosial rifahı təmin etməyə qadirdir.

⁴⁸ «Экономикс». К.Р.Макконнелли., С.Л.Брю. М:Инфра-1999. сәh. 65-66.

14.4. Postneft konsepsiyasının fraqmentləri

XX əsr iqtisad elminin ən mühüm nailiyyəti makroiqtisadi elmin inkişafı ilə bağlıdır. Bir-birini tamamlayan, bir-biri üçün şərt olan təsisatlar məcuəsi makro və mikroiqtisadi təsərrüfat iqtisadi inkişaf üçün mühüm əsaslıdır. Bu istiqamət bizlərə dövrü iqtisadi böhranlarla mübarizə, uzunmüddətli iqtisadi artımı stimullaşdırmağı öyrədir. Fövqündə C.M.Keynsin inqilabi nəzəriyyəsi dayanan makroiqtisadi təlim, milli məhsul buraxılışının daimi yüksələn səviyyəsini, məşğulluğu, qiymətlərin stabil və dalğavari artımını tədqiq və təsbit edir. Mikroiqtisadi vahidlər makroiqtisadiyyatı təşkil etdiyi kimi, makroiqtisadiyyat da öz növbəsində ayrı-ayrı təsisatların, o cümlədən, şirkətlərin təsərrüfat subyektlərini və digər fərdi təşkilatların simasında ərsəyə yetir. Ölkənin iqtisadi siyasət prinsipləri dünyəvi meyarlarda, o cümlədən, bəşəri tələbləri müasir səviyyədə ödəyən ən mühüm göstəricilərdə, ilkin olaraq iqtisadi artım, tam məşğulluq, zəif inflyasiyada əksini tapır. Lakin burada yetərli mühüm olan digər iqtisadi gerçəkliyi əks etdirən aspektləri, əhalinin maddi rifah halının, səmərəliliyin artırılması, tədiyyə balansının əhəmiyyətliyi, ekoloji vəziyyət, iqtisadi azadlıq və başqa cəhətlər də nəzərə alınır. Bununla belə, keçid dövrünün varlığını əks etdirən və bizim iqtisadi münasibətlərə xas xüsusiyyətləri də irəli çəkmək gərəkdir.

Hər hansı bir ölkənin xarakteristikası onun əhali və ərazi ölçüləri ilə başlayır. Bu ölçülər əhəmiyyətli dərəcədə onun milli sərvətləri və təbii resursları ilə korrelyasiyada möhtəşəmlik tapır. Bu harmoniya sosial-iqtisadi gücün generatoru olsa da, əslində firavanlığı o qədər də, dolğun həll və təmin etmir. Ənənəvi baxışlar, milli mental irs istehsal üsulunun formalaşması və inkişafını daim müşayiət edir. İnkişaf zolağına çıxış isə yenə də, daha çox milli yanaşma faktorları ilə bağlıdır. Milli istedad və əzəmət, tarixi sınaqlar, dəyişməyə meyl, böyük xalq və dövlət olmaq əzm və istəyi ümumi toplumda iqtisadi təbəlludatları qaynaqlandırır. İnsanda mövcud qabiliyyət imkanlarını, ehtiva edən insan kapitalı faktoru və onun kəmiyyət və keyfiyyət diapazonunda iqtisadi quruculuğun artım elementlərindədir. Anadangəlmə istedad və qabiliyyəti əhatə edən insan kapitalının çoxluğu milli gəlir gətirmənin və həm də sonrakı inkişafın da attraktorunu təşkil edir. Metodik yanaşmalar, nəzəri sxemlər, iqtisadi modellər bütün ölkələr üçün universal deyildir. İnteqrasiyanın gücü, avtarkiyalı iqtisadi modelin effektivliyi nə qədər yüksək olsa da, heç bir ölkə, hətta qüdrətli ABŞ belə iqtisadi və təbii təlatümlərdən tam sığortalana bilməz. Dərinləşən qloballaşma bizi bir gəminin sərnəşini etsə də, indiki inkişaf məqamında ölkələr hələ də ayrı-ayrı xəttlərə qoşularaq, başqa-başqa tezliklərdə işləmədədirlər. Universal tezlik isə heyhat, hələ ki icad olunmamışdır.

Neft ehtiyatları Yaxın Şərq bölgəsində, onu təmsil edən ölkələrdə nə qədər izafi olsa da, tükənməz deyildir. Bu reallıq ona dəlalət edir ki, ehtiyatların əbədi həyatı mücərrəd məsələdir. Regionun səhra və yarım səhra şəraiti, iqlim çətinliyi bütün flora və faunanın tam spektrdə yaranışını mümkün etməsə də, bol neft-qaz sərvətləri müəyyən boşluğun doldurulmasında əhəmiyyətli kapital stimulu olmuşdur. İlk baxışda intəhasız görünən aşkarlanmış təbii sərvətlər, məskun xalqları bəxtiyar gələcəyin əbədiliyinə əmin etmişdir. Regionun böyük quru ilə birbaşa əlaqəsi olmayan ən kiçik ölkəsi Bəhreyin ehtiyatların tükənməzlik sindromu ilə üz-üzə qalan ilk məmləkət olmuşdur. Bu olay digər neft monarxlarını da tükənməzlik faktoru üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Lakin ölkədə əvvəlcədən tam strateji planda perspektivi proqnozlaşdıran siyasət olmasa da, burada sonrakı acılıqları yumşaldan təbii ahəngdə gedən işlər görülmüşdür. Bəhreyində neft dollarları «fontan vuranda», ölkə çoxsaylı aparıcı maliyyə, məşhur neft kompaniyaları və nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışdır. Bu reallıq böyük istehsal və bazarın əlverişli nöqtələrinin birində yerləşən ölkənin offşor zonaya, regionun maliyyə mərkəzinə çevrilməsində əhəmiyyətli faktor olmuşdur. Liberal qanunlar qəbul etməklə Bəhreyin regionun qonşu mühafizəkar, qanunvericilikli ölkələrinin, xüsusən də arxaik-ortotoksal oriyental Səudiyyə Ərəbistanı kimi əzəmətli neft diyarının maliyyə «avanport»u qismində çıxış etmək imkanı qazanmışdır.

Bəhreyinin fenomeni qonşu körfəz ölkələri postneft strategiyasının müəyyən edilməsində

əhəmiyyətli örnək olmuşdur. Neftdən sonrakı aqibətini proqnoz edənlər perspektiv iqtisadi quruculuqda təsərrüfatın diversifikasiyası, miqyaslı maliyyə-investisiya fəaliyyəti, kapitalın dişarda uzunmüddətli və ümidli yerləşməsi, məşğulluğun əsas sferalarında kadrların milliləşdirilməsi istiqamətində təşəkkül tapan inkişaf ssenarisinə qərar vermişlər. İndi bu ölkələrdə qeyri-neft sektoru inkişaf edərək müvafiq yüksəliş tapmışdır. Qeyd olunan çətin iqlim şəraitinə baxmayaraq, region ölkələrində kənd təsərrüfatı yenidən qurulmuş, aqrar sektor rentabelli işləyərək daxili ehtiyacların dolğun ödənilməsini təmin etmişdir. Məşriqin neft bossları ilə yanaşı, aqrar kralları da beynəlxalq biznesdə möhtəşəmlik əldə etmişlər. İndi burada istehsal olunan kənd təsərrüfatı malları ən geniş çeşiddə xarici bazarlara çıxarılır. Küvətin səhil çıxəyi Holland qızılgülünə Avropa marketlərində rəqib çıxır. Səudiyyə Ərəbistanının, BƏƏ-nin meyvə-tərəvəz və digər kənd təsərrüfatı malları Qafqazın ətklərinə qədər bazara sahib çıxmaq niyyətlərini artıq çoxdan gerçəkləşdirməkdədirlər. Bundan başqa, neft bolluğu həmin ölkələrdə biznesin ən qabaqcıl texnologiyalarına yiyələnməkdə yerli işbazlara kömək olmuşdur. İndi ərəb legionerləri Avroatlantik məkanda iri istehsal-xidmət maqnatlarına, neft bazarı ilə yanaşı əmtəə, maliyyə, fond bazarlarının fəal üzvlərinə, aparıcı beynəlxalq kompaniyaların səhmdarlarına çevrilmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq həməən ölkələrdə postneft strategiyası son dərəcə davamlı polad fundametləri tam yarada bilməmişdir. Hələ də yetərli dərəcədə postneft iqtisadiyyatı region ölkələrində neft faktorunun aslılıqda qalmada davam edir. Buna həməən ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM-in Qərbin inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisəsi aydınlıq gətirir.

Görünən reallıq respublikamız üçün də örnək olmalıdır. Azərbaycanda da neft ehtiyatları izafi həcmdədir. Neft satışının reallaşacağı əsas bazar isə ölkə hüdudlarından kənardadır. Bu baxımdan Azərbaycanda da, neft strategiyası ilə yanaşı, postneft konsepsiyası da formalaşdırılmalıdır. Təşkil edilən Neft Fondu, yaranacaq qaz və digər perspektiv imkanlı enerji, mineral xammal fondları da, məhz bu amallara xidmət etməlidir. Bakı regionun neft qütübü olduğu kimi, Böyük Qafqazın mədəniyyət maliyyə mərkəzi statusunu qazanmalı, Şimal və Cənubun, Məşriq və Məğribin «avanport»una çevrilməlidir.

Kapitaltutumlu əmtəə ilə ölkənin ixtisaslaşması və beynəlxalq ticarətdə iştirakı ixracat sahəsində kapitalın axınına gətirir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində isveçli iqtisadçılar Eli Xekşer və Bertilem Olin, Adam Smitin və David Rikardonun mütləq və nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanan istehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsini işləmişlər.

Xekşer və Olinin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkənin kapital və əmək amili beynəlxalq ticarətdə iştirakçıdan asılı olaraq qiymət nisbətində müxtəliflik törətməni şərtləndirir. Kapitalın qiyməti faiz dərəcəsi, əməyin isə qiymətini əmək haqqında əks olunur. Əməyin və kapitalın müqayisəli qiymətlərinin səviyyəsi kapital artıqlığı olan ölkələrdə əmək ehtiyatları və kapital defisiti olanlara nisbətdə azdır. Bu hal eyni malın müqayisəli qiymətlərinin müxtəlifliyinə səbəb olur və bundan irəli gələrək hər bir ölkə nisbətən daha çox faktorlar tələb edən əmtəə istehsalını ixtisaslaşdırmağa çalışır. Ticarətin beynəlmilləşməsinin təsiri altında dünya mal dövriyyəsində iştirak edən əmtəələrin müqayisəli qiymətləri eyniləşməyə meyl edirlər. Bu isə həmin əmtəələrin yaradılmasında istifadə edilən istehsal faktorlarının qiymət nisbətinin bərabərləşməsi ilə müşayiət olunur. Bu reallıqdan irəli gələrək Xekşer-Olin-Samuelsin teoremə görə, xarici ticarətə qoşulmadıqda əmək və kapitalın qiyməti hər ölkədə fərqlənəcək, izafi faktorun qiyməti nisbətən kiçik, defisitli faktorun qiyməti nisbətən yüksək olacaqdır.

İstehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsi iqtisadi inkişaf təzahürləri nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə və təftişə məruz qalmışdır. İqtisadçılar ayrı-ayrı ölkələrdə kapital və əmək bolluğu sahələrinin, idxal və ixrac strukturunun korrelyasion asılılığının mövcudluğunu aydınlaşdırmağa səy etmiş, milli iqtisadiyyatın məhsullarının xarici ticarətdə iştirakını dəqiqləşdirməklə ticarət olunan və ticarət olunmayan əmtəə və xidmətlər konsepsiyasını

yaratmışlar. Şerti xarakter daşıyan və elmi-texniki nailiyyətlər nəticəsində dəyişkənliyə məruz qalan belə bölgüyə görə, beynəlxalq mübadilədə iştirak edən əmtəə və xidmətlər *ticari*, öz yerində beynəlxalq ticarətin obyektı olmayanlar isə *qeyri-ticari* adlanır. Praktikada əksər əmtəələr, o cümlədən, neft ticari əmtəə kateqoriyasına aid edilir.

Xekşer-Olinin istehsal faktorlarının müqayisəsi nəzəriyyəsinin nəticələrini dəqiqləşdirən ingilis iqtisadçısı Q.M.Rıbçinski dünya qiymətlərinin dəyişməzliyində və iqtisadiyyatın iki sektorunun mövcudluğu şəraitində bir izafi faktordan istifadənin genişlənməsi digər əmtəənin istehsal və buraxılışının ixtisarına gətirməsini aşkarlamışdır. Müvafiq nəzəriyyə ilə başlanan iqtisadi fenomenin şərhinə istinad böyük neft industriyası yaratmış bir çox ölkələrdə, daha qabaritli formada isə Niderladda «*Holland sindromu*»nun adlanan iqtisadi təzahürlə bağlıdır. Bu azarı gerçəkdən müxtəlif səviyyədə və müxtəlif illərdə Norveç, İngiltərə, Meksikada yaşamışdır.

Şimal dənizində Hollandiyanın 1960-70-ci illərində təbii qaz hasilatına başlayaraq, sonradan artıq qazın ixracatını reallaşdırmış, ölkə büdcəsini və iqtisadiyyatını bilmərkədən təbii qazın inhisarına buraxmışdır. Təbii qaz hasilatı ilə bağlı yerdəyişməyə məruz qalmış gəlir artımı qeyri-ticari əmtəənin istehsal tələbi və artımının genişlənməsinə gətirmiş, ənənəvi ixracat yönümlü emal sənayesi sahələrində istehsalın məhdudlaşdırılmasını və ölkədə çatışmayan əmtəələrin idxalının yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Dünya bazarına çıxış və ondan asılılıq şəraitində qiymət meylləri ölkəni çətin vəziyyətə düşür etmişdir. Böyük sosial problemlərlə müşayiət olunan vəziyyət əhalinin gəlirlərinin aşağı düşməsinə törətmişdir. Vəziyyətdən çıxışda isə yenidən qeyri-ticari əmtəə istehsalının məhdudlaşdırılmasına və resursların xammal ixracatı sahəsindən əks axını əvvəlki vəziyyətə qayıdışına səy edilmişdir.

Nəzəriyyəsi çox illər öncə formalaşan iqtisadi fenomen, təbii resursları izafi bol olan ölkələrdə aparılmış yanlış iqtisadi strategiya, artıq aprobeşiyadan keçmiş reallıqdır. Bütün bunların müəllif tərəfindən təkrar şərhinə ehtiyac mövcud reallığın Azərbaycan iqtisadiyyatında da xüsusi nəzərə alınması ilə bağlıdır. İdeoloji aspektə görə, problemin Azərbaycan rakusunda işıqlandırılması məqbul hesab edilməsə də, biz əslində nisbi konturda «Holland sindromu» zolağında hərəkətdəyik. Bu gün hələ tam sağlam olmayan, inteqrasiyon cəbhədən viruslar qəbul etməkdə «diatəzliyini» saxlayan ölkədə genişlənen istehsal həcmi, bu azara kəskin yoluxmağı gerçəkləşdirə bilər. Məhz buna görə də neft strategiyasının reallaşması, postneft konsepsiyasının formalaşdırılması ilə paralel müstəvidə addımlamaladır.

Qərbin inkişaf etmiş ölkələri 1973-cü ilin müdhiş böhranının təkrarlanmaması üçün 1980-ci illərdə neftin qiymətinin kəskin artımı və enişi residivinin qarşısını alan kompleks tədbirlər hazırladılar. Bu alternativ enerji mənbələri və enerji qənaətli texnologiyaların hazırlanmasına yönəlmişdir. Sonradan neft-qaz ehtiyatlarının artan dinamizmi bu tendensiyanın müəyyən dərəcədə səngitsə də, problem öz aktuallığını qorumuşdur. Azərbaycan bənzərsiz coğrafi özəllikləri, iqlim şəraiti külək, su və Günəş enerjisindən bəhrələnməyə imkanlar açır. Bu baxımdan karbohidrogen resursları ilə zəngin olan respublikada alternativ enerjidaşıyıcılarının da axtarışı önəmlidir. Postneft konsepsiyasının əsas müddəalarında da bu strateji prinsiplial xətt öz əksini tapmalıdır.

İqtisadi nəzəriyyə və praktikada ixracat göstəricisi, ümumi ixracatda başlıca ixracat məhsulunun mövqeyi ilə ölçülür. Sırr deyil ki, respublikamızda ixracatın əksər hissəsini neft və neft məhsulları təşkil edir. Bu müəyyən ixracat asılılığı isə, öz növbəsində «Holland sindromu» təhlükəsini dərinləşməsinə zəmin ola bilər. Respublikamıza ötən əsrin sonlarında «mübadilə» anlamını verən ingilis və fransız mənşəli barter fenomeni, milli iqtisadiyyatın valyutasızlaşmasına, ölkədə monetar meylin sərtləşməsinə gətirdi. Lakin barter əksərən daxili iqtisadi münasibətlərdə hökmranlıq etdi. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bu gerçəklik təbii və anlaşılandır. Bu gün nisbi də olsa biz barter iqtisadiyyatından çıxmada, iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin nağdı verim sferasına daxil olmadayıq. Bunu anlamaqda və bu iqtisadi təlatümdən çıxışda elmi-məntiqli təfəkkür nümayiş etdirdiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatın və

dövlət büdcəsinin də neft amilindən qurtulmasını real işlərlə təmin edəcəyik. Mücadilə, mübarizə və rəqabət dolu həyatımızda neftimizin tükənməsi belə R.Kiplinq personajı Akellanın son mahnısının oxunmasına yetişməyəcək, Azərbaycan inamlı və ümidli postneft konsepsiyasını arxitektura təşəkkülə çatdıracaqdır.

14.5. Neft fondu və dinamik inkişaf meylləri

Yeni global düzümün təkamülündən asılı olmayaraq neft strateji məhsul kimi dövlət milli və beynəlxalq siyasətində öncül mahiyyətini saxlayır. Onun böyük kapitulyaralma xüsusiyyəti, dünya iqtisadi artımına təsir gücü mövqe mətinliyini daha da sərtləşdirir. Sahibkar düşüncəsində deyildiyi kimi, neft artıq puldur. Sərvət toplamaq, çoxlu pullar əldə etmək, biznesin əsas tələb qaynağıdır. Pul həmçinin, əlavə özəl enerji yığımı kimi ümid və arzuların gerçəkləşməsi mənbəyi, daha rəvan və firavan gələcəyin təminatçısıdır. J.M.Keynsin təbirincə «Pullar əslində mahiyyətcə, hazırkı zamanla gələcək arasında çox hiyləgər, fəndgir bir vasitədir»⁴⁹. Bu vasitənin isə ümüdlü körpüsünün dayaqları daha çox ehtiyat yığımına, səmərəli biznesin təşkilinə, qətiyyət və iradəyə, uğur və riskə əsaslanır. Mineral xammal fondlarının təşkilinin əsas cəhətlərindən biri də, hazırkı zamanla gələcək arasında rabitəliliyin, nəsillərin varisliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Torpağın üst qatı kimi, altının da sərvətləri təkcə bu zamanın övladlarının deyil, həm də gələcək nəsillərin pay qismətidir. Müasir sivilizasiya təfəkkürü indi istismar olunan təbii ehtiyatlarının bəhrəsini, sosial-iqtisadi nəticəliyini dolğun tərzdə gələcək nəsillərin də görməsində dəyərləndirir.

Mineral xammal və neft fondlarının yaranışı tarixi zərurətdən doğmuşdur. Neftin beynəlxalq bazarda qiymət meylindən törənən hadisələr, daha çox isə onun qeyri-əbədiyyəti faktoru fondyartma strategiyasına keçidə rəvac vermişdir. Dünya təcrübəsində müvafiq fondların missiya müxtəlifliyinə nəzər yetirdikdə iki istiqamətli proqramların olduğunu görürük. Bir qrup ölkələr mövcud fondların vəsaitlərini hasilatın genişləndirilməsinə, təkrar istehsal, digərləri isə ixracat məhsuluna qabil yeni istehsal-xidmət sahələrinin yaradılmasına məsrəf edirlər. Neft fondları içərisində Norveçdə son zamanlar yaradılan müvafiq təsisatın çox saylı cəlbedici xüsusiyyətləri vardır. Örnək kimi, bu ölkənin müvafiq istiqamətdə qısa zamanda topladığı təcrübəyə varaq: Norveç Dövlət Neft Fondunun may 2001-ci ilə bazar dəyəri 424,9 milyard kroun təşkil etmişdir. Bunun 40%-i xarici kompaniyaların səhmlərində, 60%-i isə istiqrazlarında yerləşdirilmişdir. Bu fond davamlı maliyyə buferi rolunu oynayır və dövlətə sərbəst, maneəli iqtisadi siyasət aparmağa imkan yaradır. O, həm də neftin qiymət fərqiindəki fəsadı tənzimləyir, neft erası bitdikdən sonra sonrakı nəsillərin də neft ehtiyatlarına varisliyində bir alət rolunu oynayır. Ölkədə baş verən hakimiyyət dəyişikliklərinə baxmayaraq neft fondunun siyasəti dəyişməz qalır. Fondun istifadəsini hökumət parlament nəzarəti vasitəsilə reallaşdırır. Bu təcrübəyə istinadən milli neft fondumuz çox funksiyalılığı ilə seçilərək hasilatın genişləndirilməsinə, təkrar istehsal, ixracat məhsullu yeni istehsal-xidmət sahələrinin yaradılmasına yönəldilməli, bütün potensialı ilə Azərbaycanın xidmətində bulunaraq, milli mənafehlərə qayğısına səfərbər olunmalıdır.

Neft fondunun fəaliyyət spektri genişləndikcə sahədə kiçik və orta biznesin inkişafının stimullaşdırılması prosesi sürətlənəcəkdir. Bu baxımdan neft fondu ilə yanaşı, onun fəaliyyətini gücləndirən infrastruktur şəbəkəli digər iqtisadi və maliyyə institutların da təsis edilməli, ilk növbədə bank, birca, sığorta və konsalting xarakterli qurumların yaradılması önə çəkilmişdir. Daha çox birincilik Neft Bankının və yaradılması ilə bağlıdır.

⁴⁹ Д.М.Кейнс. «Общая теория занятости провента и денег». Москва. «Гелмос. АРВ». 1999. səh. 273.

Bank italyan sözü olan banco oturacaq deməkdir. İlk olaraq İtalyada pulları skamiyalarda mübadilə edərildilər. Hazırda banklar bəşəri sivilisasiyanın dəyərli iqtisadi texnoloji nailiyyəti olaraq, böyük tarixi tapıntılar sırasında dayanır. Dünyada saysız, hesesabsız banklar içərsində orta hesabda yalnız iki mini etibarlılıq reytingdə yüksəkdə dayanır. Siyahının önündə isə çoxmilyardlı kapitalla Almanyanın Doyçe bankı on məşhur digər bankla birlikdə gedir. Pul qabı mənasında şərh edilən alman mənşəli birja isə banklara nisbətə miqdar cəhətdən daha az saylıdır.

Neft bankı neft dollarının etibarlı mühafizəsinə yardım etdiyi kimi, həm də kredit, valyutanın arbitrac prosesini tənzimləyən, xarici və daxili qiymətlərin rəbitəsini uzlaşdıran, neft sektorunun elmi-texniki və texnoloji yeniləşməsinə stimullaşdıran və nəhayət inflyasiya ilə mübarizədə ən yaxşı vasitə olan iqtisadi artıma nail olmada çox mühüm strateji maliyyə alətidir.

Biz neft fondunun sanbalı haqqında danışarkən euforiyaya qatılmamalıyıq. Burada miflər və riflər yetərincədir. Sistemlənmiş ən yaxşı iqtisadi mexanizmlər, maliyyə piramidaları, lider banklar belə gözlənilməz iqtisadi fəsadlardan sığortalanmamışdır. Ona görə də, ARDNF strategiyasında daha çox diqqət və qayğı nümayiş etdirməliyik. Bu strategiya lokal arealda deyil, yaşadığımız bütün iqtisadi məkanın şərait və şərtləri daxilində hərəkət etməlidir. Strategiyanın reallaşması mexanizmləri iqtisadi mühitin modernizasiya problemi ilə uzlaşdırmalı və müəyyən nisbətə onun indikatorlarından birinə çevrilməlidir.

ARDNŞ-də toplanmış və toplanacaq vəsaitdən investisiya məqsədi ilə istifadə edilməsi məsələsinə də proqram və layihələr əsasında gerçəkləşdirilməlidir. Bu strategiya Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının müvafiq fərmanında əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, indiki mərhələdə ARDNF-in qorunması və ondan investisiya məqsədi ilə istifadə olunması respublikada çox etibarlı şəkildə təşkil edilmişdir. Bu təşkil olunmanı DYİB də bəyənir və dəstəkləməkdədir.

ARDNŞ-in vəsaitləri hər il artıma məruz qalır. Yaxın perspektivdə buradakı vəsaitlərin illik yığılımı milyon dollarlıq parametrləri ötüb keçəcəkdir. ARDNŞ-in birinci vitse prezidenti İ.H.Əliyev qeyd edir ki, «Bu gün Azərbaycan, büdcə gəlirlərindən savayı konsorsiumla birlikdə neft satışı hesabına hər il 160-180 milyon dollar qazanır. 2005-ci ildən etibarən Neft Fondunun illik mədaxili 500 milyon dollar təşkil edəcəkdir ki, bu da indiki büdcənin yarısına bərabərdir. 2008-ci ildən etibarən bu göstərici bir milyard dollar olacaqdır».⁵⁰

ARDNŞ-in 2002-ci il büdcəsinin gəlirləri 880.196,0 min manat, xərcləri 153.485,5 min manat təsdiq edilmişdir. ARDNF büdcəsinin mədaxil hissəsinin 81,6%-ini Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin satışından əldə edilən gəlir, 5,5%-ni akrhesabı ödənişləri, 0,3%-ni xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün icarə haqqı, 6,0%-ni fondun vəsaitinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir və yerdə qalan 6,6%-ni digər gəlirlər və daxil olmalar təşkil edir. Xərclər hissəsinin isə 98%-i qaçqınlarla bağlı müvafiq sosial problemlərin həllinə, qalan 2%-i, 3162,2 milyon manatı fondun idarəetmə xərclərinə yönəlmişdir. Göründüyü kimi, ARDNF-in 2002-ci il vəsaitinin idarəetmə xərcləri istisna olunmaqla yalnız 17,1%-i istifadəyə verilir. İndi burada 500 milyon ABŞ dollarından çox vəsait toplanmışdır. Şübhəsiz ki, bu vəsaitləri qaçqınların ehtiyaclarına məsrəf edilməsi yaranmış çətin situasiya ilə bağlıdır. Lakin bu problem də əbədi deyildir. Fondun vəsaitləri qeyd olunan təkrar istehsal və inkişaf problemlərinə məsrəf olduqda daha effektiv nəticələr verəcəkdir. Bununla belə, ARDNF-in aydın və mümkün şəffaflı, uzunmüddətli strateji planları da işlənilib hazırlanmalı, respublika ictimaiyyəti onun məqsəd və məramının gerçəkləşməsinə daim nəzarət etməlidir. ARDNF kapitalının qorunması məqsədi ilə müəyyən qismətdə vəsaitlərini aparıcı maliyyə institutlarında yerləşdirməli, dayanaqlı və etibarlı biznes qruplarının səhmlərinin alınmasını təmin etməlidir. Ümumilikdə beynəlxalq bazarın gözlənilməz kataklizmlərindən, rəqib cəhbədən göndərilən viruslardan qorunmaq məqsədi ilə mühafizə çətri yaratmalıdır.

⁵⁰ İlham Əliyev: «Biz hər şeyə müvəffəq olacağıq». Azərbaycan qəzeti 27 aprel 2002-ci il.

Çox zaman KİV-də investisiya tələbində olan obyektlərin və yaxud da sosial təminatın yaxşılaşdırılmasında ARDNF-in vəsaitlərindən istifadə olunması haqda iqtisadi məzmunlu fikirlərə rast gəlinir. Əlbəttə investisiya tələbli obyektlərin fond tərəfindən stimullaşdırılmasında heç bir qəbahət ola bilməz. Lakin bu fond fəaliyyətini səxavətli messanat kimi sponsorluqla gerçəkləşdirilməməlidir. Vurğulandığı kimi, onun missiyasının leymotivini yeni maliyyə resursları yaradan sahələrin inkişafına kapital qoyuluşları təşkil etməlidir.

Milli iqtisadiyyatın, daha çox isə onu qidalandıran sahənin modernizasiyası xərcləri ARDNF-nin qayğı öhdəlikləri sırasında olmalıdır. Tənəzzül keçirən neft maşınqayırması sənayesinin modifikasiyası, onların itirilmiş bazarlara yenidən qaytarılması, universal standartlara uyğun olaraq yenidən qurulması, müvafiq beynəlxalq institutların monoqramlarının alınmasına yardım etməlidir.

Monoqram-müəssisənin müəyyən institutların standartlarına uyğun müvafiq icazəsi ilə məhsul istehsal etmək səlahiyyəti verilən imtiyaz və reytingdir. O, istehsal məhsulunun birbaşa beynəlxalq bazara çıxışında əhəmiyyət kəsb edən sertifikat nümunəsidir. Azərbaycanda hələlik yalnız bir, Bakı maşınqayırma zavodu 2001-ci ildə Amerika Neft İnstitutunun monoqramını almışdır. Xəzərdə beynəlxalq neft kontraktları bağlanılmasında monoqram məsələsi də əksini tapmışdır. Bakı neftmaşınqayırma zavodlarının bir qisminin də tam gücü ilə işləməsi və müvafiq kontraktlara xidmət etməsi də həmişə müqavilə şərtlərindən irəli gəlmişdir.

«Şahdəniz» yatağının böyük təbii qaz potensialı analoji Təbii Qaz Fondunun yaradılmasını da şərtləndirir. Fikrimizcə gələcəkdə müvafiq fonların təsisatı spektri genişlənməsi labüd olacaqdır. Bu baxımdan quruda neftqazçıxarma kompleksində də oxşar, lakin bir qədər məxsusi olan fondun təsisatı da formalaşdırıla bilər. Bu haqda geniş təhlil işi monoqrafiyanın əvvəlki bölümlərində əksini tapmışdır. Bununla belə, quruda neftqazçıxarmayı stimullaşdıran, onun davamlılığını təmin edəcək fondun yaradılması zəruriliyini bir daha vurğulayırıq.

XV FƏSİL TEXNOLOJİ YENİLƏŞMƏ PERSPEKTİVLƏRİ

15.1. Elmi-texniki nailiyyətlər

Müstəqilliyinin kiçik dövrü ərzində Azərbaycan qlobal siyasi-iqtisadi proseslərin yedəyinə düşərək böyük maraqların toqquşduğu geopolitik məkana çevrilmişdir. Siyasi ehtirasların episentridə neft-qaz resursları dayansa da, əlverişli coğrafi mövqe, yetərli infrastruktur, tranzit ərazi, loyallıq iqtisadi mühit, sintetik planda bənzərsiz elastik bir obraz yaratmışdır. Son yüz ildə eyni məqsədləri və məramları ifadə edən Avropa kapitalının Azərbaycana ikinci böyük gəlişi ölkə iqtisadiyyatında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Qərbdə demokratiya, liberallaşan iqtisadiyyat tərəddüdsüz olaraq yeni dövlət quruculuğunun prinsiplərini qaynaqlandırmışdır. Ötən illər ərzində respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, yeni iqtisadi münasibətlər, demokratik təsisatlar, qlobal strukturlara inteqrasiya təşəkkül tapmışdır. Bununla belə, siyasi-iqtisadi transformasiya mərhələsinin özəllikləri, bazar strukturlarına adaptasiyada mühafizəkar təmayül yeni yaranışlara keçidin müddətini artırmışdır. Keçid iqtisadiyyatını yaşayan bütün ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası da ümumi, əlahiddə və spesifik problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Bu problemlər içərisində böyük tələqqi üçün mühüm detektor elmi inkişaf problemləri, texniki-texnoloji tələqqi müstəsna əhəmiyyətlidir.

İctimai şüur formalarından biri kimi, elmin cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsirinin sosial nəticələri mühümdür. Bəşər cəmiyyətinin bütün tarixi ərzində elm inkişafın ən mühüm faktoru olmuş, təbiət və cəmiyyət qüvvələrinin özünə tabe etməsinin göstəricisinə, mənəvi həyatımızın müstəqil amilinə çevrilmişdir. Qədim Şərqlə ölkələri Babilistanda, Misirdə, Hind və Çində toplanan biliklər elmlərin ilkin şərtlərinin hazırlanmasına, sonrakı inkişafda isə müxtəlif təlimlərin formalaşmasına, onların yeni nailiyyətlərlə zənginləşməsi prosesinə təkan vermişdir. Əsrlər ötdükcə mifik təfəkkürü sarsıtmiş elmin artan idrak gücü ilk elmi inqilablarla nəticələnmişdir.

Elm predmetin qoyuluşundan başlayır. Mövcud predmetin strukturunu anlamaqla yanaşı, onun yaranışı, inkişafı ilə bağlı cəhətləri, qanunauyğunluqları araşdırmaq, təhlil və tədqiq etmək zəruridir. Elmlə məşğuliyyət istedadla yanaşı ciddi məsuliyyət də tələb edir. Hesablama alqoritmləri tətbiq etmədən əsaslı elmi iş görmək mümkün deyildir. Eksperimentlər fikirləşib tapmaq, açıq-aşkar yaradıcılıq prosesində qarşıya qoyulan intuitiv hərəkət hallarındandır. İndiki elmi-texniki inqilab şəraitində formalaşan vahid elmi-texniki istehsal sistemində elm öndə gedir. Elm həyatımızı yeni ixtiralar, səmərələşdirici təkliflər sahəsində daha da asan edir. Lakin bütün ixtiralar o qədər də, xoşbəxtliyi təmin etmir. İxtiralar gavur icadı, demonizm kimi xüsusiyyətdən də azad deyildir. Onun ixtira paradoksu, ixtira effekti kimi əks tərəfləri də mövcuddur. Texniki nailiyyətlər əl əməyini azaldaraq kapitalla olan tələbatı artırır.

Sosial sifarişin əsas təminatçısı olan elm ayrı-ayrı məmləkətlərin, xalqların deyil, bütün bəşəriyyətin ümumi sərvəti kimi çıxış edir. Azərbaycanda da, elmin qədim tarixi vardır. İslam intibahın qərarlaşdığı orta əsrlərdə ölkəmizdə elmi inkişafın artan təzahürləri görünməyə başlamışdır. Min il öncə Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın «Səbəb və nəticə haqqında» təliminin müsəlman Şərqudə fəlsəfi-elmi fikrin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Filosof elmin məntiqi bazisində ərsəyə yetdiyini, məntiqin elm və biliyin meyarı və məntiqsiz elmin olmadığını vurğulayaraq, onu sivilisasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi əhəmiyyətini israrlamışdır. Fəzil Fəridətdin Şirvani, Xəqani, Fələki riyaziyyatla məşğul olmuş, Nizami, Nəsimi, Füzuli şair-filosof olmaqla yanaşı, təbiətşünaslığın bir çox məsələlərinin əsaslı şərhini vermişlər. XIII əsrdə Marağa rəsədxanasını ərsəyə yetirən Nəsirəddin Tusi fəlsəfi-əxlaqi əsərləri ilə yanaşı riyaziyyat, fizika, astronomiya sahəsində mühüm elmi nəticələrə nail olmuş, ulduzların dəqiq qlobusunu yaratmışdır. XIX əsrdə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundovun əsərləri milli-elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün yeni mərhələsi olmuşdur. XX əsrdən başlayaraq Azərbaycan elmi həm tarixi inkişaf nəticəsində, həm də milli neft faktoru ilə bağlı olaraq fundamental xarakter almış,

yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmuşdur. Bu əsrdə Azərbaycanda elmin əksər sahələri üzrə elmi-tədqiqat institutları, ali məktəblər, elmi mərkəzlər intişar tapmış, alimlərimizin nəzəri və eksperimental fizika sahəsindəki bir sıra tədqiqatları dünya şöhrəti qazanmışdır. Neft-qaz sənayesindəki istehsalat, elmi-texniki nailiyyətlərinə görə isə respublikamız daha irəli gedərək Neft Akademiyası titulu qazanmışdır.

Azərbaycanda neft sənayeləşmə xarakteri aldığı ilk çağlarda onun geoloji öyrənilməsində qeyd olunduğu kimi K.A.Abix, N.İ.Voskoboynikovun tədqiqatları xüsusi rol oynamışdır. Ötən əsrin ilk onilliklərində akademik İ.M.Qubkin Azərbaycanın neft yataqlarının sahəvi təsnifatda geniş spektrdə kompleks təhlil edən tədqiqatçılardan olmuşdur. Onun məşhur «Neft haqqında təlim» əsəri məhz Abşeron neft rayonunun işlənməsi təcrübəsindən qaynaqlanmışdır. Respublikada neft elminin inkişafında Azərbaycanlı alimlərin töhfəsi yüksək qiymətləndirilir. Milli alim və mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan neft elminin formalaşmasında çoxlu dəyərli kitablar yazılmış, fundamental tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. XX əsrin zirvəsindən keçilən yolun tədqiqi daha dolğun retrospektivdə ADNSETLİ-in alimləri tərəfindən hazırlanmış «Neft elmi beşiyi» kitabında əksini tapmışdır.

Ötən yüzillikdə çox böyük alimlər nəslə yetişdirən və sovet ənənələri əsasında formalaşan Azərbaycan elmi müstəqillik faktoru ilə əlaqədar mühüm transformasiyaya məruz qalmışdır. Yeni sistemə qovuşmada dəyişən tələblər professionalizm və professional qıtlığı yaratsa da, dünyəvi standartlara qovuşan elmi yaradıcılıq öz vüsət və qayəsini saxlaya bilməmişdir.

Respublikada mövcud iqtisadi çətinliklər cəmiyyətin intellektual potensialının inkişaf meyllərində öz təsirini əks etdirir. Lakin Azərbaycan elminin inkişafında təkə maliyyə faktoru dayanmır. Burada hələ tam formalaşmayan aydın elmi siyasətin olmaması da özünü göstərir. Elm və təhsilə yönələn subsidiyalar hər il nisbi azalmaya məruz qalır. 1990-cı ildə ÜDM-də elmin payı 3,5% idisə 1995-ci ildə 0,7%-ə, 2000-ci ildə isə 0,5%-ə enmişdir. Biganə münasibətin artımı elmi-tədqiqat və konstruktor işləmələrində çalışanların sayını 10 il ərzində yarımbarı azalmasına səbəb olmuşdur. Bu sahənin mütəxəssisləri ticarət xidmət sferasına transfer olunmuş, daha yüksək intellektuallar arasında isə beyin axını *breyndreyn* prosesi yüksəlmiş, çoxları xarici dövlətlərə mühacirət etmişlər. Belə reallıq iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi neft-qaz sənayesinə sirayət etmişdir. Elmdə böhranlı vəziyyət daha çox istehsalı gücləndirən, yeni məhsullar yaradan elmi-tədqiqat təşkilatlarını əhatə etmişdir. Elektrotexnika məhsulları, neft avadanlıqları istehsalı və maşınqayırması sənayesi ilə keçmiş Sovetlər İttifaqında, eləcə də yaxın regionlarda prioritet imkanları ilə seçilən respublika indi yaranmış investisiyon qıtlıq nəticəsində dayanaqlı potensialını itirmiş, əzəli bazarlardan məhrum olmuşdur. Biznes tələblərinə müqabil iqtisadi strukturlaşmanın ləng gedişi, bazar təsisatlarına uyğun rəqabətli istehsalın, mütərəqqi xidmət sahələri, incirinq, konsaltinq, marketinq və digər bu kimi sferaların zəif inkişafı yeni bazar strukturlarına adaptasiyanın gedişində əksini tapmışdır.

Böyük neft kontraktları çərçivəsində ölkədə fəaliyyət göstərən xarici iş adamları, onları təmsil edən qruplar Azərbaycanın neft-servis və digər xidmət strukturlarının beynəlxalq standartlar səviyyəsində olmadığı mülahizələri ilə əməkdaşlıqdan çəkinir, min kilometrərlə uzaqdakı partnyorları ilə iş birliyinə üstünlük verirlər. Belə tendensiya Qərbin müvafiq xidmət təşkilatlarının bizim ənənəvi bazarların fəth edilməsi ilə nəticələnir. Bununla belə, paradoksal vəziyyət yaranır. Açıq dənizdə hasilata ilkin başlayaraq mobil neft industriyası yaradan, əzəli qiymətləndirmədə investorların dilində olduqca əlverişli infrastrukturunun mövcudluğu vurğulanan respublikanın müvafiq neft-qaz kompleksində sənaye-xidmət potensialı yararsız hesab edilir. Qeyd olunduğu kimi, dünya okeanı ilə birbaşa əlaqəsi olmayan Xəzərdə neft sənayesinin quruculuğuna keçmiş ittifaq yetərli dərəcədə iqtisadi-texniki potensialını, mühüm elmi mərkəzləri cəlb edərək, burada nəhəngliyi və qüdrəti ilə yalnız ABŞ-in neft donanmasından geri qalan möhtəşəm neft armadası, yüksək texniki təminatlı üzən dəniz qazma qurğuları, spesifik təşkilatlar, güclü elmi-texniki baza orqinal infrastruktur yaratmışdır. İndinin özündə də, bu potensialın Xəzərhövzəsi regionda işləmək imkanları gücü hesab etmək olar. Lakin ABƏŞ icarəyə götürdüyü gəmiləri kosmetik modifikasiya edərək, kommersiya mənafeələrinə rəğmən

sahəyə ayrılmış təxsisatları Azərbaycan tərəfinə deyil, bu məqsədlərlə təşkil etdikləri xarici özəl qurumlara yönəldir. Əlbəttə burada müəyyən dərəcədə ötən müddətlərdə imkanların səfərbər edilməməsi, modernləşməyə lazımı vəsaitin yönəldilməməsi, sahənin rəqabət qabiliyyətini artıran təşəbbüslərin qiymətləndirilməməsi də özünün mənfi təzahürünü biruzə vermişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, xarici firmaların neft sənayesinin xidməti sektorda fəallığı artmaqdadır. Bir tərəfdən yerli ənənəvi strukturların zəif rəqabətqabiliyyətliliyi, digər tərəfdən beynəlxalq kontraktların dünyəvi standartlara üstünlük verən maddələri, müvafiq milli neft təşkilatlarını belə əməkdaşlıqdan faydalanmaqdan təcrid edir. 2500-dən çox elmi işçini əhatə edən 5 neft-qaz profilli elmi-tədqiqat və təhsil institutları olan «Neft Akademiyası» titullu malik məmləkətdə ixtisaslaşmış milli təşkilatlar dar ixtisaslı əcnəbi təşkilatların «uzurpasiyasına» məruz qalır. Belə yanaşma illərcə toplanmış ənənəvi təcrübə maddi-texniki potensialın dağılmasına, təsərrüfatsızlaşmasına gətirir, xarici asılılığı artırır, iqtisadi inkişafı zəiflədir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, elmtutumlu sahələrin inkişafına yönələn dövlət səviyyəli struktur islahatları, normal iqtisadi inkişafın qarantına çevrilir. Bununla belə, aydın bir həqiqət də vardır ki, yerli və özəl strukturlar elmi-tədqiqat və konstruksiya işlərini stimullaşdırmaqda nə qüdrətli, nə də həvəslidirlər. Onlara xaricdən hazır texnologiya, daxildən ucuz işçi qüvvəsi daha sərfəlidir. Bizdən bir müddət əvvəl yeni iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan Pakistan, Çin, Yaxın Şərq ölkələri iqtisadi tərəqqidə elmi tədqiqatın mühümlüyünü rəhbər tutaraq bir çox nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu ölkələrin də maliyyə imkanları, elmi hazırlığı daxili inkişafı tam təmin etməsə də, onlar elmin çətin yollarında səylərini daim artırırılar. Yeni əsrdə 10 iqtisadi qüdrətli ölkələr sırasına çıxmağı qərarlaşdırmış Türkiyə də hələ ki, əmtəə istehsalından güclü potensialı, elmtutumlu infrastruktura keçməyi tam gerçəkləşdirə bilməmişdir.

Milli sərvətlər içərisində intellektual məhsul xüsusi çəkiyə malikdir. Rusiyada da hələ ki, elmi işlərə ayrılan xərc yetərli deyil. Bu, ÜDM-in 0,5%-dən bir qədər çoxdur. 1999-cu ilin məlumatlarına görə, RF bu sahədə Çili və Türkiyə arasında 33-cü yeri tutur. Azərbaycanda isə müvafiq göstərici xeyli aşağıdır. TESIS proqramının 2000-ci il hesablamalarına görə, Azərbaycan Cənubi Qafqaz ölkələri arasında iqtisadi potensial, əhalinin və ərazisi potensialına görə, liderlik etsə də, elmi işçilərin sayına görə, Gürcüstandan iki dəfə geridə qalır. 1980-ci illərdə yaponlar energetik sahədə elmi-tədqiqat işlərinə ABŞ-a nisbətə çox pul xərcləmişlər.

Azərbaycan isə bütün bu reallıqlar orbitində nisbətən fərqli potensiala, özünəməxsus inkişaf trayektoriyasına malikdir. Onun müvafiq orta nisbili elmi bazasını böyük elmi start üçün yetərli hesab etmək olar. Bu imkanların səfərbər edilməsi, elmin yüksək maliyyələşdirilməsi bizi total iqtisadiyyatın ekstensiv qaranlığından qurtulmasında kömək olacaqdır. Dövlət sərəncamında olan elm mərkəzləri ilə yanaşı, həm də ictimai institutlara da qrantlar verməklə öz sifarişlərini diqtə etməlidir. Dövlətin elmi sferada apardığı qrant siyasəti isə rəqabəti gücləndirilməsinə, elmi axtarırlara yeni ahəng və surət verəcəkdir.

Elmin stimullaşdırılması ayrıca bir qərarın məhsulu deyil, ümumi inkişafın konseptual proqramında, dövlətin iqtisadi doktrinasında əksini tapmalıdır. Müasir dünyada dövlətin elmlə əlaqəsi təkə bədcə subsidiyaları üzərində qurulmur. İndi praqmatizmin dominant meyli elmi, siyasəti, iqtisadiyyatı, hətta mədəniyyəti də əhatə etmişdir. Sosium qanunları daha çox ümumbəşəri mahiyyət almışdır. Cəmiyyətdə elmin rolu güclənir, mühəndis əməyinin əhəmiyyəti yüksəlir, insanın tələbatı istehsalın inkişafına mühüm təsiredici amil kimi yeni yaranışlara zəmin olur. Bu baxımdan elmin məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi prosesi stimullaşdırılmasında elmi-texniki məhsul bazarının genişlənməsi mühümdür.

15.2. İnnovasiyon fəaliyyət

Təşkilatın innovasiyon fəaliyyəti elmi-texniki, intellektual potensialı səfərbər edərək səmərəliyin və digər iqtisadi fərqlənmələrə nail olmanı əhatə edən tədbirlər sistemidir. Məhsuldar və prosesli olmaqla texnoloji innovasiya hər iki istiqamətdə QNQCİB-də əhəmiyyətini nümayiş etdirə bilər. Sahə elminin vəziyyəti indiki elmi-tədqiqat, layihə, innovasiyon işləmələrə olan tələblərə cavab vermir. Laborator avadanlıqların fiziki və mənəvi köhnəliyi müasir elmi-tədqiqatların aparılmasını imkansız edir. Bu baxımdan neftqazçıxarma kompleksində prinsipial olaraq texnoloji yeniləşmə, yeni radikal məhsuldar innovasiya prosesi, həm də müəyyən nisbətdə təkmilləşdirməni ehtiva edən inkremental məhsuldar innovasiya aparmaq olar. Lakin burada daha münasib, yeni və əhəmiyyətli dərəcədə təkmil istehsal üsulu və texnologiyaların mənimsənilməsini, istehsalın təşkilini, avadanlıqları dəyişdirən prosesli innovasiya gərəkli sayıla bilər. Texnika və texnologiyaların bütünü və ya çox geniş həcmdə dəyişdirilməsi isə öz növbəsində istehsal fasiləsinə səbəb olur. Bu mərhələdə isə əldə edilmiş müəyyən səmərəlilik aşağı enə bilər.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında yeni bir meyl qeyri-material resurslarının ÜDM-də pay yüksəlişinin artması müşahidə olunur. Belə tendensiya daha çox sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərə xasdır. İqtisadiyyatlarında inqilabi dəyişikliklərə nail olmuş, yüksək sosial-iqtisadi nəticələr əldə etmiş bu dövlətlərdə qeyri-material resursları istehsal xərclərinin yarıya qədərində yaxınlaşmaqdadır. İndiki iqtisadi inkişafı dəyərləndirən mühüm göstəricilər sırasında bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatının *softlaşması* səviyyəsi mühüm hesab edilir. Softlaşmanı bir hadisə kimi qeyri-material resurslarının, o cümlədən, müxtəlif-servis xidməti, cəmiyyətin intellektual potensialı, işçi qüvvəsi və kadr hazırlığı konsaltinq, ekspert, idarəetmə sənətkarlığının iqtisadi inkişafın amilinə çevrilməsi kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycanda bu proses daha çox ikinci və üçüncü sektorun inkişafında mənbəyini tapır. Bu quruculuqda qonşu məmləkətlərdən geri qalsaq da, müvafiq sahədə çağdaş vəziyyəti nisbi sağlam hesab etmək olar. Qeyri-hökumət, qeyri-kommersiya təşkilatlarını əhatə edən üçüncü sektorda müəyyən qrant almaq imkanlarının mövcudluğu şəraitində məhz burada daha çox yüksəliş müşahidə olunur. Böyük İpək yolu, TRASEKA, İNOKEYT, Trans-Avropa-Asiya fiberotik kabel, Bakı-Ceyhan, Bakı-Ərzurum və digər global layihələrin Azərbaycan məkanında gerçəkləşdiyi bir məqamda yeni müvafiq soft təşkilatların, şirkətlərin yaradılması ehtiyacı daha da artır və təxirəsalınmaz səciyyə dəşiyir. Belə yüksəliş dövlətin mənafeələrinə tamamilə cavab verir. Bu mütərəqqi inkişaf istiqamətini stimullaşdırmaq üçün dövlət öz imkanlarından, xüsusən imtiyazlı kreditlər, əlverişli vergi proseduralarından istifadə etməlidir. Daha çox diqqəti elmi təhsilin subsidiyalaşmasına yönəlməlidir.

Sivilizasiyanın inkişafının hər yeni mərhələsində olduğu kimi, müasir inkişaf prosesi də texniki-texnoloji nailiyyətlərdə, innovatikada geniş iştirakı ilə xarakterik olmuşdur. Ötən əsrin 80-ci illərində dünyanın aparıcı, iqtisadi mütəşəkkil ölkələrində istehsal demək olar ki, tamlıqla yenidən texniki təchizatlanmış və modernləşmişdir. Postsindustrial inkişafın ilk indikatoru əmək məhsuldarlığının sürətli artımı, buna müvafiq olan istehsal sferasında məşğulluğun payının azalması olmuşdur. Xidmətlər sferasının diapozonun genişlənməsi və xarakteri iqtisadi inkişafın mühüm göstəricisinə çevrilmişdir.

İndi genişlənən bu üçüncü sferadan ayrılaraq müstəqil məzmununda «biliklər sferasını-elmi informatikanı, mədəniyyəti, kadr hazırlığını əhatə edən dördüncü «ağ yaxalıqlar», hətta idarəçilik aparatları, konsaltinq firmalarını əhatə edən «qızıl yaxalıqlar» - «desijenmeykers» adlanan beşinci sferanın da formalaşdığı gerçəkləşmədədir.

İnnovasiyon fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi onun elmi-texniki potensialının durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə əlaqədardır. Elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyəti, elmi tutumluluq səviyyəsi, ixtisaslı kadr potensialı, ixtiraçılıq təcrübəsi və təşəbbüskarlıqlı,

informasiyon təminat, ergonomik vəziyyət, idarəetmə qabaqcılığı və əsasən də maliyyə imkanlılığı ilə ölçülür. Əlbəttə, məsələyə kompleks yanaşma digər texniki-təşkilati və amillər analizini əhatə edən təhlilsiz ötürməyəcəkdir. Nəzərdə tutulan innovasiya layihəsi hökmən maliyyə məsrəfli hesablamadan keçməlidir. İnnovasiyon layihənin maliyyə səmərəliliyi dörd başlıca innovasiyon analitik metoddə-*kapital qoyuluşunun xərcinin ödənilməsi, gəlir indeksi, xalis cari dəyər və ya xalis diskont gəlir və daimi gəlirlilik normalarında aparılır*. Bu metodlardan daha çox praktikada yer alan kapital qoyuluşunun ödəniş metodudur. Onun əhəmiyyətli nöqsanı isə diskont vəziyyətin nəzərə alınmamasıdır. İnnovasiyon fəaliyyətdə müvafiq layihələrin məsuliyyət aspektini öz üzərinə götürən vençur komandasının təşkili zərurəti vardır. Bununla belə müvafiq vençur fondu da yaradılmalıdır.

Neft-qaz sənayesində innovasiyon layihələr müəssisədə törənən, «portfel problemlər» əsasında yaradılmalıdır. İnnovasiyanın kommersionlanması onun bazarda əmtəə kimi çıxış etməsi ilə reallaşır. Əsaslı innovasiya menecmentinin bu sırada aparılması mühüm hesab edilir. İnnovasiya neftqazçıxarmada material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyə, bir sözlə, bütün göstəricilər təsir edir.

Dünya iqtisadi artımı elmi-texniki sferanın bütün sahələrində olduğu kimi, neft-qaz industriyasında, bütövlükdə energetik sektorda yeni yaranışlara sürət və təkan verir. İnnovasiyon proses tərəqqi edir. Energetik sektorun proqnostikası təkmilləşir və inkişaf tapır. Yeni internet texnologiyalar sosial və industrial inkişafı operativ və dolğun informasiyalarla təmin edir. ABŞ Kaliforniya Universitetinin professoru Manuel Kastelsin sosial və iqtisadi nəzəriyyədə müasir baxış kimi qiymətləndirilən «İnformasiya epoxası» adlı kitabında interneti yeni bir enerji kimi dəyərləndirilir⁵⁰.

Battele-kompaniyası energetik sahədə 2010-cu il üçün 10 mühüm iqtisadi innovasiyanın proqnozunu işləyib hazırlamışdır.⁵¹ Bu sistem iqtisadi vəziyyət, ETT, ətraf mühitin qorunması tələbləri, istehlakçı zövqü, energetik sahədə mövcud qanunvericilik və çoxmilli siyasətin təhlili bazasında işlənmişdir:

1. *Energetik sistemin strukturunun dəyişdirilməsi*. Dövlətin qaz təchizatına və ümumi istifadədə olan enerji sisteminə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması rəqabəti artıracaq. Neft kompaniyaları energetik kompaniyalara çevriləcək.
2. *Kombinasiyalı güc qurğuları ilə işləyən nəqliyyat vasitələri*: 70 illik məsafəyə gedişdə enerji variantlarına keçid yaranacaqdır.
3. *Enerji itkiləri ilə mübarizədə intellektual sistemlər*, kompüter, internet və global naviqasiya sistemləri məsələnin həllini mülayimləşdirəcək.
4. *Avtonom enerji təchizatı*. Müasir enerji sistemləri artan energetik tələbatı ödəmədə yetərli olmayacaq, yeni lokal enerji sistemləri və təbii qazdan istifadə yüksələcəkdir.
5. *Yanacaq elementləri*. Yaxın onillikdə yanacaq elementləri nəqliyyatda səyyar və stasionar energetik qurğularda istifadəsi populyarlaşacaqdır. Bu isə onların həcm kiçikliyi və ucuzluğu ilə intişar tapacaqdır.
6. *Sıxılmış qaz, kimyəvi texniki proseslərdə qazdan istifadə genişlənəcək*.
7. *Akkumulyator bateriyalarının genişləndirilməsi*. Yaxın onilliklərdə onların gücü üç dəfə artacaqdır.
8. *Enerji fermalarının təşkili*, məhsullarının etanol istehsalına yönəldilməsi.
9. *Günəş enerjisi*. Bu enerji növündən istifadə tərəqqi edəcəkdir.
10. *10. Metan hidratı kristallarının saxta hasilatı*. Geoloqlar təbii qazın okean dibində kristallaşmış böyük ehtiyatlarını aşkarlamışlar. Gözlənilir ki, yaxın 10 illikdə bu hasilat mümkün olacaq və təbii qazın istehsal artımına təsir edəcəkdir.

⁵¹ Кастелье М. «Информационная эпоха: Экономика. Общество и культура». М: ГУ ВШЭ 2000. №7.сəh. 608

⁵² «Нефтигазовые технологии». М.: 2001. №1.сəh.54.

Kompaniyanın araşdırılmalarına görə, yaxın 10 ildə neft yataqlarında prinsiplial dəyişikliklər baş verəcək və onlar energetik fermalarla zənginləşəcək, qazdoldurma stansiyaları energetik məntəqələrə çevriləcəkdir.

Avropa Birliyi Auto 0,11-proqramı çərçivəsində benzin və dizel yanacağıının istifadəsi üçün tərəqqili normativ aktlar qəbul etmişdir. Belə ki, yaxın illərdə benzində kükürd komponentlərinin benzol və aromatik karbohidrogenlərin azaldılması nəzərdə tutulur.

Təbiətin bəxş etdiyi böyük maliyyə mənbəyi kimi, elmi tərəqqinin, sivilizasiyanın təkanverici enerjisi neft-qaz resurslarıdır. Neft-qaz sektorunda innovasiyon prosesi genişləndirmək, elmi axtarışlara maliyyəni artırmaqla biz çox mühüm elmi-texniki nailiyyətlər əldə edə bilərik. Məşhur «Fayneşl tayms» dərkisi 2000-ci illərdə Azərbaycana aid silsilə yazılarında məhz bu problemə toxunaraq yazır: Avropanın ən kasıb ölkəsi Azərbaycanın yaxın illərdə neft maliyyə zənginləri sırasında dayanması təmin olunacaq. Məqalələrdə göstərilir ki, ABƏŞ-in Azərbaycan ehtiyatlarının 7 milyard barrel, yəni dünya ehtiyatlarının 0,7%-ə bərabər, ARDNŞ-də isə bu rəqəmin 17,5 milyard barrel olduğunu güman edilir. Orta göstəricidə bunları yəqin müvafiq 10 milyard barrel və bir barrel 25 dollar qəbul etsək, nəticədə 250 milyard dollar vəsait göz önünə gəlir. Bu isə intəhasız bir kapital mənbəyidir. Bununla yanaşı, «Fayneşl tayms» qeyd edir ki, «Azərbaycanda dövlət borcu saxlanmadadır. Lakin bazar oriyentasiyalı islahatlar ləng gedişlidir. VVF istəyir ki, özəlləşmə daha böyük tərəqqidə getsin, bank islahatları dərinləşsin, administrativ dəyişikliklər mütəmadi baş versin»⁵². Göründüyü kimi, Azərbaycanın neft-qaz sektorunun iqtisadi effekti elmin, innovatikanın inkişafında mühüm gücə malikdir. Bu potensialdan dolğun istifadə etməklə neft-qaz sektorununun texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına nail olmaq mümkündür.

15.3. Ekoloji problemlər və rekultivasiya prosesləri

Bəşər cəmiyyətinin uzun tarixi inkişaf mərhələsində onun təsərrüfat fəaliyyətindən yaranan zərər yüksək olmamışdır. Ümumilikdə təbiət özü pozulmuş tarazlığı düzəltmişdir. Bununla belə, bəşər övladı hələ də fəaliyyətinə rəğmən mütəşəkkil özünüqoruma sistemi icad edə bilməmişdir. Yaşadığımız müəyyən qeyri-müəyyənlik, entropiya qanunlarının hakim olduğu çağdaş zamanda sərvətlərin mütəmadi seyrəkləşməsi, tükənməsi bizi təbiətlə daha rasiyal ünsiyyətə, onun nemətlərindən səmərəli istifadə etməyə səfərbər edir. Erkən zamanların təbiətə məsuliyyətsiz yanaşmasını elmi əsaslanmış tənziqləmə, qlobal münasibətlər mexanizmləri əvəz etmişdir. İnsanın əvvəllər təbiətlə əlaqələri kortəbii mahiyyət daşıyırdısa, indiki elmi-texniki inqilablar epoxasında təbii resursların məhdudluğunun dərkisi kontekstində bu münasibətlər daha ehtiyatlı, qayğılı məzmun almış, formalaşma sisteminin dinamik tarazlığının qorunmasında möhkəm ifadəsini tapmışdır.

Mümkün planetar ekoloji böhranın dərkisi, atropogen fəaliyyət təzadları, texnogen və mutagen təzahürlər texnosfera ilə insan qarşılıqlı təmasının harmonik vəziyyətə gətirilməsini şərtləndirir. Bununla belə, insan təbiətin daha geniş hissəsinin ram etməklə məsuliyyətini kamilləşdirir, digər tərəfdən də təbiətlə münasibətlərdə özünün müstəqilliyini artırmış olur. Bu mənada azadlığın və məsuliyyətin dialektikası ilə bağlı- «nə qədər azadlıq yüksəlsə, o qədər də məsuliyyəti artır» ümumi fəlsəfi prinsip gerçək təsdiqini alır. Müasir ekoloji situasiya insandan məhz belə münasibət tələb edir.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı təbii proseslər müqabilində bəşəriyyətin planetimizə təsirini daha da artırmışdır. Əvvəllər mənimsənilməsi mümkün olmayan coğrafi əraziləri insan

⁵³Компас (ИТАР-ТАСС). Нефть Азербайджана: необходим стратегический подход. 2001. №1. səh. 28.

təsərrüfatı qəsb etmiş və bu fəaliyyət indi kosmik fazaya da çıxış tapmışdır. İnsanın texnogen fəaliyyəti ekoloji tarazlığın pozulması ilə müşayiət olunur. Bu pozulmanı təbiət özü bərpa etmək gücündə deyildir. Məşhur fransız alimi J.Dorstın təbirincə «təbiəti mühafizə sahəsində ən ümdə problem bizim növümüzü özümüzdən müdafiə etməklə bağlıdır».⁵³

Müasir mərhələdə ekologiya sahəsində *ətraf təbii mühitə zərər* adlı yeni bir anlayış dövryyədədir. Planetin hazırkı düzümündə potaloci halların 95%-i ƏTMZ ilə bağlıdır.

İnsanın texniki sivilizasiyon fəaliyyəti başlanandan bəri Yer planetində meşələrin 1/3 hissəsi məhvə yuvarlanmışdır. Hazırda planetin quru hissəsinin 1/10-i qeyri-məskun ərazi təşkil edir. Antarktida və Qrelandiya tamamilə qeyri-məskun zonadır. Dünyanın yarısında 1 kvadrat kilometr əraziyə bir adam düşür. Böyük arealda bu rəqəm 50 nəfər təşkil edir.

Elm və texnikanın inkişafı biosferə daha güclü və intensiv təsir etməkdədir. Bu baxımdan təbii və sosial-humanitar vəhdəti ifadə edən antropozmik biosferin yeni keyfiyyətli, canlı və ağıllı mərhələyə, *neofərera* keçidi cəmiyyətin təbiətə daha dərin təsirində xüsusi reallıq kimi çıxış edir.

Təbii sərvətlərdən istifadədə sürətli inkişaf templəri ekoloji tarazlığın pozuntulu təzahürlərini artıraraq, təbiətin özünü tənzimləmə və təmizləmə xassəsinin məhdudlaşmasında əks olunur. Texnoloji inqilablar cəmiyyətin rifahının yüksəlişinə əsaslı təsir etdiyi qədər də, müəyyən nisbətdə ətraf mühitin çirklənməsində mənfi meyilli amilə çevrilmişdir. Bununla belə, ekoloji təhlükəsizlik insan fəaliyyətinin bütün sferalarına sirayət edən problem kimi ciddi nəzarətə alınmışdır. Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafının təbiətə nüfuz aspekti dünyanın bütün məmləkətlərində ekoloji təhlükəsizlik indikatorlarının işlənilməsində təcəssüm olunmaqdadır. Çətin və mürəkkəb, lokal olduğundan daha çox qlobal səviyyəə daşıyan problemin həlli indi nüfuzlu beynəlxalq yığıncaqların əsas müzakirə mövzularındandır.

Ekoloji aspektdə müxtəlif inkişaf tipləri mövcuddur. Ekoloji məhdudiyətləri nəzərə almayan istehsal vasitələrinin istifadəsinə əsaslanan təbii tutumlu inkişaf, *texnogen tipdə* əksini tapır. Bu frontol iqtisadiyyat tipi ilə xarakterikdir. Yəni bu zaman geniş məkanda, bol resurslar şəraitində resursların izafi istismarı həyata keçirilir. Bu təzahür Azərbaycan neft sənayəsinə də xas olmuşdur. Digər inkişaf tipi *ekotopi konsensiyası*, həyatı standartları kiçik olan, ETT-dən imtina ilə bağlıdır. *Dayanaqlı inkişaf tipi* dünyada prioritet tərəqqi kimi qəbul olunur. Bu konsepsiyaya görə, gələcək nəsillərə əlavə xərclər qalmır. Təkrar istehsal daim genişlənir, xarici effektlər minimuma enir.

«Qlobal düşün, lokal hərəkət et» prinsipi ilə çıxış edən Roma klubu liderlərinin 1992-ci ildə Rio-De-Caneyrada keçirilən konfransda «istehsal artımının məhdudlaşdırılması, yeni keyfiyyətli pilləyə, iqtisadi artımın dayanıqlı inkişafına» qədəm qoymasını gündəmə gətirmişlər. Müvafiq strategiyada hazırlanmış qanunların çeşidi isə olduqca çoxşaxəli və geniş spektrlidir. BMT-də qəbul olunmuş «davamlı inkişaf» konsepsiyası isə qədəm qoyduğumuz əsrin həyat tərzini ifadə edən ən ümdə qanun kimi qiymətləndirmək olar. Belə addımı sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi, «postindustrial epoxası» da adlandırırlar. Dünyəvi tərəqqi və bəşəri maraqların mərkəzində dayanaraq ətraf mühitə minimal zərərlə optimal inkişafa nail olma, dayanaqlı inkişafın konsepsiyasının təməlini təşkil edir. Əlbəttə, monoton keçən həyatımızın təbii radikal dəyişikliklərə ehtiyacı vardır. Durumun təbii iqtisadi artımının məhdud qurulması Allahın iradəsinə müvafiq gəlməyən hipotetik perspektivdir. Qloballaşma obyektiv prosesidir.

Neftin daş kömürə, təbii qazın isə neftə olan ekoloji keyfiyyət nisbəti məlumdur. Bu təbii resurslar ənənəvi olaraq yerləşmə və çeşid aspektinə istinadən hasilata yaxın ərazilərdə daha çox istifadə edilir. Neft və qaz resursları ekoloji keyfiyyət üstünlüyünə rəğmən mümkün olduqca daş kömürdən istifadəni məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən, təbii qaz da neft istehlakına sızıntılar gətirir. Tarixi olay kimi qeyd etməliyik ki, 1966-cı ildə Nyu-York səmasını zəhərli dumanın əhatə

⁵⁴ Ж.Дорст. «Природа перед смертью». М: Наука. 1968. səh.128.

etməsi şəhərdə kömürün yandırılmasına qadağa, ölkənin kommunal enerji təchizatı şirkətlərinin neftlə işləmə prinsipinə keçidinə rəvac vermişdi. Lakin kömürdən istifadənin məhdudlaşmasına baxmayaraq, ərazilərin neftlə çirklənməsi də davam edir. Neftlə çirklənmə məsuliyyətinin dərkini artırıqca ekoloji qadağaların da sayı çoxalır. Neft təkəcə quru sahələrinə deyil, həm də məhəlli suların çirklənməsinə səbəb olur.

Müasir ətraf mühitin qorunması konsepsiyası ictimaiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsiri tədqiq edən elmdə və dövlətin ekoloji prinsipli siyasətindən aslıdır. Ətraf mühitin çirklənməsi, zərərlənmiş ərazilərin bərpası böyük xərclər tələb edir və bu xərclər əksərən kompensasiya ödənişləri hesabına gerçəkləşdirilir.

Tankerlərə, üzən qurğulara istinadən, 1969-cu ildə neftlə çirklənmənin vurduğu zərərin vətəndaş məsuliyyəti haqqında Brüsseldə imzalanmış Beynəlxalq Konvensiya böyük əhəmiyyət daşıyır. 1975-ci ildən qüvvədə olan müvafiq konvensiyaya görə, dəniz sahili ilə yanaşı bütün iqtisadi zonada təsir qüvvəsinə malikdir. Dünyanın artan enerji tələbləri SO₂-nin atmosfərə buraxılışına təsir edir, bu da öz növbəsində iqlim dəyişikliklərinə səbəb olur. Neft, qaz və kömür dünya yanacaq balansında öz dominantlığını saxlayacaq, neft idxalçıları OPEK və Yaxın Şərq ölkələrindən daha asılı vəziyyətə düşəcəkdir. Industrial istehsalda səmərəli məhsul 2% təşkil edir, qalan 98% çıxırsa, tullantıya çevrilir.

Neft-qaz sənayesində ilkin texnogen amil quyuların tikilişi zamanı baş verir. Qazma prosesində zərərli torpaq, gil, tullantılar meydana çıxır. Burada ekotoksik effekt bütün zonal ekoloji tarazlığın pozulması ilə müşayiət olunur. Ötən əsrdə Azərbaycanda təşəkkül tapmış neft-qaz sənayesi bu əsasda formalaşan neft-kimya kompleksi, yanacaq sənayesi, ekoloji fəsadlarla müşayiət olunan sahələrdəndir. Ekoloji prioritetlərin və müvafiq mədəniyyətin məhdud çağlarında ekstensiv və intensiv üsullarla reallaşan neft-qaz hasilatı təbiətə, ətraf mühitə sağalmaz yaralar vurmuşdur. Tarixi yaddaşda «vəhşi istismar» kimi qalmış Azərbaycanın neft sənayesində uzun illər davam edən hasilat prosesi respublikamızı kəskinləşən ekoloji proseslərlə üz-üzə qoymuşdur. Təkəcə Abşeronda bu və ya digər səbəblərlə çirklənmiş torpaqların ümumi sahəsi 35 min hektardan çoxdur. Üzləşdiyimiz problem həlli mürəkkəb, yüksək kapital tələb edən fazaya daxil olmuşdur. Çirklənmə artaraq dəniz sahələrinə keçmiş, xeyli əlavə çətinliklər yaratmışdır. Dənizi isə neftli çirklənmədən təjrid etmək əlahiddə xüsusiyyətli mürəkkəb və daha çox kapitaltutumlu bir işdir.

Neftçıxarma müəssisələrində istehsal xərclərinin ekoloji tədbirlərə sərf edilən payı yüksəldilməlidir. Xarici xərclərin daxili xərclərə transformasiyası da səmərəli fəaliyyətin qaynaqlandırıcı mühüm şərtlərdəndir. Ətraf mühitə zərər vurulmanın qarşısını almaq, ekoloji mədəniyyəti yüksəltmək əlavə məsrəf itkilərinin qarşısını alacaqdır. Neft məhsullarının hopduğu torpaqların bərpası, rekultivasiya prosesləri xeyli xərc tələb edir. Bu bərpa işlərini məhsulun maya dəyərinə fiskal qaydada daxil edilmiş ekoloji xərc komponentləri ilə görülməsi çətin olan bir işdir. Vəziyyətin mülayimləşdirilməsi, fikrimizcə aşağıdakı üç istiqamətdə həllini tapmış olar:

- ✚ ekoloji tənzimləməyə rəğmən istehsal xərclərində ekoloji məsrəflərin çəkisinin yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyəri komponenti və mənfəətin kombinasiyasında ifadə olunan ekoloji fondun təsisatı;
- ✚ dövlət vəsaiti hesabına rekultivasiya işlərinin aparılmasının genişləndirilməsi;
- ✚ hasilatın bitmiş, çirklənmiş ərazilərdə müxtəlif kommersiya məqsədlərinə meyl edən firmalara tikinti işlərinin aparılmasına lisenziyalar verilməsi.

Ekoloji mədəniyyətin, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişi ilə müşayiət olunan çağdaş dövrdə hasilat üsullarının və işlənmənin ekoloji hazırlıq səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Ehtimal olunan ekoloji böhranların qarşısını almaq məqsədi ilə neftqazçıxarmada ekoloji mühafizə tədbirləri güclənməkdədir. İndi kompleksin bütün mühüm qovşaq təşkilatlarında müvafiq bölmələr fəaliyyət göstərir. Qazmada mail quyusu strategiyası daha çox müdafiə olunur və intişar tapır. Belə

proses maddən sahələrini mövcud artıq yerüstü avadanlıqlardan, yeraltı xətlərdən təmizlənməsinə, ekoloji səmərənin artırılmasına zəmin olur. Lakin bu görülən işləri də yetərli hesab etmək olmaz. Başlanan tendensiyanın daha da genişləndirilməsi, ekoloji riskləri azaldan tədbirlərin gücləndirilməsi gərəkdir.

Ekoloji riskləri qiymətləndirilən agentliklərin yaradılması MDB məkanının neft sənayesində yerini tapmaqdadır. Neft-qaz sektorunda ekoloji böhran meyillərini təcrid etmək, fors-macör hallarından qurtulmaq, çirklənmiş ərazilərin rekultivasiyasını aparmaq, ekoloji vəziyyəti mülayimləşdirmək, nəzarət mexanizmini reallaşdırmaq fikrimizcə dövləti strategiyada daha geniş spektrdə aşağıdakı tədbirlərin kompleks vəhdətindən keçir:

- ✚ milli ekoloji strategiyanın formalaşdırılması;
- ✚ ekoloji təhlükəsizliyi və nəzarəti ifadə edən normativ-hüquqi aktların qəbulu və müvafiq qanunvericilik şəbəkəsinin müntəzəm təkmilləşdirilməsi;
- ✚ beynəlxalq ekoloji təşkilatlara, ekoloji fondlara inteqrasiyanı gücləndirmək;
- ✚ xarici və daxili qrantlara hesablanan müvafiq investisiya proqramlarının gerçəkləşdirmək, ekoloji profilli qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini stimullaşdırmaq;
- ✚ ekoloji nəzarəti operativ təmin edən mərkəzi və sahəvi strukturların təsisatı;
- ✚ neft mədənlərində ekoloji böhranlı zonaların inventarizasiyası, diaqnostikası və monitorinqinin həyata keçirilməsi;
- ✚ ekoloji mədəniyyəti və bilikləri yüksəldən tədbirlərin gücləndirilməsi və müvafiq treninqlərin aparılması;
- ✚ quru sahələrində qazma prosesində maili quyu inşasına keçidin təminatı;
- ✚ müasir ekoloji keyfiyyəti ilə fərqlənən texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi;
- ✚ ekoloji riskləri zəiflədən üstün sığorta sisteminə keçid.

Şübhəsiz ki, sivilizasiyanın yeni mərhələsi insanın həyat tərzini, fəaliyyətini ekoloji prinsiplərə əsaslandıran, uyğunlaşdıran ekosivil strategiyalarda əksini tapacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Rifahi dirçəlişin təminatında mühüm baza imkanlarına, zəngin təbii sərvətlərə, əhəmiyyətli coğrafi və geosiyasi mövqeyə maliklik və perspektiv bazarlara yaxınlıq, Avropa, Rusiya, Yaxın Şərq, Cənub-Şərqi Asiya tranzit yollarının qovşağında yerləşmə konfigurasiyası respublikanın XXI əsrdə, dünya ölkələri sırasında layiqli yer tutmasına geniş imkanlar açmışdır. Xəzərin nəhəng karbohidrogen ehtiyatları, onun mənimsənilməsi üçün əlverişli infrastruktur, ixtisaslı, ucuz işçi qüvvəsi və digər bu kimi, özəlliklər ölkəyə yön alan investisiyaların kommersiya səmərəliliyini daha da artırır. Geoiqtisadi durumunun bu aspektləri, xüsusi olaraq neft-qaz resursları faktoru, hasilatın adambaşına bölgüsündə mühüm neft ixracatçıları ilə yaxın təsnifatda, proqnoz ehtiyatların müvafiq bölgüsündə isə ilk onluqda yer tutması, Azərbaycanı yüz il öncə olduğu kimi, yenə də iri dövlətlərin strateji maraqlarının orbitinə cəlb etmişdir.

Yeni geostrateji situasiyada qlobal strukturlara, meqaiqtisadiyyata dərin integrasiyanın gücləndirilməsində ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edən neft-qaz sərvətləri, dövlət müstəqilliyinin, milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllifi respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının olduğu neft strategiyasının reallaşmasının təminatı, çağdaş zamanda istehsal münasibətlərinin bazar prinsiplərinə transformasiyasının daha yüksək templərlə sürətləndirilməsini şərtləndirir. Müasir mərhələdə ən ümdə lokal məsələ keçid və adaptasiya prosesinin son dərəcə qısa zaman kəsiyində reallaşdırılmasından ibarətdir. Təkcə Xəzərdəki konsorsium zonasında deyil, bütövlükdə neft-qaz sənayesinin, xüsusən köhnə yataqları əhatə edən strukturlarda istehsalın bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması, sahənin inkişafı ilə bağlı başlanan irimiqyaslı işlərin dövlətin qayğı və nəzarətində olması, onun dirçəlişini, davamlı inkişafının təmin edilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Köhnə istismar sahələrində yeni iqtisadi sistemə keçiddə çeşidli problemlər həllini gözləməkdə davam edir. Hazırda köhnə istismar obyektlərində hasilatı təmin edən kompleksdə rentabelli işləyən neftqazçıxarma təşkilatı aramaq müşkül bir işdir. Bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verməyən təsərrüfatçılıq prosesində istehsal həcmünün kəmiyyətinə edilən orientasiya, inzibati formalı idarəetmə sistemi dövriyyə vəsaitlərinin məhdudlaşması ilə nəticələnərək, kompleksin maliyyə dayanıqlığına təsir etmiş, maddi-texniki təchizatın pisləşməsi, quyu debilitliyinin aşağı düşməsi, qazma prosesinin səngiməsi və yüzlərlə məhsuldar quyuların reanimasiya gözləməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Digər tərəfdən obyektiv gerçəkliklər, lay enerjisinin tükənməsi, dağ-mədən-geoloji şəraitinin ağırlaşması, ümumi toplumda istismarı xeyli gərginləşdirmişdir. «Ödəmələr» sindromunun hakim kəsildiyi iqtisadi şəraitdə yeni fiskal tələblərin qoyulması rentabelli fəaliyyətə təsir etmiş, istehsal xərcləri ilə istehsal həcmi arasında proporsiyayı pozaraq dərin disbalans yaratmış, vəsait çatışmazlığı ilə yanaşı, optimal olmayan qeyri-münasib məşğulluq, dayanıqlı renovasiya prosesinin pozulması, elmi əsaslandırılmış uzunmüddətli strateji plan və proqramların hazırlanmaması sahənin inkişafına məhdudiyətlər gətirmişdir. Diqqətə çəkilən reallıqlar isə quruda neftqazçıxarma kompleksin qeyri-bazar sektorlu fəaliyyət aspektini bir daha önə gətirir.

Daim elmi-tədqiqat predmetinə çevrilən neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi problemlərinin təhlili və həlli mexanizmlərinin araşdırılması, yeni iqtisadi tələblər və reallıqlar kontekstində daha aktual səciyyə daşıyır. Bu baxımdan mövcud tədqiqat işində quruda intişar tapmış, neft-qaz industriyasının bazar prinsiplərinə müvafiq, yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi elmi-təhlil mövzusu kimi qarşıya qoyulmuşdur. Quruda neftqazçıxarma sənayesinin ümumi iqtisadi problemlərinə sistemli yanaşma, retrospektiv təhlil əsasında tədqiqi, istehsal artımının təmin edilməsində sahəvi kompleksin yeni iqtisadi modelinin, struktur islahatlarının və idarəetmənin strategiyasının işlənməsi, istehsalın dinamik inkişaf meyillərinin araşdırılması, kompleksini iqtisadi modernizasiyası problemlərinin həllində, səmərəli fəaliyyətin təşkilində mütərəqqi bazar mexanizmlərindən, menecment, informasiya və maliyyə texnologiyalarından, fiskal orientirlərdən

istifadə də tədqiqat işində əksini tapmışdır. Geniş diapazonda tədqiqat işində köhnə neft yataqlarında resursların həcmnin, iqtisadi potensialın dəqiqləşdirilməsi, vəsaitlərdən rəşional istifadə, maliyyə möhkəmliyi, iqtisadi çevikliyin yüksəldilməsi, neft-qaz istehsalının digər strateji və taktiki elmi səciyyə daşıyan prinsiplər prioritetləri araşdırılaraq təhlil edilmiş, səmərəliliyi təmin edən müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur. Bazar münasibətləri şəraitində köhnə istismar sahələrində istehsal, əmək potensialından istifadə üçün yeni metodoloji yanaşmada, elmi əsaslandırılmada əksini tapmış optimal ritmin, istehsal və iqtisadi artımının təmin edilməsi ilk dəfə olaraq sistemli, kompleks təhlil və tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində əldə edilən nəticələri konkret olaraq aşağıdakı tezislər formatda səciyyələndərimək mümkündür:

Təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir

- ☞ indeks və korrelyasiyon təhlil metodları ilə neftqazçıxarmanın
- ☞ dinamikasını xarakterizə edən mühüm iqtisadi-texniki göstəricilər;
- ☞ müqayisəli təhlil sferasında resursların və təssərrüfat potensialın praktiki dəyərləndirilməsi;
- ☞ interekonomik gerçəkliklər fonunda quruda neftqazçıxarma sektorun rolu və yeri;
- ☞ məqsədli təyinat və terəndli yanaşma kontekstində milli neftqazçıxarma sənayesinin bütün tarixi ərzində hərəkətverici tendensiyanı ifadə edən əsas meyillər və başlıca amillər;
- ☞ milli neft strategiyası, empirik gerçəkliklər, qlobal təzadlar və islahatlar fəlsəfəsi spektrində islahatların stratejiya və taktikası;
- ☞ istehsal xərcləri, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması problemləri;
- ☞ iqtisadi səmərəliliyin artırılması və rentabelli fəaliyyətin determinantları;
- ☞ rentabellik astanası və zərərsizlik nöqtəsi;
- ☞ fiskal situasiya, normativ-huquqi və informasiyon təminat, idarəetmə, menecment, maliyyə, qiymət və kalkulyasiya, əmək və iqtisadi məhsuldarlıq, ekoloji mühit problemləri, investisiyon tələblər, renta münasibətləri;
- ☞ əsas fondların yüksək aşınma faizinin səmərəliliyə təsiri:
- ☞ layveriminin yüksəldilməsinin əhəmiyyəti;
- ☞ xarici kapitallı müştərək müəssisələrin fəaliyyəti;
- ☞ elmi-innovasiyon fəaliyyət aspektləri, kompleksin renovasiyası prosesində dövlət tənzimlənməsinin rolu, sənasiya mexanizmləri, ARDNF ilə qarşılıqlı münasibətlər, yeni kontrakt formalarının tətbiq arealı və digər bazar prinsipli funksional problemlər.

Aşkarlanmışdır

- ☞ kompleksin qeyri-bazar strukturlu fəaliyyətini şərtləndirən amillər;
- ☞ hasilatın sabitləşməsi və istehsal artımını təmin edən, potensialı gücləndirən əlavə ehtiyatlar;
- ☞ daxili investisiya mənbələri;
- ☞ ödəməmələri, istehsal xərclərinin artım tendensiyasını stimulaşdırən, istehsal və maliyyə riskini səviyyələndirən cəhətlər.

Əsaslandırılmışdır

- ☞ kompleksin qeyri-səmərəli fəaliyyət zolağında olması;
- ☞ iqtisadi islahatların dərinləşməsi, təkmilləşdirilməsi və yeni islahat strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- ☞ milli neftqazçıxarma sektorunda ehtiyatların dəyərləndirilməsində universal standartlara müvafiq yeni metodoloji təsnifatına keçidinin zəruriliyi;
- ☞ istehsal xərclərinin məsrəf elementlərinin normativ təsnifatda konfigurasiyasının qeyri-adekvatlığı;
- ☞ sahədə normativ-hüquqi təminatın, amortizasiya, uçot siyasətinin, idarəetmə reciminin mütərəqqi bazar stereotiplərinə adaptasiyası;
- ☞ offşor vergi sisteminin tətbiq edilməsi;
- ☞ sosial sferanın kompleksin iqtisadi asılılıq çevrəsindən qismən azad edilməsi;
- ☞ daxili audit institutunun formalaşdırılması;
- ☞ marginal yataqlarda milli sahibkarların cəlb edilməsini nəzərdə tutan lisenziya və

- ☞ konsseziya üsullu yeni kontrakt formalarının, səhmləşmə və özəlləşmənin tətbiqi;
- ☞ strateji planlaşdırma, struktur islahatları, istehsalın geniş restruktizasiyanın aparılması;
- ☞ informasiyon təminatın gücləndirilməsi;
- ☞ erqonomik vəziyyətin yaxşılaşdırılması;
- ☞ ekoloji proqramların hazırlanması və rekultivasiya prosesinin sürətləndirilməsi;
- ☞ postneft konsepsiyasının işlənməsi.
- Müəyyən edilmişdir
- ☞ milli neft-qaz industriyasının tsiklilik dövrüyyəsi və tarixi inkişaf mərhələləri;
- ☞ ekstensiv istismarın zərərli tendensiyası;
- ☞ dünya neft industriyasında Azərbaycanın tarixi rolu və müasir neft bazarına təsir effekti;
- ☞ dərinləşən bazar münasibətləri şəraitində kompleksin modernizasiyasını ifadə edən islahatlar prosesinin təkmilləşməsi və yeni islahat strategiyasının prioritet istiqamətləri;
- ☞ iqtisadi islahatlara mühüm təsir edən makroiqtisadi faktorlar, institusional zəiflik və iqtisadi mühitin modernizasiya problemləri;
- ☞ statistik müşahidələr və faktorial analiz əsasında quruda neftqazçıxarma kompleksində istehsal səviyyəsinin təzahür komponentlərinin korrelyasiyon vəhdətini xarakterizə edən amillər;
- ☞ köhnə istimar kompleksində dövlət siyasəti prinsipləri;
- ☞ səmərəliliyə təsir edən gəlir və xərclər qrupunun dəqiqləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- ☞ məsrəflərin limit və normativlərinin təyinatı, maya dəyərinin miniumlaşdırılması və standartlaşması;
- ☞ optimal hasilat tempinin təyinatı;
- ☞ məşğulluğun mülayimləşdirilməsi və əməyin normallaşdırılması istiqamətləri;
- ☞ neftqazçıxarma sənayesinin yenidən təşkilində investisiya siyasətinin rolu, xarici və daxili investorların cəlb edilməsi, daxili ehtiyatların səfərbər olunması yolları;
- ☞ səhmdar cəmiyyət formalı iqtisadi sistemin üstün cəhətləri;
- ☞ səmərəli maliyyə mexanizminin təyinatı;
- ☞ mənfəətdən istifadənin fondyaratma sistemə keçidi;
- ☞ neftqazçıxarma kompleksində servis işinin genişləndirilməsi, biznes və sahibkarlığın tətbiq sferası;
- ☞ innovasiyon fəaliyyətin, elmi axtarışların stimullaşdıran təsiredici faktorlar və maddi imkanlar;
- İşlənmiş və hazırlanmışdır
- ☞ neftin sənayeləşmə epoxasının başlanğıcından müasir dövrə qədər Azərbaycanın quruda və dənizdə hasilat dinamikasının Rusiya və SSRİ statistikasında mövqeyini əks edərən Cədvəl;
- ☞ islahatların strategiya və taktikasının matrisa forması;
- ☞ yeni çevik idarəetmə strukturu;
- ☞ neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar subyekti kimi fəaliyyət strukturu və mexanizmi;
- ☞ qazma strategiyasının fraqmentləri;
- ☞ ehtiyatlardan rəşional istifadə, əmək məhsuldarlığı və səmərəliliyin proqnozlaşdırılmasının modeli;
- ☞ istehsalın həcminə müvafiq istehsal xərcləri və rentabellik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinin metodikasını;
- ☞ ödəməmələr probleminin həll mexanizmləri;
- ☞ yığım, istehlak, sosial, innovasiya, ekoloji və ehtiyat fondların strukturu;
- ☞ istehsalat kompleksində mənfəət artımı imkanlarını xarakterizə edən blok-sxem;
- ☞ maliyyə dayanaqlılığını, ödənişqabiliyyətliliyini, rentabelli fəaliyyətin və kompleksinin rəqabət gücünü artıran nəzəri metodoloji prinsiplər.
- Təklif və tövsiyyə edilir
- ☞ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və müasir menecment texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi;

- istehsalat kompleksinin səhmdar əməkdaşlıq formasına keçidi;
- maliyyə dayanıqlılığının artırılması, borclar probleminin tədric edilməsində veksəl, faktoring, diskontlaşma, leveric təyinatlı, lizinq və digər mütərəqqi maliyyə və iqtisadi texnologiyaların tətbiqi;
- qanunvericilik sferasında qəbul olunması prioritet hesab edilən normativ-hüquqi aktların nomenklaturası;
- uçot və audit işinin səmərəli təşkili, əmək motivasiyasının gücləndirilməsi mexanizmləri;
- neftqazçıxarma müəssisələrinin suverenliyinin artırılması;
- liberal fiskal orentirlərin tətbiqi;
- amortizasiya, mənfəət fondlarının yaradılması;
- lisenziya, konsensiya və digər mütərəqqi kontrakt üsullarının tətbiqi;
- neft bircəsi, forvart, fyuçerts əməliyyatlı regional ticarət bazarının formalaşdırılması;
- biznes işinin və investisiyon fəaliyyətin genişləndirilməsi təminatlarını artırılması.

Yerinə yetirilən tədqiqat işinin konkret tətbiq sferasına malikliyi, onun praktiki əhəmiyyətini artıran cəhətlərdəndir. Belə ki, monoqrafiyada irəli sürülən təkliflər köhnə istismar sahələrini əhatə edən qurudakı istehsalat kompleksinin yenidən təşkilində başlıca alternativ və ya qismən tətbiq variantı kimi seçilə bilər. Bununla belə, tədqiqat prosesində hasil olunan elmi nəticələr, müasir dövrdə köhnə neft yataqlarını əhatə edən kompleksin bazar strukturlu fəaliyyət mexanizminə keçirilməsində, onun mobilliyinin, rəqabətqabiliyyətinin, rentabelliliyinin artırılmasında, maliyyə dayanıqlılığının, istehsal potensialının möhkəmləndirilməsində əməli metodik vəsait kimi, tətbiq imkanları yaradır.

Tədqiqat işində təhlilə məruz qalan mövcud istehsal münasibətləri şəbəkəsinin, vergi-maliyyə, investisiya, uçot, amortizasiya, ekoloji siyasətlə bağlı problemlərin tədqiqi xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti yaradaraq, müvafiq olan «Neft haqqında» qanun və digər subnormativ aktların tərtibində, fiskal orentirlərin təkmilləşdirilməsində, neft iqtisadiyyatında biznes planların, müxtəlif texniki-iqtisadi layihələrin işlənməsində, ekoloji kodeksin hazırlanmasında, milli neftqazçıxarma sənayesinin iqtisadi tarixinin yazılmasında, qurudakı neftqazçıxarma kompleksinin yeni tərtibatda pasportunun hazırlanmasında mənbə kimi də istifadə edilə bilər. Eyni zamanda tədqiqat işində irəli sürülən əməli təkliflər, neftqazçıxarma idarələrinin real bazar subyekti kimi, formalaşması prosesində spesifik uyğunluğu olan digər sahələrdə də istifadəsi mümkündür. Güman olunur ki, nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat nəticələri, potensial investorlar, xarici neft kompaniyaları, neft sektorunu tənzimləyən dövlət orqanlarının mütəxəssisləri, iqtisadçılar, neft peşəkarları və müvafiq informasiya izləyiciləri üçün də elmi maraq kəsb edəcək imkanlı olacaqdır.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

«Balaxanneft» NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

İllər	Neft (ton)		Qaz (1000 m ³)	
	plan	fakt	plan	fakt
1985	849700	764852	36500	36697
1986	766500	767816	32900	34025
1992	346300	342687	11700	11831
1993	337000	342687	11700	11830
1994	323800	315068	11700	11821
1995	244100	224739	8662	8710
1996	220300	228144	8700	8786
1997	220300	232488	8800	8960
1998	220300	232506	9000	9017
1999	220300	237959	9000	9080
2000	222100	232111	9000	9161
2001	216700	223713	9000	9189

Əlavə 2

Ə.C.Əmirov adına NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

İllər	Neft (ton)		Qaz (1000 m ³)	
	plan	fakt	plan	fakt
1985	270100	273281	107600	110514
1986	270100	270912	73000	77077
1992	142360	141026	35500	37576
1993	139000	136129	36000	36891
1994	129500	113963	36000	40750
1995	116000	99442	20000	32298
1996	97410	87422	29660	36023
1997	97150	97181	36000	40995
1998	97150	97160	38000	38871
1999	97150	97188	39000	40509
2000	108300	105424	38300	39448
2001	104700	105329	38300	39716

Bibiheybət NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

<i>İllər</i>	Neft (ton)		Qaz (1000 m³)	
	<i>plan</i>	<i>fakt</i>	<i>plan</i>	<i>fakt</i>
1985	367000	368113	43700	44475
1986	348600	349463	43700	44307
1992	178040	178998	19400	22468
1993	178000	180185	19400	21917
1994	168800	168850	19400	21982
1995	153450	156755	18400	21550
1996	138550	141662	20000	21856
1997	134200	137951	21900	23379
1998	134200	136412	21900	22835
1999	134200	138805	20900	21335
2000	135300	140115	20900	21330
2001	132300	135947	20800	21280

«Binəqədirneft» NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

<i>İllər</i>	Neft (ton)		Qaz (1000 m³)	
	<i>plan</i>	<i>fakt</i>	<i>plan</i>	<i>fakt</i>
1985	350400	344531	30200	31008
1986	331200	331843	29300	30302
1992	148200	148633	15000	15244
1993	145000	146034	12000	13579
1994	136700	139120	12000	13535
1995	129500	144047	12000	15769
1996	129000	135974	13000	14940
1997	131470	126654	15000	15925
1998	131470	131477	15500	15627
1999	131470	116204	15500	15741
2000	132600	129581	15500	15744
2001	122300	122695	15400	15740

«Suraxanineft» NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

<i>İllər</i>	Neft (ton)		Qaz (1000 m³)	
	<i>plan</i>	<i>fakt</i>	<i>plan</i>	<i>fakt</i>
1985	317500	310612	36500	40179
1986	296500	298165	36500	40248
1992	184000	181819	20600	20600
1993	180000	180200	20600	20706
1994	169000	152739	20600	20620
1995	145310	124888	18000	18001
1996	122000	129406	18000	18000
1997	123470	127261	18000	18060
1998	123470	126454	18700	18740
1999	123470	128404	16700	16745
2000	124200	131977	16700	18091
2001	121300	124358	16500	19401

H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

<i>İllər</i>	Neft (ton)		Qaz (1000 m³)	
	<i>plan</i>	<i>fakt</i>	<i>plan</i>	<i>fakt</i>
1985	259100	250112	20600	25493
1986	243700	245094	21900	23590
1992	109800	109816	3700	3700
1993	110000	108153	3700	3700
1994	100000	90817	310	310
1995	89440	77667	10000	10371
1996	70050	68098	10000	10000
1997	70050	64483	10000	10000
1998	70050	71426	10000	10000
1999	70050	72615	9000	9055
2000	70800	76129	9000	9712
2001	73700	76376	9000	9225

«Siyəzənneft» NQÇİ-də neft və qaz hasilatı

İllər	Neft (ton)		Qaz (1000 m ³)	
	plan	fakt	plan	fakt
1985	200800	181455	76600	76212
1986	184950	185050	73500	73719
1992	120000	112883	55000	62662
1993	111000	102301	60000	58596
1994	103300	81281	60000	52083
1995	94210	85960	50000	47599
1996	87600	74606	50000	47418
1997	80060	70614	47000	44553
1998	74585	72014	46300	46394
1999	69475	61701	37400	37749
2000	70100	58216	37400	39719
2001	62400	61776	37200	38948

QNQÇİB-nin struktur təşkilatlarında neftin
1998-2001-ci illər üzrə maye dəyəri

(manatla)

NQÇİ-lər və MM-lər	1998		1999		2000		2001	
	plan	Fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt
Balaxanıneft	356935	352322	312090	286250	395437	336044	363932	331109
Ə.Əmirov adına	328599	596334	295206	350047	351724	472546	405917	482036
Bibiheybətneft	338585	421298	346418	337850	411790	365446	433080	334784
Binəqədinəft	396059	556010	382507	467307	426075	522677	462680	464464
Suraxanıneft	483316	625359	441485	507927	578978	588821	650239	609286
H.Z. Tağıyev adına	533878	548937	548937	579546	703823	643242	708325	609286
Siyəzənneft	340342	482785	360955	510688	415526	608496	459462	547512
Salyanəft	372063	503053	338191	417347	*	*	*	*
Muradxanlı İMN	306952	378066	263753	435398	**	**	26100	**
Cəmi NQÇİ-lər	388413	509903	360914	403933	450465	467784	475530	457755

Əlavə 9

**QNQÇİB-nin struktur təşkilatlarında
1998-2001-ci illər üzrə təbii qazın maya dəyəri**

(manatla)

NQÇİ-lər	1998		1999		2000		2001	
	plan	Fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt
<i>Balaxanineft</i>	272731	229741	233711	245402	306071	349222	280000	256047
<i>Ə.Əmirov adına</i>	210981	418368	221123	259521	259521	285558	291892	281385
<i>Bibiheybatneft</i>	299925	362570	270188	292041	321048	313180	326625	299675
<i>Binəqədineft</i>	311999	416440	303179	371302	316285	316324	383774	313202
<i>Suraxanineft</i>	219180	392798	239338	286052	32569	332471	434175	369323
<i>H.Z. Tağıyev adına</i>	170009	442551	27024	243840	322535	271263	353123	379947
<i>Siyəzəneft</i>	319300	475015	351409	454161	412186	495769	467985	547357
<i>Salyanəft</i>	128469	111306	114540	78119	*	*	*	*
<i>Muradxanlı İMN</i>	***	***	***	***	***	***	***	***
<i>Cəmi NQÇİ-lər</i>	249495	372902	258550	282531	325523	347950	366007	365254

Qeyd * fasiləli fəaliyyətlə əlaqədar məlumat yoxdur.
 ** NQÇİ müştərək müəssisəyə çevrilmişdir.
 *** təbii qaz hasilatı aparılmır.

Əlavə 10

HƏCM ÖLÇÜLƏRİ
1 barrel=0,136 ton.
1 ton təxminən=7,3 barrel
1 m³=35,3 fut³ və ya 6,29 amerikan barrelli
1 amerikan barrelli=5,6 kub.fut və ya 0,159 m³.
Rusiya nefti Yurlas (Urals-33) 1 barrel=0,1365 ton
Azərbaycan nefti Azərilayt 1 barrel=0,1365 ton
İran nefti Hivi (Heavy-31) 1 barrel=0,1381 ton
İran nefti layt (Light-34) 1 barrel=0,1356 ton
Çin nefti deqinq (Daqing-32) 1 barrel=0,1373 ton
Britaniya nefti Brent (Brent Blend-38) 1 barrel=0,1324 ton

ABREVIATURA

ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ADNA	Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
ADNSETLİ	Azərbaycan Dövlət Neft Sənayesi Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu
ADR	Azərbaycan Demokratik Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ANMC (SRE)	Amerikanın Neft Mühəndisləri Cəmiyyəti
AB	Avropa Birliyi
AŞ	Avropa Şurası
DNK (WRC)	Dünya Neft Konqresinin
AES	Atom Elektrik Stansiyası
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ARMB	Azərbaycan Respublikası Milli Bankı
AF	Amortizasiya Fondu
AFR	Almaniya Federativ Respublikası
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BEA (IEA)	Beynəlxalq Enerjika Agentliyi
BİA	Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BNB	Beynəlxalq Neft Bircəsi
BƏƏ	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
Qİİ	Qazma İşləri İdarəsi
QNQÇİB	Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi
QSC	Qapalı tipli Səhmdar Cəmiyyət
DYİB	Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
DNQÇİB	Dənizdə Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi
EDDN	Elektrik dərinlik dolma nasosu
EDN	Elektrik dərinlik nasosu
ETLİ	Elmi Tədqiqat Layihə İnstitutu
ETT	Elmi-Texniki Tərəqqi
ƏV	Əsas vəsaitlər
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
ƏİF	Əsas İstehsal Fondları
ƏTMZ	Ətraf Təbii Mühitə Zərər
İA	İnformasiya Agentliyi
İAS	İstehsal Alətinin Səmərəliliyi
İB	İstehsalat Birliyi
İES	İstilik Elektrik Stansiyası
İİN	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
YEK	Yanacaq Enerjetika Kompleksi
YEN	Yanacaq Enerjetika Nazirliyi
KİV	Kütləvi İnformasiya Vasitələri
LKK	Lizinq-Kept Kompaniyası
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MM	Müştərək Müəssisə
MMM	Məhdud Məsuliyyətli Müəssisə

MNKİB	Milli Hesablar Sistemi
NQR	Neftli-Qazlı Rayon
NQÇİ	Neftqazçıxarma İdarəsi
PR	Pablik rileyşnz
RF	Rusiya Federasiyası
SES	Su Elektrik Stansiyası
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
SC	Səhmdar Cəmiyyət
TASİS	MDB və Monqolustan İqtisadi Yardım Təşkilatı
TMK	Transmilli korporasiya
TNİ	Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi
ÜDM	Ümum Daxili Məhsul
FTB	Fəhlə Təchizat Birliyi
ŞİT	Şaquli inteqrasiya olunan təşkilat
ŞDN	Ştanqlı dərinlik nasosu

QAYNAQLAR

1. Qurani Kərim
2. «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası».
3. «Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет, 1920-1930». Баку. 1933.
4. «Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной Войны (1941-1945 гг)». Баку. Азербайджанское Государственное Издательство. 1971.
5. «Azərbaycan iqtisadiyyatı». Bakı. 1998.
6. «Azərbaycan SSR atlası». Bakı-Moskva-1963.
7. «Azərbaycan tarixi». Bakı-Elm. 1998.
8. «Audit». Bakı. Azərbaycan milli ensklopediyası nəşriyyatı. 2001.
9. Абалкин Л.И. «Россия-2015: Оптимистический сценарий» М: ММВБ. 1999.
10. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. «Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» Bakı. 2000.
11. Агаева А.А. Экономическая эффективность геолого-разведочных работ на нефть и газ в Азербайджане». Баку-Элм. 1972.
12. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı. 1991-2002-ci illər.
13. Алехин И.М. «Экономическая эффективность научно-технического прогресса в нефтяной промышленности». М: Недра. 1973.
14. Алияров С.С. «Нефтяные монополии в Азербайджане в период I Мировой войны». Баку. 1974.
15. Аллахвердиев М.И. «Хозяйственный механизм и экономическая эффективность». Баку. Азернешр. 1981.
16. Аршинов В.И. «Синергетика как феномен постнеоклассической науки». М: 1999.
17. Ассэль Генри. «Маркетинг: принципы и стратегия». М: ИНФРА-М. 1999.
18. Атакишиев М.А. «Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении». М: «Нефть и газ». 1997.
19. Атақишыев М.А. «Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri». Bakı. 1998.
20. Axundov B.Y. «İnqilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm». Bakı. Elm. 1959.
21. Aşurbəyli S. «Bakı şəhərinin tarixi». Bakı: 1998.
22. Баканов М.И. Шеремет А.О. «Теория экономического анализа» М: Финансы и Статистика. 2001.
23. Bakıxanov A. «Qülistani-İrem». Baku. 1951.
24. Богданчиков С.М., Перчик А.И. «Соглашение о разделе продукции» М: Нефть и газ. 1999.
25. Боди З., Мертон Р. «Финансы». М: Издательский дом «Вильямс». 2000.
26. Бригхем Юджин., Гапенски Луис. «Финансовый менеджмент». В двух томах. Санкт-Петербург. 1998.
27. Булатов А.В., Макаренко П.П., Шеметов В.Ю. «Охрана окружающей среды в нефтегазовой промышленности». М: Недра. 1997.
28. Вағигов М.К., Dilbazi Z.H., Kazımov Ş.P., Səfərov Q.Ə., Abdullaoglu F. «Neft elminin beşiyi». Bakı. 1998.
29. Вериан Хен Р. «Микроэкономика» М: Юнита. 1997.
30. Войтов А.Г. «Экономика». М: «Маркетинг». 2000.
31. Волконский В.А. «Институциональные проблемы Российский реформ». М: Диалог. МГУ. 1998.
32. Гитман А.Д., Джонс М.Д. «Основы инвестирования». М: Дело. 1999.
33. Голиков Е.А. «Маркетинг и логистика». М: Издательский дом «Дашков и Ко». 1999.

34. Голуб А., Струкова Е. «Экономика природных ресурсов». М: Аспект-Прес. 1998.
35. Гринберг Р., Рубинштейн А. «Экономическая социодинамика». М: ИСЭ-ПРЕСС. 2000.
36. Гужновский Л.П., Казаков С.Е. «Планировании добычи нефти и подготовки запасов». М: Недрa. 1989.
37. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М., Ремизов Н.А., Стравойтова Е.В. «Аудит». М: ИД.ФЕК-ПРЕСС.1999.
38. Дафт Л.Р. «Менеджмент» Санкт-Петербург: Питер. 2000.
39. Девид Г. Бэнгз «Руководства по составлению бизнес-плана» М: Издательство «Финпресс». 1998.
40. Дефлиз Ф.Д., Дженик Р.Р., Рейли В.О., Хирш М.Б. «Аудит Монтгомери». М: Аудит. ЮНИТИ. 1997.
41. Доминик Сальваторе. «Международная экономика». М: Риа «ПК». 1998.
42. Доугерти Кристефер. «Ведение в эконометрику». М: Инфра. 1999.
43. Дугин А. «Основы геополитики: Геополитические будущее России». М: АРКТОГЕЯ-центр. 1999.
44. Егоров В.И. и другие. «Экономика нефтегазодобывающей промышленности». М: Недрa. 1984.
45. Ергин Д. «Добыча». Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М: Де Нова. 1999.
46. Əliyev İ.H., Muradverdiyev A. «Azərbaycan nefti dünya siyasətində». I-IV cildlər Bakı. 1997-1998.
47. Əliyev H.Ə. «Azərbaycan nefti dünya siyasətində» Bakı. 1997.
48. Əliyev.A.Ə., Şəkəraliyev A.Ş. «Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti». Bakı. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı. 2002.
49. İsmayılov H., Əliyev T. «Tədris metodik tövsiyyə». Bakı. ADNA 1998.
50. «История Азербайджана». В трех томах. Баку. Издательство АН. Азерб.ССР. 1958-1963.
51. «Комплексная программа научно-технического прогресса СССР на 1986-2005 годах». Региональный раздел 4.2. М: 1983.
52. Карнеги Д. «Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей» Екатеринбург: ООО «ЛИТУР». 2000.
53. Кауз Р.Г. «Природы фирмы» М: 1995.
54. Кейнс Дж.М. «Общая теория занятости, проценты и денег» М: «Гелиос АРВ». 1999.
55. Кемпбелл Р.Маконнел., Стенли Л.Брю. «Экономикс». М: Инфра-М. 1999.
56. Кларк Д.Б. «Распределение богатства». М: Гелиос АРВ. 2000.
57. Козлова Е.П., Бабченко Т.Н., Галанина Е.Н. «Бухгалтерский учет в организации». М: «Финансы и статистика». 1999.
58. Козырев А.А., Юдин А.П. «Информационные технологии в экономики». Санкт-Петербург. Издательство Михайлово. 2000.
59. Козырев В.М. «Основы современной экономики». М: Финансы и статистика. 2000.
60. Козырев В.М. «Рента, цена, хозрасчет в нефтяной промышленности». М: Недрa. 1972.
61. Кондраков Н.П. «Эккаунтинг для менеджеров». М: Дело. 1998.
62. Корнаи Я. «Социалистическая система: Политическая экономика коммунизма». М: 2000.
63. Котляр Филип. «Маркетинг менеджмент: анализ планирования, внедрение, контроль». Санкт-Петербург: Питер. 1999.
64. Кудров В.М. «Мировая экономика». М: Издательство БЕК. 1999.
65. Кяримов А. «Міццасибат учоту, верэіляр». Бақы: Елм вя Щяйат. 2001.
66. Лабынцев Н.Ж., Ковалева О.В. «Аудит: Теория и практика» М: «ПРИОР». 1999.
67. Леонтев В.В. «Межотраслевая экономика». М: Экономика. 1997.
68. Лещенко М.И. «Основы лизинга» М: Финансы и Статистика. 2001.

69. Лузин В.И. «Экономическая эффективность технического прогресса в нефтяной промышленности». М: Недра. 1982.
70. Лютенс Фред «Организационное поведение». М: Инфра-М. 1999.
71. «Müasir mərhələdə Azərbaycanca yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri». (*kollektiv monoqrafiya*). Bakı. Elm. 1999.
72. «Müasir mərhələdə Azərbaycanca sosial-iqtisadi inkişafın əsas meylləri». (*məqalələr toplusu*). 9 cildə. Bakı. Elm. 1999-2000.
73. Müstəqil Azərbaycan Statistik məcmunə Bakı. Səda nəşriyyatı. 2001.
74. Майбурд Е.М. «Введение в историю экономической мысли» М: 1996.
75. Майер Э. «Контроллинг как система мышления и управления» М: «Финансы и Статистика». 1993.
76. Максимов В.А., Аношин В.В., Чернов И.Л. и др. «Исследования рынков основных энергоносителей». Уфа: БГУ. 2000.
77. Маршал А. «Принципы экономической науки». В трех томах. М: 1993.
78. Мирзаджанзаде А.Х., Аметов И.М. «Прогнозирование промысловой эффективности методов теплового воздействия на нефтяные пласты». М: Недра. 1983.
79. Мирзаджанзаде А.Х., Ковалев А.Т., Зайтцев Ю.В. «Особенности эксплуатационного месторождений аномальных нефти». М: Недра. 1972.
80. Мирзаджанзаде А.Х., С.А.Ширинзаде. «Эффективности и качества бурения глубоких скважин». М: Недра 1986.
81. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. «Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов». Баку. 1995.
82. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. «Этюды нефтяной концепции Азербайджана». Баку. 1994.
83. Мирзаджанзаде А.Х., Шахвердиев А.Х. «Динамические процессы нефтегазодобычи». М: Наука. 1997.
84. Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б. и др. «Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи» 1995-1997 г. Баку. 1995.
85. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев Н.А., Юсифзаде Х.Б., Салаватов Т.Ш., Шейдаев А.Ч. «Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений». Баку-Элм. 1997.
86. Mirzəcanzadə A.X. «İqtisasa giriş». Bakı. Bakı Universitetinin nəşriyyatı. 1990.
87. Михалевич А.П. «Бухгалтерский учет на предприятиях зарубежных стран». Минск. ООО МИСАННТА. 1998.
88. Müzəffərli N. «İqtisadi etyüdlər». Bakı. 1999.
89. Мэтьюс М.Р., Перера М.Х.Б. «Теория бухгалтерского учета» М: Аудит ЮНИТИ. 1999.
90. Məmmədov F.Ə., Müsayev A.F., Sadiqov M.M., Rzayev Ş.H., Kəlbəyev Y.A.. «Vərgitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları». Bakı. Ozan. 2001
91. «Нефтяная промышленность СССР-1980 г». М: ВНИИОЭНГ. 1981.
92. Nadirov A.A.. «Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri» Bakı. Elm. 2001.
93. Надиров А.А. «Экономические проблемы рационального размещения промышленности в Азербайджане». Баку. Элм. 1976.
94. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. «Принципы бухгалтерского учета». М: «Финансы и Статистика». 1997.
95. Nizami Gəncəvi. «İskəndərnamə». Bakı. Yazıçı nəşriyyatı 1982.
96. Николаева С.А. «Принципы формирования и калкулирования себестоимости». М: Аполитики-Пресс. 1997.
97. Нитецкий В.В., Зайнетдинов Ф.В. «Практикум общего аудита». М: ДЕЛЮ. 2000.
98. Nəbiyev N. «İqtisadiyyat, səmiyyət və ekoloji mühit». Bakı. 2000.
99. Nəsilbli N. «Azərbaycan geopolitikası və neft». Bakı. 2000.
100. Омаэ Кенити. «Мир без границ-Власть и стратегия во взаимосвязанной экономике» НУ: Harper Collings. Publishers. 1990.

101. Оруджев С.А. «Газовая промышленность по пути прогресса». М: 1976.
102. «Переработка нефти и рынок нефтепродуктов в России 1998 г». Ежегодный справочных. М: ИАЦ «КОРТЕС». 1999.
103. «Полный хозрасчет и самофинансирования в объединения «Азнефт». Методические рекомендации для системы экономического образования. Баку. 1986.
104. Пиндайк Р.С., Рубинфельд Ф.Л. «Микроэкономика» М: ДЕЛО. 2000.
105. Попов Г.Е. «Эргономика в нефтяной промышленности». М: Недра. 1979.
106. Paşayev T. Allahverdiyev M., Kərimov X., Abdullayev A.. «İqtisadiyyat terminləri lüğəti» Bakı. Elm. 1994.
107. Paşayev T.Ə.. «Azərbaycanda vergilər». Bakı. 2001.
108. Рабонович Б.М. «Экономическая оценка земельных ресурсов и эффективности инвестиций». М: «Фимин». 1997.
109. Радаев В.В. «Экономическая социология» М: Аспект-Пресс. 1998.
110. Рассказова М.В «Практика и перспективы налогообложения нефтегазодобывающей отрасли». М: Прамотей. 1999.
111. Ришар Жак. «Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятие». М: Аудит «Юнити». 1997.
112. Рохлин С.М., Рыженков И.И., Фетисов А.А. «Экономика рационального использование нефтяных ресурсов недр». М: Недра. 1991.
113. Русакова И.Г., Кашин В.А. и др. «Налаги и налогообложение» М: Финансы. ЮНИТИ. 1998.
114. «Статистика». М: ИНФРА-М. 2000.
115. «Статистический ежегодник Южно-Кавказский стран». TACIS-2000.
116. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия». Минск. ИП «Экоперспектива». 1998.
117. Самедзаде З.А. «Структура и эффективность общественного производства». Баку. Элм. 1980.
118. Самоухин А.И., Шишов А.Л. «Теория и практика бизнеса» М: «Русская Деловая Литература». 1997.
119. Самульсон П.Э., Нордхаус В.Д. «Экономика». М: Издательский дом «Вильямс». 2000.
120. Сафаров Г.А. «Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения». Баку. Элм. 1997.
121. Сем Блэк. «Ведение в паблик рилейшнз». М: Экономика. 1999.
122. Скобара В.В. «Аудит: методология и организация». М: Издательство «Дело и сервис». 1998.
123. Слуцкий М.Л. «Внутренний аудит предприятие». Санкт-Петербург. 2000.
124. Соколов В.А. «Нефть». М: 1970.
125. Сомов В.Е. «Стратегическое управление нефтегазодобывающими предприятиями». Санкт-Петербург. Химиздат. 1999.
126. Сорос Джордж. «Алхимия финансов» М: ИНФРА. 1999.
127. Сорос Джордж. «Кризис мирового капитализма» М: ИНФРА. 1999.
128. Спиркин А.Г. «Философия». М: Гароарики. 2000.
129. Стек Джек. «Алхимия прибыли». Мн: ПАРАДО КС. 1996.
130. «Социально-экономическая география зарубежного мира». М: Крон-Пресс. 1998.
131. Тищенко В.Е. и др. «Организация, планирование и управление предприятия нефтяной и газовой промышленности». М: Недра. 1986.
132. Томсон Л.Д., Джонк М.Д. «Основы инвестирования». М: Дело. 1999.
133. Фишер С., Доридули Р., Шмомизи Р. «Экономика». М: 1997.
134. Фридмен М. «Если-бы деньги заговорили». М: Дело. 1999.
135. Nəcəzadə E.M. Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı. Elm. 1998.

136. Nacızadə E.M. «Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində». Bakı. Elm. 2000.
137. Nacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşması istiqamətləri Bakı. Elm. 2000.
138. Nacızadə E.M. «Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər». Bakı. Elm. 2000.
139. Хакен Г. «Синергетика». М: Мир. 1980. Wtc.
140. Хей Ф., Моррис Д. «Теория оргонизации промышленности». В двух томах. Санкт-Петербург. «Экономическая школа». 1999.
141. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. «Теория бухгалтерского учета» М: «Финансы и Статистика». 1997.
142. Чечин Н.А. «Методы анализа эффективности использования основных фондов и производственных мощностей предприятий нефтегазобывающего комплекса» Самара. СГЭА. 1999.
143. Шаммазов А.М., Мастобаев Б.Н, «Очерки по истории нефтяной индустрии СССР». Уфа: УГТУ. 1999.
144. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. «Методика финансового анализа предприятия». М: Инфра. 1996.
145. Шеремет А.Д., Сунц В.П. «Аудит». М: Инфра. 1995.
146. Шим Д.К., Сигел Д.Г. «Основы коммерческого бюджетирование». Санкт-Петербург. Пергамент. 1998.
147. Шумпетер И. «Капитализм, социализм и демократия». М: 1995.
148. Щуко Л.П. «Амортизация имущество организации». Санкт-Петербург. «Герда». 1999.
149. «Экологический и социально экономический обзорный документ по Полномасштабной Разработке Месторождений, Азери, Чираг и глубоководной части месторождений Гюнашли». Баку. Издатели bq имени партнеров. АМОК, Азербайджан. 2000.
150. «Экономика предприятия» *под редакцией проф. Волкова О.И.* М: ИНФРА-М. 2001.
151. Эрнст Джонс. «Деловые финансы». М: ЗАО. Олимп-бизнес. 1998.
152. Юткина Т.Ф. «Налоги и налогообложение». М: ИНФРА-М. 1999.
153. Экономист нефти. <http://www.petroleum-economist.com>.
154. World Oil. www.worldoil.com.
155. Римский клуб. <http://www.ptpu.ru/issues>.
156. Фактор четыре. <http://demvv.narod.ru/book.htm>.
157. <http://www.race.ru>.
158. <http://www.Ilham-Aliev.com>.
159. <http://www.Neftegaz.ru>.
160. <http://www.energystrategy.ru/journal.htm>
161. Четыре фактора неплатежей. <http://www.kbnor.mos.ru/conf/abalkin/htm>.
162. «Karbohidrogen potensialının qiymətləndirilməsi». Seminarın materialları. TESIS/INOGATE, Bakı. fevral/mart. Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2000. №9.
163. Bəşirov T.Y., Kərimov R.M. Neft-qaz ehtiyatları və resursları üzrə təsnifat və təlimatın yenidən işlənməsinə dair. Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2000. №6.
164. Vəliyeva E.E., Abbasov Y.A.. «Karbohidrogen ehtiyatlarının statusuna dair». Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2000. № 10.
165. Nərimanov A.Ə., Cəfərov R.R.. « Karbohidrogen ehtiyatlarının təsnifat və təlimatının təkmilləşdirilməsinə dair». Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2001. №8.
166. X.B. Юсифзаде. «Состояние и перспективы развития нефтегазодобычи в Азербайджане». Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2000. № 11-12.
167. İnformatik icmal. Azərbaycan neft təsərrüfatı. 2000. №2.

168. Нефть России. 2000. № 5.
169. Вопросы экономики. Ванберт В. «Теория порядка». Москва. 1995. № 12.
170. Вопросы экономики. Новая глобальная финансовая архитектура. Джордж Сорос. 2000. №12.
171. Вопросы экономики. Крюков В.А. «Институциональная структуры нефти-газ добывающего сектора: проблемы и направления трансформации». Новосибирск НЭ и АПП РАН 1998. №3.
172. Мировая экономика и международные отношения. Цвылев Р. Метаморфозы индустриальной экономики: проблемы экономических измерений. 2001. №2.
173. Нефтяное Хозяйства. Ю.А.Лысин. «Роль корпоративного менеджмента в улучшение финансового состояния нефтяной компании». 2000. №1. стр.10.
174. Нефтегазовые технологии. 2001. №1.
175. Инструкция по применению классификации запасов месторождений, перспективных и прогнозных ресурсов нефти и горючих газов. М: ГКЗ-1984.
176. Turan İnformasiya Agentliyi. 03.05.2001.
177. İlham Əliyev «Biz hər şeyə müvəffəq olacağıq». Azərbaycan qəzeti. 27 aprel 2002-ci il.
178. Azərbaycan qəzeti. 28 avqust 2001-ci il.
179. Azərbaycan qəzeti. 8 may 2001-ci il.
180. «Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nümayəndəsinin mətbuat konfransı». Respublika qəzeti. 19.12.01.
181. «Vergi sistemində islahatlar iqtisadi inkişafa əssalanır». Respublika qəzeti. 12.04.2001.

ANNOTASIYA

Ehtiyatların tükənməsi, lay enerjisinin zəifləməsi, dağ-mədən və geoloji şəraitinin ağırlaşması yeni iqtisadi sistemə keçiddə Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində çeşidli iqtisadi-texniki problemlər yaratmışdır. Bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verməyən təsərrüfatçılıq prosesində istehsal prioriteti kimi, hasilat plan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə istinad edilən inzibati formalı fəaliyyət, dövriyyə vəsaitlərinin məhdudlaşması ilə nəticələnərək, kompleksin maliyyə dayanaqlığına təsir etmiş, maddi-texniki təchizatın pisləşməsi, quyu debilitliyinin aşağı düşməsi, qazma prosesinin səngiməsi və yüzlərlə məhsuldar quyuların reanimasiya gözləməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, institusional və iqtisadi mühitin modernizasiyası problemləri, yeni fiskal tələblər, «ödəmələr sindromu», keçid dövrünün digər özəllikləri də rentabelli fəaliyyətə təsir etmiş, istehsal xərcləri ilə istehsal həcmi arasında məntiqi proporsiyayı pozaraq, dərin disbalans yaratmış, renovasiya prosesini çətinləşdirmiş, sahənin dinamik inkişafına məhdudiyətlər gətirmişdir.

Kompleksdə aparılan iqtisadi islahatların yeni sistemə adaptasiyada daha zəif və təkamüllü model seçimində təşəkkülü, konyuktur məqamlı, qeyri-bazar strukturlu fəaliyyəti öz növbəsində köklü dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Sahədə artan resessiyanın qarşısının alınmasında elmi əsaslandırılmış yeni iqtisadi inkişaf modelinin işlənməsi zərurəti yaranmışdır. Bu məqsədləri ifadə edərək «Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli» adlı monoqrafiya dərinləşən bazar münasibətləri sferasında Azərbaycanın quru neftqazçıxarma sənayesinin ümumi iqtisadi problemləri tədqiqat predmeti seçilmişdir. Milli neft strategiyası, qlobal axın, empirik gerçəkliklər spektrində, kompleksdə yeni iqtisadi islahatlar prosesinin əsas istiqamətlərini xarakterizə edən tədqiqat işində konkret olaraq, indeks və korrelyasiyon metodlarla istehsal dinamikasının mühüm iqtisadi-texniki göstəriciləri, məqsədli təyinat və terəndli yanaşma kontekstində neftqazçıxarma sənayesinin tarixi inkişaf meylləri təhlil edilmişdir. Problemin diaqnostikası, islahatların iqtisadi təyinatı, fəlsəfəsi və reallaşma mexanizmləri mütərəqqi iqtisadi texnologiyalar, iqtibaslar, oçerklər, qrafik illüstrasiyalar, Cədvəl və dusturlarlardan istifadə etməklə tədqiq olunmuş, açıqlanmış və həllini tapmışdır.

Meqaeconomik reallıqlar fonunda quruda neftqazçıxarma sektorun rolu və yeri, resurslar və təsərrüfat potensialının dəyərləndirilməsi, strateji planlaşdırma, menecment, dövlət tənzimlənməsi, normativ-huquqi və informasiyon təminatı, iqtisadi səmərəliliyin determinantları, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, layveriminin yüksəldilməsi, fiskal situasiya, maliyyə, uçot və ammortizasiya siyasəti, offşor vergi sisteminin tətbiqi, renta münasibətləri, daxili audit institutunun formalaşması, qiymət və kalkulyasiya, əmək və iqtisadi məhsuldarlıq, səhmləşmə, sahibkarlıq, investisiyon tələblər, xarici kapitallı müştərək müəssisələr, elmi-innovasiyon fəaliyyət aspektləri, postneft konsepsiyasının fraqmentləri, sosial sfera və məşğulluq, erqonomik vəziyyət, ekoloji mühit, servis xidməti, lisenziya, konsessiya, françayzinq metodlu yeni kontrakt formalarından istifadə arealı və digər bazar prinsipli mühüm funksional problemlər də monoqrafiyada tədqiq edilmiş və uyğun gələn nəticələrdə əksini tapmışdır.

РЕЗЮМЕ

Истощение ресурсов, уменьшение энергии пластов, осложнение промысловых и геологических условий создали при переходе на новую экономическую систему определенные экономические проблемы в нефтегазодобывающем комплексе на суше Азербайджана. Конъюнктурной ориентационной, нерыночная структура, административные методы управления, не отвечающие требованиям рыночной экономики привели в хозяйственной деятельности к недостатку оборотных средств, ухудшению материально-технического обеспечения, простаиванию и снижению дебитности скважин, замедлению буровых работ в ожидании реанимации сотен продуктивных скважин. Вместе с этими проблемами институционализация и модернизация экономической среды, новые фискальные требования, «синдром платежей» и другие своеобразности переходного периода повлияли на рентабельность, нарушив соотношение между издержками и объемом производства, создали глубокий дисбаланс, затруднили процесс реновации, привели к ограничению динамики роста отрасли.

Проводимые экономические реформы для адаптации в новую систему в производственном комплексе выбранный более мягкой эволюционной модели в свою очередь, не сопутствовалось коренными преобразованиями. Для предотвращения увеличивающейся регрессии в отрасли возникла необходимость в разработке новой научно-обоснованной экономической модели развития. В сфере углубляющихся рыночных отношений, выражая эти цели в данной монографии **«Модель экономического развития нефтегазодобывающей комплекса»** предметом исследования избраны общие экономические проблемы нефтегазодобывающей промышленности на суше Азербайджана. Методами индексации и корреляции в спектре национальной нефтяной стратегии, эмпирических реальностей, глобального течения, характеризующих основные направления экономических реформ в комплексе проанализированы основные технико-экономические показатели. В контексте целевой установки и трендного подхода рассмотрены исторические пути развития отечественной нефтегазодобывающей промышленности. С применением прогрессивных экономических технологий, выдержек, очерков, графических иллюстраций, таблиц и формул в исследовательской работе определена диагностика соответствующих проблем, теория, философия, назначения экономических реформ и механизмы ее реализации.

В монографии также на фоне мегаэкономических реальностей исследованы и нашли отражение в соответствующих выводах роль и место нефтегазодобывающего сектора на суше, оценка производственного и ресурсного потенциала, стратегическое планирование, менеджмент, государственное регулирование, нормативно-юридическое и информационное обеспечение, детерминанты экономической эффективности, производительность труда, снижение себестоимости сырого нефти, цена и калькуляция, увеличение продуктивности отдачи пластов, финансовая, учетная и амортизационная политика, фискальная ситуация, рентные отношения, применение оффшорной налоговой системы, акционеривание и предпринимательство, инвестиционные потребности, деятельность совместных предприятия с иностранным капиталом, формирование внутреннего аудиторского института, аспекты научно-инновационной деятельности, фрагменты постнефтяной концепции, социальная сфера и занятость, эргономика, экологическая среда, сервисное обслуживание, лицензия, концессия, франчайзинг и других функциональных проблем с рыночными принципами.

SUMMARU

Exemption of resources, decrease of layer energy, complication of productional and geological conditions created certain economical problems, in transfer period in oil-gas production complex inland of Azerbaijan gungture orientation, non-market stucture, administrative methods of management not meeting the purposes of market economy led to in economy shortage of turnover means, worsening of material-technical supply, shut-down and fall of well debitivity, drilling works in expectation of reanimation of hundreds of productive wells.

Along with it problems of institntuization and modernization of economic evironment, new fiscal demands a «syndrome of payment» and ether originalities of the transfer period influenced on profitableness, violating correlation between expenses and volume of production, created deep disbalance, complicated the process annaation, led to limitation of field growth dynamics.

Carried out economical reforms for adaptation into the new system in the productional complex the chosen tender evolutional model in its turn were not accompanied with basic reforms. For protection from increasing regression in the field the necessity in elaboration of new scientifically based economic model of development appeared. In the sphere of deepening market relations, expressing them in this monography «**Model of Economic Development of oil and gas production complex**» object of researches were chosen general economic problems of oil and gas production industry in inland of Azerbaijan. By method of indexation and correlation in the spectrum of national oil strategy, empiric reality, global stream characterizing the main directions of economic reforins in the complex the main technical indecies have been analyzed. Hcstorical ways of development of native oil and gas production industry were considered in the context of a purpose and trend approach with applying progressive economic technology, extracts, essays, graphical illustrations, tables and formula in research work diagnostics of the corresponding problems, theories, philasophy, direction of economic reforms and mechanism of their realization was determined.

Pole and place of oil and gas production sector in inland, assessment of productional and resource potential, strategic planning, management, state regulation, norm-legal and informational secure, determinants of economical efficiency, labour productivity, decrease of self-cost of crude oil, cost and calculation, increase of productivity returns of layers, thepolicy of finance, registration and amortisation, fiscal situation, rent relations, applying of offshore tax system, share holding and ownership, investment requirements, activities of joint ventures with the foreign capital, forming of internal audit institution, the aspects of scientific-innovation activity, fragments of postpetrol conceptions, social sphere and employment, ergonomy, ecological environment, service, license, concession, franchising and other functional problems. With market principles have their.

Texniki redaktor

Qasimov Bayram

Kompüter təttibatçısı

Abdullazadə Aydın

Korrektorlar

Həsənəliyeva Pakizə, Mehdizadə Sevinc

Elşən Mahmud oğlu Hacızadə

**NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNİN
İQTİSADİ İNKİŞAF MODELİ
(monoqrafiya)**

Yığılmağa verilmişdir: 28.03.2002. Çapa imzalanmışdır: 12.04.2002.
Formatı 60 x 84 ¹/₁₆. Həcmi 29,5 ç.v. Tirajı 500. Sifariş 325,
Ofset üsulu ilə çap edilmişdir. Qiyməti müqavilə yolu ilə

«Ziya-Nurlan»